

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina IV • Broj 3 (9) • Decembar 2019. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Edna Klimentić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efenčić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnar, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina IV
Broj 3 (9)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, decembar 2019.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Ali Hasanović

TIPOLOŠKO-MOTIVSKE VEZE DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA I PJESNIŠTVA HRVATSKOG BAROKA / TYPOLOGICAL-MOTIF CONNECTIONS BETWEEN THE BOSNIAK DIWAN POETRY AND THE CROATIAN BAROQUE POETRY	13
--	----

Emina Berbić Kolar, Igor Marko Gligorić

BOSANSKI JEZIK I GOVORI NA GRANICI EUROPSKE UNIJE / BOSNIAN LANGUAGE AND SPEECHES AT THE BORDER OF THE EUROPEAN UNION	37
--	----

Indira Šabić

FUNKCIJE LIČNIH IMENA U KNJIŽEVNOSTI / FUNCTIONS OF PERSONAL NAMES IN LITERATURE	49
---	----

INTERLITERARNA I KOMPARATIVNA ISTRAŽIVANJA

Merjem Hodžić

PREVODI I AFIRMACIJA BALADE "HASANAGINICA" (XALOSTNA PJESANZA PLEMENITE ASAN-AGHINIZE) U ITALIJANSKOJ I NJEMAČKOJ KULTURI / TRANSLATIONS AND AFFIRMATION OF THE BALLAD "HASANAGINICA" IN THE ITALIAN AND GERMAN CULTURES	71
---	----

Melida Travančić

HISTORIJA, FIKCIJA I METAFIKCIJA U ROMANIMA O SARAJEVSKOM ATENTATU GEORGESA PERECA I ZLATKA TOPČIĆA / HISTORY, FICTION AND METAFICTION IN THE NOVELS ABOUT THE SARAJEVO ASSASSINATION WRITTEN BY GEORGES PEREC AND ZLATKO TOPČIĆ	85
---	----

Урош М. Ристановић

НАСЛЕЂЕ ЖЕНСКИХ ПРОТАГОНИСТА У РОМАНИМА БОРИСАВА
СТАНКОВИЋА, ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА И ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА /
THE LEGACY OF THE FEMALE PROTAGONIST IN THE NOVELS BY BORISAV
STANKOVIC, DRAGOSLAV MIHAILOVIC AND ENES HALILOVIC..... 97

TEORIJA I PRAKSA PREVOĐENJA

Selma Đuliman

SEMANTIČKA TRANSPOZICIJA HUMORA U PREVODU TV SERIJE "BLACKADDER"
NA BOSANSKI JEZIK / SEMANTIC TRANSPOSITION OF HUMOUR IN THE
TRANSLATION OF "BLACKADDER" TV SERIES INTO BOSNIAN 115

Edina Spahić, Ivana Bošković

PREVOĐENJE U SLUŽBI SOCIJALNE INKLUZIJE: PREVOĐENJE ZA IZBJEGLA I
RASELJENA LICA U JAVNIM USTANOVAMA KRALJEVINE ŠPANIJE /
INTERPRETING AND TRANSLATION IN SERVICE OF SOCIAL INCLUSION:
INTERPRETING AND TRANSLATION IN PUBLIC SERVICES OF KINGDOM
OF SPAIN 131

GERMANISTIKA

Minka Džanko

TI I/ILI VI U OSLOVLJAVANJU PACIJENATA: KONTRASTIVNA ANALIZA U
NJEMAČKOM I BOSANSKOM JEZIKU / PRONOMINAL FORMS USED TO
ADDRESS PATIENTS: A COMPARATIVE STUDY OF GERMAN AND BOSNIAN
LANGUAGE 149

TURKOLOGIJA

Maida Dautović

VEZNIK <i>DIYE</i> I NJEGOVI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU U ROMANU "DERVIŞ VE ÖLÜM" ("DERVIŞ I SMRT") / CONJUNCTION <i>DİYE</i> AND ITS EQUIVALENTS IN THE BOSNIAN LANGUAGE IN THE NOVEL "DEATH AND THE DERVISH"	177
---	-----

HISTORIOGRAFIJA

Mersiha Imamović

AGRICULTURE IN THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA IN THE LATE ANCIENT TIMES / POLJOPRIVREDNA DJELATNOST U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI U DOBA KASNE ANTIKE	189
--	-----

POLITOLOŠKE TEME

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI / PARTY SYSTEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	207
--	-----

EKONOMIJA I FINANSIJE

Adisa Omerbegović Arapović, Kanita Jahić, Sanel Halilbegović, Nedim Čelebić

FINANCIAL DISTRESS OF NONPROFIT ORGANIZATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA / FINANSIJSKI PROBLEMI NEPROFITNIH ORGANIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI	231
---	-----

Edita Rokša, Ehlimana Spahić

UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U EKONOMSKOJ DIPLOMATIJI: STUDIJA SLUČAJA REPUBLIKA AUSTRIJA / HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN ECONOMIC DIPLOMACY: A CASE STUDY OF THE REPUBLIC AUSTRIA	253
--	-----

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Filduza Prušević Sadović

RAZVIJANJE SPOSOBNOSTI ZA REŠAVANJE REALNIH PROBLEMA
KORIŠĆENJEM PRINCIPA PROBLEMSKE NASTAVE / DEVELOPING
CAPABILITIES FOR SOLVING REAL PROBLEMS BY USING PRINCIPLES OF
PROBLEM-BASED TEACHING 269

Emina Kapić

OSOBI NE NASTAVNIKA I UKLJUČENOST UČENIKA U NASTAVU / TEACHER
FEATURES AND THE INVOLVEMENT OF STUDENTS LEARNING PROCESS 277

Jelena Maksimović

NAUČNI DOPRINOS I DELOVANJE NIKOLE POTKONJAKA U RAZVOJU
METODOLOGIJE PEDAGOGIJE U SAVREMENOM SISTEMU OBRAZOVANJA /
NIKOLA POTKONJAK'S SCIENTIFIC CONTRIBUTION AND ACTIVITIES
IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL METHODOLOGY IN
CONTEMPORARY EDUCATIONAL SYSTEM 295

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Emira Bošnjaković, Lejla Mujanović

STATUS I TRETMAN MEDIJSKE KULTURE IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA
I INTERESI UČENIKA ZA POJEDINE VRSTE MEDIJA / THE POSITION AND
STATUS OF THE MEDIA CULTURE FROM TEACHERS' VIEWPOINT AND
STUDENTS' INTERESTS IN A CERTAIN MEDIUM 307

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Izet Pehlić, Sakib Peskić, Nermin Tufekčić

PERCEPCIJA USAMLJENOSTI I ŽIVOTNOG SMISLA KOD OSOBA TREĆE
ŽIVOTNE DOBI / PERCEPTION OF LONELINESS AND MEANING OF LIFE
WITH ELDERLY PEOPLE 323

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Halim Alibašić

UTJECAJ SAVREMENIH MEDIJA NA TOKOVE GLOBALIZACIJE U 21. STOLJEĆU / THE INFLUENCE OF CONTEMPORARY MEDIA ON THE GLOBALIZATION TRENDS IN THE 21ST CENTURY 345

ENITA ČUSTOVIĆ

KOMUNIKACIJSKO PONAŠANJE U JAVNOM MEDIJSKOM DISKURSU / COMMUNICATION BEHAVIOR IN PUBLIC AND MEDIA DISCOURSE 361

PRIKAZI

Uroš Dakić

SUVEREN ISTORIOGRAFSKI PRISTUP VAŽNOJ KARIKI U ZAMRŠENOM LANCU ISTOČNOG PITANJA (GALIB ŠLJIVO, *IZLAZ BOSNE I HERCEGOVINE NA JADRANSKO MORE: NEUM-KLEK I SUTORINA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA 1815-1878.*, PLANJAX KOMERC, TEŠANJ, 2016.) 373

Azra Kulenović

O ŽENSKOM PITANJU U PROŠLOSTI NA KORIST RAZUMIJEVANJA SADAŠNOSTI (ADNAN JAHIĆ, *MUSLIMANSKO ŽENSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI (1908-1950.)*, BOŠNJAČKA NACIONALNA ZAJEDNICA ZA GRAD ZAGREB I ZAGREBAČKU ŽUPANIJU - NAUČNOISTRAŽIVAČKI INSTITUT IBN SINA – GRADSKI URED ZA OBRAZOVANJE, KULTURU I SPORT GRADA ZAGREBA, SARAJEVO-ZAGREB, 2017.) 377

Alena Čatović

POETOLOŠKI PRISTUP ORIJENTALNOJ PJESNIČKOJ TRADICIJI (ESAD DURAKOVIĆ: *KLASIČNO PJESNIŠTVO NA ARAPSKOM, PERSIJSKOM I TURSKOM JEZIKU: POETOLOŠKI PRISTUP*, UNIVERZITET U SARAJEVU, ORIJENTALNI INSTITUT, 2018.) 383

UPUTSTVO ZA AUTORE 387

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Ali Hasanović

TIPOLOŠKO-MOTIVSKE VEZE DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA I
PJESNIŠTVA HRVATSKOG BAROKA / TYPOLOGICAL-MOTIF
CONNECTIONS BETWEEN THE BOSNIAK DIWAN POETRY AND THE
CROATIAN BAROQUE POETRY13

Emina Berbić Kolar, Igor Marko Gligorić

BOSANSKI JEZIK I GOVORI NA GRANICI EUROPSKE UNIJE / BOSNIAN
LANGUAGE AND SPEECHES AT THE BORDER OF THE EUROPEAN
UNION 37

Indira Šabić

FUNKCIJE LIČNIH IMENA U KNJIŽEVNOSTI / FUNCTIONS OF PERSONAL
NAMES IN LITERATURE 49

UDK 821.163.4(497.6+497.5).09"16/18"
821.163.43(497.6)"16/18"

Primljeno: 11. 04. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ali Hasanović

TIPOLOŠKO-MOTIVSKE VEZE DIVANSKE KNJIŽEVNOSTI BOŠNJAKA I PJESNIŠTVA HRVATSKOG BAROKA

Sažetak

Od XVI do XVIII stoljeća u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, paralelno, neovisno i na različitim jezicima, egzistirale su dvije književne tradicije različitih ali i u mnogim segmentima srodnih poetika: barok u Hrvatskoj, nastao u okviru katoličke protureformacije pod snažnim utjecajem evropskog baroka, i bošnjačka književnost na orijentalnim jezicima, u kojoj centralno mjesto zauzima divansko pjesništvo sufijsko-mističke inspiracije. Srodnosti koje su u fokusu ovoga rada uslovljene su društvenim kontekstima, uplivom vjera i vjerskih redova što je opredijelilo utilitarističku narav ovih poetika, kao i sličnim kolektivnim i osobnim iskustvima koja su prolazili pjesnici posvećeni religijskim i duhovnim temama. U tom smislu na tipološko-motivskoj razini pojavljuje se mnogo zajedničkog, a znakovita su i preplitanja u izrazu, ponekad i formi (dužini) pjesama, te nadasve svjetonazorske paralele poput sklonosti ka suprimaciji hedonizma i afirmaciji *memento mori* životnih načela. Najčešći zajednički motivi, kao što su *ljubav, zaljubljenost, prolaznost i preziranje ovog svijeta, grijeh*, te motivi *leptira i svijeće* zauzeli najviše pažnje u komparativnoj analizi. Ponekad su jednako shvaćeni, a nekada imaju oprečna značenja kod baroknih i divanskih pjesnika. Ovaj književnopovijesni prilog, u tom smislu, predstavlja pokušaj interkulturalne i poetološki orijentisane komparatističke analize analognih pojava iz bliskih i po mnogo čemu srodnih nacionalnih književnosti.

Ključne riječi: pjesništvo hrvatskog baroka; divanska književnost Bošnjaka; poetika; motivi; religija; tipološke veze

UVOD

Kada je riječ o vezama hrvatskog baroknog pjesništva i bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima (divanske književnosti) u kontekstu južnoslovenske interliterarne zajednice jasno je da ne možemo govoriti o genetsko-kontaktanim odnosima i direktnim uticajima, s obzirom da su ove dvije književnosti pripadale različitim civilizacijskim i kulturnim krugovima, te različitim poetikama i jezicima na kojima su pisane. Ipak, međusobne srodnosti i razlike daju nam za pravo da razmotrimo njihove veze u okvirima teorijske predstave o tipološkim analogijama kao uvijek sadržajne mogućnosti istraživanja interliterarnih odnosa¹. Srodnosti barokne i divanske poezije svakako su najočiglednije na tematsko-motivskom planu, ali ove dvije poetike, ma koliko različite, prepliću se i dijele i druga iskustva i probleme. Ako u komparativnom smislu možemo govoriti o uzrocima ovih sličnosti onda su to na prvom mjestu društveno-historijski kontekst i uticaj religije, napose pojedinih duhovnih redova unutar jedne odnosno druge konfesionalne zajednice. Koliko je, naime, snažan bio kulturni uticaj i koliko je bila uplivna misija isusovaca, pavlina ili franjevacu u sklopu protureformacijske akcije u Hrvatskoj, toliko je bio snažan uticaj i misija derviških redova koji su u određenom smislu bili okosnica bošnjačke književne kulture u periodu osmanske uprave. I jedna i druga poetika su, manje ili više, utilitarne, i u jednom i u drugom slučaju riječ je o poeziji dubokoga vjerskog nadahnuća. Ali, i pjesnici baroka i divanski pjesnici daleko su od ancilarne odanosti oficijelnim vjerskim zajednicama, štaviše, nerijetko su im suprotstavljeni, gradeći kroz pjesništvo i jedan svoj, osebujan duhovni put, ističući u prvi plan i svoje individualno iskustvo i spoznaju. Stoga ni u jednom ni u drugom slučaju ne govorimo o liturgijskoj poeziji; i jedni i drugi posuđuju pjesnički vokabular iz profane i svjetovne poezije, konkretno, renesansne petrarkističke lirike odnosno arapske predislamske ljubavne poezije.

Poetološke srodnosti i motivsko-tematska preplitanja, mišljenja smo, imaju jaku psihološku kauzalnost – uslovljeni su sličnim iskustvima, bez obzira što pjesnici potiču iz različitih religijskih zajednica. Na koncu i islam i kršćanstvo pripadaju široj

¹ U bosanskohercegovačkoj orijentalistici, tradicionalno filološki orijentisanoj, tek se krajem prošlog stoljeća, sa studijama Esada Durakovića događa svojevrsni obrat ka interpretaciji, čemu je podsticaj u velikoj mjeri dolazio iz bosnističkih redova. U svome posljednjem napisanom radu o književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima Muhsin Rizvić priželjkuje da buduća istraživanja na tom polju krenu u pravcu poetološki orijentisane komparatistike (Rizvić 1989: 37-47) a i Vedad Spahić smatra nužnim napokon se „zaputiti u središte književnog problema, dakle ka samim tekstovima čija valjana recepcija izravno ovisi o domašaju uporednih istraživanja“ (Spahić 1999: 39).

abrahamskoj monoteističkoj tradiciji, a sličnosti su više nego očigledne naročito na ezoterijskoj razini i iskustvima duhovnog puta, gdje se i jedni i drugi pjesnici, koji su ujedno i duhovni putnici, sučeljavaju sa borbom duše i tijela, svjetlosti i tame, želeći da odnesu pobjedu nad samima sobom kako bi u sebi oživjeli božansku svjetlost i dostigli potpunu spoznaju. O istim tim stanjima, različitim izrazom, pjevaju i Ignjat Đurđević i Ahmed Vahdeti, i Ivan Gundulić i Mehmed Rešid.

O DIVANSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Divansku književnost je obilježio islamski svjetonazor i, uvjetno rečeno, istočnjačka estetika. Međutim, kako smo istakli, ona nije prosto pobožna poezija čija je misija afirmacija i širenje vjere, već jedna sofisticirana lirika koja je stoljećima uspijevala opstojati i prelaziti granice naroda i kultura prostirući se na nekoliko kontinenata. Iako se, s obzirom na činjenicu da je najduže egzistirala unutar kulturnog i administrativnog prostora kojim su upravljale Osmanlije, divanska književnost označava kao osmanska, za nju su u svim bitnim aspektima presudni arapski i perzijski uticaj: tesavufski mysticizam, kićeni izraz, konvencionalna metaforika, složena metrika itd. Zapravo, osmanska divanska književnost, u čijim okvirima se razvijala i bošnjačka divanska književnost, zajednička je tradicija islamskog orijenta, što, svakako, ne znači da bošnjačkoj unutar nje nije bilo prostora za lokalne elemente i osobene individualne prinose u izrazu i opusu pojedinih pjesnika. Između normativnog i stvarnog, kao i u svemu drugom u ljudskim životima, u divanskoj književnosti postoji izvjestan nesklad koji je jednak razlici između onoga što konkretni stihovi doista jesu i teorijski pojednostavljenih dedukcija poput one koja mu isključivo pripisuje: neupuštanje u ma kakave društvene probleme i tokove, specifičnu ljubavnu tematiku koja nije čulna i putena, već mistična, tesavufska, poetiku sljeđenja uzora, okovanost kanonima u kojima nema mnogo slobode u vlastitom izričaju (Nametak 1991: 10).

O poetici divanske književnosti kod nas se nije mnogo pisalo, češće su se, naročito u starijoj literaturi, davali različiti historijski presjeci/pregledi, prezasićeni biografijama pjesnika i drugim detaljima, kako je to, recimo, kod Bašagića (Bašagić 1986). Čak je i kasnija literatura bila više opterećena filološkim i pozitivističko-historijskim analizama. Poetološki pristup izučavanju divanske književnosti zaživljuje kod nas, kako smo istakli, sa Esadom Durakovićem, koji posebno naglašava njenu rezistentnost na buntovne smjene epoha kakav je slučaj sa zapadnoevropskom

književnošću, prepoznajući u njoj višestoljetno kružno usavršavanje žanrova i formi (Duraković 2018: 55).

Centralno mjesto, kao duhovni supstrat, u poetici divanske književnosti zauzima sufizam, jedan specifičan svjetonazor koji se razvio kao reakcija na formalistički islam, na pretvaranje vjere u puko slijeđenje propisa i pretvaranje vjernika u bespogovornu masu. Sufizam je nasuprot tome njegovao individualni odnos prema Bogu, emociju, ljubav, kontemplaciju i sklonost da se kroz umjetnost izraze duhovna iskustva, tako da će iz toga, između ostalog, proizaći i zaživjeti cijela jedna pjesnička tradicija.

Neki istraživači divanske poezije, donekle uproščeno i generalizirano, unutar sufijskog svjetonazaora prepoznaju tri različite faze: “asketizam, misticizam i panteizam” (Memija, Hadžiosmanović 1997: 9). Nešto od toga se svakako da primjetiti u pjesmama divanskih pjesnika, međutim, vrlo je malo ozbiljnih istraživanja o tesavufskoj filozofiji, bez koje je nemoguće razumjeti samu prirodu divanske književnosti. Sufijski pjesnici su pripadali različitim tarikatima, od kojih svaki taj pravac ima nešto specifično, tako da, čitajući gazele i kaside naših divanskih pjesnika, ne možemo odvojiti njihov sadržaj od učenja, recimo, mevlevizma, beктаšizma, Ibn Arebijevog *vahdetu-l-vudžuda*, itd. Trag specifičnih učenja nemoguće je odvojiti od cjelokupne divanske poetike.

Divanska književnost, s obzirom da pripada normativnoj poetici, poetici slijeđenja uzora, zasićena je općim mjestima, slikama, konstrukcijama i simbolima koji imaju fiksna značenja, što, međutim, nije onemogućavalo pjesnike da razviju svoju kreativnost i pokažu majstorstvo. Sve to, svakako, ne možemo ocjenjivati van konteksta poetike, koja neponovljivost, originalnost ili autorstvo u današnjem poimanju, nije vrednovala i isticala u prvi plan. *Slijeđenje uzora* ipak nije bilo puko kopiranje i pasivno povodjenje, već su pjesnici koristili oprobano simboliku i čitav sistem šifriranih riječi i konstrukcija da bi duhovni put i susret s Bogom preveli u konkretan pjesnički jezik.

Dugo se tražio pogodan izraz ovoj vrsti poezije a ljubavna lirika i vinske pjesme bile su logičan izbor. Sufijska poezija preuzima njihov vokabular transponirajući ga u nešto sasvim drugo:

„Ljubavnu liriku i vinsku poeziju, koje su posvećene čulnome, sufijska poezija transponira u njihovu suprotnost – u najviši nivo duhovnoga, odnosno duševnog zadovoljstva, čak sladostrašća. Njima je zajednička strastvenost. Bog se voli u sufijjnome životu onom vrstom “strasti” – uslovno rečeno – koja nalikuje ljubavi prema dragoj u realnom životu, s tim što je ova sufijska ljubav znatno jača, ali teško da postoji drugi način da se izrazi taj intenzitet. Zaljubljenom čovjeku nema

ništa vrjednije na svijetu od ljubljene osobe, kao što za sufiju nema veće ljubavi od ljubavi prema Bogu.“ (Duraković 2018: 296)

Ova transpozicija čulnog u duhovno u islamsko-orijentalnoj kulturi nije ništa novo. Nije to nikakav novoizmišljeni proces već dio iskustva koje su muslimani imali sa svojom najvažnijom knjigom Kur'anom. Njen duboki i sveobuhvatni uticaj nije se odnosio samo na životne poglede i društvena uređenja, već je sezao, i to je ne manje bitan dio njegove suštine, u sfere kulture, umjetnosti i književnosti sve do onih detalja i nijansi koje se tiču npr. stilistike i poetike. Slojevit kur'anska terminologija na onim mjestima gdje se trebaju opisati nadiskustvene i vanvremene pojave, upravo koristi preneseni govor i simboliku, te pretače duhovno u čulno i puteno. Govoreći, naprimjer, o rajskim užicima, duhovne ekstaze verbalno preartikulira u krajnje konkretna i čulna uživanja spominjući djevice krupnih očiju i punih usana, rijeke vina, meda, biserne čaše itd. Jezik divanske poezije u tom pogledu nije daleko od kur'anskog višeznačnog govora. Ne treba, stoga, ni u recepciji divanskog pjesništva nikada odbacivati mogućnosti značenjske ambivalencije koju je potencirao još Bašagić² a poslije njega i niz drugih autora (Pogl. Spahić 2008: 59-61).

U divanskoj književnosti, iako se gaji specifičan osjećaj za formu i preciznost, svakako u prvom planu nije artistska samodovoljnost koliko iskazivanje duhovnog stanja pjesnika u kontekstu njegove posvećenosti Bogu i pripadnosti derviškom redu koja podrazumijeva određene konvencije. Svaki pjesnik ujedno je duhovni putnik koji na svome putu prolazi određene stanice a njegova poezija je pokušaj da se verbalno artikuliraju takva stanja i zadovolji potreba da se ona prije svega predoče samome sebi, a onda i potencijalnim čitaocima. Očito dakle, da je taj, za neke bizaran, balans konvencionaliziranog arabeskog izraza, s jedne, i iznimno žive duhovne dinamike, s druge strane, koji je obilježio ovo pjesništvo, jedan od ključeva razumijevanja njegove popularnosti i dugovječne opstojnosti.

O KNJIŽEVNOSTI HRVATSKOG BAROKA

Hrvatska barokna književnost razvijala se od sredine 16. do kraja 17. stoljeća i to, kao i u drugim katoličkim zemljama, pod okriljem protureformacije u koju su bili

² Prema Bašagiću u divanskim stihovima „alegorija i realnost neprestano prelaze jedna u drugu, pa nije moguće odrediti tačnu granicu između njih. Odatle dolazi da se može na jednom te istom gazelu svjetski čovjek naslađivati, dok u njemu nalazi zaneseni i pobožni smotrilac najdubokoumniju mistiku. I baš u tom dvostrukom smislu leži ljepota“ (Bašagić 1986: 213).

uključeni mnogi crkveni redovi, među kojima je u Hrvatskoj bio najaktivniji isusovački. Iako evropski barok nije jedinstven pokret već podrazumijeva nekoliko specifičnih varijabli, među kojima su svakako najznačajniji italijanski marinizam i španski gongorizam, ipak se osnovnim zajedničkim crtama barok može svesti na restituciju nekih sadržaja srednjovjekovlja i kršćanske duhovnosti nasuprot renesansnom homocentrizmu, dok u okvirima književnog izraza možemo govorimo o inovacijama u vidu pretjerano kićenog izraza, nizanja stilskih figura, narušavanja harmonije i pravilnosti, itd. Tematska orijentacija baroknih pjesnika išla je u dva pravca :

„S jedne su se strane nadahnjivali pompozno i površno doživljenim vjerskim motivima, osjećajem smrti i prolaznosti svega, tragičnom vizijom vremena i izgubljenosti pojedinca na nesigurnoj pozornici svijeta; s druge strane karakterističan je u njihovim djelima naglašeni senzualizam, koji se međutim ne iscrpljuje u erotskoj slobodi pa i morbidnosti, nego ispunja i njihovo zanimanje za najrazličitije pojave vanjske zbilje, njihovo shvaćanje prirode i sam njihov stil.“
(Čale, Zorić 1974: 96)

Iako je barokna književnost u svojoj osnovi utilitaristička i u mnogome je, kako u Evropi tako i u Hrvatskoj, podređena katoličkim učenjima i dogmama, ipak se ne može sporiti njen artistski izraz i individualni glas pjesnika. Osobene pjesničke svjetove umjeli su hrvatski pjesnici stvoriti čak i kada su slijedili svoje italijanske uzore, naročito dubrovački barokni pjesnici koji su se sa poetikom italijanskoga baroka upoznali vrlo rano. Na hrvatske barokne pjesnike Bunića, Đurđevića, Gunduluća i ostale su u tom smislu uticali ne samo Gianbatista Marino, već i niz drugih italijanskih baroknih pjesnika.

Lirika hrvatskoga baroka se razvila pod različitim uvjetima, od regije do regije, jer je to bio period kada je prostor današnje Hrvatske bio pod različitim upravama, političkim i kluturnim utjecajima:

„U 17 stoljeće ulaze hrvatski književnici i njihovi čitatelji u nepovoljnim političkim okolnostima. Krvava granica nije više bila samo njihova granica s drugima nego je ona Hrvatskoj postala i jedina stvarnost. Pod tri strane vlasti, turskom, habsburškom i mletačkom, sa slobodnim Dubrovnikom i s posvema ritualiziranim saborom banske Hrvatske, ulaze Hrvati u posljednju fazu ranoga novovjekovlja, pozivajući se na starinu, ali žudeći da se prevladaju nametnute geopolitičke granice.“ (Novak 1999: 75)

U takvim složenim i teškim uvjetima jedino su Dubrovnik i Dalmacija uspjeli istrajati unutar evropskih kulturno-književnih kontinuiteta koji su, između ostalog, podrazumijevali renesansno nasljeđe i petrarkističko iskustvo, prisutno kroz jedan osoben redizajn, u samoj poetici baroka. Hrvatski sjever bio je više okrenut liturgijskoj crkvenoj poeziji dok je slobodarski jug u velikoj mjeri gajio individualni duh čak i onda kada je bila u pitaju religiozna, a ne samo svjetovna poezija. Dubrovnik i Dalmacija su bili okosnica, kako ga naziva Zoran Kravar, *elitnog pjesništva* hrvatskog baroka:

„U pjesnika s hrvatskoga juga religiozne su teme prisutne i u umjetničkoj lirici koja nije vezana uz crkveni obred, dok su u pjesnika iz sjevernohrvatske regije, s Frankopanom kao jedinom iznimkom, sve teme redom religiozne, a pjesme su u pravilu čak vezane uz crkveni obred.“ (Kravar 2006: 3)

I hrvatsku baroknu liriku karakterizira kićenost i prenaplašeno nizanje stilskih figura. Razlog tolike preokupacije izražajnim aspektom pjesme je normiranost i skućenost njenog sadržajnog dijela, jer su teme bile gotovo isključivo ljubavne ili religiozne, pri čemu su se često preplitali i dodirivali religiozno i svjetovno, duhovno i profano, a što je bilo poznato u evropskoj manirističkoj lirici. Kada su u pitanju barokni žanrovi i pjesničke forme, oni su također prilagođeni izvanknjiževnim normama:

„Žanr je u baroku prepoznatljiv gotovo isključivo kao didaktički, nabožni, narativni i slično, a nije definiran svojim odnosom prema idealnome sistemu književnih vrijednosti, kao u renesansi. Žanrovi su i normirani na sadržajnom nivou, a ne na razini stila ili nekoj drugoj. To znači da norme određuju prije svega što, u djelu neke vrste treba da se pojavi (kako na tematskoj tako i na motivskoj razini), dok je piscu ostavljeno na volju kako će te elemente kombinirati, kao što mu je prepušteno i da izabere metafore i trope koje će upotrijebiti. Kriterij za utvrđivanje pripadnosti djela žanru i kriterij njegove savršenosti u žanrovskome smislu zato je najčešće sadržajni.“ (Pavličić 1979: 7)

Fokusirajući se na izraz i formu pjesme pjesnici baroka imali su dovoljno slobode da kombiniraju različite stilske figure i ukrašavaju svoje voluminozne poeme. Na sreću, daleko iza nas je ono razumijevanje poezije koje mehanički razdvaja sadržaj i formu. Konceptcija estetskog jedinstva formalnih i supstancijalnih aspekata pjesničke umjetnine daje baroknoj poeziji na cijeni i značaju.

DODIRNA POLJA HRVATSKOG BAROKNOG PJESNIŠTVA I DIVANSKE POEZIJE

Između poetika barokne poezije i divanskog pjesništva postoje određene srodnosti, ponajviše izrežene na tematsko-motivskom i svjetonazorskom planu. Na izražajnoj razini, i pred jednom i drugom poetikom javljao se sličan ‘problem’ koji su rješavale posudbom profanog izraza ranijih pjesničkih tradicija, koje su, prema potrebama i mogućnostima, transponirali u nova značenja. *A propos* hrvatske barokne književnosti Slobodan Prosperov Novak primjećuje³:

„Teološka otvorenost jeziku te nove osjećajnosti i te nove književnosti, njezinu bujnom stilu, samo je još više potaknula hrvatske pisce da se Bogu i svecima obraćaju uz pomoć bujnog ornatusa, uz pomoć neobičnih i vrlo erotičnih metafora i jezičkih figura što su ih istodobno iskušavali i u obilju laičkih sadržaja.“ (Novak 1999: 78)

Gotovo identičan slučaj desio se i u divanskoj književnosti:

„Objе vrste – i gazel i vinska poezija – imaju nešto zajedničko a što je sufijaska poezija “markirala” da bi na njima ogledala svoje transpozicijske moći. Zajedničko im je, naime, to što pripadaju sferi čulnoga koje se naglašava nizom pratećih adekvatnih rekvizita. Sufijska poezija uspijeva transponirati ove “aspekte” hedonizma u njihovu suštu suprotnost: ona ih transponira iz oblasti čisto čulnoga u duhovno, u spiritualno, u metafizičko najvišega reda – kao neizreciv doživljaj ljubavi prema Bogu, sve do stapanja s Njim.“ (Duraković 2018: 297)

Pjesničke slike, motivi i idejni registar pjesnika baroka i divanske književnosti ne samo da se često podudaraju i prepliću (čemu uzrok, kako smo rekli, može biti aproksimativna psihička uslovljenost i slično duhovno iskustvo), već su ponegdje i po izrazu i po stilu u toj mjeri slični da bi neupućen čitalac mogao pomisliti na neki direktan kontakt ili uticaj jednih na druge. O Muhamedu Nerkesiji, recimo, iako to nije usamljen primjer, Bašagić piše:

„Listajući Nerkesijinu Chamsu na um mi je panuo talijanski pisac Marino (1569-1625) i po njemu prozvani marinizam, koji je u svoje vrijeme u Evropi imao dosta pristaša. U Njemačkoj druga šleska škola, a u Francuskoj gosti hotela Rabbouillet

³ Sličnu konstataciju nalazimo i kod Pavla Pavličića: “Pojam ljubavi revidiran je u tim pjesmama u tome smislu da je ljubav prema božanstvu neobično slična zemaljskoj ljubavi, premda zemaljska ljubav predstavlja negativan pol. Zato je duhovna ljubav opisana onim istim sredstvima kojima i zemaljska, naime najčešće petrarkističkim načinom.“ (Pavličić 1979)

kušali su popularisati marinizam u književnosti, koji se od Nerkesina pisanja ne razlikuje koliko jaje jajetu, premda Nerkesi (1584-1635) kao mlađi savremenik Marinov nije imao pojma ni o Marinu ni o marinizmu. Sličan način pisanja u Perziji je još od X vijeka bio popularan, odakle se raširio po cijelom islamskom svijetu.“ (Bašagić 1986: 103)

Sličnih motivskih podudaranja ima zaista mnogo; neka imaju istu funkciju, grade slične slike i poente, dok su ponegdje isti motivi shvaćeni potpuno drugačije i tvore sasvim drugačija značenja. Niz motiva, o kojima ćemo govoriti ni izbliza ne iscrpljuje našu temu. Predstavimo i uporediti samo neke reprezentativne motive, kroz stihove pojedinih pjesnika.

LEPTIR I SVIJEĆA

Motiv leptira i svijeće prisutni su i u divanskoj književnosti Bošnjaka i kod hrvatskih baroknih pjesnika. Ono što je zanimljivo je da mu se pridaju gotovo suprotna značenja. Za barokni senzibilitet i kršćansku predstavu duhovnog puta suštinska je drama pokajanja, prekoračenje sebe i isticanje svojih grijeha, te su zato pjesnicima potrebne duge forme, poeme, koje dozvoljavaju da se time naširoko bavi i obrazlaže svoju patnju i pokoru. U divanskom poetskom senzibilitetu čiji je izraz redukovan na kratke, zaokružene slike i minimalističke forme unutar distiha/bejta kao cjelovite značenijske jedinice, pjesnik nema prostora da razvija složenije misaone strukture, već redanjem slika, ustaljenim simbolima i metaforama, nastoji predstaviti složen odnos između Boga i čovjeka.

I kod Ivana Gundulića i kod Ivana Bunića leptir simbolizira samog pjesnika, mladog čovjeka koji se okreće oko plamena grijeha i, ne uspijevajući odoljeti lažnoj svjetlosti, biva opržen vatrom. Kako leptira privlači svijeća tako mladog čovjeka punog poleta privlači svijet grijeha, koji blista uljepšan svojom formom, ali čija je suština pogubna. U Bunićevoj pjesmi *Kuda srneš dušo moja* pjesnik se obraća svojoj duši upozoravajući je da se probudi iz sna, da progleda pravim očima i vidi da je obmanuta prividnim ljepotama:

Tužna dušo, ne pogini nu promisli život ini
kako ljepir na plam svijeće, da po smrti nam osviće.

https://hr.wikisource.org/wiki/Autor:Ivan_Buni%C4%87_Vu%C4%8Di%C4%87)⁴

⁴ Svi sljedeći citati Bunića su sa navedene web lokacije. Jednako vrijedi i za druge citirane hrvatske barokne pjesnike. Prva navedena web referenca proteže se na sve ostale citate istog pjesnika.

U Gundulićevu spjevu *Suze sina razmetnoga* samoprijekor i strogost spram svoje prošlosti i mladih dana još su naglašeniji. Veliki dio ove njegove peome, a naročito u dijelu *Spoznanje* je griješničko-pokajničko suočavanje sa "iskrivljenim slikama i opsjenama iz mladosti":

<i>Meni se je dogodilo</i>	<i>Kao djetetu, koje hrli,</i>
<i>Gdi plam svijeeće ckili milo,</i>	<i>Najposlije ki ga oprli;</i>
<i>Kao lepiru, koji udara</i>	<i>Oko ognja, ki ga zgara.</i>

(https://hr.wikisource.org/wiki/Autor:Ivan_Gunduli%C4%87)

Leptir i svijeća u divanskoj poeziji imaju drugačije značenje. Fungiraju kao alegorijska slika iza koje se skriva složen odnos između Boga i čovjeka. Istu funkciju imaju i njene replike, poput slavuja i ruže, kaplje i mora, praške i zemlje, ašika i mašuka itd. Ovaj odnos nije jednostavan, jer u sufijskom poimanju duhovne veze, odnos subjekat - objekat može biti prisutan samo na početku puta, kao nekakvo nužno zlo, ali je on ustvari prividan i lažan; težnja je uvijek da se oni saobraze i postanu jedno. Na taj način leptir je shvaćen kao duhovni tragalac kog privlači svjetlo svijeće čiju prirodu on ne poznaje. Spoznati prirodu svjetla on ne može kao leptir već jedino ako i sam postane svjetlost. Osnovni pokretač sjedinjenja je svakako ljubav, kao duhovni proces u sufijskoj simbolici, gdje čovjek postepeno, kaljenjem na visokim temperaturama, "preko trnja i iskušenja", oslobađa se svojih negativnih osobina da bi se na kraju oslobodio svoga ega, svoga (u)mišljenog postojanja. Pjesnički prikaz ovog duhovnog prosesa imamo npr. kod Mehmeda Mejlje, Nihadije i Ahmeda Vahdetije:

Mejlja:

*U čežnji zbog drage, snage mi ponestade
Stas mi se savio ko nun, bez nje i bez nade*

*Kao leptirica, zbog svoje ljubavi ja gorim
Da mi slabo tijelo ne umre, da se približim.*

Nihadija:

*Je li ono, na mladu granu, u ljubavnom požaru sletio slavuj pa zamuknuo
ili se to leptir bacio na plamen draganine ljepote, pa tu izgorio i dušu ispustio?*

*I ašikova ljubav je kaplja mora Apsolutne Ljepote
Kad stigne do voljenog nestane je.*

Vahdetija:

*Ako na svijecu leptir dođe, koji je u ljubavi za danom rob
Njegovo tijelo izgori i on sa svojim ljubljenim postane jedno.*

(Memija/Hadžiosmanović 1997)⁵

GRIJEH

U kršćanskoj teologiji razumijevanje grijeha je od presudne važnosti. Vrijeme od 13. pa sve do 18. stoljeća (izuzimajući donekle epizodu humanizma i renesanse i njen homocentrizam kao jedan, ipak, više elitistički svjetonazor) obilježio je osjećaj pesimizma i ništavnosti čiji je vrhunac upravo epoha baroka. Iako je fenomen sakralizacije grijeha prisutan u svim religijama, kršćanstvo ga ponajviše naglašava, stavljajući, štaviše, na prsa svakog čovjeka grijehe Adama i Eve, prvih ljudi, te tako samim rođenjem grijeh postaje dio čovjekove prirode, prokletstvo koje smo dobili u nasljedstvo: „... za grijeh jednoga dođe osuđenje na sve ljude“ (*Poslanica Rimljanima* 5, 18). „Strah od sebe“, piše Delumeau, „koji je vrhunac dostigao u Evropi na početku modernog doba, ima dugu historiju. Hrišćanstvo je grijeh postavilo u središte svoje teologije, što nisu učinile religije i filozofije grčko-rimske antike“ (Delumeau 1986: 283). Isti autor u svojoj iscrpnoj studiji, analizirajući Stari i Novi zavjet, te učenja sv. Pavla i kasnije sv. Augustina, ističe tu opsesiju grijehom i u kojoj mjeri je, kako je vrijeme odmicalo, preokupirao kršćansku dogmu, čak toliko da su svi teolozi prihvatili Augustinovu definiciju grijeha, dajući joj jednu novu, snažniju dimenziju: „Svaki postupak, reč ili lakomost protiv večnog zakona – jeste grijeh“ (Delumeau 1986: 287).

Svijest o grijehu najčešće predstavlja početak čovjekovog duhovnog puta, nakon čega dolazi pokajanje, milost, spasenje, itd. Pjesništvo baroka forsira upravo ove motive pa u tome nije izuzetak ni hrvatsko barokno pjesništvo. Cjelokupno Gundulićevo djelo *Suze sina razmetnoga* kreće se u krugu ovih pojmova, nižući motive i teme u redosljedu kako je to i kod drugih pjesnika baroka na koje se ugledao. Zbirka je zato podijeljena u tri *plača*: *Sagriješnje*, *Spoznanje* i *Skrušenje*, koji u stvari govore o različitim fazama istog duhovnog puta.

Sagriješnje Gundulić upravo započinje oplakivanjem svojih grijeha i poput ljekara koji otkriva ranu bolesnika, on nastoji otkriti srž problema svoje duše – a to je grijeh:

⁵ Svi citati divanskih pjesnika iz: Hadžiosmanović, Lamija, Emina Memija (1997), *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima*, Alef, Sarajevo

*Grozno suzim gor'k plač sada,
Gorko plačem grozne suze,
Ke razmetni sin nekada
Kajan s grijeha ljevat uze;
Je da i moje grijeha optaču
Suze u suzah, plač u plaču*

*...Tako i ljekar s prva od svudi
Istečenu ranu otkrije;
Ni ga smuća, ne ga trudi,
Što nečisti crv izije:
Donijet bo je sva odluka
Dugo zdravlje s kracih muka.*

Sva pokretačka energija pjesnikovog pokajanja i 'plača' ima svoju pozadinu u grijehu, kojeg on želi da se oslobodi kako bi stekao spasenje. Najveći dio *Sagriješnja* pjesnik govori o svojoj prošlosti i mladosti u kojoj kao da osim zablude i grijeha nema ničega drugog.

*Ah, ter ja sam mladac mili,
Oni mladac primljen svuda.
Od koga se vik ne odili*

*Slas ljuvena i razbluda,
Znan, plemenit, bogat, vrijedan,
Slavljen, dvoren, služen, gledan!*

Uz sve "vrline" njegove mladosti koja je bila samo kratkotrajno uživanje i opsjena što preko noći nestaje i medna pića, dvori pozlaćeni koji se pretvaraju u suhu zemlju crna lica, najveća unutarnja patnja i drama ipak je vezana za ženu. Ali, nije to obična, konkretna žena koju je pjesnik nekada ljubio. Žena je u ovoj Gundulićevoj poemi, ustvari, personifikacija svih grijeha, otjelotvorenje svake vrste zablude i opsjene, što nije neobično u monoteističkim religijama, gdje je žena često prikazivana kao najveće iskušenje i drug satanin. Priča o Evinoj (Havinoj) krivici svakako je u pozadini ovih mizoginih shvatanja:

*Medna je riječca, srce otrovno
Oči ognjene, prsi od leda;
Ljubit kaže, mrzi skrovno;*

*Vijek ne želi, sveđ te gleda;
Jedno misli, drugo čini,
Vara, izdaje, laže i hini.*

I kod Ivana Bunića žena je, najčešće, sinonim grijeha. Ono što duši stvara najveću opsjenu i što uzima ljudsko srce je žena. Međutim, za razliku od Gundulića koji u ženi vidi satansku prirodu, Bunić je suptilniji i žensku ljepotu posmatra kao tračak božanske ljepote koja je spuštena u stvorenja, ali koja za čovjeka predstavlja iskušenje, ukoliko tu ljepotu veže za ljudsko biće, a ne za Stvoritelja:

*Sve zamerne tej ljeposti
čijem se tvoja vila resi
malahan su zrak svjetlosti
od Višnjega zgar s nebesi.*

*Ustegni uzdu plahijeh želja,
ne daj vlasti zlomu htjen'ju,
ne ostavi Stvoritelja
čim se klanjaš ti stvoren'ju!*

Cijela njegova pjesma posvećena motivu grijeha Zazivanje grješnika u nekoliko strofa prikazuje narav i dubinu kršćanske drame grijeha. Istočni grijeh koji su počinili Adam i Eva je, prema njemu, u osnovi ljudskog bića, i repriza koja se u životu svakog čovjeka uvijek iznova ponavlja.

Gledaj stare roditelje *iz vesel'ja u dresel'je*
za neposluh, jaoh, prognane *i u ove plaćne strane.*

Iako u islamskom vjerovanju čovjek nije rođen griješan u smislu da nasljeđuje grijehe svog praoca – prvog čovjeka, ipak je i islamska tradicija opterećena teologijom grijeha, što proizilazi ponajviše iz opsesivnog bavljenja pitanjima dozvoljenog/zabranjenog, uglavnom baziranom na hadisu (izrekama koje se pripisuju Poslaniku Muhamedu). Međutim, sufijska tradicija je u manjoj mjeri opterećena tim pitanjima, stavljajući ipak u prvi plan ljubav i lični odnos prema Bogu. U divanskoj poeziji, tako, motivi grijeha i zgrješenja čini se da su najviše prisutni kod pjesnika koji i u formi i u sadržaju odstupaju od strogih normi i pravila divanske poezije. Jedan od takvih primjera je i poezija Derviš-paše Bajezidagića, čije pjesme nerijetko posjeduju tu lokalnu crtu i lokalne motive, premda bi trebalo s tim u vezi, kao izvjesnu rezervu, uzeti u obzir i Bašagićevo prevodilačko 'pripitomljavanje' ovog pjesnika odnosno upisivanje u prepjeve nekih domaćih etno-kulturnih i jezičkih elemenata u skladu sa preporodnom kulturnom politikom čiji je Safvet-beg jedan od glavnih aktera (Pogl. Spahić 2008: 66-74). U jednoj od takvih pjesama Bajezidagić pjeva:

Imam grijeha možda više *od stida sam pogo glavu,*
već što ima kapi kiše, *ne smijem je dići više!*

I Nerkesija se pita, što je netipično za senzibilitet divanskog pjesništva :

O nebesa gdje je smilovanje, dokle će još progonstvo trajati.
Zar nikada smrtnik ne može svoje svjetske grijeha okajati?

(Memija/Hadžiosmanović 1997)

PREZIRANJE SVIJETA I NJEGOVA PROLAZNOST

Za barokno i divansko pjesništvo prolaznost i prezir prema ovozemaljskom česti su i dodirni motivi. Ipak, ovo ne spada u centralne motive divanske poezije koja, inače,

ne ostavlja toliko prostora misaonim digresijama, kontemplaciji i intelektualiziranju. Upravo kod istih onih pjesnika koji su u sadržaju i izrazu donekle atipični u odnosu na mainstream divanske pjesnike, kako je to slučaj kod Bajezidagića, Nerkesije, Rešida, Mejlje i sl., nailazimo na ove motive, što svakako predstavlja bogatstvo divanske poezije, i u izvjesnoj mjeri koriguje sliku o njoj kao bespogovorno lojalnoj zadatim normama i konvencijama. Preziranje svijeta na način kako je to prisutno i shvaćeno u kršćanskoj dogmi ne predstavlja dio islamske duhovne tradicije. U sufijskom duhovnom odgoju nije preporučljivo prezirati ovaj svijet, tako da islamski asketizam - zuhd - nema značenje bježanja od ovoga svijeta i izolacije u fizičkom smislu:

“Zuhd ne znači, kao što neki misle, da sufije bježe od dunjaluka i da ga se odriču, te da tako zavise od drugoga. Pravo značenje zuhda je u nastojanju sufije da dunjaluk izbací iz srca i da se ne osvrće za njim; da ne dozvoli da dunjaluk uđe u njegovo srce, prepuno ljubavi prema Bogu. Na ovo ukazuje moj učitelj Abdulkadir el-Džejlani govoreći: „Izbaci dunjaluk iz svog srca i stavi ga u svoju ruku ili svoj džep, pa ti onda dunjaluk neće naškoditi.“ (Isa, Abdulkadir 1998:216)

Ovo naravno ne znači da i fizička izolacija i osamljivanje nisu dopušteni ili korisni, ali tek kao privremena duhovna stanica, nikako kao stalna praksa ili norma. Nešto od tog prezrenja svijeta, ne toliko uobičajenog za klasično divansko pjesništvo a za islamsku tradiciju pogotovo, imamo kod Mustafe Muhlisije, pjesnika sa početka XVIII stoljeća:

*Srce, ovaj svijet je zloban prema svakom gost,
I kad bih te odnio na planinu Kaf
Ovaj prolazni svijet je nevjerna baba,
koliko je kao srebro bijelih tijela stavio u grob.*

(Memija/Hadžiosmanović 1997)

O lažnom sjaju ovoga svijeta pjeva i Mehmed Mejlja Guraniya, upozoravajući da za ljudsko srce njegove ljepote mogu biti opasna zamka:

*Ne veži svoje srce za svašta, makar mjesečinu lilo,
oprezan budi od tih zraka, makar blistavo bilo*

*Ne zanosi se tom ljepotom, kloni je se, okreni glavu,
makar ko čempres povijalo se..*

A slično pjeva i Nerkesija:

*Palača ovog svijeta je nesigurna temelja,
Svako mirovanje na ovom svijetu je uzaludno.*

*Prispjevši počivalištu sunca znanja,
ne odvrćaj svoje srce od njegovih otkrovenja.*

Dok Bajezidagić u stihovima, koji zahvaljujući Bašagiću do nas na bosanskom jeziku dolaze u formi katrena, kazuje:

*Nikom časti vrijeme ne odaje,
nikom udes oprosta ne daje,
bio derviš što u srcu bije,
bio vladar što nad nama bdije.*

I Husein Lamekanija također pjeva o prolaznosti i ništavnosti ovog svijeta, ali tipično u duhu divanskog senzibiliteta

*Kad si Ti sve, kad je sve zakon
Šta je ovaj svijet:
Suncokreta cvijet il' mjuhurića let?
Tragah dugo, učih iz sveg sebe
Al' ne nađoh ništa osim Tebe,
Šta je briga, šta li strah,
Kamo hrle misli koje nemir tvore?*

*Sve je prah, sve je tek dah
prolaznosti što svemir razara.
U varljivosti ovoj, pitam ja,
Čovjeku gdje mjesto života sja?
«Bez Njega, bez zakona, čitam često,
I čovjek bi postojati prest'o».*

Ovi motivi najviše su razrađeni kod Mehmeda Rešida, pjesnika iz XVII stoljeća, kojeg istraživači divanske poezije predstavljaju kao misaonog pjesnika (Pogl. Memija/Hadžiosmanović 1997: 175), netipičnog za divanski pjev. On u svojoj Poemi (kasidi) koja po dužini, sadržaju i izrazu najviše slični baroknim formama, opisuje ovaj svijet koristeći negativne epitete, što i nije baš uobičajeno u divanskom pjesništvu:

*Sličan onom starom Zalu što nepravda zanat mu je
on je otac bez milosti koji svoju djecu truje...*

*milin koji se tamo vrti pun je bola i nesreće
svijetom sipa kapi svoje, ali nikad kapi sreće.*

Poenta poeme je lament nad dinastijama i vladarima koji su bili i prošli, čija snaga i sjaj više nikome ništa ne znače:

*Gdje su ti vladari silni što po svijetu vladali su?
Vladali su ljudskim rodом, ali ipak nestali su.*

*Iako su na glavama sjajne krune svi nosili
u zemlji sad leže goli, makar o vladari bili.*

*Sasanidi su vršili svud po svijetu osvajanja,
ali nikad ne mogoše posaditi stup trajanja.*

*Dinastija Emevija što se slavom ponosila,
svoju vlast i svoju slavu nasilno je pribavila.*

(Memija/Hadžiosmanović 1997)

I kod Ivana Gundulića nailazimo u istom duhu ispjevane stihove od kojih su mnogi nadživjeli vrijeme:

*Gdi gospodstvo od Rimljana?
Svi pod plugom, kijem svit hara,
Od vremena su uzorana,
Jest, tko njegda svijetom vlada,
A ne zna mu se ime sada!
Mru kraljevstva, mru gradovi,*

*I njih plemstvo trava krije;
A jer je umrli život ovi,
Čoek u srcu miran nije;
A svaki dan vidi očito,
Da nije ništar vjekovito.*

...

Ah, nije život ljudski drugo,

*Neg smučeno jedno more,
Neg plav jedna, koju dugo
Biju vali kao gore:
I sred ovih netom tmina
Čoek se rodi, mrijet počina.*

*Vrijeme hara stanac kami,
I žestoko gvožđe izjeda;
A hoćemo mi, da nami,
Ki smo od zemlje, svrhe ne da?
A ako život naš je zgleđan,
Vas nije drugo, neg hip jedan.*

I kod baroknih i kod divanskih pjesnika spoznaja dvojake prirode svijeta ima ključnu ulogu. Sa jedne strane on je dopadljiv, privlačan i lijep, ali u suštini, onaj ko ga proba i hrli njemu, pokazuje mu se otrovnim i lažnim. Često se iz tog razloga koristi figura antiteze i slike čiji se efekat svodi na memento mori, a koje se sprva redaju prelazeći, već u sljedećim stihovima, u svoje suprotnosti. Tako med postaje čemer, kose djevojaka, koje su nekad bile zlatne niti, postaju zmiје otrovnice koje srce grizu, itd. Ovaj obrat u spoznaji događa se npr. pjesniku Antunu Kanižliću:

<i>Celovom te slacijem truje,</i>	<i>A krepčinah svije previja;</i>
<i>Grleći te smrtno ubija;</i>	<i>Razlik obraz stavlja na se,</i>
<i>U hvalah te istijeh psuje,</i>	<i>Kao zvijer, ka se vjetrom pase</i>

(https://hr.wikisource.org/wiki/Autor:Antun_Kani%C5%BEli%C4%87)

Ali i Ivanu Buniću Vučiću koji, u baroknom osmercu, u pjesmi *Vrhu lakomosti* pjeva o prolaznosti i taštini ljudi slijepih za tu drugu prirodu svijeta:

<i>O umrli tašti ljudi,</i>	<i>neće biti skoro vaše,</i>
<i>za česa se lakomite</i>	<i>neg za vami ko nastane.</i>
<i>u toj hlepnji i požudi</i>	<i>Zato blago ostavite,</i>
<i>veće blaga da skupite?</i>	<i>ke je uzrok od svijeh zloba,</i>
<i>Znajte, znajte da najdraže</i>	<i>neg za ono prionite</i>
<i>vaše stoke i pohrane</i>	<i>koje prati priko groba.</i>

U poetološkom smislu zanimljivo je kako barokni pjesnik tretirajući ovaj motiv poseže za renesansnom tradicijom, ali je koristi za svoje ciljeve i preoblači u barokni pesimizam i kršćansku teologiju prolaznosti. Katalogiziranje ženske ljepote iscrpnim opisima dijelova ženskoga tijela koji u pjesnikovoj viziji gotovo da imaju sakralni karakter, jedan je od čestih manira renesansne poezije. Tako je u pjesmi Hanibala Lucića *Jur nijedna na svit vila* pjesnik pun divljenja dok gleda i nalazi prikladne metafore za crte lica svoje drage, njeno čelo, usne, prste, bivajući, ipak svjestan prolaznosti njihove ljepote. Međutim, za razliku od baroknog pjesnika, koji likuje nad ljepotom i tijelom videći u njima u svakom trenutku smrt i nestanak, renesansi pjesnik nastavlja da se divi, moleći višu silu da ne dopusti vremenu da uništi njen fizički sklad i ljepotu.

*Bože, ki si svim odzgara,
Čin' da bude stanovita,
Ne daj vrime da ju shara
Do skončanja sega svita.
Ova lipost uzorita
Grihota bi da se stara.*

(https://hr.wikisource.org/wiki/Jur_nijedna_na_svit_vila)

Nasuprot Luciću, Ivan Bunić kao pravi zastupnik barokne ideologije i kršćanskog duha, u pjesmi *Preljepa Elena*, ka bi cvijet ljeposti koristi renesansnu šemu, odnosno profani izraz divljenja i opisivanja ljepote, ali za svoje ciljeve:

*Priljepa Elena, ka bi cvijet ljeposti,
videć se satrena od teške starosti,
uže se gledati u ogled ter kliče
zrcala pitati: "Rec' mi, moj svjetniče,
jesam li ovo ja, kaži mi istinu,*

*Ako sam ista ja, gdi mi je iz oči
veselo ke mi sja sunačce s istoči?
Gdje li pram zlaćeni, snježano gdje lice,
gdi koralj rumeni i usti ružice?*

([http://bs.knjizevnost.wikia.com/wiki/Poezija_\(I\)_/_Ivan_Buni%C4%87_Vu%C4%8Di%C4%87](http://bs.knjizevnost.wikia.com/wiki/Poezija_(I)_/_Ivan_Buni%C4%87_Vu%C4%8Di%C4%87))

Namjera baroknog pjesnika, svakako, nije bila samo da opovrgne renesansne manire, motive i sadržaj, već, utilitaristički, kakav i jeste barok, da ukaže kako su antička vjerovanja koja su omogućila pojavu renesansne i ugrozila misiju kršćanstva, stranputice kojih se treba kloniti.

LJUBAV I ZALJUBLJENOST

Ljubav i zaljubljenost i u baroknoj i u divanskoj književnosti jedan su od centralnih motiva. Na njemu se i temelji taj složeni odnos posvećene duhovne elite prema Bogu, nasuprot oficijelnim religijskim obrascima služenja i pokoravanja kroz ordinarna teološka pravila i dogme. Već smo ranije spominjali da je srodnost jedne i druge

poezije u osebujujoj transpoziciji čulnog u duhovno, gdje putena ili platonska ljubav čovjeka prema ženi dobijaju novo značenje, značenje duhovne ekstaze i mistične predanosti čovjeka Bogu. Kako ljudska ljubav i zaljubljenost teže sjedinjenju, bilo u nekom platonskom ili erotskom smislu, tako na planu transcendentne ljubavi ljudska duša teži da se sjedini s Bogom i da sama, u toj svjetlosti, iščezne. U ovom duhu ispisane su sve pjesme Huseina Lamekanije, posebno *Dođi na mjesto Harabata da šetamo* u kojoj su gotovo kataloški zastupljeni svi osnovni simboli i figure divanske poezije:

*Dođi na mjesto Harabata da šetamo,
Da tamo gledamo krčmaricu mladu, dođi.
Da žrtvujemo razum, srce i vjeru za luk njenih obrva,
Da dušu stavimo štitom od strijele njenih trepavica, dođi.*

*Da se poklonimo prema mihrabu njenih obrva,
Da onaj madež na njenu licu učinimo svijetlom našeg vida, dođi.
Možda će jedan gutljaj natočiti, od vina svojih rubinskih usana.
Da prosimo nešto u ime Boga, da iz duše molimo, dođi.
Da glavu spustimo pred noge starog krčmara (piri-mugana).
Da ovu dušu i srce njemu poklonimo, dođi.
Mlada krčmarica je Božansko svjetlo, otvori oči i vidi.
Da kuću srca učinimo njoj boravištem, dođi.*

(Memija/Hadžiosmanović 1997)

Na putu ljubavi po Lamekaniji treba *žrtvovati razum srce i vjeru za luk obrva njenih*, upućujući na to da ponos, čvrst stav i pravila nisu karakteristika ašika i zaljubljenika u Boga, već su, štaviše, prepreka na duhovnom putu. On i ne ostavlja čitaocu da sam odgoneta značenja, već direktno govori – takoreći sam tumači alegoriju – kako mlada krčmarica predstavlja Božansko svjetlo, i Njegovo vino, najdragocjeniji nektar, *srk ljubavi* zbog kojeg vrijedi žrtvovati *bivstvovanje svoje*. To vino pomućuje razum (čovjekovo ja, ego), a njegova svaka dragocjena kap uvećava opijenost Bogom i izgubljenost u Njemu, što je konačni cilj sufijskoga duhovnog puta.

I u hrvatskom baroknom pjesništvu ljubav i zaljubljenost predstavljeni su kao najuzvišeniji odnos prema Bogu, mimo ili nasuprot strogoj katoličkoj teologiji i

*koji život moj zatravi, neg još prope sveto tilo,
duše moje ljubovniče, neg još za me htje umriti?*

Književno-kulturni prostor koji se u novije vrijeme naziva južnoslavenskom interliterarnom zajednicom specifične je i burne povijesti. Kao rijetko gdje, možemo svjedočiti složenim procesima integracije i dezintegracije, procesima približavanja i udaljavanja kako u društveno-političkim kretanjima, tako i u jeziku, umjetnosti i kulturi. Ovi procesi, naravno, nisu uvijek proticali u nekom duhu otvorenosti, dijaloga, uspoređivanja perspektiva i razmjene iskustava. Ali, čak i kada su po srijedi kulturno-povijesni periodi koje je obilježila međusobna ogluha, ignorancija ili konfrontacija, kakvo je doba 16. i 17. stoljeća, uvijek postoji mnogo pojava, autora, tekstova i poetika koje vrijedi tipološki uporediti, pronaći zajedničke niti i razlike, krećući se linijom interkulturalnog dijaloga, iznimno potrebnog ovim srodnim kulturama i višenacionalnim zajednicama kakva je naša. Dodiri hrvatske barokne književnosti i bošnjačke divanske poezije, ma koliko sama pomisao na njihovo komparativno ogledanje izgledala u prvi mah isforsirana i apstraktna, takvi su da uprkos svim razlikama svjedoče jednu širu objedinjenost: duhom vremena, društvenim kontekstom, psihološki uslovljenim kolektivnim i osobnim iskustvima pjesnika. Posluži li ovaj rad kao argument u prilog takvoj ocjeni, onda je ispunio svoju svrhu.

LITERATURA:

1. Bašagić, Safvet-beg (1986), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
2. Čale, Frano, Mate Zorić (1974), *Povijest svjetske književnosti, Književnost baroknog doba*, Mladost, Zagreb
3. Delimo, Žan (Jean Delumeau) (1986), *Greh i strah, Stvrnanje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka*, Književna zajednica Novog Sada
4. Duraković, Esad (2018), *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku - Poetološki pristup*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
5. Isa, Abdulkadir (1998), *Istine o tesavufu*, OIZ Tuzla, Nakšibendijska tekija Tuzla
6. Kravar, Zoran (2006), *Lirika*, http://dzs.ffzg.hr/text/Kravar_lirika.htm
7. Memija, Emina, Lamija Hadžiosmanović (1997), *Antologija bošnjačke poezije na orijentalnim jezicima*, Alef, Sarajevo
8. Nametak, Fehim (1991), *Divanska poezija XVI i XVII stoljeća*, Institut za književnost-Svjetlost, Sarajevo
9. Pavličić, Pavao (1979), *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*, http://dzs.ffzg.hr/text/Pvalicic_1979.htm
10. Novak, Slobodan Prosperov (1999), *Povijest hrvatske književnosti*, Antibarbarus, Zagreb
11. Rizvić, Muhsin (1989), „Komparativno istraživanje muslimanske orijentalne književnosti“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 39, Sarajevo, str. 37-47
12. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija – ogledi iz književnosti Bosne i Hercegovine*, Grafičar-CKO, Tuzla-Tešanj
13. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniARS, Tuzla

TYOLOGICAL-MOTIF CONNECTIONS BETWEEN THE BOSNIAK DIWAN POETRY AND THE CROATIAN BAROQUE POETRY

Summary:

In Bosnia and Herzegovina, from the sixteenth to the eighteenth century, in parallel, independently and in different languages, existed two literary traditions of different but also in many segments related poetics: Baroque in Croatia, originated within the Catholic Counter-Reformation and under strong influence of European Baroque, and Bosniak literature in Oriental languages, in which the central place is occupied by Diwan poetry of sufi-mystic inspiration. Similarities that are in the focus of this **thesis** are conditioned by social contexts, the influx of religions and religious orders, which has determined the utilitarian nature of these poetics, as well as similar collective and personal experiences of poets dedicated to religious and spiritual topics. In this sense, at the typological-motif level, they have a lot in common, with significant interweaving in expression, sometimes also in the form (length) of poems, and above all in worldview parallels, such as tendency towards the supremacy of hedonism and the affirmation of memento mori life principles. The most common motifs, such as love, infatuation, transience and contempt of this world, sin, as well as motifs of butterflies and candles have been given the most attention in comparative analysis. Sometimes, they are equally understood, but sometimes they have opposite meanings in the works of Baroque and Diwan poets. This literary-historical **thesis**, in that sense, is an attempt of intercultural and poetically oriented comparative analysis of analogous phenomena from similar and, in many respects, interrelated national literatures.

Keywords: Croatian Baroque Poetry; Bosniak Diwan Poetry; poetics; motifs; religion; typological connections

Adresa autora

Authors' address

Ali Hasanović

Behram-begova medresa Tuzla

ali.hasanovic@yahoo.com

UDK: 811.163.43'271(497.5)

811.163.43:061.1EUJ

Primljeno: 20. 07. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Emina Berbić Kolar, Igor Marko Gligorić

BOSANSKI JEZIK I GOVORI NA GRANICI EUROPSKE UNIJE¹

U radu se bosanski govori smještaju u središte problema odnosa jezika i nacije, standardnoga jezika i dijalekta, odnosa govornika pojedinih dijalekata i njihove nacionalne pripadnosti te se razmatra pozicioniranje bosanskoga jezika u odnosu prema jezicima Europske unije. S jedne je strane u tome kontekstu riječ o jeziku i govorima koji (službeno) ostaju izvan granica Unije, ali istovremeno zbog različitih migracijskih tokova bosanski jezik i govori nedvojbeno participiraju u jezičnoj svakodnevici Europske unije; izvan Unije bosanski je jezik neosporna činjenica sam po sebi. Iako je moguće detektirati različita osporavanja bosanske jezične nominacije te negativan odnos prema bosanskome jeziku i njegovim govornicima, primjer bosanskoga jezika i elemenata bosanskih dijalekata u govoru Slavenskoga Broda, grada na granici Europske unije, i okolice ne ide u prilog artikuliranome (uvjetno rečeno) općeprihvaćenome mišljenju. Tako se bosansko u organskim idiomima na granici Unije pozitivno vrednuje. Kako pokazuje istraživanje, stav je na slavonskobrodskome području prema bosanskim jezičnim elementima pozitivan (ili u najmanju ruku nenegativan).

Ključne riječi: bosanski jezik; Europska unija; sociolingvistika

¹ Istraživanje je s rezultatima predstavljeno na Međunarodnome znanstvenome simpoziju *Bosanski jezik u vremenu* (usp. Berbić Kolar i Gligorić 2017).

1. UVOD

Različite lingvističke škole u određenjima jezika naglašavaju njegove različite aspekte. Tako se sosirovski naglašava sustavnost jezika i njegova apstraktnost (Saussure 2000), jelmslevljevska se to određenje usložnjava razlikovanjem forme i supstancije i izraza i sadržaja, određenjem pojma npr. metajezika i dr. (Hjelmslev 1980). Nadalje, čomskijansko će određenje jezika naglašavati preoblikovanje i proizvođenje (tj. transformiranje i generiranje), dubinsku i površinsku strukturu, uz razlikovanje I-jezika i E-jezika usporedivo barem dijelom sa strukturalističkom koncepcijom F. de Saussurea (Chomsky 1965, 1986). Pomak prema conceptualizaciji i uporabi jezika razvidan je u kognitivnolingvističkim određenjima jezika koja polaze od (jezičnih) koncepata koji predstavljaju strukturirano znanje utemeljeno na enciklopedijskim podacima (Langacker 1987), što je usporedivo s tradicijom američke lingvistike F. Boasa, E. Sapira, B. Whorfa i dr. Sva (ovdje spomenuta, za potrebe rada tek naznačena) određenja jezika suglasna su u vezi s prirodom jezika kao mentalnoga fenomena, većina pristupa slaže se po pitanju važnosti i svrhe jezika kao komunikacijskoga sredstva, a neki pristupi naglašavaju i relaciju jezik – misao koju ostale tradicije barem u određenome smislu podrazumijevaju.

Lingvistika jezik određuje i kao društvenu činjenicu, čime se definiranje jezika višestruko usložnjava jer pretpostavlja nekakav (među)utjecaj između jezika, zajednice, identiteta, što je posebice izraženo na ovim prostorima (usp. Jahić 1990, Halilović 1991, Škiljan 2002). Tako promišljanje o jeziku uzima u obzir i odnose između jezika, pojedinca, društva, drugih pojedinaca, drugih društava i drugih jezika. U tome se smislu nameće i problem razlučivanja jednoga jezika od drugoga, za što (npr.) R. Bell nudi sedam kriterija (Bell 1976: 147–157), problem odnosa standardnoga jezika i nestandardnih varijanti (usp. Mićanović 2008).

Prethodne uvodne napomene pokazuju se pri određenju, promatranju i pozicioniranju bosanskoga jezika iznimno važne. Pritom se misli na činjenicu da u sadašnjemu trenutku postoje osporavanja bosanske jezične nominacije te negativan odnos prema bosanskome jeziku i njegovim govornicima.² Zbog toga pitanja pozicioniranja bosanskoga jezika te razlučivanje odnosa jezik – pojedinac – društvo s obzirom na taj jezik pokazuje se kao aktualno pitanje. Ovdje se ne misli primarno na lingvističko određenje bosanskoga jezika u užemu smislu ili normiranje, što je zadaća normativnih priručnika, dakle pravopisa (Halilović 1996, 1999, 2018) i

² Treba napomenuti da osporavanja, negiranja, nepostojanje jezičnih sloboda ili njihovo postojanje u smanjenome opsegu te afirmiranje lingvističkih nacionalizama načelno karakterizira prostor o kojemu je riječ. Tako su navedena obilježja primjenjiva i na hrvatski i na srpski jezik u Bosni i Hercegovini.

gramatika (npr. Jahić, Halilović i Palić 2000) te rječnika (npr. Jahić 2010–2014): naglasak se ovdje stavlja na sociolingvističko pozicioniranje bosanskoga jezika i bosanskih govora u jezičnoj okolini, na granici Europske unije.

Bosanski jezik, razumijevan i kao standardni jezik i kao sustav organskih idioma, postoji na granici Europske unije na dva načina. S jedne je strane riječ o jeziku i govorima koji ostaju izvan granica Europske unije, dakle bosanski standardni jezik nije služben u Uniji, a s druge je strane riječ o jezičnim sustavima koji postoje u jezičnoj sadašnjosti u mnogim državama članicama Europske unije, ponajprije zahvaljujući migracijama. Takav *graničan* status posebice je zanimljivo promatrati i na prostornoj granici Europske unije, području koje prirodno karakterizira migriranje stanovništva.

Uzimajući u obzir prethodno rečeno, u radu će se predstaviti istraživanje koje je provedeno kako bi se ispitali stavovi o bosanskome jeziku i bosanskim govorima na granici Europske unije, u Slavonskome Brodu. Treba naglasiti da se u ovome istraživanju pod *bosanskim* smatraju i normiran bosanski jezik i bosanski organski idiomi u cjelini.

2. ISTRAŽIVANJE: UPITNIK, ISPITANICI, STATISTIČKA OBRADA

S obzirom na sveprisutnost *bosanskoga* u jezičnoj svakodnevnici na granici Europske unije pretpostavljeno je da će stavovi o bosanskome jeziku biti pozitivni, što barem dijelom nije u skladu s općom percepcijom postojanja negiranja njegovoga statusa. Kako bi se ispitali stavovi o bosanskome jeziku izrađena su dva upitnika. Jedan upitnik namijenjen je govornicima bosanskih organskih idioma, a drugi govornicima hrvatskih. Svaki je upitnik načelno podijeljen u dva dijela. Prvi dio čine četiri pitanja o jeziku kojime ispitanik govori, a u drugome je dijelu ponuđeno šest tvrdnji s kojima ispitanik treba iskazati (ne)slaganje na ljestvici od 1 do 7, gdje 1 označuje da se tvrdnja nikako ne odnosi na ispitanika, a 7 da se tvrdnja u potpunosti odnosi na ispitanika. Oba upitnika završavaju upitom o eksplicitnome artikuliranju vlastitoga stava prema bosanskome jeziku.

U ispitivanju je sudjelovalo 60 ispitanika (30 za svaki upitnik), od čega je 31 muškarac i 29 žena, u dobi od 20 do 75 godina. Ispitanici najvećim dijelom imaju srednju stručnu spremu (33); desetero nije završilo srednju školu, a 17 ispitanika ima višu ili visoku stručnu spremu.

Rezultati istraživanja statistički su obrađeni izračunavanjem aritmetičke sredine (AS), moda (MOD), medijana (MED), minimuma (MIN), maksimuma (MAX), prvoga i trećega kvartila (Q1, Q3) (usp. Petz 2007, Butler 1985). Kako bi se olakšali prikazivanje rezultata i interpretacija, računala se ukupna aritmetička sredina (UKAS) između aritmetičke sredine, moda i medijana.

2.1. Upitnik za govornike bosanskihidioma (rezultati i interpretacija)

Kako je napomenuto, jedan od dvaju upitnika koji su se koristili u istraživanju izrađen je za govornike bosanskoga jezika. Ispitanici koji su ispunjavali taj upitnik prepoznati su kao govornici bosanskoga jezika prema uže lingvističkim kriterijima, tj. prema obilježjima njihova govora.

Upitnik su u najvećemu broju ispunjavale osobe koje su rođene na području gdje se govori bosanski jezik (66 %) ili oni čiji su roditelji rođeni na tome području (23 %), što se saznaje iz prvoga pitanja. Iako se govor ispitanika može odrediti kao bosanski, ispitanici dominantno svoj jezik imenuju kao hrvatski (56 %), a tek u manjoj mjeri kao bosanski (23 %); kao odgovor na drugo pitanje, pitanje o nazivu svojega jezika, ispitanici odgovaraju i da je riječ o mješavini. Ipak, u trećemu pitanju izravno u 76 % slučajeva prepoznaju da njihov govor ima elementa koji se mogu odrediti kao bosanski, ali samo 10 % ispitanika odgovara pozitivno na posljednje pitanje o određenju vlastitoga jezika kao bosanskoga.³

Rezultati statističke obrade drugoga dijela upitnika prikazani su u *Tablici 1*. U tablici su navedene vrijednosti prethodno spomenutih veličina koje su poslužile kao orijentiri u interpretaciji rezultata.

Tvrđnja navedena u petome pitanju odnosila se na prepoznavanje razlika između svojega govora i govora većine u Republici Hrvatskoj, pri čemu se misli na substandardni štokavski. Kako je vidljivo iz rezultata, ispitanici uglavnom ne prepoznaju postojanje velike razlike između svojih govora i govora većine u Hrvatskoj, čemu u prilog ide i činjenica da je $Q3 = 3$, dakle 75% svih odgovora smješteno je između 1 i 3.

Šestim pitanjem ispitivala se ograničenost bosanskoga govora na nejavnu komunikaciju. I ovdje je indikativna vrijednost Q3: tri četvrtine ispitanika zaokružilo je 1 ili 2. Dakle ispitanici koriste bosanski govor u svim komunikacijskim situacijama.

³ Ovdje se ponovno samo želi upozoriti na to da je riječ o govornicima koji se prema (isključivo) lingvističkim kriterijima mogu odrediti kao govornici bosanskoga jezika.

Tablica 1. Rezultati upitnika za govornike bosanskih idioma

	5. pitanje	6. pitanje	7. pitanje	8. pitanje	9. pitanje	10. pitanje
AS	2,2	1,9	6,1	1,566667	3,1	5,266667
MED	2	1	7	1	2	7
MOD	1	1	7	1	1	7
UKAS	1,733333	1,3	6,7	1,188889	2,033333	6,422222
MIN	1	1	1	1	1	1
MAX	5	7	7	7	7	7
Q1	1	1	5,25	1	1	4
Q3	3	2	7	1	5,75	7

Uporaba bosanskoga u javnome diskursu ne vrednuje se negativno, tj. govornici bosanskoga ne smatraju da njihovi sugovornici negativno reagiraju, prema odgovorima na sedmu česticu. Q1 za sedmu tvrdnju iznosi 5,25, što upućuje na činjenicu da su tri četvrtine odgovora smještene između vrijednosti Q1 i maksimalne vrijednosti, koja je za sedmu česticu 7. Tako je razumljivo da nema uporabne ograničenosti bosanskoga jezika kada govornici smatraju da na nj sugovornici pozitivno reagiraju. U skladu su s tim odgovorima i odgovori na osmo pitanje kojime se propituje osjećaju li se govornici bosanskoga jezika manje vrijednim u drugim krajevima Hrvatske kada govore svojim jezikom. Za osmu tvrdnju vrijedi $MIN = Q1 = Q3 = 1$. Osim toga, vrijednosti su i moda i medijana 1. Dakle 75 % ispitanika zaokružilo je da se ta tvrdnja u potpunosti ne odnosi na njih.

Deveta tvrdnja uspoređuje bosanski i hrvatski standardni jezik sugerirajući nužnost ispravljanja govora (ispitanika) prema hrvatskome standardnome jeziku. Iako bi se s obzirom na uporabnu neograničenost i svijest o pozitivnoj percepciji bosanskoga jezika moglo očekivati da ne postoji potreba za jezičnim približavanjem hrvatskome jeziku, ispitanici prepoznaju umjerenu potrebu korekcije vlastitoga govora. Premda je $UKAS = 2,03$, iz čega se zaključuje da se ispitanici načelno i ne slažu s tom tvrdnjom, rezultati su raspršeniji u ovome slučaju nego što su u (npr.) osmoj čestici. Vrijednosti $MED = 2$ i $Q3 = 5,75$ upućuju na činjenicu da kod dijela govornika postoji svijest o razlikama među jezičnim sustavima i svijest o potrebi prilagođavanja.

Rezultati za desetu česticu pokazuju da vrijedi $MED = Q3 = MAX = 7$: 50 % ispitanika zaokružuje da se tvrdnja Želim očuvati svoj govor u potpunosti odnosi na njih. Uzmemo li u obzir i vrijednost Q1 ($Q1 = 4$), razvidno je da su odgovori

pozicionirani na desnome dijelu ljestvice, što ukazuje na razvijenu svijest o vlastitome jeziku i potrebu brige o njemu.

U nekoliko odgovora naznačena svijest o jeziku do izražaja dolazi u posljednjemu pitanju u kojemu ispitanici izražavaju svoj stav prema bosanskome jeziku i bosanskim govovima. Neki su od odgovora i oni navedeni u *Tablici 2*.⁴

Tablica 2. Stavovi o bosanskome jeziku 1 (izbor)

<i>Rođena sam u tom području, ali pričam hrvatski standardni jezik.</i>
<i>Pozitivan, al nastojim pričat hrvatski.</i>
<i>Neka svako govori maternjim jezikom.</i>
<i>Svatko ima pravo na govor svoje nacije.</i>
<i>Niko se nesmije osuđivat.</i>
<i>Nitko nebitrebo osuđivat bilo čiji govor.</i>
<i>Svako govori onako kako želi.</i>
<i>Poštujem kako svatko govori.</i>
<i>Govorim kako govorim.</i>

Iz odgovora se može zaključiti da postoji jezična tolerancija kod ispitanika te liberalan stav o uporabi materinskoga idioma. Osim toga, jezik se dovodi u izravnu vezu s nacijom.

Kako bi se moglo zaključivati o percepciji bosanskoga jezika u cjelini, u obzir je nužno uzeti i stavove govornika nebosanskih idioma. U nastavku se, slijedeći istu metodologiju, daje prikaz statističke obrade odgovora ispitanika koji su ispunjavali drugi upitnik.

2.2. Upitnik za govornike nebosanskih idioma (rezultati i interpretacija)

Drugi upitnik izrađen za provedeno istraživanje ispunjavali su ispitanici za koje je procijenjeno da nisu govornici bosanskoga jezika, bosanskih idioma. To ne znači da u njihovu govoru nema *bosanskih* elemenata, ali oni nikako nisu dominantni. Prema odgovorima na prvo pitanje 86 % ispitanika izravno je u doticaju s bosanskim govovima/područjem, najčešće zbog života uz granicu.

⁴ Odgovori su navedeni kako su zapisani u upitniku.

Odgovarajući na drugo pitanje, ispitanici dominantno svoj govor imenuju kao hrvatski (83 %); neki ispitanici navode slavonski i mater(i)nji. U svojem govoru (iako je on određen kao nebosanski) 53 % ispitanika prepoznaje elemente bosanskoga jezika. U četvrtome pitanju kao bosanske elemente u svojem govoru ispitanici prepoznaju naglasak (53 %) i pojedine riječi (26 %).

U *Tablici 3.* prikazani su rezultati statističke obrade odgovora ispitanika na ostala pitanja.

Tablica 3. Rezultati upitnika za govornike nebosanskih idioma

	5. pitanje	6. pitanje	7. pitanje	8. pitanje	9. pitanje	10. pitanje
AS	4,133333	3,466667	5,733333	4,866667	1,933333	2,366667
MED	4	4	6	6	1	2
MOD	3	4	7	7	1	1
UKAS	3,711111	3,822222	6,244444	5,955556	1,311111	1,788889
MIN	1	1	2	1	1	1
MAX	7	6	7	7	7	7
Q1	3	2	5	4	1	1
Q3	5,75	4,75	7	7	2	3

Peta čestica i ovoga upitnika propituje svijest o (ne)postojanju razlika između bosanskih i hrvatskih govora. Ipak, odgovori su govornika hrvatskih idioma drukčiji od govornika bosanskih idioma. Iz tablice se može iščitati da je 50 % svih odgovora smješteno između 3 i 5 (tj. 5,75), što upućuje na percipiranje razlike među dvama jezičnim sustavima, tj. na njihovo neizjednačavanje. I odgovori na šestu tvrdnju u ovome upitniku različiti su od onih u prethodnome: Q1 = 2 i Q3 = 4,75 (dakle 50 % rezultat smješteno između tih dviju vrijednosti) upućuju na postojanje umjerene potrebe uporabne ograničenosti bosanskih govora na nejavni kontekst.

Prethodne napomene ističu postojanje razlika u statusu bosanskoga jezika kod govornika bosanskih idioma i onih koji govore hrvatskim. Ipak, bosanski se govori pozitivno vrednuju, izazivaju pozitivne reakcije: imajući na umu da je Q1 = 5, zaključuje se da 75 % ispitanika ima (zapravo) vrlo pozitivan odnos prema bosanskome jeziku.

Kod govornika bosanskih idioma uočena umjerena potreba ispravljanja svojega govora prema hrvatskome standardnome jeziku ovdje je još izraženija. Naime 75 % odgovora smješteno je na desnoj strani ljestvice, iznad vrijednosti 4, što upućuje na uočavanje potrebe korekcije svojega bosanskoga govora iz perspektive govornika

nebosanskih idioma. S tim je rezultatom zanimljivo usporediti sljedeće: za devetu česticu vrijedi $MIN = Q1 = MED = 1$, što znači da je 50 % ispitanika zaokružilo da se tvrdnja da govornici bosanskoga jezika trebaju preuzeti hrvatski u potpunosti ne odnosi na njih; još je 25 % zaokružilo 2 ($Q3 = 2$).

Posljednja čestica s ljestvičnim odgovorima tiče se stereotipa u Hrvatskoj da je osoba koja govori bosanski manje obrazovana. Rezultati pokazuju da ispitanici neće pomisliti da je riječ o manje obrazovanoj osobi kada čuju bosanski govor: 75 % odgovora ispitanika smješteno je između 1 i 3, a UKAS manji od 2 ($UKAS = 1,789$) dodatno učvršćuje tu tvrdnju.

Na pitanje o stavu o bosanskome jeziku ispitanici odgovaraju uglavnom pozitivno. Izbor iz ponuđenih odgovora naveden je u *Tablici 4*.⁵

Tablica 4. Stavovi o bosanskome jeziku 2 (izbor)

<i>Uporaba bosanskog nije negativna.</i>
<i>U javnoj komunikaciji izrazito me smeta uporaba bosanskoga jer dolazi do rušenja standarda, osobito kod mladih, što već poprima alarmantne razmjere.</i>
<i>Bosanski je (kao i svaki) vrijedan poštovanja.</i>
<i>Ima jezičnu, društvenu i kulturnu vrijednost.</i>
<i>Svakom njegovo.</i>
<i>Svatko ima pravo govoriti svojim jezikom</i>
<i>Različitosti su uvijek dobrodošle.</i>
<i>Jezik je živ i ne treba ga stavljati u okvire.</i>
<i>Hrvatski i bosanski isti su jezici; sve se razumije.</i>
<i>Poštujem izvorni govor svakog područja, ali treba težiti standardu u medijima i odgojno-obrazovnim ustanovama.</i>
<i>Ima svoju povijest, zanimljiv je, ulazi u uho.</i>
<i>Nisu mi ugodni za čut.</i>
<i>Nemam ništa posebno za reć, alnek se malo socijaliziraju u govoru ilnek idu živit u Bosnu.</i>
<i>Treba ga čuvati kao kulturnu baštinu.</i>

⁵ Odgovori su navedeni kako su zapisani u upitniku.

Odgovori u tablici u određenome smislu zrcale zaključke do kojih se može doći prethodnim interpretiranjem rezultata. Tako je odnos prema bosanskome jeziku pozitivan, ali postoji određeno zaziranje od njegove potpuno slobodne uporabe u svakoj komunikacijskoj situaciji. Tu činjenicu treba promatrati i u kontekstu dominirajućega jezičnoga preskriptivizma u hrvatskoj javnosti, hrvatskim medijima. Pritom se misli da se takav stav može očekivati bez obzira na to koji je (ne)hrvatski organski/nestandardni idiom u pitanju. Osim uočavanja razlika (što ne znači da nema ni pokušaja izjednačavanja dvaju sustava) i djelomičnoga komunikacijskoga ograničavanja bosanski se jezik povezuje s određenom kulturom. Postoje i primjeri negativnoga vrednovanja bosanskoga jezika, ali oni su iznimka.

3. ZAKLJUČCI

Na temelju prethodno iznesenih rezultata s kraćom interpretacijom može se zaključiti da govornici bosanskih idioma u najvećoj mjeri svoj jezik određuju kao hrvatski, ali prepoznaju elemente bosanskoga. Ta činjenica može se povezati s postojanjem svijest o (vrlo) malim razlikama između bosanskoga i hrvatskoga jezika, tj. između organskih idioma koji pripadaju tim dvama sustavima. Govornici bosanskoga ne smatraju da je njihov jezik uporabno ograničen, a njihovi odgovori sugeriraju postojanje percepcije govornika o pozitivnome vrednovanju njihova govora. Osim na ispitivanome području, na granici Europske unije, govornici bosanskogane osjećaju se manje vrijednima u drugim sredinama te izražavaju nepostojanjejasno artikulirane potrebeispravljanja vlastita govora. Usporedno s tim postoji artikulirana potreba očuvanja vlastita govora, a njihov se stav prema bosanskome jeziku može sažeti u rečenicu Svatko ima pravo na svoj govor.

Obrađeni odgovori govornika nebosanskih idioma ukazuju na osjećaj povezanosti s bosanskim jezikom i uočavanje međujezičnih utjecaja. Već ta činjenica (uključujući i ostale odgovore) pretpostavlja postojanje svijesti o razlikama između bosanskoga i hrvatskoga. Samim time govornici hrvatskoga smatraju da bosanski treba biti dijelom uporabno ograničen te da govornici trebaju ispravljati svoj govor kako bi se približili hrvatskome standardnome jeziku. Ipak, bosanski se u najvećoj se mjeri pozitivno vrednuje te ispitanici ne smatraju da govornici bosanskoga trebaju u potpunosti preuzeti hrvatski jezik. Bosanski se govor ne povezuje s određenim stupnjem obrazovanja. Tako bi se stav o bosanskome jeziku mogao artikulirati rečenicom Svatko ima pravo na svoj govor, ali javna komunikacija zahtijeva standardizaciju.

4. SMJERNICE DALJNJIM PROMIŠLJANJIMA

Iako se, što je i ovdje spomenuto, bosanski jezik negira te se njegovim govornicima oduzima pravo (samo)identificiranja kao govornika bosanskoga jezika, istraživanje provedeno na granici Europske unije o jeziku na granici Europske unije pokazuje da se bosanski pozitivno vrednuje. To je pozitivno vrednovanje i iznutra i izvana: nema negativnosti ni među govornicima bosanskih govora ni među govornicima nebosanskih govora. Bosanski se jezik percipira kao vrijedan dio nematerijalne kulturne baštine, kao dio identiteta, jednakovrijedan kao bilo koji drugi jezik. Govornici hrvatskoga smatraju da treba biti dijelom uporabno ograničen, ali to može biti slučaj i s bilo kojim hrvatskim idiomom, stoga se ta kvalifikacija ne može smatrati ekskluzivnim stavom o bosanskome jeziku. Ovdje je sasvim jasno da rečeno vrijedi za područje koje je povijesno izloženo migracijama te da je riječ o ljudima koji su (takođerpovijesno) usmjereni jedni na druge. Ostaje istražiti kakva je percepcija bosanskih idioma u drugim dijelovima Hrvatske te vidjeti razlikuje li se status bosanskoga jezika u različitim dijelovima Hrvatske (koja je sama granica Europske unije).

5. LITERATURA

1. Bell, Roger T. (1976), *Sociolinguistics: goals, approaches, problems*. Batsford, London
2. Berbić Kolar, Emina, Igor Marko Gligorić (2017), "Bosanski jezik na granici Europske unije", *Međunarodni znanstveni simpozij „Bosanski jezik u vremenu“: knjižica sažetaka*, Zagreb
3. Butler, Christopher (1985), *Statistics in linguistics*, Basil Blackwell, Oxford
4. Chomsky, Noam (1965), *Aspects of the theory of syntax*, Massachusetts institute of technology Press, Cambridge
5. Chomsky, Noam (1986), *Knowledge of language*, Praeger, London
6. Halilović, Senahid (1991), *Bosanski jezik*, Baština, Sarajevo
7. Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo
8. Halilović, Senahid (1999), *Pravopis bosanskoga jezika: priručnik za škole*, Dom štampe, Zenica
9. Halilović, Senahid (2018), *Pravopis bosanskoga jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo
10. Hjelmslev, Louis (1980), *Prolegomena teoriji jezika*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb
11. Jahić, Dževad (1990) *Jezik, nacija, nacionalizam*, Oslobođenje, Sarajevo
12. Jahić, Dževad (2010-2014), *Rječnik bosanskoga jezika*, autor – Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
13. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
14. Langacker, Ronald W (1987), *Foundations of cognitive grammar*, Stanford University Press, Stanford
15. Mićanović, Krešimir (2008), *Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti*, Disput, Zagreb
16. Petz, Boris (2007), *Osnove statističke metode za nematematičare*, Naklada Slap, Jastrebarsko
17. Saussure, Ferdinand de (2000), *Tečaj opće lingvistike*, ArTresor – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb
18. Škiljan, Dubravko (2002), *Govor nacije (jezik, nacija, Hrvati)*, Golden marketing, Zagreb

BOSNIAN LANGUAGE AND SPEECHES AT THE BORDER OF THE EUROPEAN UNION

Summary:

In this paper, the Bosnian language is at the center of the problems of relation of language and nation, standard language and dialect, the relation between dialect speakers and their nationality; the positioning of the Bosnian language towards the European Union is also considered. On the one hand, in this context, Bosnian is a language that (officially) remains outside the borders of the EU, but at the same time, due to the different migrations, Bosnian language undoubtedly participates in European language everyday life. Although it is possible to detect the various controversies of the Bosnian language nomination and the non-positive relation to the Bosnian language and its speakers, the example of the Bosnian and elements of the Bosnian dialects in Slavonski Brod, a city on the border of the European Union, and the area does not support the articulated generally accepted opinion. Thus, Bosnian linguistics elements in the idioms at the EU border is positively evaluated. As the research shows, the attitude in the Slavonski Brodarea to Bosnian language elements is positive (or at least non-negative).

Key words: Bosnian language; European Union; sociolinguistics

Adresa autora
Authors' address

Emina Berbić Kolar
Sveučilište "Josipa Jurja Strossmayera" u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
eberbic@foozos.hr

Igor Marko Gligorić
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
igligoric@foozos.hr

UDK 81'373.23
821.163.4(497.6)

Primljeno: 15. 05. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Indira Šabić

FUNKCIJE LIČNIH IMENA U KNJIŽEVNOSTI

U radu se problematiziraju tri termina: lično ime, antroponimijska ili imenska formula i antroponimijska kategorija i njihove odrednice u književnoumjetničkome stilu savremenoga bosanskog jezika. Raspravlja se o funkcijama ličnoga imena i utvrđuju se sljedeće: 1. *referencijalna* ili *identifikacijska*, *deskriptivna* i *vokativna*. Specificirajući svaku od navedenih funkcija, navode se primjeri iz bh. književnosti i njihove interpretacije. Raspravlja se o deskriptivnom, singularnom imenu, moviranome femininumu i patronimicima.

Ključne riječi: antroponim; imenska formula; antroponimijska kategorija; lično ime; funkcije ličnoga imena; nomina mota

U bosanskohercegovačkoj književnosti moguće je naći opsežan istraživački opus u vezi sa identitetima i identitarnosti u Bosni i Hercegovini, međutim, u domeni lingvistike još uvijek ne postoji sistemsko bilježenje tih identiteta – bilježenje antroponima u njihovome nastajanju, pa se još uvijek ne zna kako su se imenovali ili kako se danas imenuju sugrađani Bosne i Hercegovine. U bosnistici još uvijek ne postoji uređen antroponomastikon, a realizacija tog projekta je nužna kako bi se bosanskohercegovačka lingvistika iz onomastičkoga ugla integrirala u južnoslavenski, slavenski, ili na širem planu, europski i svjetski onomastički krug, odnosno kako bi bosnistika dala svoj doprinos u stvaranju omnibus rječnika slavenske antroponimije ili kulture uopće. Također, pored antroponomastikona, bosanski jezik još uvijek nema rječnik onomastičke terminologije, čije je nepostojanje izrodilo neprecizno ili netačno korištenje, interpretiranje nekih termina, kao npr. lično ime (*ónoma kýrion*, *nomen*

proprium), imenska formula i antroponimijska kategorija, pa je već na početku potrebno precizirati ta tri u ovome radu najčešće korištena termina.

LIČNO IME KAO SASTAVNICA IMENSKE FORMULE

U osnovnom onomastičkom terminološkom priručniku *Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika* uz termin lično ime stoji neoprimjerena definicija: *sopstveno ime na eden čovek* (Bezljaj 1983: 83). Zbog nedovoljne preciznosti u odnosu na prezime i nadimak, nužna je sljedeća dopuna: lično ime je zakonom propisana (što nije nadimak) i nenasljedna (što nije prezime) antroponimijska kategorija, odnosno nenasljedni individualni antroponim. Imenska formula je jedan ili više (funkcionalno različitih) antroponima koji služe tačnoj identifikaciji ljudske jedinice (usp. Frančić 2006: 71-80).

Pod pojmom antroponimijska kategorija podrazumijeva se tip imenovanja osobe, s posebnim odlikama na gramatičkoj razini – ima posebnu tvorbenu strukturu, i na semantičkoj razini – ima posebno onomastičko značenje. Dakle, antroponimijske kategorije su: ime, prezime i nadimak, i oni skupa čine imensku formulu, u užem smislu, odnosno antroponimijski sistem nekoga jezika i kulture u širem smislu. S gramatičkoga aspekta u imenskoj formuli nema nadređenoga ni podređenoga člana, a s aspekta obavijesnosti prezime je nadređeno ličnome imenu. Ozakonjenjem imenske formule prezime je postalo njezinim glavnim članom, a ličnom je imenu pripala pomoćna uloga razlikovanja osoba istoga prezimena (Putanec 1976: 10-15; Frančić 1996: 18). Ipak, u strukturi imenske formule, lično ime dolazi na prvo mjesto i tako je anteponirano prezimenu i nadimku kao kasnijim antroponimijskim kategorijama (usp. Šimunović 2009; Frančić 2006).

Pored ranijih određenja, potrebno je istaći da se lično ime od drugih antroponimijskih kategorija razlikuje: sa gramatičke strane time što u tvorbenoj strukturi ne sadrži posesivni morfem, sa semantičke strane time što nominaciju ostvaruje neposredno, a ne preko imena drugih osoba. Isto se odnosi i na hipokorističke oblike, odnosno nadimke.

FUNKCIJE LIČNOGA IMENA

Jezički angažman u procesu izgradnje identiteta zahtijeva nekoliko postupaka: 1. imenovanje, 2. dozivanje i 3. način na koji se ime koristi. Pored jezičkoga angažmana

u imenu se prožimaju društveni angažman i etički obrazac. Nakon što je imenovanje ostvareno, odnosno nakon što je sa drugom imenskom determinacijom zadovoljena komunikacijska i druge potrebe zajednice, važan postaje način na koji će se imenska formula koristiti, u kakvome značenju i funkcijama. Iz pragmatičnih razloga, antroponimi su dobili različite funkcije: lično ime je diferencijacijska oznaka čovjeka kao individue i pravne osobe, i služi za razlikovanje od drugih osoba u raznim društvenim i pravnim odnosima, dok je prezime diferencijacijska oznaka koja označava pripadnost nekoj obitelji ili porodici. S obzirom na istaknute pragmatične funkcije imena i prezimena, tj. na funkcije u govornoj komunikaciji, administrativno se uređuje: sadržaj, korištenje, određivanje i promjena imena i prezimena, pa tako u Zakonu o ličnom imenu Bosne i Hercegovine (dio za Federaciju) stoji: „Pravo i obaveza svakog fizičkog lica je da ima lično ime i služi se svojim ličnim imenom. Lično ime služi za razlikovanje i identifikaciju lica.“ (Službene novine Federacije BiH, br. 7, 25. 1. 2012: 12) U istaknutome zakonu sintagma *lično ime* ima *pars pro toto* formu i označava antroponimijsku formulu (lično ime i prezime), što je posljedica nekonsultiranja onomastičke literature ili rječnika bosanskoga jezika, i što je svakako neprimjeren propust u administrativnome stilu koji prema načelima treba biti pravilan, izravan, jasan i rigorozan.

U vezi s funkcijama antroponima autori su skloni različitim podjelama i interpretacijama. Lyons (1977: 216) piše da imena u svakodnevnome jezičkom vladanju imaju dvije karakteristične funkcije: referencijalnu ili kvazireferencijalnu te vokativnu. Pod vokativnom razumije se upotreba imena za dozivanje ili za privlačenje pažnje dozivane osobe. Van Langendonck (2007: 189) piše o trima osnovnim funkcijama ličnih imena: obraćanje (engl. *address, talk to*), identifikacija (engl. *talk about*) te velika sposobnost razlikovanja roda ili spola i mogućnost ekspresivne derivacije (deminucija, augmentacija i sl.). Šimunović (2009: 29–30) govori o ovim trima funkcijama vlastitoga imena: adresna, referencijalna ili identifikacijska – ime upućuje na objekt kojemu je pridruženo, deskriptivna – u imenâ s naglašenim motivom imenovanja, naročito npr. u nadimcima, i ideološka – odražava odnos objekta imenovanja i pridruženoga mu imena; nešto poput vokativne ne spominje. Anderson (2004: 439) vokativnu funkciju imena smatra primarnom (usp. Marković 2010).

U ovome radu izdvojene su sljedeće glavne funkcije vlastitih imena:

1. *referencijalna* ili *identifikacijska* kojom se jedinka izdvaja iz skupine, diferencira se u zajednici, odnosno izvanjezičkoj zbilji, i suprostavlja svemu ostalom;

2. *deskriptivna* u imenâ s naglašenim motivom imenovanja, odnosno koja posjeduju deskriptivno, konotativno značenje (koja su predikati sama po sebi) ili koja ukazuju na neke karakteristike imenovanoga, npr. razlikovanje roda, spola (iako ne uvijek!);
3. *vokativna* kojom se privlači pozornost imenovane osobe.

REFERENCIJALNA ILI IDENTIFIKACIJSKA FUNKCIJA

Nadijevanje imena jedinki je čin inicijacije, označava ulazak iste u zajednicu, predstavlja prvi potez u izgradnji njezina identiteta kroz socijalizaciju – *kodirana* imenom jedinka postaje dio strukture, odnosno dobiva društveni status, što je ujedno sastavnica procesa oblikovanja ličnosti. O identitetu je moguće govoriti čim pojedinac sebi postavi pitanje *Ko sam?* ili u interakciji kada mu neko drugi postavi pitanje *Ko si?* odgovor je pragmatičan i čine ga lično ime i prezime umjesto dugačkoga biografskog opisa. Dakle, *ime + prezime* je jedna od formula preko kojih se ostvaruje identitet.

”Najočitiji jezični modus uspostave identiteta postiže se kroz davanje i korištenje imena. Ime je ono što pojedinca smiješta odvojeno od drugih kao individuu, jer dati nekome ime, *zaustaviti osobu na nekome mjestu u gramatici* kao što kaže Wittgenstein, znači na neki način propisati jezično mjesto s kojeg će se ta osoba odazivati. Čin imenovanja predstavlja jezični angažman koji osigurava kulturne, rodne, nacionalne, političke i druge identitete.” (Paternai Andrić 2012: 11)

Pod referencijalnom ili identifikacijskom funkcijom imena zapravo se misli na proces uspostave veze između imena kao jezičkoga znaka i referenta i osobe koja se imenuje u izvanjezičkoj stvarnosti, pa s tim u vezi lično ime referira na osobu muškog ili ženskog spola, a prezime na pripadnost obitelji (ili porodici, odatle porodično ime). Međutim, činom imenovanja ne samo da se identificira – pobliže određuje, nego se u službi identifikacije razvrstava, a time i determinira. O tim funkcijama imenovanja biće govora u nastavku.

Proces imenovanja – identifikacija i determinacija

Način na koji se vrši imenovanje, odabir motiva i semantička dimenzija imena, imaju ulogu u procesu profiliranja. Lično ime je zato ne samo zasebna oznaka po kojoj se stvara razlika od drugih, izbjegava imenska entropija, održava čistim komunikacijski kanal, zadovoljava fatička i metajezička komunikacijska funkcija u užem smislu,

odnosno obavijesna teorija u širem smislu, već se smatra važnim, suštinskim dijelom same osobe, odnosno njezine osobnosti / ličnosti i pripadnosti (etničkoj, kulturnoj, vjerskoj ili dr.).

Imenovanje i identifikacija

S obzirom na to da sebe i stvari iz okoline ljudi imenuju shodno ličnome iskustvu, doživljajima i događajima, ime se smatra ogledalom materijalne i duhovne kulture svojih nadjevatelja, važnim, suštinskim dijelom individue i kolektiva. S tim u vezi, značajno je prepoznati u historiji konstruisani etnički obrazac imenovanja, odnosno recepturu imenskoga postanja koja je karakteristična za određeni etnos, plemensko-rodovsku društvenu zajednicu, tačnije bitno je otkriti *specificum* imenovanja koji se od davnina – iskona imenovanja, izgradio kao prototipično obilježje (npr. motiv, značenje, izgovor, tvorba) unutar neke zajednice. Identitet je često višestoljetni skup zapamćenih događaja sabranih u osobnost svake pojedine osobe (usp. Altaras Penda 2005: 59), zato su očuvane imenske karakteristike važna identifikacijska obilježja, svojevrsni *lieux de mémoire* – koncepti angažirani iz prošlosti za opisivanje sadašnjosti. Takvim konceptom imena su postala značajna cjelina, nematerijalne prirode, koja je vremenom uslijed ljudske volje postala simbolički element spomeničke baštine bilo koje zajednice. U tom smislu složena lična imena i karakteristični patronimici oblikovani u duhu maternjeg jezika, samo su neka od obilježja slavenske identitarnosti. Tako definiran modus imenovanja predstavlja jezički angažman domaćega čovjeka u doprinosu slavenskome kulturnom identitetu i stvaranju „jezičkoga mjesta“ s kojeg će se pripadnici ovoga etnosa odazivati.

Prepoznatljivo obilježje koje ukazuje na slavensku pripadnost su složena ili dvočlana lična imena koja pripadaju prepoznatljivome drevnom slavenskom obrascu imenovanja, naslijeđenom iz praindoeuropskoga postupcima *epiteta ornantia*, a koja na prostoru Bosne i Hercegovine bilježe kontinuum postojanja još od srednjega vijeka do danas kad je iste ove dvočlane oblike moguće potvrditi u službi ličnoga imena (ali i prezimena! npr. *Vitomir, Vukmir, Vukobrad, Vukobrat, Vukoman, Vukosav, Gostimir* i dr.; usp. Janjatović 1993: 70–97). Kompoziti koji tvore složena imena, u bosanskome srednjovjekovlju i danas u Bosni i Hercegovini, svjedoče rekorencije i korespondencije u jezicima drugih slavenskih naroda, što potvrđuje tezu o slavenskom imenskom kontinuumu u pogledu ovakvoga načina imenovanja. (usp. Šabić 2017: 48–52)

Drugo tipično obilježje imenskoga obrasca u Bosni i Hercegovini koje bilježi supostojanje u drugim, genetski srodnim i geografski susjednim onomastikonima, jeste tvorba prezimenske sastavnice patronimijskim sufiksima *-ić, -ović, -ević* koji

se javljaju u funkciji markiranja descendentnosti (potomstva, izdanka, loze, roda). Petar Šimunović u knjizi *Naša prezimena – porijeklo, značenje, rasprostranjenost* (1985: 143) u odlomku ”–*ići* – to su Jugovići” ističe da nije pravilno identificirati sve Južne Slavene preko patronimskog sufiksa –*ći*, jer takva prezimena nemaju Makedonci ili Bugari, a i kod Slovenaca njihov broj nije znamenit, ali ona su identitarna odlika Srba, Crnogoraca i Hrvata (i Bosanaca, ističe I. Š.).

Kako ”identitet u svakodnevnoj komunikaciji može podrazumijevati skup elemenata koje članovi neke zajednice prihvaćaju kao svoja obilježja, tj. kojima prepoznaju sebe kao članove neke šire društvene grupe, a istodobno se upravo pod tim obilježjima razlikuju od neke druge socijalne grupe” (Altaras Penda 2005: 58) ranije istaknuta obilježja slavenskoga imenovanja definiraju se identitarnim u kulturi bosanskohercegovačkih nadjevatelja i imenovanih, važnim i suštinkim dijelom njihova prezentiranja i projiciranja u svijetu. Slavenska imenska identitarnost je uprkos raznim religijskim, običajnim, kulturnim pritiscima, istrajala i opstala do danas, ukorijenjena u društvenom iskustvu bosanskohercegovačkoga puka, dokazavši da nije kategorija koja lahko iščezava što, opet, potvrđuje stavku da su pojedinci raznoliki, ali da je osobnost u potpunosti društveno konstituirana u procesima primarne i naknadne socijalizacije, i u daljnjim procesima društvene interakcije unutar kojih pojedinci definiraju i redefinišu sebe i druge tokom života. Upravo je taj *specificum* prema kojem se bosanski etnos identificirao, iskazan i u opsesivnim temama bosanske književnosti o procesima imenovanja, tačnije o izboru ličnoga imena, npr.:

”Cvitoje, Ivaniš, Dabiživ... to su sad samo imena, kad ih izgovaram znam da sričem davnašnje riječi, nestale pretke u drugoj vjeri i na našoj zemlji.” (Karić 2009: 15)

Imenovanje i determinacija

Lično ime ne predstavlja samo oznaku individue koja zadovoljava fatičku i metajezičku komunikacijsku funkciju nego je i suštinski dio same osobe i njezine osobnosti, otuda postoji široko rasprostranjeno vjerovanje kod mnogih naroda da onaj koji zna ime neke osobe može preko samoga imena učiniti zlo tom čovjeku. Zato, širom svijeta postoji običaj skrivanja imena, naročito od nepoznatih ili zlih ljudi, što je u bosanskohercegovačkoj praksi bilo zastupljeno čak do prošloga stoljeća, pa su mnoge osobe a naročito žene tokom života imale dva imena: jedno administrativno koje je skrivano, i drugo koje je korišteno kolokvijalno, svakodnevno u narodnome jeziku. Također, u Kini i Japanu postojao je običaj da se ime promijeni kada dijete

odraste, ili kada čovjek dostigne određenu starost. Simbolična promjena imena i danas je obavezna za papu i druge dostojanstvenike u kršćanstvu. Takva shvatanja bliska su koncepciji Levi-Straussove teorije *nasilja pisanja* iz 1948. godine, odnosno studije *Porodični i društveni život Indijanaca*, u kojoj Levi-Strauss bilježi da je kod Nambikwara (divljega plemena) upotreba ličnoga imena zabranjena i predstavlja *svetu tajnu*, s poentom da se zabrana otkrivanja uopće ne odnosi na lična imena, prije će biti da ono što pogađa zabranu jeste čin koji ono što funkcionira naziva ličnim imenom, odnosno predmet skrivanja je klasifikacija i odnos unutar sistema. Derida (1976: 151) ovu zabranu tumači u kontekstu brisanja / potiskivanja razlika koje se tiču društvenih klasifikacija i podjela unutar plemena. Davanje imena je jedan od kodova sistematizovanih ograničenja i klasifikacija kao što su podjela po položaju ili srodstvu (usp. Noris 1990: 60). U kontekstu svih ovih tumačenja jeste koncept: lično ime identificira / razvrstava / determinira. Takav koncept imenovanja prisutan je mnogim kulturama u kojima je riječ *ime* zabilježila semantičko proširenje, odnosno posebna značenja kao slava, ugled, dobar glas ili položaj, suština ili izraz bića i sl., odakle i izrazi *govoriti u ime (koga)*, *u ime zakona*, *za ime svijeta*, *u ime Oca i Sina i Duha svetoga* i dr. U engleskoj književnosti Šekspir fragmentom *What's in a name? – Šta je ime?* iz Romea i Julije aludira na pripadnost dvjema smrtno zavađenim porodicama Kapuleti i Monteki, u Veroni. Identičan koncept uočljiv je i u bosanskohercegovačkoj književnosti, u kontekstu klasifikacije prema položaju, descendentnosti, etnosu ili vjeri:

„Previše zajedraš, *Mehmede*. Zaboravljaš ko si i odakle si.“ (Sušić, 1996: 334)

„Ta zašto čovjek živi? ... da stečeš za onaj svijet, da i svom narodu pomogneš, da – najposlije pokažeš da si potomak Hrnjica i Halila?“ (Mulabdić 2009: 32)

„Hasan-aga: A ti peškeš! Majko, ona je majka djece moje!

Majka: Sikter!

Hasan-aga: Ona je pod našim rzom i obrazom!

Majka: Sikter!

Hasan-aga: ... Pod našim namom i imenom Arapovića.“ (Isaković 1995: 226-227)

”Kako će roditi? Šta će roditi? Kako će djetetu ime dati? Neće starinsko, to nikako. Dat će mu neko neutralno. Ako bude muško, nadjet će mu ime Zlatko. Neće ona dozvoliti da nekad zbog imena njezin Zlatko nastrada, kao što je nedavno, kad su četnici zarobili vod domobrana, poklali sve koji su imali ime Mehmed, Osman, Omer... Ili će ga zvati Slobodanom, jer je dosta ove okupacije i nesreće – vrijeme je da nam jednom svane sloboda. A ako bude žensko, bit će joj ime Zlata ili Slobodanka. Zvat će je Mamina Danka.” (Nametak 2002: 152)

”Da su nam ostala njihova imena, / danas bismo znali / s kojim su se imenima s brda na brdo / dozivali, / ti stari narodi. / Za drugo ih ne bismo ni pitali.” (Sijarić, *Ne znamo ko su bili ti stari narodi* 2013)

U fragmentima Alije Nametka i Čamila Sijarića jasno se evocira slavenski imenski obrazac, aludirajući na bosansko iskonsko imenovanje, na slavensku semantičku prozirnost i apotropičnost, ali i na razloge potiskivanja takvih imena. Naime, sa dolaskom kršćanstva i islama na domaći teren, nastupila su razilaženja u pogledu nadijevanja ličnih imena, tačnije u odabiru ličnoga imena (uzimanje iz jezika donosioca islama, sa crkvenoga kalendara ili iz baštinjene slavenske tradicije) dok je prezimenska struktura ostala neizmjenjena – uglavnom tvorena patronimskim sufiksima –*ić*, –*ović*, –*ević*, što se interpretira fenomenom *akulturacije*: postojani i izravni dodir pripadnika različitih kultura je uzrokovao preoblikovanje izvornih kulturnih modela obiju skupina. Od naročitoga značaja je Lintonovo (1940: 5) objašnjenje akulturacije: *ukoliko se jedna skupina divi drugoj, ona će uložiti velike napore da bi joj postala sličnom* (Bošnjaci su lična imena počeli mijenjati imenima iz islamske tradicije), *a ako je prezire truditi će se da bude različita od nje* (bosanski Srbi i Hrvati su uglavnom ostali dosljedni ranijoj tradiciji imenovanja). Očit primjer ovako shvaćene akulturacije, pored ranije istaknutoga primjera Alije Nametka, moguće je pratiti i u drami Seada Fetahagića *Kako je počelo*, između Ikonije i Minke, majke i kćerke, koje raspravljaju o Minkinome ocu Mehmedaliji, dotičući se složene, dvokompozitne strukture njegova orijentalnoga imena, a kontekstualno iskazavši stav o etničkoj i vjerskoj pripadnosti:

MINKA: Što sad pominješ tatu?

IKONIJA: Ti znaš da ne mogu da smislim tog tvog Mehmedaliju. Nije mu bilo dovoljno jedno ime, nego i Mehmed i Alija!

MINKA: On je davno od tebe pobjegao. Nije bilo kod njega unutrašnje dileme ni sukoba: i Mehmed i Alija su se složili da se od tebe rastave i da se ne petljaju u tvoj život.

IKONIJA: A što se petlja u tvoj?

MINKA: Samo mi pomaže, kao svojoj kćeri. A petljao se nije nikad.

IKONIJA: Kako nije? Je li ti on dao to odvratno ime – Emina?

MINKA: Po čemu je odvratno?

IKONIJA: Zar ne bi bilo bolje da ti je dao neko naše divno tradicionalno ime... Recimo Milojka? (Fetahagić 2005: 95)

Tako su u stereoimagološkim percepcijama i predrasudnim kategorizacijama Bošnjaci bili pod stalnim pritiskom da se brane od svođenja i poređenja svoga identiteta sa uvriježenim imaginarnim predožbama Orijenta, koji je predstavljen kao simbol svega što je drugačije, čudno i mistično, pa se i davanje imena novorođenoj djeci dovodi u kontekst namjere da se izbjegne neželjena stigma, te prikrije etnički identitet u prilikama i na mjestima gdje bi mogao biti smatran za nepoželjan (Spahić 2016: 41). Često se pri tom, kao svojevrsna paradigma, navode stihovi pjesnika Hamze Hume (usp. Spahić 2016: 35):

”Nazvaše me Hamzom / Kao što nazvaše hiljadama ljudi / Iz pustinja divljih beduina,
/ Crnih građana vječno sunčanih gradova, / Hiljadama bakarnih Inda / Ljudi sa
plantaža, / Hiljadama bakarnih Inda / I onih s pazara visokog Irana / Što prodaju ćilime
/ Biser, nakit, žene, / O čudno je to čudno / Da ovdje / U našoj zemlji kraj Evrope /
Hamzom zovu mene.”

Kršćanski i islamski imenski nazori osporili su i dislocirali ukorijenjene i centralizirane identitete slavenske etničke kulture u domeni ličnoga imenovanja. Dolazeće religije, običaji, kulture imali su pluralizirajući utjecaj na zatečeni način imenovanja i na identitete, i proizveli cijeli niz mogućnosti i načina identifikacije, i tako lično ime (s obzirom na njegovu identifikacijsku funkciju) i identitet učinili više pozicionalnim i raznolikijim, a manje zadanim, fiksiranim, unificiranim i transhistorijskim (usp. ”rodio se bezimen, nekršten, neturčen...” Džumhur 1997: 19). ”Nestabilni” identitet pojedincu je istovremeno dao slobodu izbora u pogledu ličnoga imenovanja, odnosno sam identitet je postao pitanjem izbora, pojedinci su ga mogli promijeniti kako i kada su željeli. Npr. o vjerskom preobraćanju u Bosni i Hercegovini moguće je naći podatke u sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci:

Savkana, kći Save, postala je Merjem, a muž Nikola, sin Stanka, odbio je; Sidžil 40: 233; Pava, kći Nikole, postala je Derviša, a zimmiji Šahinu je ponuđeno, ali je odbio; Sidžil 53: 1; Đurđija, kći Gavrila, postala je Fatima, a muž Tomo, sin Andrije, odbio je; Sidžil 55: 9; Anđa, kći Miće, postala je Nefisa, a Todor je odbio; Sidžil 69: 2; Jovanka, kći Todora, postala je Fatima, a muž Todor, sin Đure, odbio je; Sidžil 69: 133. (usp. Kasumović 2011: 232)

Međutim, pored prilika u kojima je jedinka imala niz mogućih identifikacija na izboru, postojale su i one u kojima su breme identiteta nametali drugi. Npr. u pomenutim sidžilima moguće je pronaći i podatke o preobraćanju i preimenovanju maloljetne djece koja su prevedena na islam sudskim rješenjima nakon što je jedan

roditelj postao musliman. (usp. Kasumović 2011: 230) Tako su nastajali i identiteti na koje su i sami pojedinci bivali ogorčeni, identiteti koji su konfesionalno, nacionalno dijelili, stvarali stereotipe, stigmatizirali, klasificirali i deklasirali i sl. O takvome konceptu svjedoči i Zlatko Topčić u romanu *Završna riječ* (2011: 52):

”Dali su mi to priznanje (Zlatni ljljan, op. a.) ... jer ime je odgovaralo moje ime. Razumijete šta hoću da kažem. Služilo ime je kao ilustracija da Armija BiH nije... jednonacionalna... Meni nije značilo ništa, ili skoro ništa...”

U kontekstu ogorčenja, o istome konceptu piše i Mile Stojić u pjesmi *Bratstvo i sestrinstvo* (2010: 7):

”Kada bih se ponovo rodio / i mogao birati, ne bih izabrao / ovaj jezik, ni ovo zanimanje / Ni ovaj znak vjere, ni ovu vjeru / bez nade... / Bacio bih svoje / Ime...”

Kod Skendera Kulenovića u drami *Djelidba* (1963), članove općinskoga Odbora od predsjednika Trivuna Srđića i sekretara Sulje Sejdića Pršlje, do članova Stevana Gaka, Ante Brekala, Zećirage Ališića i Joze Ivičića, moguće je posmatrati konfesionalno i nacionalno, kako se i oni sami dijele, ispoljavajući netrpeljivost. S tim u vezi, zanimljivo je autorovo poentiranje u epilogu teksta:

”Ona, Bože, tvoja pšenica što je jutros iz zemlje iskljajala i ovom se svitu prvi put nasmijala, nije joj, ja mislim, ime Angelina, ni Emina, ni Milica, već svakoj viri pšenica – bilica, suncu – proscu zelena nevistica. Pa mu se povazdan faća za ruke da se protegne do u klas žuti, do u hlib rumeni. Pa, efendum, i oni koji ti se evo sad, u ovom času rodiše, ne kmeče: Kmeee, neću, majko, ime Vujo – hoću Lujo! Neću Lujo – hoću Mujo! Već u majke jednaki svi su...” (Drame 1984/1985: 115)

Dakle, ”imenovanje može predstavljati dio procesa prihvaćanja pojedinca u neku kulturu, religijsku ili drugu zajednicu, ali također može predstaviti i dio procesa isključivanja iz zajednice. Oslovljavanje nije nužno pitanje osobnoga izbora te ako se pojedino ime na neki način ne uklapa u prevladavajuće norme, ono može predstavljati znatan teret svome nosiocu. U činu imenovanja sadržan je, dakle, odnos između onoga tko daje ime i onoga tko je tim imenom prozvan, ali ujedno i odnosi prema srodstvu, kulturi i povijesti koji na neki način prožimaju ime, što znači da je etički trenutak prisutan u svakom činu imenovanja.” (Peternai Andrić 2012: 11)

Bošnjачka identitarnost pored toga što je bila svedena na korpus imena iz jezika donosioca islama, čime se iskazivao stav o etničkoj i vjerskoj pripadnosti, slijedila je i tradiciju imenovanja pa je djetetu nadjevatelj ili imenodavatelj isključivo bivao otac

ili neki stariji član porodice ili se od istoga člana preuzimalo ime. O toj tradiciji piše Miljenko Jergović u djelu *Inšalah, madona, inšalah* (2004: 5):

”I babo mi je bio Mustafa. Kad sam se rodio, pitalo ga je kako će se zvati mali. Onako kako se zove onaj koji ga je stvorio. Ljudi se zглеdaše, biva je li Mujo pobudalio ili se previše dao u svoj visok nam pa bi djetetu dao Stvoriteljevo ime. A babi mome Stvoritelj nije ni bio na pameti, nego je mislio samo na sebe. Kaznit će te zbog toga dobri Allah, govorila su mu braća, stara nena se ibretila, a dedo je sjedio na svom boju, čibučio i puštao da svako dobro i zlo prođu kraj njega. Bilo je to kad sam se rodio. A onda su me nazvali Mustafom. I još su bili sretni jer babi mome nešto gore nije palo na pamet. Jer da jest, on bi to proveo. Bila su takva vremena...”

DESKRIPTIVNA FUNKCIJA

U domeni semantičke analize ličnih imena polazi se od različitih stajališta i moguće je ponuditi različite koncepcije:

1. lično ime kao kruti označitelj ili rigidni designator – imena posjeduju deskriptivno značenje, konotativno, ona referiraju i predikati su sama po sebi, što pokazuje transpozicija: Đurenovica – postoji neka osoba X koja pripada Đurenu, ime derivirano od antroponima i sufiksa –ica, a takva derivacija označava tvorbu prema spolu odnosno mocijsku tvorbu i ime koje znači nositelja, odnosno u prethodnome slučaju nositeljicu svojstva posredno, ili u drugome primjeru nepostredno Zlatica – u značenju *vrijednostna kao zlato*, usp. Kulin: Kako ti je ime, djevo? Zlatica: Zovem se Zlatica. Tako mi je ime i takva jesam! (Topčić 1996: 617)
2. lično ime kao prazni označitelj ili flakcidni designator – imena ne referiraju, lišena su konteksta, lišena veze sa ikakvim preciznim sadržajem, ne posjeduju nikakve predikativne osobine, ona su individuumska konstanta, kao što su i pokazne zamjenice. Ovakav koncept imenovanja podržava u njemačkoj književnosti Johan Wolfgang Gete stihovima iz Fausta: *Gefühl ist alles / Name ist Schall und Rausch* – Sve je u osjećanju / Ime je zvuk i dim; u engleskoj književnosti Šekspir fragmentom iz Romea i Julije aludira na pripadnost zavađenim porodicama Kapuleti i Monteki, u Veroni: *What's in a name? That which we call a rose / By any other name would smell as sweet.* – Šta je ime? Cvijet što se ruža zove / Miomirisani bi bio i s drugim / Imenom. Ovakvo gledanje na koncept imenovanja prisutan je u jezičkim priručnicima, i

gramatikama, u kojima je vrlo koncizna definicija o ličnim imenima, dok u rječnicima koji daju definicije za sve riječi, za imena najčešće izostaju, jer se ne daju definirati, odnosno jer nemaju značenje. Tako je u *Rječniku bosanskog jezika* Dževada Jahića (2010/2011), dok Abdulah Škaljić u rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (1989) navodi 8. 742 riječi (izraza), od toga 503 muških i ženskih ličnih imena, kojima zbog posuđeničkoga statusa navodi značenja, npr. Ahmed, Ahmet, hipok. Ahmo, Ahmāš –aša, Ahmetāš –aša, Ahmica, Ahmić (ar.), musul. muško ime. < ar. Ahmād, lično ime „odveć pohvaljeni“ (Škaljić 1989: 75).

Jasno je da su u bosanskome jeziku postojala, a i danas postoje takva lična imena koja imaju deskriptivno značenje i osobine predikata. Imena te vrste imaju karakterističnu gramatikalizovanu informaciju (gramatikalizovana informacija je informacija prenošena preko pokazatelja, u ovom slučaju morfološkoga, koji se regularno javlja, usp. Kowalik-Kaleta 1987: 25; Topolinska, Vidoeski 1984: 9) koja ima osnovnu ulogu u identifikaciji osobe. ”Ova imena zapravo predstavljaju određene opise ... Iako ti deskriptivni izrazi imaju funkciju jednaku onoj vlastitih imena, odnose se na samo jednog, točno određenog pojedinca, to su singularna imena... ukratko određeni opisi ili singularna imena imaju i konotaciju i denotaciju, dok prava vlastita imena imaju denotaciju, ali nemaju konotaciju.” (Paternai Andrić 2012: 72)

U starobosanskome jeziku pored pravih antroponima ostvarili su se i antroponimi – deskripcije, npr.: kućnica *Perovica* (Vego Zb.2: 61), kućnica *Đurenovica* (Vego Zb.2: 79), kućnica *Ivkovica* (Vego Zb.2: 72), kućnica *Raičeva* (Vego Zb.3: 145). To su imena s –ov– i –ev– infiksanim tvorbenim morfemima, i sufiksom –ica, nastala sufiksacijom od muževljeva imena, što je potvrda da je takva tvorba imena na terenu Bosne i Hercegovine izrazito stara, a očuvala se i danas u zapadnoštokavskim govorima u funkciji nadimka kod ženskih osoba. Takav odnos muških i ženskih inačica istih imena, moguće je definirati kao svojevrsne mocijske parnjake, npr. Đuren (Vego Zb.2:60) – Đurenovica (Vego Zb.2: 79), Ivko (Povelja kralja Stjepana Ostojića 5. mart 1419.) – Ivkovic (Vego Zb.2: 72), Rać (Vego Zb.2:101) – Raičeva (Vego Zb.3: 145), Pavao (Ugovor bosanskog bana Stjepana Kotromanića s Dubrovčanima 23. oktobar 1332.) – Pavica (Vego Zb.1:14) i sl. Ovakav slučaj kad se od imenice jednoga roda tvori imenica drugoga, s razlikom u oznaci spola, u lingvistici se naziva *mocijska tvorba, nomina mota* ili *parne imenice*. U prethodnim primjerima mocija podrazumijeva promjenu spola, pa je riječ o imeničkoj mocijskoj tvorbi, odnosno o moviranju, jer je od jednoga spola tvorena imenica suprotnoga spola. U imeničkoj

mocijskoj tvorbi osnovna je riječ najčešće muškoga roda, odnosno označuje pripadnike muškoga spola, a njegov parnjak nastao tvorbom ženskoga je roda, odnosno označuje pripadnicu ženskoga spola, u vezi s čim se onda i javio termin *movirani femininum* (Ćorić 1982: 6; Barić: 1987: 10). U tvorbi ženskoga mocijskog parnjaka najplodniji biva sufiks *-ica*. Ženski antroponim u obliku ženskoga mocijskog parnjaka bio je funkcionalna i ekonomična komunikacijska kategorija, jer je bivalo ekonomičnije reći *Ivkovica nego kućnica Ivkova*. Umjesto dvije riječi izriče se jedna (u funkciji ženskoga ličnog imena) i koja pri tome nudi dvovrnu informaciju: ukazuje na filijaciju ili povezanost prema mužu, ocu ili bratu, i da je to ženska osoba. (usp. Šabić 2017: 154) Movirani femininum je nastajao po kauzalnosti još u srednjem vijeku kada su imena najprije ponijeli muškarci kao superiorniji članovi društva, a zatim žene kao inferiorniji članovi zajednice. S tim u vezi, moguće je zaključiti da je ulazak u zajednicu (u širem smislu) i u bračnu zajednicu (u užem smislu) utjecalo na praksu imenovanja, te kroz jezičku tvorbu identiteta prikazivalo odnos moći i društvene hijerarhije. "Do kraja 19. stoljeća položaj udane žene, u pravnom i građanskom smislu, bio je jednak položaju roba, udajom se žena združila s mužem u jednu njegovu osobu. Rijetke iznimke bile su imućne žene iz više klase." (Paternai Andrić 2012: 151) Dakle, riječ je o načinu imenovanja koji izravno izaziva subordiniranost, isticanjem njegova imena umjesto njezina, čime se sugerira da je žena tek integralni dio svega što muškarac posjeduje.

Ovakve i slične deskripcije, odnosno antroponimi koji su njima motivirani, bile su diferencirane geografski i hronološki na teritoriji slavenske Europe. Ovo diferenciranje odnosi se na proporciju pojavljivanja kako pojedinih tipova deskripcije tako i odgovarajućih ličnih imena. "Slavenski teren Europe bio je podjeljen na dvije zone:

1. zonu prevage deskripcija izvedenih od imena mesta, i kasnije prototipova prezimena izvedenih od imena mesta, koja obuhvata zapadnoslovenske zemlje;
2. zonu prevage patronimskih deskripcija, a kasnije patronimika, koja obuhvata istočne i jugoslavenske zemlje." (Kowalik-Kaleta 1987: 28)

I u savremenome bosanskom jeziku moguće je naći prezimena s deskriptivnom funkcijom: *Goranov* (Janjatović 1993: 96), *Vojinov* (Janjatović 1993: 72) i sl. Međutim, ovdje treba istaći da se lično deskriptivno ime tipa *Đurenovica*, ne može opisati kao trajno, trajan je jedino patronim tipa *Goranov*, što najbolje pokazuje i činjenica da ovakva prezimena još postoje.

VOKATIVNA FUNKCIJA

Moguće je izdvojiti dvije vokativne funkcije: dozivanje i oslovljavanje. Prva funkcija se ostvaruje pri skretanju pažnje recipijenta / adresata, a druga funkcija služi održavanju ili jačanju kontakta između emitenta / adresanta odnosno primatelja. U bosanskome jeziku moguće je pronaći sve standardizirane vokativne forme, ali i one koje od njih odstupaju. (usp. Šabić: 2017: 459-465) Vokativne oblike antroponima, upotrebljene u bosanskome jeziku, najbolje oslikava rečenica Tvrтка Kulenovića u romanu „Istorija bolesti“: *Nisam ga zvao „Danilo“, kao svi ostali, nego „Danile!“* (Kulenović 1994: 172).

Prema stepenu složenosti, vokativni izrazi mogu biti:

- a) jednočlani – *Selmane*, jesi li pri svijesti? (Drame, Stojanović 1984/1985: 506);
Ma, Jovice, šta je to sad? (Drame, Čopić 1984/1985: 35);
- b) dvočlani – E, *moj Lutvo*, kakva te hrđa izbode (Drame, Isaković 1984/1985: 378);
Pobogu, *brate Čelebija* (Drame, Sušić 1984/1985: 355);
- c) višečlani: Pišem, *dragi moj Zijo*, a nisam siguran da i mene, jednom, ne čeka isti kraj... (Drame, Čopić 1984/1985: 143);
Dobro, dobro, *slavni akindžijo Kasime* (Drame, Sušić 1984/1985: 355).

Vokativni izrazi kod kojih je naglašena emocionalnost i ekspresivnost češće su složeniji i razuđeniji, što je i očekivano s obzirom da s izražavanjem subjektivnih stavova, poruka izražava govornikove emocije (stvarne ili one koje govornik želi uputiti), pa je uz lično ime poželjna upotreba prisvojnih zamjenica ili pridjeva. Zbog toga se ekspresivna funkcija izraza prepoznaje u upotrebi uzvika, u specifičnome duljenju vokala i vokativnim izrazima.

Također, složeniji vokativni izrazi pogoduju i reflektiranju konativne – apelativne funkcije, jer u takvim izrazima komunikacija može imati za cilj da na neki način djeluje na primaoca, da apelira na njegova osjećanja ili misli, i da izazove određenu reakciju. Ipak, proširivanje u ovakvome smislu nije pravilo, nego samo učestala upotreba.

Interpretacija vokativnih izraza uključuje, osim semantičkih, pragmatičke informacije, kao što su stepen poznavanja između adresanta i adresata, vrsti interakcije između njih, govornikova odnosa prema sagovorniku, itd. Ova pragmatična stavka u analizi vokativnih izraza, javlja se konstantno, bez obzira da li je vokativ u sintagmi, dio izričaja, ili stoji samostalno. Primjer, *Husein-beže!* donosi leksičke informacije: referentnu informaciju svojstvenu riječi *bega*, i na ime *Husein*,

ali i pragmatičke informacije: signalizirajući da je to referenca na adresata, primatelja višega ili ravnopravnoga statusa u odnosu na adresanta, odnosno pošiljaoca.

S različitim tonalitetom u komunikaciji, vokativni izrazi mogu biti interpretirani na različite načine. Odnosno, ako sam tonalitet u vokativnome izrazu nije pravilno upotrijebljen, moguće je da komunikacija ne bude uspješna. S tim u vezi, odabir vokativnih izraza treba biti u skladu s govornom situacijom, odnosno deiksijom, jer njihova interpretacija može ovisiti o kontekstu koji treba biti jednak i kod adresanta i kod adresata. S tim u vezi, vokativni se izrazi najčešće koriste u govornoj komunikaciji *licem u lice*, kada je u kontekstu nešto moguće i podrazumijevati, a da komunikacija ne bude ugrožena. Slijedi primjer govorne situacije iz romana Meše Selimovića *Derviš i smrt*, s vokativnim izrazom čija interpretacija govori o vokativnoj i referencijalnoj funkciji antroponima, odnosno *in media res* je osoba koja se odaziva na ime *Ishak* koje nije njegovo, ali referira na njega, zahvaljujući fizičkome kontekstu:

- Isače! – viknuo sam kao da dozivam izgubljenog.
- Koga zoveš? – upitao je čovjek začuđeno.
- Tebe zovem. Isaka zovem.
- Ja nisam Isak.
- Svejedno. Ja sam te tako nazvao. Kako si dopustio da te uhvate?
- Čovjek je stvoren da bude uhvaćen kad-tad.
- Nisi tako mislio ranije.
- Nisam bio ni zatvoren ranije. Nekad i sad to su dva čovjeka.
- Zar im se predaješ, Isače?
- Ja se ne predajem. Ja sam predat... (Selimović 2007: 214)

Dakle, referirajući, u ovome slučaju vokativne izraze, moguće je razlikovati po funkciji, a ne uvijek po vanjskom obliku ili po načinu na koji oni vrše svoju funkciju. O takvome načinu imenovanja, odnosno referiranja piše Miljenko Jergović u knjizi *Inšallah, madona, inšallah*, opisujući lik i ime jednoga od aktera:

Moje ime je Mustafa. Od onih sam koje ti je bolje ne pogledati. Ako želim sebe zazvati, ja izgovorim Gurbet. Po tom imenu znaju me oni koji me nikada nisu vidjeli. To ime bilo je moj nam. Ni begovski, ni bogomdani ni od strahova tuđih načinjen. Bio sam Gurbet i nije mi bilo teško zbog toga. Sve do dana kada sam tek jednom kapljom oka provirio u bašču dok se prema izvoru spuštala Zumra. Nakon toga sam za njom prolio oba svoja mora, a Gurbet više nije moje ime, nego ime moje nesreće. A to je, pravo je reći, postalo isto. (Jergović 2004: 10)

ZAKLJUČAK

Rad ukazuje na potrebu da se u bosnistici na cjelovit način prezentira i interpretira onomastička terminologija, jer je nepostojanje istoga uzrokovalo neprecizno ili netačno korištenje nekih termina, kao npr. lično ime, antroponimijska formula i antroponimijska kategorija. S tim u vezi, ovaj rad precizira ta tri termina na sljedeći način: antroponimijska kategorija podrazumijeva tip imenovanja osobe, s posebnim odlikama na gramatičkoj razini (ima posebnu tvorbenu strukturu), i na semantičkoj razini (ima posebno onomastičko značenje). Zaključno, antroponimijske kategorije su: ime, prezime i nadimak, i oni skupa čine antroponimijski sistem nekoga jezika i kulture. Definirane su glavne funkcije ličnoga imena: *referencijalna* ili *identifikacijska* kojom se jedinka izdvaja iz skupine, diferencira se u zajednici, odnosno izvanjezičkoj zbilji, i suprosvavlja svemu ostalom; *deskriptivna* u imenâ s naglašenim motivom imenovanja, odnosno koja posjeduju deskriptivno, konotativno značenje (koja su predikati sama po sebi) ili koja ukazuju na neke karakteristike imenovanoga, npr. razlikovanje roda, spola (iako ne uvijek!); *vokativna* kojom se privlači pozornost imenovane osobe. Sve tri funkcije su oprimjerene iz korpusa bosasnkohercegovačke književnosti, odnosno potvrđeno je da su u bosanskome jeziku postojala, a i danas postoje lična imena koja imaju deskriptivno značenje i osobine predikata, npr. imena s *-ov-* i *-ev-* infikslnim tvorbennim morfemima, ili imena sa sufiksom *-ica* koja su nastala sufiksacijom od muževljeva imena, i koja su i danas prisutna u zapadnoštokavskim govorima u funkciji nadimka kod ženskih osoba. U vokativnim izrazima pored standardiziranih formi potvrđene su i one koje od njih odstupaju.

IZVORI

1. Čedić, Ibrahim, Hadžem Hajdarević, Safet Kadić, Aida Kršo, Naila Valjevac, *Rječnik bosanskog jezika* (2007), Institut za jezik, Sarajevo
2. Dizdar, Mak (1997), *Kameni spavač*, Ljiljan, Sarajevo
3. Drame (1984/1985), *Savremena književnost naroda i narodnosti u BiH u 50 knjiga*, Svjetlost, Sarajevo
4. Džumhur, Zuko (1997), *Putopisi*, Preporod, Sarajevo
5. Fetahagić, Sead (2005), *Novele – Drame*, Preporod, Sarajevo
6. Halilović, Senahid (2014), *Bosansko-slovenski rječnik*, Knjiga 12, Bosnistika, Sarajevo
7. Humo, Hamza (1982), *Izbor iz djela*, Veselin Masleša, Sarajevo
8. Isaković, Alija (1995), *Hasanaginica, Drame*, Preporod, Sarajevo
9. Jahić, Dževad (2011), *Rječnik bosanskog jezika*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo
10. Janjatović, Đorđe (1993), *Prezimana Srba u Bosni*, Prosveta-trgovina d.d., Sombor
11. Jergović, Miljenko (2004), *Inšallah, madona, inšallah*, Dani, Sarajevo
12. Karić, Enes (2009), *Pjesme divljih ptica*, Tugra, Sarajevo
13. Kasumović, Fahd (2011), *Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća*, u *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, Zbornik I, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 215 – 239.
14. Kulenović, Tvrtko (1994), *Istorija bolesti*, Bosanska knjiga, Sarajevo
15. Mulabdić, Edhem (2009), *Zeleno busenje*, Svjetlost, Sarajevo
16. Muradbegović, Ahmed (1996), "Na Božijem putu" u *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, ur. Gordana Muzaferija, Alef, Sarajevo
17. Nametak, Alija (2002), *Travka zaboravka*, BZK Preporod, Sarajevo
18. Povelja – Kralj Stjepan Ostojić 5. mart 1419.: Miklosich CCLXVI; Stojanović br. 579; Čremošnik br. 48
19. Selimović, Meša (2007), *Derviš i smrt*, Logos art, Beograd
20. Sijarić, Ćamil (2013), *Šetnje po Šipovicama. Izbor iz poezije Ćamila Sijarića*, priredio Faruk Dizdarević, Petnjica
21. *Službene novine Federacije BiH* broj 7, 25. 1. 2012.
22. Stojić, Mile (2010), *Bratstvo i sestrinstvo*, Dobra knjiga, Sarajevo
23. Sušić, Derviš (1984/1985), "Veliki vezir" u *Drame*, *Savremena književnost naroda i narodnosti u BiH u 50 knjiga*, Svjetlost, Sarajevo

24. Topčić, Zlatko (1996), Kulin-ban, u: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka*, ur. Gordana Muzaferija, Alef, Sarajevo
25. Topčić, Zlatko (2011), *Završna riječ*, Novi liber, Zagreb
26. Vego, Marko (1962-1970), *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I-IV, Izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo
27. Ugovor bosanskog bana Stjepana Kotromanića s Dubrovčanima 23. oktobar 1332.: Miklosich LXXXV

LITERATURA

1. Altaras Penda, Ivor (2005), "Identitet kao osobno pitanje", *Revija za sociologiju*, 55–62.
2. Anderson, John M. (2004), "On the grammatical status of names", *Language*, Washington, 435–474.
3. Bezlaj, France. i dr. (1983), *Osnoven sistem i terminologija na slovenskata onomastika*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skoplje
4. Derida, Žak (1976), *O gramatologiji*, Veselin Masleša, Sarajevo
5. Frančić, Anđela (1996), "Pregled mjena imenske formule i ličnog imena u njoj (na primjerima iz međimurske antroponimije)", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, Sv. 22., 17–36.
6. Frančić, Anđela (2006), "Što je osobno ime?", *Folia Onomastica Croatica* 15, 71–80.
7. GHB – Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžili – sudski zapisi br. 44, 57, 58.
8. Jahić, Dževad (2010–2011), *Rječnik bosanskog jezika I–III*, autor, Bošnjačka asocijacija 33, Sarajevo
9. Josip Valković (1955), "Ime i prezime u administraciji", *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 4, No. 1, 22-25.
10. Kasumović, Fahd (2011), "Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. Stoljeća", u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova 1*, Institut za istoriju, Sarajevo, 215-239.
11. Kowalik-Kaleta, Zofia (1987), "Stabilizacija slovenskih prezimena kao samostalan proces istorijske semantičke evolucije", *Onomatološki prilozi VIII*, Beograd, 25-37.
12. Linton, Ralph (1940), *Acculturation in Seven American Indian Tribes*, New York

13. Lyons, John (1977), *Semantics*. Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge
14. Marković, Ivan (2010), "O uporabi i značenju imenâ u hrvatskome", *Folia onomastica Croatica* 19, 175–202.
15. Noris, Kristofer (1990), *Dekonstrukcija*, Nolit, Beograd
16. Nosić, Milan (1998), *Prezimana zapadne Hercegovine*, HFD, Rijeka
17. Nosić, Milan, Magdalena Vidinić (1999), *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena I*, HFD, Rijeka
18. Nosić, Milan (2000), *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena II*, HFD, Rijeka
19. Peternai Andrić, Kristina (2012), *Ime i identitet u književnoj teoriji*, Antibarbarus, Zagreb
20. Putanec, Valentin (1976), "Esej o jezičnom znaku i onomastici te o antroponimiji u Hrvatskoj", predgovor *Leksika prezimena SR Hrvatske*, Zagreb, V–XIV.
21. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
22. Šabić, Indira (2016), *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*, Dobra knjiga, Sarajevo
23. Šabić, Indira (2017), "Antroponimi u vokativnim oblicima i vokativnim izrazima bosanskoga književnog jezika", *Zbornik radova s XIII. Međunarodnoga kroatističkog znanstvenog skupa*, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, 458–471.
24. Šimunović, Petar (1985), *Naša prezimena*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
25. Šimunović, Petar (2009), *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Golden marketing, Zagreb
26. Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
27. Valković, Josip (1955), "Ime i prezime u administraciji", *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, vol. 4, 22 – 25.
28. Van Langendonck, Willy (2007), *Theory and typology of proper names*, Mouton de Gruyter, Berlin – New York

FUNCTIONS OF PERSONAL NAMES IN LITERATURE

Summary

The paper addresses three terms: personal names, anthroponymic formula and anthroponymic category and their determinants in the literary-artistic/fictional style of contemporary Bosnian language. The paper discusses the functions of personal names and establishes the following: 1. referential or identification function that sets an individual apart from the group, it differentiates the individual in the community or extra-linguistic reality and contrasts it with everything else; 2. descriptive function in names with a distinct motive for naming, names that possess a descriptive, connotative meaning (predicates by itself) or names which indicate some characteristics of the named individual, e.g. gender, sex (but not always!); 3. vocative function that attracts the attention of the named individual. By specifying each of the aforementioned functions, the author gives examples from Bosnian literature and their interpretations. The paper also discusses about a descriptive, singular name, nomina mota and patronymics.

Key words: anthroponymic formula; anthroponymic category; personal name, functions of personal names; nomina mota; rigid and flaccid designators

Adresa autora
Authors' address
Indira Šabić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Tuzli
indirasmajlovic@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

INTERLITERARNA I KOMPARATIVNA ISTRAŽIVANJA

Merjem Hodžić

PREVODI I AFIRMACIJA BALADE "HASANAGINICA" (XALOSTNA
PJESANZA PLEMENITE ASAN-AGHINIZE) U ITALIJANSKOJ I
NJEMAČKOJ KULTURI / TRANSLATIONS AND AFFIRMATION OF THE
BALLAD "HASANAGINICA" IN THE ITALIAN AND GERMAN CULTURES 71

Melida Travančić

HISTORIJA, FIKCIJA I METAFIKCIJA U ROMANIMA O SARAJEVSKOM
ATENTATU GEORGESA PERECA I ZLATKA TOPČIĆA / HISTORY, FICTION
AND METAFICTION IN THE NOVELS ABOUT THE SARAJEVO
ASSASSINATION WRITTEN BY GEORGES PEREC AND ZLATKO TOPCIC .. 85

Урош М. Ристановић

НАСЛЕЂЕ ЖЕНСКИХ ПРОТАГОНИСТА У РОМАНИМА БОРИСАВА
СТАНКОВИЋА, ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА И ЕНЕСА
ХАЛИЛОВИЋА / THE LEGACY OF THE FEMALE PROTAGONIST IN THE
NOVELS BY BORISAV STANKOVIC, DRAGOSLAV MIHAILOVIC AND
ENES HALILOVIC 97

UDK 81'255:398.87(=131.1+112.2)
821.163.4(497.6)-13:398.87

Primljeno: 17. 04. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Merjem Hodžić

PREVODI I AFIRMACIJA BALADE *HASANAGINICA* (XALOSTNA PJESANZA PLE MENITE ASAN-AGHINIZE) U ITALIJANSKOJ I NJEMAČKOJ KULTURI

Recepcija balade «Hasanaginica» u njemačkoj i italijanskoj kulturi počinje Fortisovim pronalaskom i prijevodom balade na italijanski jezik, koji on objavljuje u svom djelu «Put u Dalmaciju» 1774. godine. Nakon toga evropski čitaoci dobijaju priliku da se upoznaju sa bosanskohercegovačkom kulturom, naročito onom iz osmanskog perioda u Bosni, kada je balada i nastala. S obzirom na to da je Fortis u poglavlju u koje je uvrstio i baladu, opisivao i običaje i mentalitet Morlaka, naroda kod kojeg je pronašao tu baladu, evropska publika upoznaje i jedan zaboravljeni i često stereotipno prikazivani južnoslavenski etnos. Iako je Fortisovo djelo nastalo u periodu prosvjetiteljstva, ono već sadrži i elemente predromantizma kao što su originalnost, jednostavnost i ljudskost za koje Fortis pokazuje posebnu simpatiju i u svom predstavljanju balade. U zemljama njemačkog govornog područja mnogi intelektualci su se bavili ovom baladom, ali najznačajniji za njenu recepciju u njemačkoj kulturi bio je slavni Goethe, koji je bio očaran baladom ne samo zbog njenog sadržaja i forme, nego i zbog činjenice da se mogao identificirati sa *Hasanagom*, jednim od protagonista balade, te zbog svog interesa za islamski Orijent i za psihološku karakterizaciju žene. Od velikog je značaja i njegov prijevod na njemački jezik, s obzirom da je uspio podijeliti pjesmu u strofe na osnovu smisaonih cjelina te zadržati isti ritam koji je prisutan i u originalnoj verziji, mada nije poznao jezik na kojem je balada nastala.

Ključne riječi: balada; Hasanaginica; recepcija; njemačka i italijanska kultura; prijevodi; Fortis; Goethe

1. OD KOGA JE FORTIS *HASANAGINICU* DOBIO I ŠTA JE (NOVO) DONIO?

Premda su zahvaljujući Fortisovom prijevodu balade, koji označava i početak njene recepcije u evropskim kulturama, evropski čitaoci dobili priliku da upoznaju bosanskohercegovačku književnost, u italijanskoj kulturi nije bilo mnogo pisaca i prevodilaca koji su se bavili *Hasanaginicom*. Knjiga *Put u Dalmaciju* (1774) Alberta Fortisa obuhvaća, između ostalog, autorova razmatranja o pročitanim djelima koja tematiziraju južnoslavensku kulturu i narode, kao i njegova vlastita iskustva sa tih prostora (Hajdarhodžić 1976: 103). Knjiga je nakon objavljivanja bila dobro prihvaćena i u književnim krugovima drugih evropskih zemalja. Prevedena je na francuski, njemački i engleski jezik, a posebnu pažnju su privukli oni odlomci koji se odnose na običaje Morlaka. Fortis je bio ubijeđen da su njegova prirodnoznanstvena istraživanja mnogo važnija od folklorističkih razmatranja, međutim recepcija njegovog djela je pokazala upravo suprotno: onaj dio o gostoljubivim i živahnim Morlacima postao je najvažnije i najutjecajnije poglavlje djela, koje je pokazalo i drugim evropskim kulturama da postoji jedan zaboravljeni narod koji bi mogao biti zanimljiv intelektualcima koji se vraćaju prirodi i piscima koji u svojim djelima prikazuju «necivilizirani» svijet (Bratulić 1984: 5). Fortis, koji je obišao cijelu istočnu obalu Jadranskog mora, Italijanima je bio poznat kao znanstvenik oduševljen idejama Francuske revolucije. Za mnoge južnoslavenske i italijanske intelektualce upravo on je bio neko ko je omogućio evropskim kulturama da otkriju i upoznaju Dalmaciju (Morpurgo 1970/71: 484). Djelo *Put u Dalmaciju* nastalo je u periodu prosvjetiteljstva, ali nagovještava već i neke karakteristike predromantizma – Fortis pokazuje simpatije za sve što je *jednostavno, izvorno i ljudsko* (Bratulić 1984: 5).

Fortisu su pri prikupljanju važnih informacija pomogli mnogi znanstvenici, historičari i putopisci: austrijski vojni general Marsigli Luigi Ferdinando koji je izvještavao cara o politici u Bosni i Hercegovini, Vito Donati te dva znanstvenika iz Dalmacije - Julije Bajamonti i Kliment Grubišić (Hajdarhodžić 1976: 103-107). Grubišić je živio na svom imanju u Tučepima gdje su ga intelektualci često posjećivali kako bi od njega dobili važne i pouzdane informacije, a Fortisu je pomogao u pitanjima koja se tiču hrvatskog jezika. Ipak, osoba koja je Fortisu najviše značila bio je Julije Bajamonti – veliki Fortisov prijatelj sa kojim je proputovao mnoge dalmatinske gradove (Vujević/Lapenda 2017: 50-53). Iako postoji mnogo podataka o tome od koga je Fortis prikupio zanimljive informacije o Morlacima, ostaje tajna

od koga je Fortis dobio tekst balade *Hasanaginica*. Tim pitanjem se u svom tekstu "Od koga je Fortis mogao dobiti tekst balade «Hasanaginica»" bavi Žarko Muljačić (1973: 277-288). On iznosi različite teorije: prva polazi od pretpostavke da je dobio već napisani tekst balade, ali za to ne postoje dokazi, s obzirom da nije sigurno je li tzv. *Zapis iz Splita*, koji je Bajamonti posjedovao, postojao prije Fortisovog *Putu u Dalmaciju*. Camilla Lucerna je bila jedna od onih koji su zastupali drugu tezu – da je Fortis baladu čuo i sam je zapisao. Po njenom mišljenju Fortis ju je mogao čuti na imanju svog prijatelja Pervana Kokorića koji je živio u blizini Imotskog gdje se Fortis zadržao neko vrijeme. Ni za ovu tezu se ne može sa sigurnošću reći da je tačna s obzirom da se ne zna je li Fortisovo znanje jezika balade bilo tako temeljito da bi je sam mogao zapisati i preraditi. Kasnije je i Lucerna došla do zaključka da je Fortis tekst balade mogao dobiti od jednog od svojih obrazovanih prijatelja: Julija Bajamontija, Klementa Grubišića ili Mateja Sovića. Žarko Muljačić (1973: 277-288) predlaže istraživanja u dva pravca kako bi se ustanovilo od koga je Fortis dobio tekst balade: s jedne strane trebalo bi analizirati Fortisovu korespondenciju i različite dokumente, a s druge strane trebalo bi proučiti i usporediti leksiku, morfologiju i sintaksu originalnog teksta balade te jezičkih idioma neposrednog okruženja, poglavito Drniša i njegove okoline (odakle je bila Fortisova kućna pomoćnica Stana uz koju je Fortis savladavao osnove hrvatskog jezika te za koju su neki smatrali da je mogla kazivati Fortisu tekst balade).

U prvom dijelu svoje knjige Fortis opisuje predjele od Zadra do Šibenika, a u drugom od Trogira do Makarske. U središtu prve knjige je poglavlje o Morlacima. Ovo djelo je nastalo baš u periodu kada je otkrivanje nepoznatih zemalja i kultura bilo veoma popularno. Vrlo je zanimljivo kako Fortis opisuje porijeklo, običaje, vjerovanja, prehrambene navike, sposobnosti, svadbe, muziku, ples, igre Morlaka sasvim oslobođen svih stereotipa ili strahova od nepoznatog naroda koji je u Evropi zaboravljen ili smatran nasilnim i grubim. Fortis je ovaj narod predstavio kao pošten, iskren i gostoljubiv.

U svojoj knjizi o povijesti Bosne Noel Malcolm (2011: 93-104) jedno poglavlje posvećuje i krvoločnom i hrabrom narodu poznatom kao «Morlaci», odnosno «Vlasi». Danas je taj narod raštrkan po cijelom Balkanu: najveći broj živi na sjeveru Grčke, u Makedoniji, Albaniji, Bugarskoj, Srbiji, pa i na Istarskom poluotoku. U prošlosti su se bavili stočarstvom, prodajom stočarskih proizvoda i općenito trgovinom. Često su mijenjali mjesto prebivališta, govorili lokalne jezike i integrirali se u potpunosti u lokalna društva. Pravo značenje izraza «Morlak» i njegova upotreba u Hercegovini i Dalmaciji ostaju i dalje jedno od nerazrješanih pitanja. Vjerovatno

da se prvobitno značenje (“Crni Vlah”) odnosilo na crne kabanice koje su koristili Vlasi koji su naseljavali središnji dio Balkana (Srbiju, Bugarsku, Makedoniju i sjever Grčke), a moguće je i da je jedan posebni val tih Vlaha, odnosno Morlaka došao u Hercegovinu i Dalmaciju i donio taj naziv. U Hercegovini je živio veliki broj Vlaha koji su se bogatili uzgajanjem konja, pljačkanjem i trgovinom. Iz Dalmacije se taj izraz poslije proširio na Vlahe u Hrvatskoj koji su živjeli u Krajini (sjeverozapadno od Bosne). „‘Morlacchi’ je postao standardni mletački naziv za te ljude, a taj je kraj na mnogim zemljovidima 17. i 18. stoljeća označen kao ‘Morlacchia’” (Malcolm 2011: 104).

Fortis je sebe je smatrao u prvom redu prosvjetiteljem i znanstvenikom, ali njegov putopis sadrži i književne elemente. Slijedio je u određenoj mjeri antički model: njegovo djelo formom podsjeća na Plinijeva pisma. Prolazeći kroz tamnu pećinu spominje Dantea, ali i savremenog engleskog pisca Younga. Poglavlje o Morlacima sadrži karakteristike Rousseauovih opisa, ali i tu Fortis uvodi nešto novo – jedan stari putopis i jednu narodnu pjesmu, baladu Hasanaginica čiju je ljepotu i značaj odmah prepoznao (Bratulić 1984: 15-17).

2. NJEMAČKA AFIRMACIJA

U njemačkoj književnosti romantizma Orijent, «udaljeno» i «nepoznato» igraju važnu ulogu. Tako je i balada *Hasanaginica* zbog svoje tajnovitosti i slojevitosti budila interes velikog broja njemačkih pisaca tog perioda. Riječ je o tome da uopće nije jednostavno prodrijeti u dušu junaka ove balade. Na isti način, u baladi se skrivaju i mnoga simbolična značenja. Simbolika i izražajnost doprinose brzom smjenjivanju događaja koji svoj kraj imaju u tragičnoj smrti Hasanaginice (Buturović 2010: 48-49).

Uopće uzevši, u kulturi zemalja njemačkog govornog područja mnogi autori su se bavili južnoslavenskom narodnom poezijom. Gabriella Schubert u uvodu svoje knjige *Talvj, Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797-1870), Iz ljubavi prema Goetheu: Posrednica balkanskih Slavena* veoma pregledno predstavlja nastanak i razvoj interesa za južnoslavensku kulturu kod obrazovanog sloja društva zapadnoevropskih zemalja krajem 18. stoljeća (Schubert/Krause 2001: 15). Interes za narodnu poeziju općenito se razvijao u Njemačkoj u okviru književnog pravca *Sturm und Drang*.

Johann Gottfried Herder jedan je od autora koji su najviše doprinijeli na tom području. Njegovo intenzivno bavljenje poetikom narodne poezije počelo je 1766.

godine. Treba podsjetiti da u periodu između 1774. i 1844. godine poezija postaje dominantni elemenat njemačke kulture, prije svih zahvaljujući Goetheu i Herderu koji su vjerovali da je kroz pjesme moguće otkriti najintimnija osjećanja i nagone duše, neovisno od toga da li se radi o individualnoj ili kolektivnoj poeziji. Obojica su zastupali ideju svjetske književnosti, a Herder je opisivao pojedinačne narode kao «sjenčenja jedne jedine velike slike koja se proširila kroz sve prostore i vremena Zemlje» (Schubert/Krause 2001: 15). Herder je bio i jedan od prvih njemačkih mislilaca koji se zanimao za južnoslavensku poeziju. Prvi je baladu *Hasanaginica* na njemački jezik preveo Werthes. Pa ipak, tek nakon Goetheovih prepjeva može se govoriti o značajnoj recepciji južnoslavenske narodne poezije u njemačkoj kulturi. Goethe je prepjevao baladu godinu dana nakon što je Fortis objavio svoj prijevod balade 1774. godine. Godine 1778. Goetheov prepjev balade je objavljen u prvom dijelu Herderovih *Narodnih pjesama*. Statusom u njemačkoj kulturi «ova pjesma u 19. stoljeću vrijedila je kao Goetheova pjesma, dok je na prostorima gdje je nastala bila već gotovo zaboravljena» (Schubert/Krause 2001: 16). Herderove ideje i Goetheov koncept svjetske književnosti, koji se odnosio na razmjenu između nacionalnih književnosti, doveli su do toga da ovi prijevodi u kasnom romantizmu tako snažno i uvjerljivo zažive u njemačkoj književnosti (Manfred 2001: 129).

Jernej Kopitar, uz čiju je pomoć Vuk Karadžić objavio svoj prvi tom srpske narodne poezije, zaslužan je za buđenje interesa za južnoslavensku poeziju i kod Jacoba Grimma. Važan doprinos recepciji južnoslavenske narodne poezije u njemačkoj kulturi dala je Therese von Jacob, koja se upoznala sa Vukom Karadžićem 1823/1824. u kući svojih roditelja i to poznanstvo je bilo jedna vrsta poticaja za mladu spisateljicu da se počne baviti južnoslavenskom poezijom. Ona je čitala gramatiku i rječnik Vuka Karadžića i uz pomoć tih knjiga stekla je jezičke vještine da prevodi sa srpskog na njemački jezik. Svoje prve prijevode je slala Goetheu koji je bio oduševljen njenim radom. «Od tog trenutka nastao je radni tim koji su činili Goethe i Talvj s jedne strane, te Talvj i Vuk Stefanović Karadžić kao i njegov savjetnik, slovenski filolog Jernej Kopitar, s druge strane» (Schubert/Krause 2001: 17).

U najkraćem, Južni Slaveni i njihova kultura za veoma kratko vrijeme u periodu romantizma su postali važna tema mnogih njemačkih književnika i mislilaca. Herder, Goethe, braća Grimm, Humboldt, Jakob Burckhardt i Leopold von Ranke samo su neki od autora koji su otkrili „živo pripovijedanje i kulturu poezije koja im se činila u isto vrijeme i jednostavna i izvorna, kao i egzotična i tajnovita“ (Schubert/Krause 2001: 16).

S obzirom da je najvećim dijelom Goetheova zasluga što je balada *Hasanaginica* ušla u njemačku i druge evropske kulture, ovdje ćemo se posebno pozabaviti

njegovim bavljenjem i prevođenjem balade, kao i vezom između likova balade i njegovog privatnog života.

2.1. Goetheov prijevod *Hasanaginice*

Kako navodi Zoran Konstantinović u svom komentaru uz knjigu *Razgovori sa Goetheom* (Konstantinović 1970: 103-104), i mlada spisateljica i prevoditeljica Therese Albertine Luise von Jakob (koja je posjećivala Goethea u Weimaru i razgovarala s njim o svojim prijevodima narodne poezije) i dvojica lingvisti, Jernej Kopitar i Jakob Grimm, svi oduševljeni pristalice Goethea, bavili su se prevođenjem južnoslavenske narodne poezije, što im je omogućavalo saradnju sa cijenjenim književnikom i misliocem. Iako su Kopitar i Grimm veoma vrijedno na tom planu radili, vrijednost *Narodnih pjesama* Vuka Karadžića bila je prepoznata širom svijeta tek nakon Goetheove afirmacije južnoslavenske narodne poezije. Vuk je predao Goetheu *Narodne pjesme* (i originalnu verziju i svoje prijevode na njemački) u Weimaru 1823. godine. To je bio odlučujući događaj za recepciju južnoslavenske poezije u Njemačkoj. Od tada Goethe počinje pisati tekstove o ovim pjesmama i potiče Talvj da ih prevodi.

Nije jednostavno reći kada je tačno nastao Goetheov prijevod *Hasanaginice*. Već 1815. je dobio baladu od Vuka Karadžića sa interlinearnim prijevodom Jerneja Kopitara. Nakon deset godina on se opet počinje zanimati za tu baladu (kojom su se u međuvremenu već bavili Grimm, Werthes i Talvj), te 1825. godine u članku "Srpske pjesme" piše da je prošlo već 50 godina od kako je on preveo tu pjesmu; što bi značilo da ju je vjerovatno preveo 1775. godine. Dugo vremena se mislilo da je Herderova zasluga što se Goethe bavio *Hasanaginicom*; međutim, mnogo je vjerovatnije da ju je Goethe, iako je bio u tom periodu pod snažnim utjecajem Herdera, sam pronašao. Goethe je na raspolaganju imao samo Werthesov prijevod, ali je za njega bio važan i originalni tekst balade (Čurčin 1932: 110-119). U svom djelu *O umjetnosti i Starom vijeku* Goethe piše da je preveo baladu sa francuskog jezika (Goethe 1825: 45-60). U tekstu "Srpske pjesme" spominje da je do balade došao zahvaljujući znanstveniku Fortisu, ali da ju je pronašao u djelu *Morlaci* grofice Rosenberg. To međutim nije tačno, jer djelo grofice Rosenberg koje je izašlo deset godina nakon Herderovih *Narodnih pjesama* (u kojima je objavljen Goetheov prijevod balade) nije ni sadržavalo *Hasanagicu*. Ti nesporazumi se mogu objasniti podatkom da su oko 1825. godine Prosper Merimée i Charles Nodier objavljivali falsifikate narodnih

pjesama koje je Goethe pročitao. Ostaje ipak nejasno zašto je on spomenuo baš groficu Rosenberg, ali vjerovatno da se Goethe preko tih falsifikata Meriméa i Nodiera prisjetio djela grofice Rosenberg u kojem je ona prepričavala Fortisove događaje i zapažanja a u kojem je bilo deset falširanih balada (Goethe 1825: 45-60).

Jedna od najvećih Goetheovih zasluga jeste što je podijelio Hasanaginicu u strofe. Iako nije znao jezik originalnog teksta balade, on je u svom prijevodu zadržao isti ritam pjesme (Goethe 1825: 196). Milan Ćurčin (1905: 51-52) smatra da je za Goethea važnu ulogu imao red riječi: «U takvim prijevodima stranih narodnih pjesama se iznimno mnogo dobiva zadržavanjem istog reda riječi kao u originalu» (Goethe 1948,1971: 309; citirano prema Mocali 1996: 197). Goethe je već 70-ih godina 18. stoljeća nastojao zadržati formu izvorne književnosti što u to vrijeme nije bilo obavezno, i u skladu s tim davao je veliku važnost redosljedu riječi. U prvim stihovima u kojima je prisutna i poznata retorička figura «slavska antiteza» neki izrazi se ponavljaju, tako da se kroz prijevod mogu prepoznati gotovo sve riječi iz originala. Pri tome pomaže i interpunkcija koja ukazuje na smislaone cjeline. Da bi zadržao red riječi Goethe je koristio riječi i grupe riječi koje se stalno ponavljaju – tzv. «epsko ponavljanje» koje je karakteristično za južnoslavenske narodne pjesme, a na koje ni Fortis ni Werthes nisu obratili pažnju. Može se zaključiti da je vrlo detaljno analizirao originalni tekst balade (Ćurčin 1905: 51-52). Kako bi našao u isto vrijeme i spontani, ali i inovativni jezik prikladan našoj narodnoj poeziji, Goethe je u svom prijevodu koristio i različite retoričke figure: inverzije (koje su po Herderu izvorna sintaksa poezije), elizije, glagole bez prefiksa, anafore, ponavljanja, direktni govor i sl. (Mocali 1996: 198).

Goetheov prepjev je objavljen anonimno 1778. godine u Herderovoj zbirci *Narodne pjesme*. Pod Goetheovim imenom je objavljen prvi put 1789. godine. U oba slučaja se radi o prijevodu sa «morlačkog» na njemački jezik, kako se navodi npr. u knjizi *Historija njemačke književnosti* Vogta i Kocha (Koch/Vogt 1918: 238; citirano prema: Trivunac 1932: 16-19). Jakob Grimm je objasnio da je «morlački» zapravo isto što i «srpskohrvatski» jezik, dok je Goethe *Hasanaginicu* ubrajao pod srpsku narodnu književnost. Goethe se sa pojmom «morlački» susreo prvi puta u Werthesovoj knjizi *O običajima Morlaka* (1775.). U toj knjižici je pored Werthesovog prijevoda balade sa italijanskog i originalni tekst koji je Werthes preuzeo iz Fortisovog putopisa.

Goethe je baladu opisao kao prijelaznu književnu vrstu koja ima dramske, epske i lirske elemente i čija se dramska kvaliteta ogleda u tragičnom zapletu koji je u ovom slučaju izazvan motivom stida. Taj stid koji nije jednostavno interpretirati (Pogledati

Spahić 1999: 85-94) pokreće cijelu tragičnu radnju. Historija ljudskoga roda je, prema Goetheu, ponovljena u plemenskoj historiji nacionalnih pjesništava, što omogućuje da čitaoci različitih kulturnih prostora razumiju pojave tipične za jednu određenu kulturu. *Hasanaginica* je mjesto saobraženja različitih tendencija: «zajedničkih antropoloških struktura i kulturnih specifičnosti» (Jakiša/Deupmann 2004: 385). Balada omogućuje suprakulturalnu empatiju – čitaoci iz različitih kultura mogu saosjećati sa Hasanaginičinom tužnom sudbinom; s druge strane ona je i arhiv posebnih karakteristika kulture u kojoj je nastala (Jakiša/Deupmann 2004: 384-385).

Priča o *Hasanaginici*, o njenom usmenom, a kasnije i pismenom prenošenju i prevođenju pokazuje da kulturalno pamćenje nije monolog. Goethe je preveo svoju *Tužbalicu o plemenitoj ženi Hasanage* (*Klaggesang von der edlen Frauen des Asan-Aga*) koju je Vuk 1814. godine dodao svojoj zbirci srpske narodne poezije. Ali ni to se nije dogodilo neposredno, nego posredstvom Jerneja Kopitara koji je tada bio profesor na Univerzitetu u Beču.

Zaključno, može se reći da su glavne karakteristike Goetheovog prepjeva: “odabir prirodnog i spontanog izraza, jak i uzbudljiv ritam te sintetički i evocirajući poetski izraz” (Mocali 1996: 199). Stvaralačke karakteristike koje se ne mogu naći u Werthesovom ili Fortisovom prijevodu čine Goethov prijevod i ‘novim djelom’. Upravo na to cilja Mocali kada naglašava kako se:

(...) jasno mogu vidjeti karakteristike koje nedostaju prethodnim modelima i koje ovaj prepjev čine ne samo običnom preradom, nego genijalnim, predivnim novim djelom (...) (Mocali 1996: 199).

U tom smislu Mocali zaključuje da:

(...) ako je tačno da balada *Hasanaginica* prebačena u drugi kulturni horizont gubi svoju lakonsku “suhoću” onda treba prepoznati da je u Goetheovoj verziji zadržala jednu evocirajuću, autentičnu snagu koja je u osnovi vjerna originalnoj pjesmi (...) (Mocali 1996: 199).

2.2. *Hasanaginica* i Goetheov privatni život

Kao što je to Maria Chiara Mocali (1996: 200) detaljno predstavila u svom tekstu, postoje različita objašnjenja Goetheovog interesovanja za ovu baladu. Pored

Herderovog poticaja i Goetheove simpatije za orijentalni svijet¹, još su neki faktori, koji su uostalom i sastavni dio Goetheove poetike, odigrali važnu ulogu. To su prije svega uloga žene i njen odnos prema mužu. Ideja koju su zastupali Goethe i Schiller bila je da žena predstavlja ideal prirode: «Priroda je majka i majka je priroda, dok muškarac, pokretač akcije, traži prirodu» (Mocali 1996: 200). Za Konstantinovića (1970: 181-182) Goetheovo bavljenje baladom povezano je sa osjećanjem krivice koji je imao nakon što je napustio svoju voljenu Friederike Brion, na koju je često mislio i u kasnoj fazi svoga života. Konstantinović naglašava povezanost između *Hasanaginice* i zadnje scene *Fausta*, tvrdeći da Goetheov odnos sa Friederike Brion nije samo autobiografski podatak nego nešto više i simbolično, nešto što označava «vječno žensko i najviši oprost iz ljubavi» (Konstantinović 1970: 181-182). U ljubavnoj priči o Gretchen i Faustu, Konstantinović vidi najviši oprost koji si Goethe daje zadnjim Gretinim riječima. I Mocali vidi sličnosti između odnosa protagonista ove balade i problematike *Fausta*, pa ipak, ona naglašava da u baladi postoji jedan novi momenat: «Ako je Faust viđen kao lopov koji krade ‘cvijet’ od Margerite, ovdje je u pitanju čvrst brak koji uključuje oba supružnika» (Mocali 1996: 201). Hasanagina želja da ima uz sebe ženu tokom teških vremena nije u skladu sa odnosom žene i muškarca u tradicionalnoj kulturi koji Roland Barthes opisuje na sljedeći način:

Žena je neaktivna, muškarac je putnik; žena je vjerna (ona čeka), dok je muškarac lovac (traži avanturu i udvara se). (...) ona plete i pjeva; pletenje i pjesme otpjevane uz tkalački stan izražavaju u isto vrijeme i nepokretnost (preko buke tkalačkog instrumenta) i odsustvo (daljinu, ritmove putovanja, morsku površinu, jahanja) (Barthes 1979: 33-34; citirano prema Mocali 1996: 201).

Hasanagina žena, međutim, ne može prihvatiti tu njegovu želju i ne posjećuje ga.

Reakcija žene na tu modernu, romantičnu i demonsku želju predstavlja prihvaćanje postavljene granice; ovaj konflikt između dramske moderne figure koja žudi za slobodom i njene suprotne strane koja poštuje dužnosti ne može se, uzevši ove premise u obzir, razviti kao u antičkoj tragediji u kojoj dominira ‘lijepi sklad između htijenja, trebanja i djelovanja’ (Mocali 1996: 202).

¹ Kontakt sa islamskim svijetom koji je Goethe ostvario zahvaljujući interesovanju za ovu baladu bio je važan i za njegovo kasnije bavljenje islamskim Istokom, zahvaljujući kojem je i nastalo njegovo djelo *Zapadno-Istočni Divan* (Konstantinović 1970: 181-182).

Hasanaga predstavlja *htijenje*, dok njegova žena predstavlja *trebanje*. Dramski elementi ove balade su dio moderne drame što se može zaključiti i na osnovu činjenice da ljudski konflikt ne biva realizovan u tragičnoj tišini antičkih junaka nego u žaljenju Hasanaginice koje izaziva tugu kod čitatelja, što je jedna važna odlika kako drame iz perioda baroka, tako i sentimentalnosti pisaca pravca *Sturm und Drang* (Benjamin 1980: 114; citirano prema Mocali 1996: 203). Mocali naglašava da se Goethe zanimao za psihologiju žena i da je bio očaran Hasanaginicom: «Goethe je dubinski ganut ženskim protagonistom ove balade koja živi do kraja svoju ulogu majke, svoj izvorni poziv od kojeg ne može pobjeći pod cijenu svog života» (Mocali 1996: 201).

Prema Milanu Ćurčinu, Goethe je *Hasanaginicom* želio pobijediti demonsko u sebi i u odnosu sa Annom Elisabeth Schönemann, zvanom Lili. Karakter Hasanage mu se nije činio tako misterioznim kao drugim zapadnoevropskim intelektualcima koji nisu mogli razumjeti oficira Hasana, jer se «nisu mogli uživjeti u njegovu istočnu dušu i neobičnu (demonsku) ljubav prema ženi» (Ćurčin 1974: 583; citirano prema Buturović 2010: 65).

Upravo u tom periodu u kojem se bavio *Hasanaginicom*, Goethe je provodio svoje zadnje mjesece u Frankfurtu i, zahvaljujući svom kompleksnom odnosu sa Lili, bio svladan osjećanjem krivice i nedužnosti u isto vrijeme i zbog toga se identificirao sa događajima iz spomenute balade (Mocali 1996: 203). Prema Friedrichu Gundolfu, Goethe je uvijek u svojim djelima predstavljao i svoja lična iskustva, tako da se može zaključiti da mu je i *Hasanaginica* stigla u trenutku kada je već bio spreman za nju, tj. kada ju je «živio».

ZAKLJUČAK

Iako je, dakle, u italijanskoj kulturi nastalo malo prijevoda balade *Hasanaginica*, Fortisovo bavljenje bilo je od velikog značaja, jer je upravo zahvaljujući njegovom prijevodu veliki broj evropskih čitalaca otkrio ovu narodnu pjesmu, ali i južnoslavensku kulturu. Fortis je posjetio cijelu istočnu obalu Jadrana, upoznao i opisao veoma detaljno način života, prehrambene navike, muziku, pjesme, igre, religijske i druge običaje Morlaka, naroda u kojega je pronašao baladu i koji je u to vrijeme percipiran s hipotekom predrasuda i negativnih karakteristika. Zahvaljujući njegovom uslijedit će Werthesov a potom i Goetheov prijevod. Analiza recepcije *Hasanaginice* u italijanskoj i njemačkoj kulturi, prije svega u periodu romantizma,

podsticaj je nizu novih književnih, kulturalnih i socio-historijskih istraživanja i tema, kao npr. pojma svjetske književnosti, razumijevanja kulturnog pamćenja, pojave različitih prijevoda i prepjeva, uloge žene i osjećanja stida u tradicionalnim i prelaznim kulturama, sve do analize historijskih i političkih događaja koji su povezani sa porijeklom balade.

LITERATURA:

1. Buturović, Lada (2010), *Treptaj žanra u poetici usmene književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
2. Ćurčin, Milan (1905), "Srpska narodna pjesma u njemačkoj književnosti", u: Alija Isaković (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo 1975, str. 74.
3. Ćurčin, Milan (1932), "Mladi Gete kao prevodilac *Hasanaginice*", u: Alija Isaković (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo, str. 106-114. (prvi put objavljeno u: Nova Evropa, 25 (3-4), str. 110-119.)
4. Fortis, Alberto (1984), *Put po Dalmaciji*, (hrvatsko izdanje priredio: Bratulić, Josip), Globus, Zagreb
5. Goethe, Johann Wolfgang von (1825), *Srpske pjesme (Serbische Lieder)*, u: Alija Isaković (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo, str 87-88. (prvi put objavljeno u: *O umjetnosti i Starom vijeku*, 5, 2. svezak, Weimar, 45-60.)
6. Hajdarhodžić, Hamdija (1976), *Alberto Fortis i Bosna i Hercegovina: Most, časopis za kulturu i društvena pitanja*, 7/76, Veselin Masleša - Štamparija Sarajevo-Mostar, str. 103-108.
7. Isaković, Alija (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo
8. Jakiša, Miranda, Christoph Deupmann (2004), "Ponosni stid Hasanaginice: Goetheova 'Tužbalica o plemenitoj ženi Hasanage' i južnoslavensko izdanje kao arhiv kulturno-sinkretističkih procesa", ("Die stolze Scham der Hasanaginica: Goethes 'Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga' und die südslavische Vorlage als Archivkultur synkretistischer Prozesse"), *Poetica*, 36 (3/4), Paderborn: Wilhelm Fink GmbH&Co. Verlags-KG S., str. 379-402.
9. Jähnichen, Manfred (2001), "Talvjini prijevodi srpske narodne poezije u kontekstu prijevoda slavenske narodne poezije u njemačkom kasnom romantizmu" ("Talvjs Übersetzungen serbischer Volkspoese im Kontext slawischer Volkspoese – Übertragungen in der deutschen Spätromantik"), u: Schubert, Gabriella, Friedhilde Krause (2001), *Talvj, Therese Albertine Lusine*

- von Jakob-Robinson (1797-1870), Iz ljubavi prema Goetheu: Posrednica balkanskih Slavena, (Talvj, Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797-1870), Aus Liebe zu Goethe: Mittlerin der Balkanslawen), Verlag für Datenbank und Geisteswissenschaften, Weimar*
11. Konstantinović, Zoran (1970), "Komentar", u: Eckermann, J. P.: *Razgovori sa Goetheom*, Kultura, Beograd, u: Alija Isaković (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo, str 91-92.
 12. Malcolm, Noem (2011), *Bosna: Kratka povijest*, Buybook, Sarajevo
 13. Mocali, Maria Chiara (1996), "Goetheova 'Tužbalica plemenite žene Hasanage': porijeklo, put i prerada jedne bosanske narodne pjesme", ("Il Klaggesang der edlen Frauendes Asan Aga di J. W. Goethe: Origine, percorso e rielaborazione di un canto popolare bosniaco"), *Il confronto letterario*, 25, Ibis Edizioni, Pavia i Bergamo, str. 191-207.
 14. Morpurgo, Vito (1970/71), "Susreti i razgovori između Alberta Fortisa i Giulia Bajamontija", *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 29-32, Filozofski fakultet, Zagreb, str. 841-847.
 15. Muljačić, Žarko (1973), "Od koga je Fortis mogao dobiti tekst 'Hasanaginice'?", u: Alija Isaković (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo, str. 39-49. (Prvi put objavljeno u: *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, 11, Odjel za Lingvistiku i Filologiju, 1972/1973, Filozofski fakultet Zadar, str. 277-288.)
 16. Schubert Gabriella, Friedhilde Krause (2001), *Talvj, Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797-1870), Iz ljubavi prema Goetheu: Posrednica balkanskih Slavena, (Talvj, Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797-1870), Aus Liebe zu Goethe: Mittlerin der Balkanslawen), Verlag für Datenbank und Geisteswissenschaften, Weimar*
 17. Spahić, Vedad (1999), *Tekst, kontekst, interpretacija*, Grafičar – CKO, Tuzla-Tešanj
 18. Trivunac, Miloš (1932), "Geteov prepev *Asanaginice*", u: Alija Isaković (1975), *Hasanaginica*, Svjetlost, Sarajevo, str. 102-105. (prvi put objavljeno u: *Letopis Matice srpske*, 132 (1-3), Matica Srpska, Novi Sad, str. 16-19.)
 19. Vujević Ivan, Stjepan Lapenda (2017), *Hasanaginica – zašto prijepori?*, Redak, Split

TRANSLATIONS AND AFFIRMATION OF THE BALLAD *HASANAGINICA* IN THE ITALIAN AND GERMAN CULTURES

The reception of the ballad “Hasanaginica” in German and Italian culture starts with Fortis’s discovery and translation of the ballad into the Italian language, which he publishes in his work *Viaggio in Dalmazia* / “The Way to Dalmatia” in 1774. Consequently, European readers had been given an opportunity to get acquainted with the Bosnian culture, especially that formed during the Ottoman Empire in Bosnia, when the ballad was created. Considering that Fortis along with the ballad, described the customs and mentality of the Morlaks, the people among whom he found this ballad, the European audience got acquainted with a forgotten and often stereotypically depicted South Slavic people. Although Fortis’s work was created during the period of Enlightenment, it already contained elements of pre-Romanticism, such as the originality, simplicity and humanity for which Fortis expressed a special sympathy while presenting the ballad. In the German-speaking countries, many intellectuals have been dealing with this ballad, but the most important for her reception in German culture was the famous Goethe, which was fascinated by the ballad not only because of its content and form, but also because of the fact that he could identify himself with Hasanaga, one of the protagonists of the ballad and because of his interest in the Islamic Orient and the psychological characterization of the woman. His translation into German is of great importance, since he managed to split the song into the strophes on the basis of composite ensembles, retaining the same rhythm that was present in the original version, although he did not know the language in which the ballad was created.

Adresa autora

Authors’ address

Merjem Hodžić

Filozofski fakultet u Sarajevu

merjemhodzic@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09
821.133.1:821.163.4(497.6)

Primljeno: 01. 08. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Melida Travančić

HISTORIJA, FIKCIJA I METAFIKCIJA U ROMANIMA O SARAJEVSKOM ATENTATU GEORGESA PERECA I ZLATKA TOPČIĆA

Kada se historijski događaj transponira u književni diskurs najvažnija pitanja su kako pisci oblikuju naraciju, šta izdvajaju i na čemu insistiraju prilikom oblikovanja priče. U fokusu romana Georgesa Pereca *Sarajevski atentat* i Zlatka Topčića *28. 6. 1914.* nije historija, oni historiju imaju samo kao podlogu i predmet obrade. Osnova ovih romana zapravo je odnos prema historiji, odnosno dekonstrukcija "velike priče" o atentatu. Perc i Topčić kreću u vlastito "istraživanje" historije kritički i kreativno se odnoseći spram zvaničnog historijskog narativa. U prvom planu je odnos historijskog i književnog diskursa, odnos faksije, fikcije i metafikcije. U oba romana historijski dokumenti se literariziraju. Tekst je oblikovan postmodernističkim tehnikama pisanja. U pojedinim dijelovima naglašena autoreferencijalnost suspendira referencijalnu iluziju. Općenito, problematizirajući odnos fikcije i faksije romani umnogome propituju (i pomjeraju) pripovjedne strategije i strukture.

Ključne riječi: historija; književnost; fikcija; faksija; metafikcija; Sarajevski atentat

O Sarajevskom atentatu i njegovim učesnicima pisalo se mnogo. Na raznovrstan način ovaj događaj prikazivan je u književnosti – u poeziji, pripovijetkama, romanima i dramama, memoarima, biografijama i putopisama. Zašto i na koji način se Sarajevski atentat tako snažno reflektirao u književnosti? Pisci nemaju obavezu historijski događaj objektivno posmatrati, u narativ o njemu uključuju imaginaciju i emocije;

likove, uslovno kazano, brane ili osuđuju i na taj način oblikuju vlastitu istinu i opravdavaju svoja uvjerenja.¹ Zanimljivo je šta pri tome izdvajaju i na čemu insistiraju, odnosno koji „detalj“ iz širokog društvenog, povijesnog i kulturnog konteksta obuhvatnije prikazuju. U središtu književnoznanstvenog posmatranja uvijek je, međutim, dubinska struktura imanentna pripovijednom tekstu, struktura koja ima vlastite zakone. Génnett navodi da je s tim u vezi od velikog značaja plan izraza i plan sadržaja. Na planu sadržaja nalazi se priča koja prvenstveno odgovara na pitanje *šta*, odnosno o čemu se govori, dok je na planu izraza važno pitanje *kako* se nešto govori.² Plan sadržaja i plan izraza, kao i odgovor na ova dva pitanja *šta* se priča i *kako* se oblikuje pripovijedanje, presudni su i u analizi romana Georgesa Pereca i Zlatka Topčića koji za temu imaju atentat iz 1914. godine.³ Oba romana u svojoj osnovi imaju historijsku *istinu*, historijske dokumente kao osnov za *rekonstrukciju*. Korištenje historijskih dokumenata kao podloge označava se terminima intertekstualnost i interdiskurzivnost, a takvi postupci pomjeraju ili u potpunosti brišu granice između fikcije i faksije.

Romani o kojima će biti riječi imaju neobičnu konstrukciju, jer se u njima prepliće nekoliko nivoa stvarnosti, a istinitost događaja se neprestano dovodi u pitanje. *Sarajevski atentat i 28. 6. 1914.* jesu romani koji se otklanjaju od referiranja teksta na izvantekstualnu stvarnost i proklizavaju u autoreferencijalnost⁴. Za ovakve

¹ "Sve što pisac prikazuje služiti će kazivanju; granica između prikazivanja i kazivanja je uvek, u izvesnoj meri, proizvoljna. Ukratko, pišćev sud je uvek prisutan, uvek očigledan za svakog ko ume da ga potraži. Da li su njegovi konkretni vidovi štetni ili korisni uvek je složeno pitanje koje se ne može rešiti olakim pozivanjem na apstraktna pravila. (...) ne smemo nikada zaboraviti da pisac, iako u izvesnoj meri može da odabere svoje preruše, nikada ne može odabrati da iščezne" (Booth 1976: 35).

² O Génnettovom definiranju naratologije i njenih termina vidjeti više u tekstu Marine Katnić-Bakarić „U potrazi za tajnom pripovjednog teksta: Naratologija: Priča i diskurs“, u: Lešić, Zdenko; Hanifa Kapidžić-Osmanagić, Marina Katnić-Bakaršić, Tvrтко Kulenović, *Suvremena tumačenja književnosti*, str. 249.

³ Autori, kada je riječ Sarajevskom atentatu i njegovim akterima, često povijest potčinjavaju (re)interpretacijama. Kada govorimo o iskušenjima koja nose različite interpretacije atentata i uloge Gavrila Principa, imamo na umu i slijedimo Aristotelovo razlikovanje između onoga što se *doista zbililo* (što je predmet historije) i onog što je zamišljeno kao *da se moglo zbiti*, što je predmet književnosti. Međutim, književne interpretacije donose i jedno i drugo, tako da postoje djela koja insistiraju na historijskoj istini, ili su na njoj temeljena, i taj put slijede do samog završetka. To su pisci koji sam atentat imaju kao inspiraciju, dok, s druge strane, veliki broj autora svoja djela temelji na drugoj postavci. Uz pretpostavku *šta se moglo zbiti* dodaju i *šta se zbililo*. U ovom slučaju, kada govorimo o historijskom događaju i njegovoj refleksiji u književnosti, posrijedi je oblikovanje djela na iskustvu prošlosti. Tako u djelima nalazimo relaciju sadašnjost - prošlost, prošlost - sadašnjost, jer ona za predmet imaju "priču" iz prošlosti i njeno preoblikovanje u književni diskurs.

⁴ Prema Andrei Zlatar „autoreferencijalnost navodi na zaključak o zatvorenosti i autonomnosti književnoga teksta, autonomnosti koja tekst dijeli od svijeta. Fikcija se zatvara u svoj fiktionalni svijet i odmiče od svjetovne zbilje. Nasuprot prirodnome diskursu koji se odvija u stvarnoj komunikacijskoj situaciji koja mu podaruje stvarni kontekst i mogućnost referiranja, fiktionalni diskurs mora stvoriti svoj vlastiti kontekst obavijesti u odnosu prema svojim još nepostojećim i nepoznatim čitaocima. Kao referencijalan, prirodni je diskurs podložan

slučajevu uveden je pojam metafikcije koji će označiti problematizaciju fikcionalnosti teksta (Peternai 2005: 118). U fokusu postmodernističkih tekstova jesu referencije na sami tekst ili druge tekstove pa tek onda na izvantekstualnu zbilju, odnosno, kako dalje navodi Peternai, tekstovi će uključivati i dokumentarnost i fikcionalnost. Linda Hutcheon govori o odnosu literature i historije, te razrađuje pojam historiografske metafikcije ukazujući i na odnos čitatelja spram njega. Navodi kako će granice između fikcije i faksije u postmodernističkim tekstovima biti 'zakamuflirane' te će se konvencije i fikcije i historiografije istodobno (zlo)koristiti, ugrađivati i potkopavati, utvrđivati i poništavati (Hutcheon 1989: 5). Čitateljev odnos prema tim romanima takav je da on zna, odnosno svjestan je *fiktivnosti fikcije*, kao i činjenice da je roman zasnovan na stvarnim (u ovom slučaju historijskim) događajima. Ali, isto tako, za postmodernistički roman nije važno da li je neki historijski događaj ili pojedinost vezana za njega tačna ili ne, on nije nostalgičan prema prošlosti, već se fokusira na ispisivanje povijesti u novom kontekstu (Peternai 2005: 120). Historijska metafikcija sugerira razliku između činjeničnog i događajnog, kojom se neposredno ili posredno fikcionaliziraju činjenice (zbiljske i/ili literarne) u pripovijesti koja dekonstruira, reinterpreterira te podriva i činjenične i literarne izvore (Hutcheon 1994). Nadalje je potrebno naglasiti kako metafikcionalni tekstovi, s obzirom na komentare o vlastitoj fikcionalnosti, potiču čitatelja na promišljanje o artifičnosti teksta koji čita, te ga, u konkretnom slučaju, upozoravaju da se atentat u Sarajevu 1914. godine doista dogodio, ali su činjenice vezane za taj događaj literarno preoblikovane. Čitatelj je tako postavljen između dvije percepcije: misli o Sarajevskom atentatu kao stvarnom historijskom događaju, ali i kao o narativnom konstruktumu Pereca odnosno Topčića. Efekat može biti čitateljeva sumnja u zvanični historijski narativ, što je u principu manje bitno od činjenice da proces fikcionalizacije historije generalno kod čitatelja podriva povjerenje u istinitost. U ovom slučaju književnici su „svjesni da umjesto s dokazima rade s indicijama, umjesto sa činjenicama s mogućnostima, a umjesto s očevitom sa slutnjama“, te i sami „priznaju kako im argumentacija počiva na književnim postupcima ovjeroljivanja te se, u skladu s time pokazuju spremnima otvoriti čitateljstvu uvid u svoju radionicu“ (Biti 2000: 65).

U oba romana interpolirani su historijski dokumenti, koji se samim time literariziraju. U pojedinim dijelovima ovih romana naglašenom autoreferencijalnošću [digresije, analiza vlastitog pisanja (Perc), propitivanje granica žanra, pozicije pisca

kriteriju istinitoga/lažnoga; kao nereferencijalan, fikcionalni diskurs biva pomaknut s onu stranu kriterija istina/laž, biva pomaknut u *ništa*, u prostor *izmišljenoga* koji vrlo često ekvilibrira na granici s lažnim. I izvan dihotomije istina/laž fikcija je dužna podnijeti račun o svojoj *istinitosti*, o svome načinu postojanja u relaciji spram stvarnog suppostojanja zbilje“ (Zlatar 1989: 27-28).

i uključivanje *ja* u djelo] čitatelj je direktno upućen na fikcionalnost. Autori na taj način umnogome propituju (i pomjeraju) pripovjedne strategije i strukture, problematizirajući odnos fikcije i faksije. Premda se referiraju na dokumentarne historijske izvore Sarajevski atentat je u ovim romanima prikazan na drugačiji način. Radnja romana obuhvata sve od ideje i izvršenja atentata do suđenja i zatvora. Razlika je u tome što Perek insistira na prikazivanju i razotkrivanju 'montiranog procesa', u kojem istina i stvarno ne postoje, nego je sudski proces laž i obamnjivanje javnosti, dok Topčić, također, koristeći dokumentarnu građu, pripovijedanje korjenito transformira iz iskaza o stvarnosti na područje fikcionalnog. Na osnovu stvarnog događaja reinterpretera historiju zagovorom da se ništa u historijskom narativu ne bi promijenilo ni da je pucao musliman Mehmed Mehmedbašić, a ne Srbin Gavrilo Princip⁵. Romani Pereca i Topčića ovim postupcima i tehnikama ne minimiziraju značaj Sarajevskog atentata kao historijskog događaja, samo teže historijske činjenice literarno preoblikovati.

Sarajevski atentat Georgesa Pereca i 28. 6. 1914. Zlatka Topčića reprezentativni su primjeri romana u kojima je u potpunosti izvršena transformacija historijskog diskursa u književni. Osnova ovih romana je, kako smo istakli, odnos prema historiji, odnosno dekonstrukcija "velike priče" o atentatu, što čine i Perek i Topčić, samo iz različitih perspektiva. U mjeri koliko se mijenja odnos autora prema zvaničnom historijskom narativu, naglašava se pozicija pisca i njegova sloboda da oblikuje jednu od mogućih historijskih *priča* (Topčić). Iako duboko protkani historijom, ovo prema standardima tog žanra nisu historijski romani, ali jesu romani sa historijskom pozadinom. Kroz njih jeste prikazan stvarni historijski događaj, koji se dogodio u Sarajevu 1914. godine i koji je potresao svijet, ali su u prvom planu piščeve 'reakcije' na taj događaj, odnosno imaginativna rekonfiguracija. Itekako svjesni da u historiji (a posebno u književnosti) nema definitivnih odgovora i apsolutnih istina, to "znanje" prenose u djelo, u punoj mjeri kapitalizirajući modalnu prirodu književnosti ili, aristotelovski kazano, priliku da se događaj prikaže, ne onako kako se on odigrao, nego onako kako se mogao odigrati. Sve navedeno ovjerava karakter metafikcije kao modusa ispreplitanja različitih žanrova, preispitivanja njihovih odrednica i granica, riječju, svojevrsnog hibrida historiografije i književnosti kojim se ukazuje na „(...)

⁵ Na ovogodišnjem Bookstanu u razgovoru sa Edinom Pobrićem, književnik Zlatko Topčić navodi da je na neki način u ovom romanu pokušao rehabilitovati Muhameda Mehmedbašića, koji je, prema autorovim riječima, racionalan čovjek koji prihvata da se priključi organizaciji Mlada Bosna isključivo iz jednog razloga, a to je borba protiv istog neprijatelja. Razlika između njega i ostalih atentatora jeste u tome što je u toj borbi za Muhameda Mehmedbašića cilj bila autonomna Bosna, dok je za druge članove Mlade Bosne cilj bila Jugoslavija kao najveća moguća Velika Srbija.

rascijepljenu narav dviju jezičnih uporaba – činjenicu da se historiografija očituje kao ujedno presupozicijski, a književnost kao ujedno propozicijski diskurz“ (Biti 2000: 33). Historiografska metafikcija (u književnoj formi) tako se ukazuje kao još jedan u nizu diskursa pomoću kojih oblikujemo vlastite verzije stvarnosti (Hutcheon 1988: 40), razotkrivajući navadu recentne kulture da pomjera težište sa istinosti na značaj koji događaji imaju u sadašnjosti za određenu zajednicu i način kako se prošlost danas reprezentira.

Romani Pereca i Topčića otvaraju i mnoge druge teme kao što su: lična tragedija, odnos autora prema reinterpretaciji, društveni, povijesni i kulturalni kontekst nastanka djela. U oba romana prikazana je i ljubavna priča sa nesretnim završetkom, kao i sudbine slučajnih žrtava atentata (Topčić), tema umjetnika i njihovog razumijevanja svijeta (Perec), ali najvažniji jeste način na koji posmatraju, razumijevaju i historiju transformiraju u "priču". Roman *Sarajevski atentat* Žorža Pereca napisan je 1957. i oslikava, između ostaloga i period "stasavanja" nekih značajnih umjetnika, prikazuje kulturnu scenu Beograda i Pariza 50-tih godina. S druge strane, Topčić u vremenu ponovnog pisanja historije, odnosno prekranja historije (nakon raspada Jugoslavije nastaje nekoliko međusobno suprotstavljenih zvaničnih historijskih narativa) donosi jedno novo čitanje prošlosti, jednu drugačiju interpretaciju prošlosti u potpunosti oslobođenu ideološkog nanosa. Autor fokus ne zadržava samo na atentatu, kroz roman se prikazuje i historija grada Sarajeva, uključujući i niz priča, legendi i mitova o gradu i ljudima koji su tu živjeli ili još uvijek žive, a sve to prožima jednom dozom ironije. Topčić ne samo da dekonstruira "veliku priču" o Sarajevskom atentatu, on dekonstruira i tradicionalno razumijevanje historije i znanja (o) prošlosti koje se neprestano nameće kao objektivno i istinito. Nadvojvodu Franza Ferdinanda ovdje nije ubio Gavrilo Princip nego Mehmed Mehmedbašić, i sve se odigralo onako kako je prvobitno i bilo planirano.⁶ Gavrilo Princip, štaviše, u romanu i nije ni glavni lik; ne samo da nije ubio nadvojvodu Franza Ferdinanda nego je u romanu on ubijen. Gavrilo Principu događa se najgori mogući scenario, on na najbesmisleniji način

⁶ Prema historijskim izvorima sve oko izvršenja atentata bilo je unaprijed isplanirano, a pozicije na kojima se čekao nadvojvoda Franz Ferdinand raspoređene. Na njima se nalazilo sedam mogućih atentatora: Mehmed Mehmedbašić, Vaso Čubrilović, Nedeljko Čabrinović, Cvjetko Popović, Danilo Ilić, Trifko Grabež i Gavrilo Princip. Na prvom mjestu nalazio se Mehmedbašić, kao najstariji, stoga i najadekvatniji da prvi puca. Svi su vjerovali da će on ubiti nadvojvodu. Međutim, nije. Kasnije se pravdao prisustvom policajaca. Jedini je nakon atentata uspio pobjeći i nikada mu nije bilo suđeno za učešće u organizaciji Sarajevskog atentata. U ovom romanu Zlatko Topčić prikazuje kako atentatori, vjerovatno zbog straha, u zadnji tren odustaju i prilike prepuštaju drugima. Sve ono što je u zbilji uradio Gavrilo Princip, u romanu Zlatka Topčića 28. 6. 1914. pripisano je Mehmedu Mehmedbašiću. Ono što Topčić želi istaći zapravo jeste da nije ni važno ko je od sedam mogućih atentatora ubio Franza Ferdinanda, važno je da su nakon tog pucnja pokrenuti historijski procesi koji traju sve do danas.

umire, uzalud žrtvujujući vlastiti život, jer, eto, nije uspio oduzeti život Franzu Ferdinandu. Pobješnjela rulja nakon neuspjelog pokušaja ubistva gazi onesviještenog Principa, koji je pola sata nakon atentata „podlegao od posljedica linča i unutrašnjeg krvarenja, u najtežim mukama“ (Topčić 2019: 170).

Žorž Perc⁷ u kontekst historijskog događaja kakav je atentat iz 1914. godine postavlja ljubavnu priču (ljubavni trougao Branko - Mila - pripovjedač) zahvaljujući kojoj roman sve više nalikuje napetom psihološkom trileru, udaljavajuće se od umjetničke interpretacije historijskog događaja. Pripovjedač je zapravo inspiriran Sarajevskim atentatom iz 1914. i planira atentat, ovaj put ne iz političkih nego ljubavnih pobuda. Tako se u romanu smjenjuju dvije priče – ljubavna i historijska, dok se autoreferencijalnost prepliće sa elementima fikcije. Na jednoj strani je stvarni historijski događaj, a na drugoj mogući (privatni) događaj, odnosno ubistvo koje pripovjedač planira. Roman i nosi naslov po dva atentata: izvršenom 1914. i namjeravanom 1957., a mjesto "susreta" i izvršavanja atentata u oba slučaja jeste grad Sarajevo. Mladi Francuz dolazi u Sarajevo sa željom da ubije prijatelja i suparnika Branka, čiju ljubavnicu Milu nastoji pridobiti. On, zapravo osvaja Milu, počinje sa njom ljubavnu vezu, ali Brankova pojava mu i dalje smeta i kao sjenka ga prati ma šta da radi. Stoga razrađuje plan savršenog zločina, odnosno Sarajevskog atentata u kojem neće pucati on, nego Brankova supruga koja će saznati za njegovu ljubavnicu i tako mu se osvetiti. Paralelno autor interpretira stvarni historijski događaj, prikazuje atentatora i nepravedno suđenje. Pripovjedač se već prvom rečenicom ovog kratkog romana direktno obraća čitatelju. Želi, naime, da se usprotivi „proizvoljnim i pogrešnim tumačenjima atentata izvršenog 28. juna 1914. godine, u Sarajevu, na nadvojvodu prestolonaslednika Franca Ferdinanda“ (Perc 2017: 34). Ponekad autor upliće i novinska izvješća u želji da što uvjerljivije prikaže tok cijelog događaja (većinom je tu riječ o dokumentima sa suđenja). Pojedina poglavlja započinju kao eskluzivna vijest, odnosno prikaz rezultata sprovedenog istraživanja. Perc se služi i historijskim izvorima, koristi dokumente sa suđenja, koje često navodi i doslovno da bi potkrijepio svoje tvrdnje i suđenje prikazao kao lažno. U tim dijelovima romana težište je na odnosu istine i laži, faksije i fikcije, autentičnog i neautentičnog, originala i falsifikata. Pripovjedač konstatira, i na tome insistira do samog kraja romana, da je atentat do tada pogrešno interpretiran. Želi raskrinkati sudski proces, prikazati njegove slabosti, mnogobrojne nedostatke, optužbe, laži, otkriti „stvarnu ulogu koju je

⁷ Georges Perc (1936 -1982), student historije, u svojoj 21. godini u Parizu se upoznaje sa grupom umjetnika iz Srbije koji dolaze na usavršavanje. Rezultat tog druženja je i Percova posjeta Jugoslaviji 1957., kada dolazi i u Sarajevo. Ta posjeta umnogome je uticala na njega i njegov stvaralački rad, te piše roman inspiriran Sarajevskim atentatom.

odigrala Srbija“ (Perek 2017: 66), a uz sve to neprestano naglašava mitsku veličinu čina Gavrila Principa.

(...) taj atentat, po načinu na koji se odvijao jedan od najneobičnijih koji su se ikada dogodili, po dometu jedan od najvećih, najljepših, najplemenitijih koji su ikada izvršeni, taj atentat je jedan od retkih trenutaka kada je Istorija mogla da postane epopeja, jedan od retkih poduhvata u kojima su pojedinci, iako slabašni i bedni, mogli da se uzdignu do veličanstvenog, do uzvišenog. Ne običan događaj, ne gnusni zločin, nego tragičan događaj, ushićujući događaj! (Perek 2017: 65)

Perec detaljno ulazi u suđenje atentatorima, analizira stenografske bilješke, negoduje zbog načina na koji je sudski proces vođen i osuđuje krivo predstavljanje atentatora. Ne krije zanos idejom mladića da ubiju, oduševljen je njihovom hrabrošću da pucaju u vlast. *Sarajevski atentat* je roman lišen ideološkog koda i ne treba ga čitati iz ugla današnjih etno-političkih percepcija, jer atentatori su, mada ih mnogi žele prikazati kao naivne žrtve manipulatora iz Srbije (misli se na Apisa i organizaciju "Crna ruka"), prema Percu, sami došli na ideju atentata, bez bilo kakvog utjecaja iz Srbije. Atentatori su mladi revolucionari koji pucaju isključivo za slobodu.⁸ Percovo naglašavanje i insistiranje na slobodarskom karakteru atentata onkraj je lokalnih i regionalnih animoziteta i pitanje je da li ih pisac uopće razumije. Pripovjedač je pozicioniran kao svojevrsni advokat atentatora, odaje im počast, naglašava njihove herojske karakteristike i njihovo navodno samopožrtvovanje za dobrobit drugih.

Kako je već navedeno, u oba romana prikazana je i historijska i ljubavna priča, i obje završavaju tragično odnosno neostvareno. Kod Pereca to je ljubavni trougao, ljubav koja na kraju "eksplodira", te pripovjedač (da bi se spasio) "diže ruke" od svega i odlazi. Kod Topčića Marun Markota, jedan od glavnih likova romana, koji se sasvim slučajno zatiče u Sarajevu prilikom Ferdinandove posjete, ranjen sa još dvadesetak sugrađana prilikom eksplozije bombe koju je bacio Nedeljko Čabrinović, participira u ljubavnom trouglu Markota – bolničarka – Isabela. Markota na koncu bira prostitutku Isabelu, a kada istinu o njenom "poslu" saznaju svi, on to ne može podnijeti i izvrši samoubistvo. Ono što je, također, važno u romanima Pereca i Topčića, a što

⁸ "Zar ta namera, sam simbol atentata, nije izraz želje čitavog jednog naroda da stekne slobodu? Da, moje dame, gospodice, gospodo. (...) valja znati da je ta grupa terorista koja ubija jednog princa čitav jedan narod koji se buni protiv tiranina, da je to revolucionarna snaga koja slama tuđinsku vlast koju je narod predugo trpeo, da je to mladost puna hrabrosti, snage, volje za životom, koja jednim potezom ruši posljednje prepreke koje su je sprečavale da raste.

Namera je bila bezmerna, posledice beznačajne. Zar je važno što sarajevski atentat danas izgleda kao ukleti datum. Za one koji su ga pripremili, za one koji su u njemu učestvovali to je nezaboravan dan u kome su dokazali, po cenu života, da žele da žive, da žive slobodni! Eto, to je zapravo taj atentat" (Perek 2017: 141).

ih razlikuje od većine ranije objavljenih djela o atentatu, jeste da autori u prvi plan ne stavljaju stvarne historijske ličnosti. U prvom planu su, posebno kod Topčića, mali, obični ljudi, koji su žrtve velikih historijskih zbivanja. U djelima historiografske metafikcije, čije elemente prepoznajemo u romanima Topčića i Pereca, historija postoji kako bi se čitatelji prepoznali u nizu pojedinačnih ljudskih sudbina (Matanović 1995: 101-102), a značajne historijske ličnosti gube na važnosti. Pripovjedači otvoreno izražavaju sumnju u vlastite iskaze te prepuštaju pripovijedanje svjedocima događaja i njihovoj tački gledišta (Matanović 1995: 104, 108). Pred čitatelja se postavlja „(...) cjelokupna ‘pozadinska’ slika jednoga povijesnog vremena“ (Matanović 1995: 110). Snaga historijske metafikcije je u tome da “uvlači” čitatelja, podižući svijest o narativiziranju historije, njenoj podložnosti (re)interpretaciji, a to umnogome zahtijeva jedan aktivniji angažman pri čitanju.

Glavni likovi Topčićevog romana su fiktivni likovi, sporedne figure povijesti, obični mali ljudi „od kojih se ne očekuje ništa i koji se ničemu ne nadaju“ (Topčić 2019: 109)⁹. Takvi marginalni likovi smješteni u srž historijskog događaja, u blizini centralnih historijskih figura (atentatora), na vlastitoj koži osjećaju posljedice donošenja njihovih odluka. Dekonstruirajući koncept monumentalističkog poimanja povijesti, čiji su reprezentanti markantne ličnosti, Topčić umjesto *velikog junaka* Gavrila Principa prikazuje život jedne žrtve tog historijskog događaja, Maruna Markote. Roman, k tome, donosi cijelu galeriju običnih, a zapravo sasvim neobičnih i autentičnih ljudi (kočijaš Miško Jakšić, pehlivan Faruk Piraga, glumac Milenije Životić - Solunac, prostitutka Izabela, brijač Avdo Vreto i njegov sin Ekrem, kapetan Domagoj Tomić-Volarić i dr.) vjerodostojnih svjedoka jednog vremena, koji svojom životnom pričom subvertiraju mitove i ideologeme povijesti. U oba romana likovi funkcioniraju kao granične figure, poput umjetnikā i atentatora, ili alijenirane individue. Alijenacija funkcionira u najširem smislu: likovi su odvojeni od kolektiva, strani su, društvo ih kao takve ne prihvata, izašli su iz ustaljenih društvenih normi, srušili neki od tradicionalnih kanona. Autor prati njihovu transformaciju od relativno sretnih ljudi do nevoljnika koji tragično skončavaju.

Zadnji dio romana Zlatka Topčića donosi detaljan opis završetka dva života: Franza Ferdinanda i Maruna Markote. Roman ne prati vremenski slijed događaja, nego se radnja sastoji od niza priča koje se prepliću i smjenjuju, od opisa atentatora preko pripreme i izvršenja atentata, pa do prikaza života žrtava, odnosno ljudi koji sasvim slučajno bivaju uvučeni u priču o atentatu. A Topčićev razlog za atentat

⁹ O autsajederskoj pozicioniranosti centralnih likova kao poetičkoj invarijabli Topčićevih djela pogledati u Vedad Spahić: *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla, 2017, str. 90-123.

pomalo šokira, predstavljen je duhovito i originalno. Poslije Principovog neuspjelog pokušaja atentata na "historijsku scenu" stupa Mehmed Mehmedbašić, a nakon njegovog pucnja ljudi koji su se zatekli tu „kunu se da su čuli kako drugi atentator, prije pucnjeva, ili uporedo, uzvikuje ime Eugena Savojskog, i spominje davnašnji palež Sarajeva i osvetu“ (Topčić 2019: 193). Franz Ferdinand umire zbunjen i u šoku, ponavljajući da za smrt nije spreman (a ko može biti?!), te se i u smrtnom hropcu pita o smislu života i smrti. Za razliku od njega Marun Markota u potpunosti je spreman za smrt, za njega je smrt spas, ne od ljudi, ne od Isabele i sramote, nego od sebe. Smrću ljubavi, s jedne strane Franza Ferdinanda i Sofije Chotek, s druge strane Maruna Markote i Isabele zvane Orhideja, te ubistvom i samoubistvom, odnosno nizom tragičnih događaja završava i roman *28. 6. 1914.*

“Bio je to kraj jedne ljubavi i kraj jedne epohe, i početak nove.

Treba zamisliti taj trenutak i izraze lica onog koji puca i onih koji su smrtno ranjeni; tu eksploziju radosti i ispunjenja; taj užas; taj talas što se u hipu prenese niz ulice; taj metež i bijes. (...)

Velika klanica je mogla početi sa radom a potrajat će dugo, dugo... kao što će još dugo vremenom i svijetom odjekivati sarajevski pucnji. Ime grada nakraj svijeta, proklinjano sa usana miliona, prešlo je u njegovo prokletstvo i od tada ispašta svoju lako kažnjivu nevinost“ (Topčić 2019: 196, 197).

Romani Pereca i Topčića na jedan drugačiji način *uče* nas historiji i navode čitatelja da kritički razmišlja, šireći podozrivost kako prema zvaničnim historijskim narativima tako i prema alternativnim senzacionalnim povijestima, teorijama zavjera isl. Čitalelj se podstiče da produbljenije razumijeva i uspostavlja relaciju između stvarnosti, historije i fikcije. Ni jedan diskurs nije pošteđen činjenice da značenja ne proizlaze iz samih događaja čije opise tekst sadrži, već iz društveno prihvaćenog sustava označavanja pomoću kojeg se "prošli događaji" preoblikuju u "povijesne činjenice" (Hutcheon 1988: 89). Time se definitivno odbacuje modernistička teza da djelo može postojati samo za sebe. Život teksta je njegova uklopljenost u "svijet (inter)teksta". Povodeći se za tim, postmodernistička fikcija ne nastoji iskazati istinu toliko koliko ispitati kakva i čija verzija istine prevladava (Hutcheon 1988: 123). Ova opservacija u dobroj mjeri vrijedi i za Percov roman napisan nekoliko desetljeća prije no "postizmi" zavladaše globalnom intelektualnom scenom.

Perc analizira dokumente, otvoreno propituje i ukazuje na navodne propuste, laži i obmane prilikom suđenja atentatorima, romantičarski naglašavajući da su atentatori djelovali u ime naroda koji je imao jednu želju: osloboditi se neprijatelja. Za razliku

od Pereca koji nastoji odgovoriti na pitanje otkud ideja za atentat i šta ona predstavlja, Topčić u potpunosti oblikuje narativ u kojem daje odgovor na pitanje *šta se moglo dogoditi* 28. 6. 1914. u Sarajevu? Vrijeme u kojem živimo zapravo je vrijeme revizije historije, a Topčić ide u korak sa vremenom, ironično se odnoseći prema navadi revizija i prekrajanja. Nudi jednu alternativnu verziju događaja, jednu novu priču o Sarajevskom atentatu, ispričanu kroz male, marginalne likove, slučajne žrtve, kroz posljedice pucnja u Sarajevu, kroz tragediju pojedinca, bol i patnju prouzrokovanu historijskim lomovima. Topčić dakako zna šta se dogodilo u Sarajevu, ali romanom želi pokazati koliko je istina (ne)važna.

I Perek i Topčić pišu sa lakoćom, i tako postižu ono što je u književnosti najteže: jednostavnost i uvjerljivost. *Sarajevski atentat* i *28. 6. 1914.* jesu romani u kojima se smjenjuje historija, fikcija i metafikcija, a književnosti je zapravo i cilj preći te granice. Historija kao priča o prošlosti uvijek je nepotpuna i subjektivna. Kao predmet ljudske konstrukcije nikada ne može imati čvrstu podlogu koja se neće izmaći.

LITERATURA:

Izvori:

1. Perek, Žorž (2017), *Sarajevski atentat*, Klepsidra, Beograd
2. Topčić, Zlatko (2019), 28. 6. 1914., Buybook, Sarajevo

Opća:

1. Biti, Vladimir (2000), *Strano tijelo pri/povijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
2. Booth C., Wayne (1976), *Retorika proze*, Nolit, Beograd
3. Hutcheon, Linda (1988), *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, Routledge, New York & London
4. Hutcheon, Linda (1994), „Intertekstualnost, parodija i diskursi povijesti“ (prijevod: Miloš Đurđević), *Republika*, br. 1-3, 96-113.
5. Lešić, Zdenko; Kapidžić-Osmanagić, Hanifa; Katnić-Bakaršić, Marina; Kulenović, Tvrtko (2007), *Suvremena tumačenja književnosti*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
6. Matanović, Julijana (2003), „Hrvatski novopovijesni roman: prijedlog definicije“, *Republika*, 51, 9/10 (1995), str. 98-114.
7. Peternai, Kristina (2005), *Učinci književnosti: performativna koncepcija pripovjednog teksta*, Disupt, Zagreb
8. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse – studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
9. Zlatar, Andrea (1989), *Istinito, lažno, izmišljeno: Ogledi o fikcionalnosti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb

HISTORY, FICTION AND METAFICTION IN THE NOVELS ABOUT THE SARAJEVO ASSASSINATION WRITTEN BY GEORGES PEREC AND ZLATKO TOPČIĆ

Summary:

When a historical event is transposed into literary discourse, the most important questions are: How do writers shape the narrative? What do they point out? And, what do they insist on when developing the story? The focus of the novel written by Georges Perec, *The Sarajevo Assassination*, as well as the one written by Zlatko Topčić, *June 28, 1914*, is not history; they use history only as the basis and subject matter. The basis of these novels is, actually, the attitude to history, that is, the deconstruction of the “great story” of the assassination. Perec and Topčić embark on their own “exploration” of history and treat the official historical narrative critically and creatively. At the forefront is the connection between the historical and the literary discourse, the connection between fact, fiction and metafiction. In both novels historical documents are turned into literary documents. The text is shaped using postmodern writing techniques. In some parts, emphasized self-reference suspends the referential illusion. In general, exploring the issue of the connection between fiction and fact, the novels largely question (and shift) narrative strategies and structures.

Keywords: history; literature; fiction; fact; metafiction; Sarajevo assassination

Adresa autora

Author's address

Melida Travančić

Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj

travancicmelida@gmail.com

UDK 821.163.41.09-31

Primljeno: 10. 06. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Урош М. Ристановић

НАСЛЕЂЕ ЖЕНСКИХ ПРОТАГОНИСТА У РОМАНИМА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА, ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА И ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

У раду се анализира наслеђе женског протагонисте у романима *Нечиста крв* Борисава Станковића, *Петријин венац* Драгослава Михаиловића и *Ако дуго гледаш* у понор Енеса Халиловића. Аутор тежи да утврди који су заједнички елементи при грађењу лика главне јунакиње у сва три романа, односно које се функционалне и симболичке предности у оваквом избору протагонисте уочавају. Такође, анализом грађе која настаје у распону од преко једног века, а коју повезује носилац приповедног фокуса – главна јунакиња, утврдиће се везе које ова књижевна дела имају са поетиком епохе у којој настају, али и са друштвено-политичким превирањима и померањима која се рефлектују у романима.

Кључне речи: женски протагониста; “Нечиста крв”; “Петријин венац”; “Ако дуго гледаш у понор”; приповедач; наслеђе; сујеверје

1. СОФКА

Нечиста крв Борисава Станковића вероватно је најпознатији српски роман у коме је протагониста женски лик, и то није случајно, јер је Софка један ретко педантно и стрпљиво грађен лик, у чијој конструкцији препознајемо неколико кључних елемената (психологизација, самосвест, перспектива приповедања) који доприносе да се ова јунакиња напосто издигне из пуке романескне радње и постане готово трагични симбол и револуционарни лик у прози до тог времена. Управо то је доказано у чувеној студији *Два српска романа* Новице Петковића: да *Нечиста крв* није пука проширена приповетка „о психофизиолошком изрођавању, и то на двама породичним стаблима, укрштеним у Софкиноме лику и продуженим у њеноме потомству” (Петковић 2019: 5), већ да је то својеврстан „роман о Софки, а највише о удаји њеној, којом она не само да мора прећи из једне у другу породицу, него у исти мах са високога (хаџијског) места које јој је припадало у једној варошкој култури силази на периферију” (Петковић 2019: 5). Тај силазак Петковићу ће послужити за грађење врло успеле метафоре Софкиног померања на друштвеној лествици, и он ће заиста садржати све елементе потребне да се лик, а пре свега онај део њеног карактера везан за самосвест и самоопредељеност на жртву ове јунакиње, у студији покаже под правим осветљењем. Јасно, Софкин силазак је само делимично и метафорично силазак главне јунакиње, а већим делом је то спуштање, свргавање и смењивање друштвених сталежа, доказ да је Станковић написао контекстуално врло освешћен роман, који сведочи „велики и значајни друштвено-историјски процес уливања сељачке бујице у варошке друштвене резервоаре и освежења њихових устајалих садржина” (Богдановић 1975: 254). Тако и дом из ког протагонисткиња потиче „приказан је у фази расула господске моћи, пада великашких привилегија и осиромашења. Његов последњи власник хаџи Мита није способан да се снађе у новој оријентацији економског живота, коју је доживело Врање после ослобођења” (Глигорић 1970: 10), а Софка пропада и често се троши једнако као и било које друго материјално средство при покушају да се крах заустави или на кратко одложи.

Приповедање је то које чини да роман о *нечистој крви* заправо постане роман о Софки, будући да су границе између објективног хетеродијегетичког приповедача и саме јунакиње готово избрисане. Иако не казује своју причу у првом лицу и нема илузије сказа, наратив *Нечисте крви* као да произлази из Софкине свести, те нам се чини да је тешко дефинисати тачну приповедачку

позицију: према информисаности и упућености у хронотоп, могло би се рећи да је приповедач хетеродијегетички, али, с обзиром на многобројне поступке (попут удвајања, излета у емоционално, у слутње) и динамику која произлази директно из унутрашњег света главне јунакиње, јасно је да приповедач не може бити непристрасан и спољни фактор ове приповести; „не само што је кроз њена чула преломљено, непосредно или посредно, готово све што се у приповедању изблиза опажа, него је и свест њена дигнута до равни на којој се роман као целина приповеда и доведена у велику близину невидљивог аутора” (Петковић 2019: 7).

Друго важно чвориште при грађењу лика Софке представља наслеђе. Колико велику улогу тај фактор врши сведочи не само наслов *Нечиста крв*, који сугерише да је генетски и судбински протагониста предодређен крвљу коју не може бирати, заменити или је се одрећи, већ и прва реченица: „Више се знало и причало о њеним чукундедима и прамдедама него о њима самим: о оцу јој, матери, па чак и о њој – Софки” (Станковић 1975: 7), али и цели уводни део романа у коме се излаже историја породице, хаџи-Трифунновог богатства („свет да гледа”), моћи и утицаја које долазе са њим, те грађење култа прошлости и предака. Управо се кроз те портрете излаже основа патријархалног устројства породице, оног у коме је место жене прецизно и строго установљено. Од тог устројства Софка по много чему одскаче, као што од обичног света одскаче својом лепотом. Ипак, то је неће спасити усуда, будући да је кроз њен лик сублимирано „пропадање господске, хаџијске куће чија се моћ под теретом традиција, иживљености и због измене економског стања руши и чији последњи издаци испаштају у крви грехове „трулог богатства”, блудничења и бесрасипништва старе хаџијске великашке лозе” (Глигорић 1970: 9). А њена трагика ће, због високог степена самосвести и изражене интелигенције, бити само умножена и појачана.

Без обзира на то што је јунакиња по сваком основу изузетна, наследни фактор и готово античка трагика наставља да живи кроз њу и да се, парадоксално, као зрно раздора, пропасти, деградације и смрти, оживљава у породу и наставља да наслеђује и преживљава кроз генерације. Са крајем романа читалац тога све више и више постаје свестан, а могућности за преокрет нема:

И ништа се не деси. Још мање смрт да дође. Чак почеше деца долазити и рађати се. Али каква деца, какав пород! [...] А бар да се њоме заврши, него се это продужава и њеном децом, унуцима, праунуцима. И ко зна, нека њена

*чукунунука, која ће се можда звати и Софком, биће сигурно онако лепа, бујна,
као што она беше, а овако ће и свршити, овако ће за све њих платити главом и
њу, Софку, бабу своју, проклињати и кости јој у гробу на миру не остављати.*
(Станковић 1975: 239–240)

Треће место око којег се формира лик Софке, али и читава романескна структура *Нечисте крви*, јесте стално кретање између две крајности; померање међу њима приметно је током читавог романа, и управо оно обезбеђује додатну динамику приповедања и сталне промене и контрастрирања. Било да се ради о двострукостима које настају на временском плану (прошлост–садашњост, садашњост–будућност), на преломним тачкама (Хаџи-Трифунова смрт, Софкина удаја), или на опозицијама везаним за религију (вера–невера, ми–они), богатство (хаџијско–варошко, центар–периферија), све се оне стапају и рефлектују у Софкином лику и чине да њен карактер буде дубоко амбивалентан и под сталном напетости која произилази из њене природе.

Посебан део те природе чине "еротски набој" (Петковић 2019: 52), телесност и чулност које се овој јунакињи приписују и које су у роману означене синтагмом 'оно њено', а којима је Станковић у српску књижевност увео женску самосвест „што пробија окове традиција угњетачких моралних закона патријархалне породице" (Глигорић 1970: 11). Тај набој, који се рађа једнако из генетике и из проклетства које долази са изузетном лепотом, Станковићу ће послужити да прикаже врло динамичан и подељен унутрашњи свет јунакиње, те да Софкин лик истакне и додатно оснажи посредством „еротског удвајања какво раније ни касније не налазимо у српској прози" (Петковић 2019: 73). Ипак, ова црта само ће додатно пробудити трагику која се поводом Софке јавља, будући да је од почетка самосознаје и сексуалног буђења јунакиња „била уверена да никада, никада неће бити тога, неће се родити тај који би био раван и достојан ње; достојан и њене оволике лепоте а и саме ње као Софке "ефенди–Митине"" (Станковић 1975: 41).

Последње у овом прегледу, али не и најмање важно у грађењу лика Софке, јесте специфичан однос који се остварује између тела и простора и који чини да се амбијент у коме јунакиња борави такође пресликава и одражава на њен карактер, али и да се, чешће, приказивањем спољашњег простора, у ствари, приказује, простор унутрашњег света протагонисте.¹

¹ Петковић ово сматра Станковићевом поетичком одликом, а не изолованим случајем везаним за роман *Нечиста крв* и јунакињу Софку: „Занимљиво је, међутим, да се Софка по томе не разликује много од

Имајући у виду неколико аспеката које смо издвојили, а које је критика током времена у мањој или већој мери већ примећивала, можемо закључити да Софка заправо метафорично представља крај једног времена, једне епохе и једног друштвеног поретка; у њеном лику долази до сублимације не само идеја пропасти и деградације једне породице или појединца, „него се у њој”, како Петковић истиче, „налазе дубља а скривенија померања у култури” (Петковић 2019: 5–6). Уједно са историјом пропасти једне породице приповеда се и наследство усуда које се не може зауставити, судбина која се мора остварити до краја и према току који је само њој познат, самосвесно жртвовање тела, али и смена два поретка и два друштвена и социјална сталежа с краја деветнаестог века – хаџијског и сеоског – која ће резултовати губитком једне специфично устројене строге хијерархије. У том споју индивидуалног и колективног, старог и новог, аристократског и народног, напослетку – изузетног спрам обичног, саграђен је први и можда и најснажнији женски протагониста у српској модерној прози – Софка.

2. ПЕТРИЈА ЂОРЂЕВИЋ

Прво питање које се поставља поводом књиге Драгослава Михаиловића *Петријин венац* из 1975. године, у којем као главна јунакиња фигурира Петрија Ђорђевић, отвара, јесте питање жанра. Ова књига, као што је познато, сачињена је од пет поглавља (*Пи воду и ћути, Увеличане слике и досадне мачке, Лежи ми, сестро, у крв да ти кажем која си, Велика опасност и вешта одбрана од вештице, Небески свирачи*) која функционишу као делови романа, али и као засебне приповетке које се уланчавају у такозвани приповедни венац, на шта се тумачу и читаоцу у наслову сугерише. Са друге стране, насловна синтагма асоцира и на елементе из хришћанске традиције, те на патње Исуса и трнов венац, због чега можемо претпоставити и извесну христолику фигурализацију при грађењу лика главне јунакиње. Таква претпоставка се у неком смислу чини оправданом – имајући у виду патње и страдања Петрије, те предестинираност која у сваком тренутку указује на то да је у питању јунакиња која се издваја по

неких других ликова. Јер, наиме, чак и прилично висока осетљивост Станковићевих ликова за простор у коме се налазе или кроз који се крећу – на шта се досад у критици није обраћала пажња – очигледно није само индивидуална него је и општа карактеристика, која је, како се то барем у неким случајевима да доказати, условљена чиниоцима социокултурног реда” (Петковић 2019: 87). Више о односу тела и простора видети у поглављу V у књизи *Два српска романа* (Петковић 2019: 80–96).

својој изузетности, правдољубивости и чистоти. Међутим, треба имати у виду да је главна јунакиња донекле несвесна свог страдања и да све њене патње проистичу из контекста у коме се налази; код Петрије Ђорђевић не постоји жртва зарад колектива, људског рода нити породице – њено страдање је рефлексија апокалипсе читавог једног света који нестаје, а њена прича је само начелно повест о мукама појединца, али је, у ствари, хроника страдалништва протагониста сеоског и патријархалног начина живота.

О главној јунакињи овог романа се зна врло мало, а о њеном пореклу ништа. Будући да је сама казивач сопствене и историје свог колектива, те да има слободу и простор да изнесе и понешто о свом детињству, можемо закључити да је свесна пишчева одлука то да се Петријино порекло прикрије. Ипак, на основу имена у интерпретативни хоризонт можемо довести макар два појма која конгруирају са смислом и током романа. Име Петрија, настало од грчке речи *λέτρος* у значењу камен, стена, облутак, истовремено указује на чврстину, непоколебљивост и стаменост духа, али и на спремност да се бори за своје место и правду. Њено презиме Ђорђевић такође указује на борбеност која је основа карактера јунакиње; интересантно је да је Свети Ђорђе на почетку страдања био мучен управо тако што му је на груди положен масиван и тежак камен, али и то да се у иконографији овај светац најчешће приказује у борби са змајем, симболом паганства и многобоштва. Управо се у споју имена и презимена оцртава и главна карактеристика ове књиге – двострукост и амбивалентност, које ће се у свету фикције романа остварити на неколико нивоа. По том питању, у именовању Петрије Ђорђевић двострукост пробија из опозиције која се у споју чврстине, физичке снаге и отпорности (мушких особина) јавља као подтекст имена, те оних црта нежности, тананости и емотивности које се чешће приписују женском полу; са друге стране, њено презиме антиципира и мотивише борбу и сукоб између кривоверја и хришћанства која се у роману имплицитно тематизује и која постаје основа многобројних заплета и узрок различитих страдања.

Двострукост је, као што смо већ рекли, важна одлика *Петријиног венца*, и она се јавља на готово свим равнима текста и поставља питања чији се одговор не може олако пронаћи. Почев од жанровског двозначја (приповетке или роман, слагалица или слика), нијансираности језика [књижевни спрам народног језика (косовско-ресавског са примесама призренско-тимочког дијалекта)], наративних особености (приповедање или казивање)², па преко временске равни (садаш-

² Поједини тумачи, говорећи о приповедању у роману *Петријин венац*, склони су да тврде како се та двострукост види и током напредовања књиге, где „говор јунакиње, припросте и празноверицама

њост-прошлост, старост-младост) и контекста (друштвени и политички поредак пре и после Другог светског рата), све до карактеризације појединих ликова и мотивације њихових саодноса (жена и муж, радница и газда, снаја и свекрва), јасно је да је текст *Петријиног венца* више него обичан књижевни састав, будући да је у његовој основи дијалогичност и сукоб два света од којих један неминовно мора страдати и бити потиснут од стране другог.

Први од тих светова је онај чији је представник главна јунакиња романа, свет из ког она израста. То израстање се дешава дословно, будући да се окружење у коме она борави не само брине о њеној судбини, већ је оно истовремено и према прећутном договору одгаја и формира. Због тога, Петрија је не само јунак-индивидуа, чија се трагична повест овим романом представља, већ својеврстан тип колективног јунака који делом и страда због тога што је контекст из ког долази трусан, блед и далек.

Петријин свет је саграђен на патријархалном темељу, и у њему жена има јасно одређену улогу у домаћинству и у извесном смислу је њен живот предодређен и унапред предвидив. Тај свет је неук и неписмен, али воли да прича и казује приповести, истовремено је религиозан, окренут цркви и Богу, али и сујеверан; њега лече и разбољевају једнако медицинари и надри-лекари, и не зна се ко је у свом послу бољи. Његови верници не верују у свете и Христа душом и због истинског религиозног осећања, већ из страха да ће им се Свети Врач, Огњена Марија и Свети Илија Громовник осветити и да ће их казнити за преступе и неверу. Управо због тога су околности и перспективе Петрије прошаране једнако збиљом како и уобразиљом, и у њима срећемо, у исто време и по истом систему, комунистичке и освете светаца, ђаволе и вештице као и добротворе и чисте душе, па управо тако постаје јасно како једнак уплив у живот и на судбину јунакиње може имати, на пример, то што је свекрва трује живом и то што је на великог свеца расађивала купус; „*Петријин венац* се, отуд, у једном пресеку показује и као прича о јунакињином сујеверју” (Јеремић 1979: XXXIII).

Други свет, онај који настаје и стасава после Другог светског рата, неминовно ће победити и надгласати онај који се тематизује у Михаиловићевој

оптерећене жене, на почетку је јасно одвојен од ауторског становишта и прима се наглашено као туђ, али се постепено оснажује и, не губећи диференцирајућа обележја, коначно утква у саму основу тематске вредности дела”, те да управо та финална перспектива држи грађу обичне приче и обликује је у књижевну (Јеремић 1979: XXVII); са друге стране, постоје и таква размишљања која Петријино причање виде блиско изворном, народном казивању, које одликује „универзална улога приповедача да структурира приповедни материјал и да организира ток приповедања” (Richter 1985: 124), што, напослетку, имплицитно обликује књижевноуметничку структуру.

књизи, а коме остаје једино да достојанствено (попут газда Љубише) и сећањем кроз причу поживи још неко време.

Петрија Ђорђевић је поникла у првом, а свој крај ће дочекати у другом свету: у једном од њих настаје, а у њиховим сменама сазрева и постаје самосвесна, те успева да критички сагледа обе крајности и да се прецизно лоцира у њиховим границама. Због тога ће Петрија, надојена народним знањем и искуством, у причи коју након свега казује, моћи да има тако јасан став према Окну и његовим житељима, према њиховим карактерима и наравима: „Једни причају [...] Други, опет, причају [...] Трећи, опет, причају треће. Имаш ти да бираш, не дају они тебе само једно. Према то колико си луд, они ти и нуде. Изабери шта оћеш” (Михаиловић 1979: 112-113). А тај став, наоко сасвим логичан и исправан, заправо је метапоетски и приказује велику пишчеву присутност и уноси готово аутоиронизирајући тон у причу, будући да је и сама Петрија често у центру оканских прича, да у њима учествује, да их преноси и да им верује, али имајући у виду и то да је и она сама из Окна, те и да је читава повест коју казује, могуће, још једна вешта и маштовита оканска сторија. Поигравање са читаоцем се наставља, и, чини се, додатно када јунакиња каже: „Ама ништа им, човече, не верујем. Ни оволико. / Оканци, бре, велики лажови. Ти га тријес године знаш и у очи га покварене гледаш, а он те лаже како се зове” (Михаиловић 1979: 113).

Посебно жива и неочекивано сликовита места, која служе да демистификују ауторски поступак³ и да релаксирају нарацију и сказ, приметна су у два наврата, а од великог су значаја за грађење психолошког профила јунакиње. Прво такво место јесте сан (Михаиловић 1979: 141-148) који Петрија сања, у коме се приказује колоплет ликова и симболичних догађаја, а који антиципира несрећу (у руднику) која ће њену кућу одмах потом задесити. Излет у надреално и фантастично други пут се дешава на самом крају књиге у поглављу Небески свирачи, на Мисином гробу (Михаиловић 1979: 320-323). У тај одељак се слива читава приповедна есенција књиге, где се сусрећу музикалност и сликовитост језика, наивност и емотивност јунакиње и где се, уз речи и ритам песме *Милосаве*, *бекријо* заправо провлачи посмртна рапсодија која означава крај не

³ Аутор у овом делу је свеприсутан, али имплицитно, ненаметљиво и сакривено иза Петрије, као иза паравана; осим што је његово присуство „уочљиво пре свега на вандијегетичком нивоу – у насловима дела, посветама” (Јовановић 2009: 336), аутор је најочигледније видљив онда када се прича јунакиње отргне, када изађе ван опсега (лексичких, интелектуалних, аналитичких) којима су протагонисткињи својствени, те када почне да ужива у позицији коју има и коју себи привидно укида.

само једне приче, већ и читавог тог времена и света чији је Петрија представник и можда последњи аутентични сведок.

Напоследку, основу карактера главне јунакиње романа *Петријин венац* чине сви ови елементи у садејству, и њен лик се јавља управо као сума и остатак онога што у борби између сукобљених крајности преживи и истраје. Петрија је, стога, лик-сабирач, хроничар и последњи истински сведок једног света и поретка, преживела и поживела довољно тек да затвори круг своје судбине, а каже неоштећену причу свог доба и да тако у вечности остави траг онога што би, без њене приповести, можда остало изгубљено и непознато.

3. НЕЈРА БУГАРИН

Као и у *Нечистој крви* и *Петријином венцу*, и у роману *Ако дуго гледаш у понор* Енеса Халиловића неколико је елемената који су осигурали да лик женског протагонисте буде уверљив, мотивисан и да у делу представља заиста сам центар и жариште на коме се започиње, напада и окончава приповедна нит. Први од тих елемената – дијалогичност – наоко је производ спољашних, формалних особености књиге. Већ се на првој страници читалац сусреће са занимљивим жанровским одређењем овог дела; наиме, иако је претходно на корицама упозорен да је *Ако дуго гледаш у понор* роман, чим отвори књигу сазнаће да је у поднаслову ова књига жанровски одређена као *дијалог о празници*. Ту се, дакле, открива и форма (дијалог) и тема (празнина) романа, а оправданост тих одредница посведочиће се надаље кроз текст.

Треба одмах нагласити да се дијалошка структура романа остварује на два нивоа, пре свега између професора Сипца и главне јунакиње Нејре Бугарин, али и имплицитно, између самог текста и онога ко га чита. Исприповедана из првог лица, књига тематизује несрећну и трагичну судбину Нејре, чији је код предодређен и чији живот долази као наслеђе и последица сагрешења чланова породице у прошлости. Веродостојност израза гарантује се метатекстуалним елементима који деле наслов, односно број главе, и сам текст; у том делу се, по правилу, налазе подаци о томе ко поглавље саопштава (без изузетка поглавља *Казује Нејра Бугарин*), затим кључне речи, а, напоследку, и ко је стенограф тог исповедног монолога јунакиње (*Текст куца професор Сипац*). Интересантно, на трагу постмодернистичких поступака, Халиловић свакој глави као претходницу придружује и поглавље, односно оно што би се информационо-

технолошким речником назвало ‘верзијом’ поглавља или полуглавом (на пример, *Глави првој* претходни *Глава 0, I⁴*). На тај начин, увођењем својеврсне игре и предаха између целих и полуглава, гарантује се не само дијалогичност и динамичност приповедања, већ и веродостојност израза главне јунакиње.

Градња Нејриног лика полази од темеља, а прича се износи *ab ovo*; поглавља с почетка романа доносе генаологију породице. Пишући начелно о предисторији главне јунакиње, Халиловић заправо износи историју сагрешења и ефекте које продужена рука судбине готово кармички преноси на будућа поколења. У средишту те приче је грех Нејрине бабе, која је, практикујући црну магију, „учинила зло невести коју је у кућу увео брат њеног мужа” (Халиловић 2016: 8); због тог греха, али и јер се на суду заклела да она није поставила сихир испод прага рекавши „дабогда родила дијете разваљено” (Халиловић 2016: 9), што се касније и догодило. Кћерка тог рођеног детета, Нејра Бугарин, приповеда како се бабино сагрешење одражава на будућа поколења, започињући своју интимну причу реченицом: „Моја мајка имала је отекле скочне зглобове” (Халиловић 2016: 8).

Прикази физичких аномалија, надутих или (у случају Нејриног оца) смрсканих делова тела, болних менструација, силовања, губитка невиности, пропадања тела услед конзумације наркотика (Нејрин брат близанац, Сафет), проституције... врло су фреквентни у овом роману и одишу натуралистичким дахом, указујући на то да је тело увек огледало душе и непогрешиви сведок прошлости који ништа не може сакрити. Ови прикази су ту да додатно мотивишу и нагласе деградацију и дегенерацију изазвану иницијалним сагрешењем, њихова функција је маркирна, а њихови ефекти злослутни и трагични. Каткад, ти знаци нису урођени, већ се код ликова јављају постепено и подсећају их на њихово порекло и судбину. Један такав случај кореспондира и са цитатом Ничеа [„И ако дуго гледаш у понор, и понор гледа у тебе” (Халиловић 2016: 5)] који је узет за наслов, а од вишеструког је симболичког значаја за карактеризацију главне јунакиње⁵:

*А на рамену ми искочила краста. На лијевом рамену. Краста велика као дугме,
дубока, а има краке као звијезда. Мазала сам некаквим мастима, и није помогло.*

⁴ Приповедач целих глава је Нејра Бугарин, а у полуглавама, иако је наглашено да *Текст куца Нејра Бугарин*, срећемо хомодијегетичког приповедача. Више о томе и другим формалним особеностима романа видети у: Ристановић 2017.

⁵ Име Нејра (*nauiir*) на арапском језику значи блистава, сјајна, светла, што на гротескан начин кореспондира са обликом гнојне ране.

Гледала сам ту красту крајичком лијевог ока, гледала је у огледалу и плашила се, јер краста је гледала у мене. (Халиловић 2016: 173)

Пажљива конструкција јунакиње иде не само из правца прошлости и генетике, нити са плана унутрашње психологизације, већ и споља; због тога, посебно важно место у роману додељено је амбијенту у ком Нејра сазрева и проводи живот. Њен хабитат представља насеље Ерозија, трошно, каменито и неплодно тло немирног земљишта склоног клизању и рушењу свега што се на њему сазида, а кућу у којој живи изједа сипац, који је, истовремено, симбол пропасти и избављења. Напоследку, роман ће се показати да чак ни интервенција професора Сипца и покушај да јунакињу спасе и премести из њеног града и околине неће уродити плодом (Нејра Бугарин сазнаје да има ХИВ вирус), будући да сваки човек носи судбину са собом.

Хронотоп је употпуњен димензијом времена и догађаја која подразумева период деведесетих година двадесетог века, „када се распада претходно постојећи друштвени систем, а с њим се гаси и дотадашњи, какав-такав систем друштвене подршке који је Нејрину породицу одржавао у животу” (Радосављевић 2016: 144); управо у томе лежи други квалитет овог романа – тај да је Халиловић у њему успео да на непатетичан, али довољно прецизан и веродостојан начин представи све оне друштвене, социјалне и политичке промене, односно њихове одјеке и утицаје на такозваног малог човека, на обичне људе. Због тога треба рећи да је овај роман до сржи утемељен у савременом добу, и да садржи низ контекстуално вредних чињеница који приказују криминал, корупцију, трговину наркотицима, проституцију, уопште смену власти и закон јачег на делу.

Тако је, са историјом јунакиње и њене породице, приказан заправо крај једне епохе и њен трагични епилог, где се патријархално сусреће и сукобљава са прагматичним и егзистенцијалним, и где се, у свој приповедачкој раскоши декаденција која је обележила крај двадесетог века, прво показује кроз немоћно и мало које готово да постаје егзотично и ефемерно. У таквом једном систему одраста и стасава главна јунакиња Халиловићевог романа, и управо ће систем, потпомогнут сујеверним убеђењем о наследству греха, учинити да се Нејра, не могавши да очува своју чедност за брак, напоследку придружи јату проститутки, и тако затвори и последње поглавље историје своје породице.

4. ПРЕСЕК

Прегледом и анализом романа *Нечиста крв*, *Петријин венац* и *Ако дуго гледаш у понор* желели смо да укажемо на нит која се у традицији прозе српске и књижевности успоставља од почетка двадесетог века, а која је до сада изродила неколико вредних књижевних дела. Главна особеност те линије приповедне традиције јесте протагониста који аутентично проговара о свом времену, али и метафорично представља смену одређених друштвено–политичких контекста, те сумрак једне идеје и рађање неке следеће. На тај начин, вешто је представљена цикличност историје, која је сва у смењивању, у константном превирању и померању са једне крајности на другу; ипак, то кретање, како је у трима романима представљено, најснажније се одражава управо на представнике старих идеја и вредности, на оне које на промене не могу довољно брзо да се навикну и који у новонасталим околностима пате и пропадају. По правилу, у сменама друштвеног поретка и на почетку ‘нових доба’ најчешће страда мали човек, човек са маргине.

Говорећи о традицији романа двадесетог века са женским протагонистом, треба указати на правилности које се препознају пре свега на садржинском плану (попут претходно изнете социјално–политичке контекстуализације романа), али и на формалним равнима текста. Од посебног значаја је конституција главне јунакиње, њена мотивација и карактеризација, а различити истакнути елементи кроз рад показали су у којој су мери ликови протагониста дубоко промишљени и изграђени.

Видели смо тако да раскошност јунакиње код Станковића потиче не од изузетне лепоте Софке, већ управо од њене готово зазорне самосвести, односно из спремности да жртвује себе зарад породице и узвишенијих разлога. Код Михаиловића, поистовећивање са јунакињом се одиграва преко непосредности њеног казивања које наликује казу, где је створена илузија да су писац/приповедач/казивач/главна јунакиња – једно исто – те да је читава књига интимна исповест онога који прича причу. Напослетку, Халиловићева јунакиња чини се толико зрелом и блиском јер је њена судбина већ од почетка наслућена, и зато што се, пратећи Нејрину историју, читалац стално сусреће са универзалним моралним питањима и патњама које готово свако људско биће егзистенцијално одређују.

Приповедање у овим романима, такође, има сличности које нису случајне и које су у директној вези са главном јунакињом. *Нечиста крв* нам је саопштена

кроз визију неперсонализованог, хетеродијегетичког приповедача. Оно што, ипак, приповедање у овом роману чини јединственим јесте то што је Софка готово изједначена са наратором, што су њена свест, опажаји и знање уздигнути готово на ниво свезнајуће приповедне инстанце; *Петријин венац* је исприповедан кроз призму главне јунакиње, чије казивање је изузетно сензитивно, експресивно, емотивно, склоно дигресијама и пробијању зида на равни текст-читалац, коментарисању догађаја са временске дистанце и изношењу судова, те навођењу реципијента ка одређеним закључцима. *Ако дуго гледаш у понор* у донекле комплекснијој мрежи нарације и формалних особности текста, укључује једног хетеродијегетичког и једног хомодијегетичког, прецизније аутодијегетичког приповедача – Нејру Бугарин; док први преноси лирску, вибрантну, иронијско-сатиричну и гротескну појаву професора Сипца, други је задужен за потресну и трагичну, али хиперреалистичну аутобиографску приповест главне јунакиње. Све три књиге су, на плану нарације, блиске, будући да се висок степен аутономности јунакиња и њихове уплетености у приповедање препознаје као тенденција и стратегија којој писци приступају како би текст учинили питкијим, примамљивијим и плаузибилнијим.

Трећа тачка у којој се ова три романа сусрећу тиче се представе света и патријархалног / традиционалног кодекса који је у њима присутан, и чије се растакање и деградација у потексту тематизује. Тако *Нечиста крв* између осталог говори о јунакињи која је снажно обележена прецима и наслеђем, у чијој лози је фигура хаџи-Трифуна узор, узрок, разлог и покретач пропасти читаве породице, и која свесна своје изузетности пристаје на улогу, али је то уједно и роман о кретањима и сменама на друштвеној лествици, па и сведочанство о својеврсној варошкој култури која гасне и нестаје. *Петријин венац* приказује јунакињу на раскршћу два света, традиционалног и модерног, предратног и поратног, патријархалног и либералног, религиозног и сујеверног. *Ако дуго гледаш у понор*, опет, наслеђени грех, црну магију и патријархалне назоре у колизији са светом поткрај прошлог века, ратним добом, криминалом, шверцом и проституцијом. Избор женског протагонисте у овим романима уско је везан и за симболично схваћену улогу жене у породици, у њеном трајању и обнављању; ипак, Станковић, Михаиловић и Халиловић ту улогу посматрају из атипичне перспективе, наглашавајући у њој управо елементе који се везују за гашење једне лозе, генерације и идеје, оне елементе који женског јунака уздижу изнад личног и колективног, приказујући га увек у смени светла и сенке оба света, оног који нестаје и оног што настаје.

Напоследку, у сва три дела налазимо готово исту схему, мотиве и елементе који служе конструкцији лика главне јунакиње, и који удружени функционишу и творе систем у коме владају: патријархални код, предестинираност, наслеђе, сујеверје, локални језик и обичаји. Осим што чине Софкино Врање, Петријино Окно или Нејрин Нови Пазар, својеврсне стварне и надстварне светове који као такви постоје још само у тексту, а одавно више не и у реалности, ови елементи су и јединствени знакови који служе да укажу на сасвим оригиналну и нетипичну појаву у српској књижевности – ону у којој женски протагониста чини не само главног јунака једног дела, већ и особену антропоморфизовану метафору система вредности који наслеђује, порађа и умире, и који искри и налази се у основи, на почетку и крају сваког времена и, сасвим сигурно, сваке приче.

ИЗВОРИ

1. Михаиловић, Драгослав (1979), *Петријин венац*, Српска књижевна задруга, Београд
2. Станковић, Борисав (1975), *Нечиста крв*, Просвета, Београд
3. Халиловић, Енес (2016), *Ако дуго гледаш у понор*, Албатрос плус, Београд

LITERATURA

1. Richter, Angela (1985), "Моменти изворног казивања приповедача у "Петријиним венцима" Д. Михаиловића", у: *Процеси и облици приповедања у усменој и писаној књижевности, реферати и саопштења*, МСЦ Научни састанак слависта у вукове дане, свеска 15/2, 123-128.
2. Богдановић, Милан (1975), "О Нечистој крви", у: Станковић, Борисав, "Нечиста крв", 252-261, Просвета, Београд.
3. Глигорић, Велибор (1970), "Бора Станковић", у: Станковић, Борисав, *Нечиста крв, Коштана*, Матица српска; Српска књижевна задруга, Нови сад; Београд, 5-27.
4. Јеремић, Љубиша (1979), "Казивања Драгослава Михаиловића о патњи и милости", у: Михаиловић, Драгослав, *Петријин венац*, V–XXXIX, Српска књижевна задруга, Београд
5. Јовановић, Јелена (2009), "Сказ у делима Драгослава Михаиловића: (Једна могућност обједињавања Ејхенбаумове теорије сказа и женетовски схваћених наративних модела)", у *Градина: Часопис за књижевност, уметност и културу*, бр. 29-39/2009. (XLV), 333-340.
6. Петковић, Новица (2019), *Два српска романа*, доступно на: <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>
7. Радосављевић, Иван (2016), "Митско-историјски суноврат у два гласа", у *Поља, Часопис за књижевност и теорију*, година LXI, број 502, 143-145.
8. Ристановић, Урош (2017), "А шта ако", *Повеља, Часопис за књижевност, уметност и културу*, бр. 1/2017, 128-132.

THE LEGACY OF THE FEMALE PROTAGONIST IN THE NOVELS BY BORISAV STANKOVIC, DRAGOSLAV MIHAILOVIC AND ENES HALILOVIC

Summary:

The paper analyzes the legacy of the female protagonist in the novels *Nečista krv* by Borisav Stankovic, *Petrijin venac* by Dragoslav Mihailovic, and *Ako dugo gledaš u ponor* by Enes Halilovic. The author seeks to determine what are the common elements in the construction of the character of the protagonist in all three novels, that is, what functional and symbolic advantages are shown in this author's decision. Also, by analyzing material that spans over a century, linked by the narrator's main focus (the female protagonist), we will try to identify the connections these literary works have with the poetics of the epoch in which they originate, but also with the socio-political turmoil and shifts that are reflected in them.

Key words: female protagonist; Serbian prose; “*Nečista krv*”; “*Petrijin venac*”; “*Ako dugo gledaš u ponor*”; legacy; tradition; superstition;

Adresa autora

Authors' address

Урош М. Ристановић

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

uristanovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TEORIJA I PRAKSA PREVOĐENJA

Selma Đuliman

SEMANTIČKA TRANSPOZICIJA HUMORA U PREVODU TV SERIJE
"BLACKADDER" NA BOSANSKI JEZIK / SEMANTIC TRANSPOSITION
OF HUMOUR IN THE TRANSLATION OF "BLACKADDER" TV SERIES
INTO BOSNIAN 115

Edina Spahić, Ivana Bošković

PREVOĐENJE U SLUŽBI SOCIJALNE INKLUZIJE: PREVOĐENJE ZA
IZBJEGLA I RASELJENA LICA U JAVNIM USTANOVAMA KRALJEVINE
ŠPANIJE / INTERPRETING AND TRANSLATION IN SERVICE OF SOCIAL
INCLUSION: INTERPRETING AND TRANSLATION IN PUBLIC SERVICES
OF KINGDOM OF SPAIN 131

UDK 81'255.4:7.093
811.111:811.163.43].09

Primljeno: 30. 09. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Selma Đuliman

SEMANTIČKA TRANSPOZICIJA HUMORA U PREVODU TV SERIJE "BLACKADDER" NA BOSANSKI JEZIK

U radu se razmatra formiranje semantičkih polja u dijalozima iz TV serije Blackadder, u okviru semantičke teorije humora Victora Raskina, i to na dva načina: u tekstu-izvorniku na engleskom jeziku i u prevodu na bosanski jezik. U okviru zadanog korpusa se prepoznaju semantički relevantne binarne opozicije koje ova teorija podrazumijeva, kao i transformacije koje se realiziraju tokom prevodilačkog postupka. Polazni okvir za uspostavljanje binarnih opozicija je Raskinov model tri konceptualne kategorije semantičkih okvira: uobičajeni, ograničeni i pojedinačni.

Ključne riječi: semantika; humor; *Blackadder*; lingvističke teorije humora

UVOD

Semantička teorija humora Victora Raskina jedna je od najopsežnijih teorija humora (uz Opću teoriju verbalnog humora Salvatorea Attarda i Victora Raskina). Nakon uvodnih riječi o humoru u lingvistici i o Raskinovoju teoriji, u radu ćemo se pozabaviti analizom humornih mjesta u engleskom jeziku, te razmotriti da li je i u kojoj mjeri moguće semantički ostvariti humorno mjesto i u prevodu na bosanski jezik. Treba naglasiti da naš cilj nije da ocijenimo je li neka scena više ili manje smiješna: humor u okviru semantičkih istraživanja se zasniva prvenstveno na pojmu nekongruentnosti,

a ne na psihološkim manifestacijama koje određeno humorno mjesto može (i ne mora) izazvati kod ljudi.

Kao korpus se koriste dijaloške liste iz TV serije *Blackadder*, a koje su okupljene u knjizi *Blackadder: The Whole Damn Dynasty*. Odabir je izvršen na osnovu izuzetne popularnosti koju ova televizijska serija ima među publikom na području bivše Jugoslavije. Smatramo da je uspješan prevodilački postupak jedan od ključnih razloga što je popularna *Crna Guja* prihvaćena u sredini kulturalno prilično drugačijoj od anglosaksonske.

U svim navedenim slučajevima prevod lingvističkih termina i tekstova je autoričin, osim ukoliko se drugačije ne naglasi. Izvornik se u uvodnom dijelu rada nalazi u fusnoti. Za ovakav postupak smo se odlučili jer su lingvistička istraživanja humora kod nas u okviru Raskinove *semantičke teorije humora* izuzetno rijetka, te želimo otvoriti mogućnost da se ponude i neka druga prevodilačka rješenja u odnosu na ona koja se nalaze u ovom tekstu. Isto tako, svi lingvistički termini koji se koriste u uvodnom dijelu rada pisani su kurzivom, dok su semantički čvorovi, naravno, pisani velikim slovima.

1. OSNOVNE DEFINICIJE HUMORA I HUMORNIH ELEMENATA U LINGVISTICI

Fenomen humora je predmet naučnih istraživanja u mnogim oblastima, od filozofije i psihologije, preko medicinskih nauka, sve do lingvistike. Prije nego što predstavimo teoriju humora koju ćemo primijeniti na korpus u ovom tekstu, potrebno je objasniti šta je humor i na koji se način taj pojam razlikuje od smijeha. U tom smislu navest ćemo razmatranje lingviste Salvatorea Attarda, jednog od najvećih svjetskih teoretičara humora, čije stavove i prihvatamo.

U knjizi *Linguistic Theories of Humor* (1994) Salvatore Attardo naglašava da je nemoguće ponuditi sveobuhvatnu definiciju humora. Štaviše, cijelo je jedno poglavlje svoje čuvene knjige posvetio eksplikaciji teze da je "(...) nemoguće ponuditi 'a priori' definiciju kategorije humora (...)"¹ (Attardo 1994: 3). On je u svojim razmatranjima analizirao brojne definicije i na kraju kao najprecizniju pragmatičku definiciju prihvatio onu Catherine Kerbrat-Orecchioni (1981), po kojoj je humor diskurs čiji je perlokucijski efekat smijeh (Attardo 1994: 13). Drugim riječima, sve što je namijenjeno da bude smiješno jeste humor (iako, naravno, sve što je namijenjeno da

¹ "(...) it is impossible to define 'a priori' the category of humor (...)"

bude smiješno ljudi ne moraju tako i doživjeti). Dakle, smijeh se javlja kao rezultat humora (iako, ne samo tada – smijati se možemo, na primjer, čak i kada osjećamo strah) pa se može reći da je humor mentalni fenomen, dok je smijeh neuropsihološka manifestacija (Attardo 1994: 10).

Isto tako, potrebno je naglasiti da se u ovom tekstu analizira fenomen verbalnog humora², a to podrazumijeva da se cijeli humoran efekat postiže usmenom formom (Palmer 1994: 79), bilo da je u pitanju pričanje vica, ili neki drugi oblik dijaloške razmjene (dramski tekst, „živi“ razgovor, itd.). Nas interesira ne samo da semantički odredimo i analiziramo humorno mjesto koje utiče na kognitivne agente³ kojima je maternji jezik engleski, nego i oblik transformacije koji prevodioci moraju postići u jeziku, sve u pokušaju da izazovu humoran efekat i kod kognitivnih agenata čiji je maternji jezik bosanski.

2. SEMANTIČKA TEORIJA HUMORA VICTORA RASKINA

Lingvist Victor Raskin je razvio svoju *semantičku teoriju humora* (SSTH) i objavio je 1985. godine u knjizi *Semantic Mechanism of Humor*, a Salvatore Attardo je ocijenio kao “epistemološki najmoćniju i najperspektivniju teoriju koja postoji u polju lingvističkog izučavanja humora”⁴ (Attardo 1994: 207).

Raskin teoriju razvija na temelju transformacijske gramatike Noama Chomskog, i to od polazišta da neki govornik može odrediti da li je tekst smiješan ili ne, baš kao što može utvrditi da li određena rečenica pripada nizu gramatičkih rečenica (kompetencija govornika). Lingvistički posmatrano, teorija podrazumijeva perlokutivni efekat humora koji se može naći u određenom tekstu (Austin 1975; Attardo 1994).

Glavna hipoteza teorije glasi:

Tekst se može okarakterizirati kao nosilac šale ukoliko su oba (sljedeća) uslova zadovoljena: i) Tekst je kompatibilan, u cijelosti ili dijelom, sa dva različita semantička okvira ii) Dva semantička okvira sa kojima je tekst kompatibilan su u opoziciji (...).

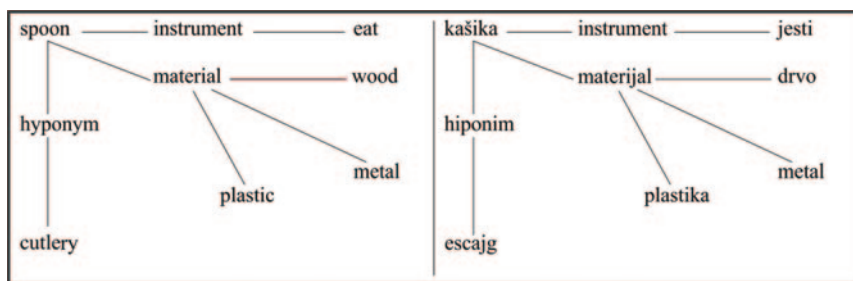
² VERBAL HUMOR

³ Ovaj termin (engl. COGNITIVE AGENT) nalazimo kod lingviste Tima de Meyja (2005: 69-88), a prihvatamo ga iz razloga što smatramo da je humor kognitivni proces koji podrazumijeva da recipijent šale (ili učesnik u humorom razgovoru) shvata humor nakon što interpretira ono što mu se kaže ili ono što čuje/vidi. Dakle, humor je rezultat kognitivnih napora recipijentata, te ćemo na svim mjestima u ovom radu recipijente humora označavati terminom kognitivni agenti.

⁴ “... the SSTH is the most powerful epistemologically and promising theory available in the field of linguistic-based humor research.” (Attardo 1994: 207)

*Smatra se da se dva okvira sa kojima je neki tekst kompatibilan preklapaju u potpunosti ili djelomično s ovim tekstom.*⁵ (Raskin 1985: 99)

Attardo (1994) navodi da SSTH podrazumijeva da je *semantički okvir*⁶⁷ organizirani dio informacije u najširem smislu. To je organizirana kognitivna struktura koja pruža govorniku informacije o raznim aktivnostima i načinima na koje se obavljaju zadaci. Sam termin vuče korijene iz psihologije, a počeli su ga koristiti i lingvisti poput Fillmorea, Chafea, Raskina, itd. Raskin (1985) smatra da je svako semantičko logičko značenje moguće grafički prikazati leksičkim čvorovima⁸ i semantičkim vezama među čvorovima, te da sva semantički logička značenja jednog jezika daju jedan neprekidni grafički prikaz u kojem je leksički pojam neke riječi domen unutar tog grafikona, gdje je ta određena riječ centralni čvor. Predstavio je domen kontinuiranog grafikona, gdje su leksički pojmovi povezani strelicama (slika 1):

Slika 1: Primjer semantičke mreže

(Ovo je grafička adaptacija izvornog Raskinovog dijagrama, a preuzeta je iz: Attardo 1994: 202.; vlastiti prevod ponuđen u paralelnom dijagramu.)

U pitanju je *semantička mreža*⁹ koja sadrži sve informacije koje govornik ima o svojoj kulturi (Attardo 1994: 202). Po Raskinu, svaka semantička teorija mora da se sastoji iz svih semantičkih okvira dostupnih govorniku, i iz niza pravila po kojima govornik kombinira te okvire. Ukoliko se kombiniranjem dođe makar do jedne

⁵ "A text can be characterized as a single-joke-carrying-text if both of the [following] conditions are satisfied: i) The text is compatible, fully or in part, with two different scripts ii) The two scripts with which some text is compatible are said to overlap fully or in part on this text." (Raskin 1985: 99)

⁶ *script*

⁷ Bitno je istaći da se termin *script* koji Raskin koristi u literaturi još javlja i kao *frame*, *schema* ili *domain*. Prevodi variraju među autorima [Cf. Prčić (2010); Prodanović Stankić (2016)...].

⁸ *nodes*

⁹ *semantic network*

koherentne interpretacije, smatra se da je značenje ostvareno (Attardo 1994). U tom smislu, Raskinova teorija humora funkcioniše tako da se kombiniranje semantičkih mreža nekada susretne i sa dijelovima teksta koji su kompatibilni sa "više od jednog čitanja", odnosno, mogli bi se uklopiti u više od jednog semantičkog značenja (Attardo 1994: 201).

Semantički okviri se uvijek nalaze u *binarnoj opoziciji*. Raskin (1985: 113-127) ove opozicije svrstava u tri klase: *stvarno/nestvarno*¹⁰, *normalno/nenormalno*¹¹ i *moгуće/nemoгуće*¹². Unutar te tri klase on navodi pet najčešćih opozicija: *dobro/loše*¹³, *život/smrt*¹⁴, *opsceno/neopsceno*¹⁵, *novac/bez novca*¹⁶, *visok/nizak rast/držanje*¹⁷. Naravno, u stvarnom svijetu, niz je različitih mogućnosti ostvarenja semantičkih opozicija unutar tri osnovne klase, što može da varira i individualno i kulturološki.

Kako bismo dalje ilustrirali Raskinovu teoriju, poslužiti ćemo se njegovim čuvenim modelom – šalom o pacijentu i ljekarevoj ženi: "Da li je doktor kod kuće?", prošaputa pacijent bronhitičnim glasom. 'Ne,' šapatom odgovori doktorova mlada i lijepa žena. 'Slobodno uđite.'"¹⁸ (Raskin, 1985: 117). Attardo (1994: 206-207) objašnjava da bi analiza išla u nekoliko koraka: prvo slijedi aktivacija svih semantičkih okvira u tekstu. Drugi je korak aktivacija svih kombinatornih pravila koja će izvršiti selekciju semantičkih okvira, u zavisnosti od riječi koje oni sadrže (npr. PACIJENT, BOLEST, ŽENA, LIJEPA...).

Kada se govori o opoziciji, onda se slušalac suočava sa pitanjem zašto žena ljekara poziva pacijenta da uđe iako njen muž, doktor, nije u blizini (što je uslov koji mora biti ispunjen u procesu liječenja). Tu dolazi do kontradiktornosti i slušalac onda aktivira tzv. *konkurentni semantički okvir*¹⁹ (Raskin 1985: 125), odnosno, alternativno značenje, koje podrazumijeva da recipijent ponovno procjenjuje tekst. Tada se aktivira semantički okvir LJUBAVNIK, a opozicija se zasniva unutar klase *normalno vs nenormalno*, i to u potklasi *seks/ne-seks*²⁰.

¹⁰ actual/non-actual

¹¹ normal/abnormal

¹² possible/impossible

¹³ good/bad

¹⁴ life/death

¹⁵ obscene/non-obscene

¹⁶ money/no money

¹⁷ high/low stature

¹⁸ "Is the doctor at home?" the patient asked in his bronchial whisper. "No," the doctor's young and pretty wife whispered in reply. "Come right in." (Raskin 1985: 117)

¹⁹ competing script

²⁰ sex vs non-sex

U ovom slučaju, oba semantička okvira LJUBAVNIK i LJEKAR su potpuno kompatibilna sa tekstom i u međusobnoj su opoziciji, te se iz tog razloga, sa čisto lingvističkog stanovišta, ovaj tekst smatra humornim.

Inače, po Raskinu (1985: 81), semantički okviri se javljaju u tri konceptualne kategorije: *uobičajeni semantički okviri*²¹, odnosno uobičajeni postupci u određenim situacijama; *ograničeni semantički okviri*²² (njih dijele određene grupe ljudi) i *semantički okviri karakteristični za pojedince*²³ (semantički okviri zasnovani na ličnom iskustvu). Upravo su te tri vrste semantičkih okvira bitne za ovaj rad, s obzirom na to da oni podrazumijevaju kulturološke specifičnosti u najširem smislu, a mogu biti presudne za prevođenje humora.

Postoje *pokretači promjene semantičkih okvira*²⁴ (Raskin 1985: 114-117), koji se svrstavaju u dvije kategorije: *ambivalentni pokretači*²⁵ i *pokretači kontradikcije*²⁶. Ambivalentni pokretači su, zapravo, riječi koje se tiču homonimičnih i polisemičnih odnosa. Na primjer, šala u kojoj se spominje riječ *story* (engl. *priča, sprat*) sadrži ambivalentni pokretač semantičkog okvira²⁷: "What is the largest building in the world?

A. The library because it has the most stories" (David 2013: 86). Kognitivni agent u ovom slučaju aktivira dva moguća semantička okvira, a pokretač je *story*, riječ polisemičnog značenja. Očekivani završetak je odgovor u kojem se ističe visina zgrade/broj spratova, ali, slušaocu se predočava drugačiji semantički okvir koji je dio sadržaja engleske riječi *story* (PRIČA).

Ambivalentni pokretači, također, mogu biti i homofonični izrazi koji dovode do binarne opozicije, kao u vicu na našem jeziku. To je tzv. *kvazi-ambivalentnost*, a podrazumijeva fonetske odnose među riječima, što se može vidjeti u sljedećem primjeru, u kojem se aktiviraju dva ambivalentna semantička okvira (pridjev i prezime pjevačice): "Svi voze svoj auto, samo Neda Ukraden". (<http://www.vicevi-dana.com/vicevi-Svi-samo-/20121122500> – 22. 8. 2019)

²¹ the scripts of common sense

²² restricted scripts

²³ individual scripts

²⁴ script-switch triggers

²⁵ ambiguous triggers

²⁶ contradiction triggers

²⁷ U ovom slučaju prevod bi podrazumijevao velike strukturalne promjene. Stoga smo odlučili da u uvodnom dijelu ovaj vic ne prevodimo, nego da ponudimo objašnjenje binarne opozicije.

3. ANALIZA KORPUSA

Scene koje su odabrane za analizu u ovom radu direktno su vezane za Raskinovu klasifikaciju semantičkih koncepata, a koja podrazumijeva tri nivoa. Napominjemo da cilj ovog rada nije statističko prikupljanje podataka o humorim mjestima u TV serijalu *Blackadder* – to bi bilo prikladno za ranije spomenutu Opću teoriju verbalnog humora. Ovdje bi takav pristup bio irelevantan. Dakle, ovdje nije u pitanju kvantitet nego vrsta odabranih scena koje su za ovu priliku istaknute kao predstavnice teksta a za prevodioce humora predstavljaju izazov zbog različite vrste transpozicije – semantičke ili šire lingvističke.

Naša je hipoteza da je *najteže ostvariti semantičku transpoziciju u okviru pojedinačnih i ograničenih semantičkih koncepata, a najlakše u slučaju uobičajenih*. Pri tome treba naglasiti da, s obzirom da je Bosna i Hercegovina evropska zemlja, te u svom kulturnomemorijskom obrascu njeguje i evropsku tradiciju, transpozicija određenih semantičkih polja koja bi, na primjer, za zemlje Dalekog Istoka bila dijelom ograničenog i/ili pojedinačnog kognitivnog koncepta, ovdje podrazumijeva uobičajeni, ili, u malom dijelu, ograničeni koncept. Iz tog razloga dalje u tekstu analiziramo iskaze u odlomcima koji su organizirani upravo na način da se ova najšira klasifikacija uzima u obzir: uobičajeni semantički okvir vs. ograničeni/pojedinačni semantički okvir.

3.1. Uobičajeni semantički okvir

Kada govorimo o uobičajenim semantičkim okvirima, treba na umu imati da oni: a) ne podrazumijevaju uvijek površan humor: u pitanju može biti izuzetno sofisticirana vrsta kognitivnog napora da se detektuju humorna mjesta (u našem slučaju, binarne opozicije), ali u pitanju su pojmovi za koje se pretpostavlja da su poznati kulturalnim krugovima širom svijeta, i b) da prevodilačka transpozicija može (i treba) podrazumijevati kompleksne intervencije na svim jezičkim nivoima. Međutim, humorno mjesto je jednako prepoznatljivo i ostvarivo.

U tom smislu, izdvajamo dva primjera za uobičajeni semantički okvir.

Primjer 1:

BLACKADDER: Right, Baldrick, let's try again, shall we? This is called adding. If I have two beans, and then I add two more beans, what do I have?

BALDRICK: Some beans.

BLACKADDER: Yes... and no. Let's try again, shall we? I have two beans, then I add two

more beans, what does that make?

BALDRICK: A very small casserole.

BLACKADDER: Baldrick, the ape creatures of the Indus have mastered this.
(Curtis, Atkinson 1998)

Primjer 2:

BLACKADDER: We're in the stickiest situation since Sticky the Insect got stuck on a sticky bun.

(Curtis, Atkinson 1998)

Sa semantičke tačke gledišta oba primjera pripadaju uobičajenom kognitivnom okviru zato što ne postoje nepoznati semantički čvorovi među svjetskim kulturološkim obrascima, bilo da su u pitanju matematičke operacije, bilo da su u pitanju situacije u kojima se insekti nađu kada ulete u neku ljepljivu masu. Dakle, u prvom primjeru, izdvajaju se sljedeći uobičajeni semantički okviri: normalno vs. nenormalno, iz razloga što je teško razumljivo kako to da neko ne može pratiti logički slijed koji se uspostavlja matematičkom operacijom, kao i moguće vs. nemoguće, budući da rezultat koji se nudi u ovom logičkom slijedu ni u kojem slučaju se ne može uzeti kao relevantan. Ovdje treba naglasiti da se pri analizi lišavamo mogućeg „filozofskog“ posmatranja slijeda razgovora, gdje bi se i odgovor koji je Baldrick ponudio mogao, u nekom kontekstu, smatrati tačnim, jer nešto \neq ništa. U ovom slučaju je u pitanju jasno određena matematička operacija koja bi bilo koju mogućnost osim one aksiomske isključila. Isto tako, ovi su široki semantički okviri u percepciji kognitivnih agenata izvor nekongruentnosti.

Nakon što se ta tačka odredi (a vrijedi istaći da ovdje opisujemo kognitivni proces kojeg, naravno, kognitivni agenti nisu ni svjesni), slijedi uspostavljanje binarnih opozicija koje dovode do razrješenja humornog mjesta. U prvom primjeru uspostavljaju se semantički okviri: SMART vs STUPID, FOOD vs NUMBER, HUMAN BEING vs APE CREATURE. Takve binarne opozicije omogućavaju kognitivnim agentima da shvate u kojim trenucima dolazi do prekida logičkih očekivanja, odnosno, iz kojeg razloga osoba, kojoj se postavlja izuzetno jednostavan zadatak, nije u stanju da pruži odgovor. U ovom slučaju je važno istaći da je najveća nekongruentnost prisutna upravo u binarnoj opoziciji FOOD vs NUMBER, jer se

semantički okvir FOOD ne očekuje u kontekstu dijaloške razmjene koja podrazumijeva rješavanje neke matematičke operacije.

Intelektualne karakteristike jednog od sagovornika se ističu u ovom slučaju poređenjem koje podrazumijeva binarnu opoziciju HUMAN BEING vs APE CREATURE. U intelektualnom repozitoriju se uglavnom smatra da su ljudska bića inteligentnija od čovjekolikih, tako da se humorni efekat samim poređenjem semantičkih okvira dodatno naglašava.

Kada je u pitanju prevodilački postupak, smatramo da aktivacija semantičkih polja počiva na istim osnovama kao i u engleskom jeziku. U tom smislu, transpozicije su izuzetno jednostavne, podrazumijevaju malu prilagodbu jela koje je poznato u Bosni i Hercegovini, a semantički čvorovi u potpunosti korespondiraju sa onim koji su analizirani u tekstu. Moguće prevodilačko rješenje u ovom slučaju bi bilo:

CRNA GUJA: U redu, Baldriče, hajde da probamo ponovo. Ovo se zove sabiranje. Ako imam dva zrna graha i dodam još dva, koliko zrna imam?

BALDRICK: Nekoliko.

CRNA GUJA: Da... i ne. Hajde da prokušamo ponovo, važi? Imam dva zrna graha i dodam još dva, šta dobijem?

BALDRICK: Malo gravče na tavče.

CRNA GUJA: Baldriče, majmunolika stvorenja s Inda su ovo savladala.

Drugi primjer bi nas mogao navesti na pomisao da se radi o ograničenom ili pojedinačnom semantičkom okviru. Razlog za to su zahtjevnije prevodilačke intervencije koje se moraju primijeniti kako bi se ovaj redak preveo. Međutim, iskustvo koje podrazumijeva ozbiljnu situaciju i 'iskustvo insekta' je dijelom općeg ljudskog poimanja i poznavanja svijeta. Stoga, prije nego što komentiramo mogućí prevodilački postupak, trebamo istaći da je u pitanju uspostavljanje uobičajenog kognitivnog okvira koji obuhvata osnovni semantički okvir normalno vs nenormalno i, unutar njega, binarne opozicije dobro vs loše i život vs smrt. Nekongruentnost u ovom primjeru se nalazi u poređenju situacije koja je izuzetno opasna ili krajnje prijeteca, a antropomorfizacijom se u engleskom jeziku još više naglašava takva vrsta neugodnosti. Zapravo, antropomorfizacija u ovom iskazu i jeste ključna za uspostavljanje nekongruentnosti, jer kada se nalazite u opasnosti kakva je ovdje očito u pitanju, obično se ne očekuje od ljudi da se šale. Naravno, kognitivnim agentima je u potpunosti jasno da je riječ o situaciji gdje samo viša sila može spasiti Crnu Guju i osobe s kojima se nalazi. Baš kao i insekta s kojim se poredi.

Kada je u pitanju semantička transpozicija, zaključak do kojeg dolazimo je isti kao i u slučaju Primjera 1. Dakle, uspostavljaju se binarne opozicije koje u sebi sadrže identične semantičke čvorove kao i u engleskom jeziku. Međutim, ovdje se od prevodioca zahtijeva vještina da u bosanski jezik prenese ne samo poređenje (kao lingvističku kategoriju), nego i aliteraciju. Takva intervencija svakako podrazumijeva posebno umijeće, ali, ukoliko se na pravi način promisli, rezultat će biti uspješan. Naše rješenje za Primjer 2 bi bilo: Situacija pipkavija nego onda kada se Insekt Pipkavac piccima zalijepio za ljepljivu krofnu.

U ovim primjerima, kako vidimo, semantički su okviri i čvorovi, bez obzira na različite mogućnosti prevodilačke transpozicije i napor, ipak poznati kao dio općeg ljudskog iskustva. U naredna dva primjera, razmotrit ćemo na koji se način semantički okviri uspostavljaju pri realizaciji humora u ograničenim/pojedinačnim kognitivnim okvirima.

3.2. Ograničeni/pojedinačni semantički okvir

U slučaju ograničenih/pojedinačnih semantičkih okvira odabrali smo također dva primjera koji podrazumijevaju da se semantička transpozicija u dva jezička iskustva neće podudarati, a to za posljedicu nosi i prevodilački postupak koji, pored manje ili više zahtjevnih uobičajenih jezičkih transpozicija, obuhvata i pronalaženje semantičkih okvira i čvorova koje će kognitivni agenti u Bosni i Hercegovini razumjeti, bar u određenoj mjeri, što će obezbijediti mogućnost realizacije humornog mjesta.

Primjer 3:

BALDRICK: [...] my father was a nun.

BLACKADDER: No, he wasn't.

BALDRICK: He was so, I know because whenever he was in court and the judge used to say 'Occupation', he'd say 'Nun'.

(Curtis, Atkinson 1998)

Primjer 4:

BALDRICK: And they've overthrown Nicholas the Second who used to be bizarre. BLACKADDER: Who used to be the Czar, Baldrick.

(Curtis, Atkinson 1998)

U primjerima 3 i 4 se radi o ambivalentnim pokretačima promjene semantičkih okvira, a koji se nalaze u lingvističkom iskustvu izvornih govornika engleskog jezika. Naime, ovdje zalazimo u sferu kvazi-ambivalentnosti, a suprotstavljeni odnosi među čvorovima su fonetsko-fonološke prirode.

Tako, u Primjeru 3, semantički čvor ČASNA SESTRA kulturološki ne predstavlja nepoznanicu ni anglofonim ni bosanskohercegovačkim kognitivnim agentima. Uspostavljanje osnovnog semantičkog okvira u ovom slučaju u engleskom jeziku se odvija u okviru klase moguće vs nemoguće, iz razloga što muškarci ne mogu biti časne sestre. Tu i leži semantička nekongruentnost, čije razrješenje nastupa onog trenutka kada kognitivni agenti shvate da su konkurentni semantički čvorovi NEGACIJA i ČASNA SESTRA, te da se ona javila usljed istog izgovora dva potpuno različita označena.²⁸ Svakako, u pitanju je kolokvijalni govor u engleskom jeziku koji podrazumijeva da se negacija izgovara na isti način kao i časna sestra. Dakle, govorimo o potpuno različitim lingvističkim kategorijama koje su izazvale nekongruentnost, stoga i kvazi-ambivalentnost.

Situacija sa konkurentnim semantičkim čvorovima je ista i u narednom primjeru: PRIDJEV vs DRUŠTVENI POLOŽAJ. Ova su dva čvora u binarnoj opoziciji u okviru klase normalno vs nenormalno (ne može se reći da je nemoguće govoriti o bizarnom caru, ali svakako nije baš uobičajeno). Semantički okvir u kojem su ova dva čvora suprotstavljena je visok/nizak. Ovdje je u pitanju ona vrsta ekstrema koja podrazumijeva visok društveni položaj, a – da se izrazimo jezikom kognitivne metafore – niske (karakterne) osobine. Naravno, kada je u pitanju binarna opozicija, govorimo samo u okviru lingvističkih klasa koje se mogu porediti, što se u ovom slučaju ne dešava: pridjevima se mogu okarakterizirati, ili se njima mogu porediti fenomeni koji pripadaju istoj semantičkoj kategoriji. Ovdje to, očito, nije slučaj, te se ponovo javlja kvazi-ambivalentnost.

Prevodilački izazov je ovdje izuzetno velik. Na koji način uspostaviti binarne opozicije u našem jeziku a da se sačuva humorno mjesto? Naravno, sam se tekst može prevesti i po cijenu gubljenja humornog mjesta, ali onda se smisao cijele scene gubi. Rješenje se nalazi u dinamičkoj ekvivalenciji, u kojoj „prevod (...) pažnju posvećuje ne izvornoj poruci, već reakciji primaoca. Može se reći da je to ono što bi bilingvalna ili bikulturalna osoba opisala kao ‘baš bismo tako rekli’. Međutim, bitno je naglasiti da dinamička ekvivalencija nije tek druga poruka koja je manje ili više slična izvornoj. To jeste prevod i kao takav mora jasno odražavati i značenje i namjeru izvornika“ (Sadiković 2017: 27). Naravno, u oba ova slučaja doći će do izražaja domišljatost

²⁸ Ovdje je jako bitno voditi računa da se ne radi o odnosima homonimije i/ili polisemije.

prevodioca, njeno/njegovo iskustvo i nivo obrazovanja. U narednim redovima nudimo prijedlog rješenja za ova dva primjera.

Primjer 3 (prevod):

BALDRICK: Moj je otac volio Niš.

BLACKADDER: Nije.

BALDRICK: Jes', jer kad god je bio u sudu i sudija kaže „zanimanje“, on kaže „niš“.

Primjer 4 (prevod):

BALDRICK: I onda su smaknuli Nikolaja II, koji je inače bio kvar.

BLACKADDER: Koji je inače bio car, Baldrick.

U rješenju koje smo ponudili, vidi se da je došlo do transpozicije u pogledu semantičkih čvorova: u prevodu Primjera 3 u opoziciji su NEGACIJA i GRAD. Ovdje treba naglasiti da se polisemičnost izraza javlja kada je u pitanju semem ZANIMANJE koji može, između ostalog, obuhvatiti značenje „posao koji se obavlja“ ili „interes za nešto“. Međutim, polisemični odnos u ovom slučaju nije relevantan za realizaciju humornog mjesta. Negacija *niš'* je u bosanskom jeziku, baš kao i *nun'* u engleskom jeziku dio kolokvijalnog govora. U tom slučaju je u prevodu sačuvan identičan semantički čvor kao i u izvorniku.

Kada je u pitanju rješenje ponuđeno u prevodu Primjera 4, u binarnoj opoziciji su IMENICA i DRUŠTVENI POLOŽAJ. Dakle, transpozicija je ovdje djelomično ostvarena s obzirom na to da se samo jedan dio binarne opozicije iz engleskog jezika prenio na bosanski. Međutim, percepcija nekongruentnosti postoji, kao i isti odnos fonetsko-fonoloških kategorija koje su dovele do kvazi-ambivalentnosti. Razrješenje nekongruentne situacije je i u slučaju anglofonih i u slučaju bosanskohercegovačkih kognitivnih agenata isto: Baldrick je ograničenog obrazovanja.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada je bio da u okviru zadanog korpusa prepoznamo semantički relevantne binarne opozicije koje *semantička teorija humora* Victora Raskina podrazumijeva. Rad nije osmišljen kao dio statističkog pristupa lingvističkim istraživanjima, iz razloga što je statističko istraživanje humornih mjesta zajedničkih različitim jezicima i kulturama primjerenije okvirima opće teorije verbalnog humora koju smo spomenuli na početku ovog rada. Svakako, to bi bio zanimljiv i hvalevrijedan napor koji će se, nadamo se, ostvariti u nekom od narednih istraživačkih projekata.

Analize ponuđene u ovom radu usmjerene su na utvrđivanje postavljene hipoteze da je *najteže ostvariti semantičku transpoziciju u okviru pojedinačnih i ograničenih semantičkih koncepata, a lakše u slučaju uobičajenih*. Hipoteza je potvrđena, uz komentar da uspješna transpozicija ovisi o iskustvu, obrazovanju i vještini prevodioca.

Ne treba pri tome izgubiti iz vida da uobičajeni semantički koncepti ne podrazumijevaju ni u kojem slučaju naivno poimanje prevoda – ne samo što se radi o jezičkim kategorijama koje su po prirodi izuzetno kompleksne, nego i stoga što je humor koji se javlja i u uobičajenim semantičkim konceptima nerijetko sve drugo osim jednostavan. Ipak, posao prevodioca djelomično olakšava činjenica postojanja zajedničkih kulturalnih iskustava.

Kada su u pitanju ograničeni/pojedinačni semantički okviri, naravno, nivo transpozicije je viši. Bilo da je u pitanju nivo same lingvističke transpozicije u slučaju kvazi-ambivalentnosti, bilo da je u pitanju transpozicija semantičkih polja. U ovakvim slučajevima, riječ je o dinamičkoj ekvivalenciji.

Na kraju, ističemo važnost prevoda lingvističke literature i pojmova koji se tiču istraživanja humora. S obzirom na to da je jedna od prepoznatljivosti Bosne i Hercegovine bogatstvo humora, od izuzetne je važnosti lingvistički ga istražiti te ponuditi i našoj i publici drugačijeg kulturalnog iskustva. U mjeri u kojoj je bitno prenositi humor široko rasprostranjenog anglofonog govornog područja u naš jezik, zbog obogaćivanja vlastitog kulturalnog obrasca, isto možemo tvrditi i za humor drugih, malih kultura.

LITERATURA

1. Attardo, Salvatore (1994), *Linguistic Theories of Humor*, Walter de Gruyter, Berlin
2. Austin, John Langshaw (1975), *How to Do Things With Words*, 2. izdanje, Harvard University Press, Harvard
3. Curtis, Richard, Rowan Atkinson (1998), *Black Adder – The Whole Damn Dynasty*, Michael Joseph, London
4. David, Jerry (2013), *1100+ Clean Jokes for Kids (And Adults of All Ages!)*, Laughing Pig, New York
5. De Mey, Tim (2005), "Tales of the Unexpected: Incongruity-Resolution in Joke Comprehension, Scientific Discovery and Thought Experimentation", *Logic and Logical Philosophy* 14, 69–88.
6. Kerbrat-Orecchioni, Catherine (1981), "Les usages comiques de l'analogie", *Folia Linguistica* 15(1), 163-183.
7. Palmer, Jerry (1994), *Taking Humor Seriously*, Routledge, London & New York
8. Prčić, Tvrтко (2010), "Mali englesko-srpski rečnik pragmatičkih termina", u: Vera Vasić, ur., *Diskurs i diskursi. Zbornik u čast Svenki Savić (399-415)*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
9. Prodanović Stankić, Diana (2016), *Verbalni humor u engleskom i srpskom jeziku*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad
10. Raskin, Victor (1985), *Semantic Mechanisms of Humour*, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht
11. Sadiković, Amira (2017), *Klasici u prevodu: kratki osvrt*, "Malik" Books, Sarajevo

Izvori s interneta:

<http://www.vicevi-dana.com/vicevi-Svi-samo-/20121122500> (pristup: 22. 8. 2019)

SEMANTIC TRANSPOSITION OF HUMOUR IN THE TRANSLATION OF *BLACKADDER* TV SERIES INTO BOSNIAN

Summary:

The paper discusses the formation of semantic fields in dialogues from the Blackadder TV series, observed through Victor Raskin's Semantic Script Theory of Humour, in two ways: in the source-text in English and in the Bosnian translation. The corpus is also observed through semantically relevant binary oppositions which this theory entails, as well as transformations realised in the translation procedure. The initial framework for establishing binary oppositions is Raskin's model of three conceptual categories of semantic scripts: those of common sense, restricted and individual.

Keywords: semantics; humour; Blackadder; linguistic theories of humour

Adresa autora

Authors' address

Selma Đuliman

Filozofski fakultet u Sarajevu

selma.djuliman@gmail.com

UDK 811.134.2'25'27(460).09
81'246.1(460)

Primljeno: 20. 09. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Spahić, Ivana Bošković

PREVOĐENJE U SLUŽBI SOCIJALNE INKLUZIJE: PREVOĐENJE ZA IZBJEGLA I RASELJENA LICA U JAVNIM USTANOVAMA KRALJEVINE ŠPANIJE

Španija je 2017. godine primila najveći broj izbjeglih i raseljenih lica¹ od 1984. godine kada je usvojen Zakon o azilu². Sukobi koji se vode u svijetu, ali i siromaštvo, razlog su da ovako veliki broj ljudi u Evropi traži legaliziranje svoga statusa. Naravno, samo malo njih nakon komplicirane administrativne procedure dobije azil. Ova pomjeranja stanovništva znatno su uticala na demografske promjene u Španiji u posljednjih nekoliko godina. Multikulturalnost i multijezičnost važne su karakteristike današnje Španije. Asimilacija novopristiglog stanovništva koje govori različite jezike podrazumijeva iznimne napore kako bi se oni adaptirali na nove uvjete. Komunikacija sa ovim ljudima bi praktično bila neostvariva bez prevodilaca i tumača čija uloga u ovakvim situacijama postaje veoma važna, pa je tako i potreba za prevodiocima u javnim ustanovama u stalnom porastu na cijelom teritoriju Španije. Prevođenje za izbjegla i raseljena lica svrstava se u prevođenje u javnim ustanovama. Izbjeglice i raseljena lica dolaze u kontakt sa uposlenicima ministarstava unutarnjih poslova, socijalnim službama, ljekarima, psiholozima, advokatima. Te kontakte je prosto nemoguće zamisliti bez prevodilaca i tumača koji su glavna karika između osobe koja traži međunarodnu zaštitu i lokalnih vlasti, a cijeli birokratski proces izuzetno je složen za osobu koja ne poznaje jezik zemlje u koju je došla (najčešće ne svojom voljom). Pridošlice su skoro uvijek tretirane kao Drugi, odnosno oni koji su drugačiji od Nas, nerijetko viđeni i kao

¹ Podatak o broju stranaca u Španiji preuzet sa web stranice španskog Nacionalnog instituta za statistiku: https://www.ine.es/prensa/cp_2017_p.pdf.

² Podatak preuzet sa https://elpais.com/elpais/2018/06/15/migrados/1529075279_404021.html

lošiji, pa samim time ne mogu pripadati našoj grupi. Stoga su prevodioci i tumači neophodna spona u interkulturalnoj komunikaciji kakva je ova, ne samo radi jezičkih nerazumijevanja, već i onih socijalno-kulturnih. U ovom radu cilj je analizirati nekoliko aspekata koji se tiču prevođenja u javnim ustanovama, kako u svakodnevnim tako i u kriznim i konfliktnim situacijama. Buđenje društvene svijesti, osobito na našim prostorima, motiviralo je ovo istraživanje, posebno jer je riječ o, barem kod nas, nedovoljno istraženoj temi.

Ključne riječi: prevođenje i tumačenje; državna administracija; imigranti; multijezičnost.

Osnovni motiv za nastanak ovog rada jeste potreba da se, kako prevodioci i teoretičari prevođenja tako i šira javnost, aktivnije uključe u promoviranje i jačanje jedne, kod nas, izuzetno zapostavljene grane prevođenja kakva je prevođenje u javnim ustanovama. Da bismo uopće mogli govoriti o profesionalnim prevodiocima koji svoj posao obavljaju u javnim ustanovama neophodno je istražiti način na koji se oni obrazuju i usavršavaju za prevođenje u takvim institucijama, a koje se često obavlja i u atipičnim okolnostima, u nekim slučajevima izuzetno stresnim i rizičnim.

Rad je nastao kao rezultat bavljenja ovom specifičnom granom prevođenja na području Kraljevine Španije gdje su autorice boravile kao istraživači i predavači na međunarodnim konferencijama u organizaciji španskih univerziteta i udruženja prevodilaca. Predstaviti ćemo trenutno stanje u ovoj oblasti na području Španije osobito iz razloga što je Mediteran postao u 2018. godini najopasnija migrantska ruta na kojoj je više od 2000 ljudi smrtno stradalo, a od kojih je više od 800 išlo u pravcu Španije. Govorit ćemo i o načinu kako smo svoja iskustva prenosile na područja bivše Jugoslavije, tačnije Srbije i Bosne i Hercegovine gdje smo, svaka u svom domenu, obavile i niz razgovora i anketa sa prevodiocima koji, između ostalog, prevode u državnim tijelima, a to su radili i u prošlosti kada je bilo izraženo prisustvo brojnih stranih agencija na ovim prostorima.

1. STRUČNO OSPOSOBLJAVANJE I USAVRŠAVANJE ZA PREVOĐENJE U JAVNIM USTANOVAMA: SLUČAJ KRALJEVINE ŠPANJE

U Španiji već dugi niz godina postoje fakulteti za prevođenje na kojima se obrazuju budući prevodioci, kako oni koji prevode književne tako i prevodioci stručnih

tekstova. Osim toga na studiju prevođenja studenti se uvode u različite tehnike prevođenja: pismeno, usmeno ili konferencijsko prevođenje, prevođenje *a la vista*, *chuchotage* itd. U posljednje dvije decenije na fakultetima za prevođenje kao posebna grana izučava se i prevođenje u javnim ustanovama (*public service interpreting*), poznato i pod nazivom “prevođenje u zajednici” (*community interpreting*), a sve su češći i naučni skupovi koji za temu imaju baš tu specifičnu granu prevođenja.

Ako uzmemo u obzir demografske promjene koje su se u Španiji desile proteklih godina, a koje podrazumijevaju stalno povećanje broja izbjeglih i raseljenih lica koja, gotovo pa svakodnevno, dolaze u Španiju, onda je potreba za većim brojem prevodilaca u javnim ustanovama sasvim očekivana i opravdana. Kada govorimo o javnim ustanovama, referiramo se na one koje su pod krovom države (policija, sudovi, vojska, bolnice, škole), a sa kojima svaki migrant dolazi u kontakt u proceduri registriranja i traženja prava na azil (Corsellis 2008: 4).

Da je baš potreba za profesionalnim prevodiocima u institucijama pod okriljem države sve veća prepoznali su predavači i teoretičari prevođenja na španskim univerzitetima, te su započeli sa nizom stručnih seminara i predavanja koja su kasnije prerastala u master studije u sklopu studija o prevođenju. Jedan takav slučaj, koji se po kvalitetu i međunarodnom priznanju izdvaja, jeste *Facultad de Filosofía y Letras, Universidad Alcalá de Henares* na čelu sa Carmen Valero Garcés koja je formirala grupu FITISPos (*Formación e Investigación en Traducción e Interpretación en los Servicios Públicos*). Ovim i sličnim master studijima na španskim univerzitetima nastoji se prevazići nedostatak stručno osposobljenih prevodilaca koji bi u potpunosti mogli biti na razini specifičnog prevoditeljskog posla u javnim državnim ustanovama.

Master studij *Comunicación Intercultural, Interpretación y Traducción en los Servicios Públicos* formiran je 2000. godine i od tada nikada nije ugašen, naprotiv, broj studenata u porastu je svake godine. Pripada mreži Evropskih prevodilačkih mastera – EMT (*European Masters in Translation*). Kombinacije jezika koji se nude kao mogući izbor su sljedeće: arapski-španski, rumunski-španski, engleski-španski, kineski-španski bugarski-španski, poljski-španski, ruski-španski, francuski-španski. Kao što možemo vidjeti, to nisu uvijek neminovno veliki svjetski jezici u kombinaciji sa španskim, nego su kombinacije jezika prilagođene tržištu rada i potrebama društva. Tako nije neobično što na listi jezika prednjače arapski i rumunski čiji su govornici najbrojniji prema statističkim analizama koje bilježe broj stranaca na teritoriji Kraljevine Španije³. Čak i kada je riječ o engleskom i francuskom, treba imati na

³ Podatak o broju stranaca u Španiji preuzet sa web stranice španskog Nacionalnog instituta za statistiku: https://www.ine.es/prensa/cp_2017_p.pdf.

umu da se ti jezici koriste u komunikaciji sa pridošlicama iz Afrike i Azije, gdje su, dakle, uključeni raznorazni dijalekti, ne uvijek razumljivi svima. Ráquel Lázaro (2008), jedna od istraživača i predavača na spomenutom master studiju, govori o glavnim ciljevima mastera, koji su ujedno ciljevi i prevodilačke struke:

- *prenošenje teorijskih znanja, vještina, sposobnosti i alatki koji su neophodni da bi osoba mogla djelovati kao jezička i kulturna spona između osoba iz zdravstvenih, administrativnih, obrazovnih i drugih ustanova i korisnika koji ne govore dobro španski*
- *detaljno upoznavanje sa karakteristikama specifičnim za prevođenje i tumačenje u javnim ustanovama*
- *upoznavanje sa osnovnim tehnikama ove vrste komunikacije i praktična primjena istih (prevođenje na strani jezik i sa stranog jezika, bilateralno tumačenje, konsekutiva, prevođenje na licu mjesta, određena terminologija)*
- *obrazovanje/osposobljavanje stručnjaka koji će raditi kao spona između institucija i kompanija i stranog stanovništva*
- *doprinos profesionalizaciji i priznanju profesije prevodioca/tumača u javnim ustanovama.*

Master se sastoji od deset predmeta podijeljenih u pet modula. Prvi modul je *Međujezička i interkulturalna komunikacija*, koji se radi *online*, preko interne platforme. Traje mesec dana (tokom mjeseca oktobra). Ostali moduli su: *Prevođenje i tumačenje u zdravstvenom sistemu* (novembar/decembar), *Prevođenje i tumačenje u pravnom i administrativnom sistemu* (januar/februar), *Praksa u kompanijama i institucijama* (mart/jun-septembar), *Master rad* (jun/septembar). Predmeti su kako teorijski, tako i praktični. Naime, prvi modul sastoji se iz tri predmeta: *Institucionalna komunikacija za strane zajednice*, *Međujezička komunikacija* i *Tehnike i resursi u prevođenju i tumačenju u javnim ustanovama*. Kao što rekosmo, ovaj modul se sluša i polaže onlajn. Zamišljen je kao razgovor studenata i predavača preko foruma na elektronskoj platformi. Studentima se zadaju tekstovi na čitanje kako bi se kasnije moglo diskutovati o njima. Od studenata se očekuje da budu aktivni na forumu, a takođe i da napišu kritičke komentare na pojedine tekstove. Teme koje se obrađuju u vezi su sa interkulturalnom komunikacijom, npr. nerazumijevanje između govornika različitih jezika zbog kulturoloških razlika ili zbog različitih zdravstvenih, pravnih ili administrativnih sistema. Takođe se teorijski obrađuju prevodilačke tehnike važne za ovu granu prevođenja kako bi se mogle praktično primijeniti u narednim modulima. Naredna dva modula su slično koncipirana. Dok jedan obrađuje teme prevođenja i

tumačenja u zdravstvu, drugi se bavi prevođenjem i tumačenjem u pravnom i administrativnom sistemu. Kada je prevođenje u pitanju, prevode se medicinski izveštaji, raznovrsni ugovori, presude (za odgovarajuće module), a istovremeno se usvajaju referentna terminologija i odgovarajuće tehnike. Kod tumačenja, studenti su često u prilici da budu akteri simulacija stvarnih situacija kroz tzv. *role-plays*, i tako se upoznaju sa situacijama u kojima se mogu naći u stvarnom svijetu. U isto vrijeme, vježbaju hvatanje bilješki i terminologiju, ali i dikciju i pravilan i glasan izgovor.

Jedan od aspekata na kom se insistira na spomenutom masteru jeste učenje o komunikaciji sa prevodiocima. Ova vrsta komunikacije veoma je specifična i podrazumijeva određena pravila. Naime, ističe se da je, pored uobičajene komunikacije koja bi se odigrala između predstavnika javnih institucija i njihovih korisnika, prisutan i treći član – prevodilac, budući da korisnik ne govori jezik države u kojoj se nalazi (bilo da je imigrant, bilo turista). Kako su prisutna tri člana, pojedini autori, kao na primer Hrehovčik (2009: 1), ovu vrstu prevođenja nazivaju “prevođenje u trouglu” (engl. *triangle interpreting*), a smatra se da bi čak i u fizičkom smislu članovi u ovoj konverzaciji trebalo da stoje tako da, gledano iz vazduha, formiraju trougao. Pored toga, zna se da su prevodioci jedini koji razumiju obje strane, odnosno sve što je rečeno na oba jezika. Pored znanja jezika, neophodno je i znanje o kulturalnim razlikama, neverbalnoj komunikaciji ili značenju ćutanja, jer bi sve navedeno moglo prouzrokovati nerazumijevanje. Stoga, prema Wadensjö (1995: 113), prevodioci u isto vrijeme dobijaju dvije uloge: prenošenje, odnosno prevođenje informacija i koordiniranje ili medijaciju. S tim u vezi, o prevođenju u javnim ustanovama govori se i kao o “medijaciji između jezika i kultura”, dok su prevodioci “interlingvistički medijatori” (Valero-Garcés, Lázaro Gutiérrez 2005: 10). S tim u vezi, ne treba zaboraviti da svaki od članova ovog trougla u komunikaciju ulazi sa svojim već konstruiranim “kulturalnim prtljagom”, bilo svjesnim, bilo nesvjesnim, pored znanja određenog (-ih) jezika (Bošković 2014: 98). Svi članovi vide ostale kao *Druge*, drugačije, one koji nisu dio *Nas*, naročito ako su u pitanju stranci koji dolaze iz *nama* nepoznatih ili ne tako bliskih kultura. Zadatak prevodilaca stoga nije samo prenošenje riječi, već i pokušaj usklađivanja i pomirivanja identiteta, *Naših* i *Njihovih*, kako bi Drugi bili uključeni u Naše društvo, a samim tim interkulturalna komunikacija postala moguća.

Danas se u Španiji ovom granom u prevođenju aktivno bave kako na istraživačkoj tako i na praktičnoj razini, ali to nikako ne znači da se stanje na terenu, tj. prisustvo prevodilaca u javnim institucijama u potpunosti promijenilo na bolje. Na naučnoj konferenciji održanoj na Fakultetu za prevođenje Aranjuez pri državnom Univerzitetu

Complutense Madrid o problemima sa kojima se susreće prevodilac u Ministarstvu unutarnjih poslova Španije govorila je María Dolores Ortigosa Lorenzo (2011). Ova autorica smatra da se prevodioci u javnim ustanovama svakodnevno suočavaju sa nedostatkom priznanja za posao koji rade pa se tako često pozivaju i neprofesionalni prevodioci za rad u tim službama kako bi se na najjednostavniji i najbrži, ali nikako najadekvatniji način, premostio problem. Kao rezultat toga često se dešavaju loši prevodi zbog kojih trpe u prvom redu migranti, ali i institucija koja često poziva eksterne prevodioce u nedostatku stalno zaposlenih profesionalnih prevodilaca pri Ministarstvu unutarnjih poslova. Prevođenje u policiji, pod kojom Ortigosa Lorenzo podrazumijeva *Fuerzas y Cuerpos de Seguridad del Estado* (Snage državne sigurnosti) koji se sastoje od *Cuerpo Nacional de Policía* (Nacionalna policija) i agenata Civilne policije (*Guardia Civil*), jeste, kako tvrdi autorica, najmanje poznat segment prevođenja općenito. Klijenti za koje prevode prevodioci u Ministarstvu unutarnjih poslova – policiji, najčešće su ljudi koji imaju problem sa zakonom i nerijetko potiču iz konfliktnog društvenog miljea. To znači da je veoma teško uspostaviti vezu sa osobom koja je optužena, a još teže je pridobiti njeno povjerenje. Ortigosa Lorenzo tvrdi da je: “prilikom prve izjave pred policijom prisustvo prevodioca transcendentano” (Ortigosa Lorenzo, 2011: 226). Autorica svoje tvrdnje potkrepljuje činjenicom da osoba lišena slobode mora znati koji su razlozi koji su doveli do toga, to joj se mora precizno pojasniti na jeziku koji razumije (po mogućnosti maternjem). Osim toga, optuženik/optuženica mora znati koja su njegova/njena prava, koja, između ostalog, prodradumijevaju pravo da ne daje izjavu, ili da izjavu daje samo u prisustvu advokata ili sudije. Uloga prevodioca je od iznimne važnosti jer će se sva dalja istraga bazirati na prevedenom materijalu. Ortigosa Lorenzo dalje navodi u kojim situacijama je prisustvo prevodioca obavezno kako bi policijska služba mogla neometano obavljati svoj posao:

- *Progon stranaca*
- *Zahjev za azil ili izbjeglički status*
- *Kontrola stranih državljana, ilegalnih imigranata*
- *Podrška različitim brigadama: prevodi dokumenata, prisluškanje i prevod telefonskih razgovora u cilju prevencije, progona, istrage ilegalnih migrantskih mreža, organiziranog kriminala, pranja novca, falsificiranja novca, opojnih sredstava, ilegalni prevoz automobila, oružja, terorista, itd.*
- *Izjave stranih državljana lišenih slobode*
- *Kontakti sa policijskim i obavještajnim službama drugih zemalja u vidu radnih grupa i periodičnih službenih sastanaka. (Ortigosa Lorenzo 2011: 226)*

Imajući u vidu sve gore pobrojane situacije u kojima radi prevodilac nevjerovatno je, smatra ova autorica, da država ne čini sve kako bi lingvistička podrška u policijskim službama bila na najvišoj mogućoj razini. Interesantno je spomenuti da sve do terorističkog napada 11-M⁴ Ministarstvo unutarnjih poslova Španije nije razmatralo potrebu upošljavanja prevodilaca u zatvorima. Da ih je u tom trenutku bilo, razgovori osumnjičenih i privedenih mogli su se pratiti i biti od koristi istrazi koja je vođena u tom slučaju.

2. PREVOĐENJE ZA IZBJEGLA I RASELJENA LICA

Držimo da je prevođenje u borbi protiv "isključivinja" ili ekskluzije (odnosno neuključivanja) određenih društvenih grupa veoma značajan segment jedne društvene zajednice. Njegov značaj osobito dolazi do izražaja u vremenu različitih kriza i sukoba u svijetu zbog kojih i dolazi do migracija stanovništva. Kako su ta pomjeranja stanovništva postala naša svakodnevnica, neophodno je razumjeti ko su zapravo izbjeglice i raseljena lica kako bismo shvatili dimenziju problema sa kojim se oni suočavaju, ali i države u kojima traže privremeno ili stalno utočište.

Po definiciji izbjeglica je osoba koja pod prisilom napušta svoj dom, ostavlja svoju imovinu i bježi kako bi se spasila. Drugim riječima, to su žrtve koje traže zaštitu jer su iz različitih razloga (vjerskih, nacionalnih, zbog pripadnosti određenim grupama, političkim partijama, ili čak zbog seksualne opredjeljenosti) u opasnosti. Kontakt sa administracijom države u koju dolazi ostvarit će se odmah nakon prelaska granice zbog registriranja i pružanja međunarodne zaštite. Takve osobe najčešće ne govore jezik zemlje koja im pruža zaštitu pa će svoju komunikaciju obavljati gotovo isključivo uz asistenciju prevodioca. Na taj način bit će uvažena prava koja su izbjeglom i raseljenom licu zagwarantirana, a jedno od osnovnih je da mu se obezbijede prevodilačke usluge na jeziku na kojem pridošlica želi ili može govoriti.

U razvijenim evropskim zemljama u javnim ustanovama nerijetko su zaposleni profesionalni prevodioci jer je neophodno primijeniti standarde koji garantiraju određenu razinu kvaliteta prevodilačkih usluga. U slučaju Španije situacija je sljedeća: u Ministarstvu vanjskih poslova, Vijeću ministara i Senatu rade profesionalni prevodioci sa odgovarajućom univerzitetskom diplomom, dok u Ministrastvu

⁴ Teroristički napad poznat kao 11 M desio u se u Madridu 2004 godine. Riječ je o jednom od najvećih terorističkih napada u Evropi. Napadi su se desili u jutarnjim satima u najprometnijim željezničkim stanicama kojom prilikom su poginule 193 osobe, a više od dvije hiljade je povrijeđeno.

unutarnjih poslova, tužilaštvu i sudovima rade osobe koje nemaju adekvatnu univerzitetsko obrazovanje pa samim time ni adekvatan naziv nego su svrstani u skupinu uposlenika koja se nazivaju *Técnico superior de gestión y servicios comunes*, kategorija radnik, grupa 3. Kada je u pitanju naš region situacija je još lošija jer na sudovima, tužilaštvima te u Ministarstvu unutarnjih poslova gotovo da i nema stalno zaposlenih prevodilaca, eventualno u rijetkim slučajevima za engleski jezik. Obično se prevodioci angažuju samo za suđenje, ali ne mora značiti da će isti prevodilac biti angažovan za jedan predmet. Drugim riječima, ako se za jedan isti predmet organizuje nekoliko suđenja, ne znači da će na svakom biti isti prevodilac. Prevodioci rade i sa izbjeglim i raseljenim licima od trenutka kada oni ulaze u zemlju i po prvi put stupaju u kontakt sa službenicima Ministarstva unutarnjih poslova. Međutim, tu se posao prevodioca ne završava, nego, rekli bismo, tek započinje, imajući u vidu činjenicu da će izbjeglica ili raseljeno lice u periodu boravka u jednoj državi (a to može biti i dosta dug period dok ne dođe do konačne odluke o njegovom statusu) osim sa policijom stupiti u kontakt i sa ljekarima, socijalnim radnicima, psiholozima, pa u nekim slučajevima i sa sudovima i advokatima u procesu prevođenja i certificiranja raznih dokumenata, ali i drugim mnogo kompleksnijim slučajevima koji često podrazumijevaju i probleme sa zakonom zemlje u koju su izbjegli. Uloga prevodioca u ovim kontaktima je presudna posebno ako imamo u vidu činjenicu da će na osnovu načina na koji prevodilac prevede iskaz izbjeglog ili raseljenog lica ovisiti i krajnji ishod tj. da li će osoba dobiti status izbjeglice ili će biti deportovana u zemlju iz koje dolazi (u slučajevima kada je njeno porijeklo moguće utvrditi):

No conviene olvidar que un elemento fundamental para la valoración de las solicitudes de asilo es el relato pormenorizado de los hechos que han provocado la necesidad de protección. El solicitante tendrá que transmitir su historia a los abogados que le asesoran y a los instructores que estudiarán su expediente

(Las Heras 2012: 210).⁵

Prevodilac mora biti svjestan da u tim iskazima nema nebitnih ili manje važnih podataka. On mora vjerno prenijeti poruku, a poruku osim verbalnog djela čine i emocije poput straha, neizvjesnosti, dezorijentiranosti, očaja. U procesu prevođenja veoma je moguće da će osoba biti nervozna, da će plakati, da će iz straha ili srama odbijati da govori ili da će govoriti nepovezano i tiho. Nepovjerenje također može biti razlog da osoba ne želi dati iskaz. Osoba koja organizira i vodi razgovor dužna

⁵ Ne treba zaboraviti da je osnovni motiv za vrednovanje zahtjeva za azil detaljni opis činjenica koje su prouzrokovale potrebu za zaštitom. Podnosilac zahtjeva će morati da prenese svoju priču advokatima koji ga savjetuju i osobama koje će izučavati njegov dosije (*naš prevod*).

je voditi računa da se razgovor obavlja po utvrđenom protokolu tj. da drži konce u svojim rukama, ali prevodilac svakako ima slobodu da korisnika utješi i umiri kako bi mu ulio povjerenje. Također valja istaći da kako prevodilac nije stroj nego čovjek od krvi i mesa tako je gotovo pa izvjesno da će se u jednom trenutku, slušajući tešku, često i tragičnu, priču lica koje daje iskaz, pokrenuti emocije kod prevodioca čak i kada ne dijele isto tragično iskustvo. Ako prevodilac potiče iz iste države kao i sugovornik, situacija može postati i iznimno komplicirana jer je moguće da prevodilac osjeti potrebu da pod svaku cijenu pomogne osobi koja traži zaštitu, a u najgorim slučajevima, korisnik ga može i optužiti ako njegov zahtjev bude odbijen.

Položaj korisnika prevodilačkih usluga veoma je delikatan. Korisnik je osoba koja je u bijegu najčešće iz ratom zahvaćenih područja pa je očekivati da je istraumirana zbog pucnjave, bombardiranja, suočavanja sa pogibijama bliskih ljudi, da je možda i sama bila podvrgnuta torturi, da je prošla dug put; veoma je izvjesno da je na tom putu više puta morala koristiti usluge lokalnih krijumčara. Imajući u vidu da se radi o veoma osjetljivim slučajevima iznimno je važno da se osoba koja traži zaštitu ne osjeti isključenom, ignoriranom:

/.../ teniendo en cuenta las barreras lingüísticas, culturales y psicológicas que dificultan el entendimiento, sin olvidar el modo en que el solicitante sea entrevistado y la calidad de la comunicación, su fluidez y corrección), debemos ser conscientes de todos estos factores que inciden, de forma decisiva, en el resultado del estudio de los casos y en la valoración de la credibilidad y, por consiguiente, en la decisión final que condiciona futuro real y las vidas de las personas (Handi, 2010: 63).⁶

Posao prevodioca podrazumijeva aposolutnu diskreciju kada su u pitanju iskazi jer će oni biti korišteni u proceduri koja vodi definiranju statusa osobe koja traži međunarodnu zaštitu. Osim maksimalne profesionalnosti posao prevodioca podrazumijeva i nepristrasnost, međutim, pitanje neutralnosti (jedan od najvažnijih aspekata etičkog kodeksa) tema je koja budi veliku pozornost i oprečne stavove. O potpunoj neutralnosti bismo mogli i govoriti kada bi prevodilac radio na neutralnom terenu, na ničijoj zemlji (što se u praksi također dešava), ali i tada postoje moralni i etički kriteriji koji nisu jednaki za svakog pojedinca. U radu sa izbjeglim i raseljenim licima prevodilac najčešće ne pripada istom etnosu kao i lice koje je u bijegu, ali to i dalje ne isključuje činjenicu da su prevodioci ljudska bića koja suosjećaju sa drugim

⁶ /.../ imajući u vidu jezičke, kulturne i psihološke prepreke koje otežavaju razumijevanje, ne zaboravljajući način na koji je podnosilac zahtjeva ispitivan i kvalitet te komunikacije, njen tok i ispravnost, moramo biti svjesni svih ovih faktora koji utiču, na odlučujući način, na rezultat studija slučaja i na vrednovanje vjerodostojnosti i, stoga, na konačnu odluku koja je uslov za stvarnu budućnost i život osoba (*naš prevod*).

ljudima. Ovo pitanje zahtijeva više prostora, zaseban rad za koji je neophodno obaviti više razgovora kako sa korisnicima tako i sa prevodiocima, ali i predstavnicima javnih institucija koje svoj posao ne bi mogle obavljati bez prevodilaca. Ako bismo pitanje neutralnosti, kada je riječ o poslu prevodioca, htjeli svesti na samo jednu rečenicu onda bi to zasigurno bila sljedeća misao Mone Baker: *No one, translators included, can stand outside or between narratives* (Baker 2005)⁷.

3. PREVODILAČKE KOMPETENCIJA

Kao i svaki drugi segment prevođenja i ovaj koji se odvija u javnim ustanova podrazumijeva specifične prevodilačke kompetencije. One osim poznavanja jezika sa kojih i na koje se prevodi podrazumijeva i poznavanje određene terminologije koja se tiče procesa traženja međunarodne zaštite. Kako pridošlice potiču iz različitih kultura tako se i posao prevodioca usložnjava tj. od njega zahtijeva dobru informiranost o kulturi iz koje potiče osoba koja traži zaštitu. Socijalna i jezična interakcija u radu sa izbjeglim i raseljenim licima je veoma složena jer veoma često podrazumijeva i ogromne kulturalne razlike koje, istini na volju, u ekstremnim slučajevima mogu prouzrokovati nepremostive probleme u procesu prevođenja.

Beatriz Soto Aranda je autorica koja se, između ostaloga, bavi i problemom prevođenja u javnim institucijama, pri čemu osobitu pozornost posvećuje migrantima čiji je maternji jezik arapski. Soto u svojim istraživanjima ukazuje na značaj pragmatike u procesu prevođenja jer se po njenom mišljenju prevodilac u javnim institucijama kreće u veoma širokom pragmatičnom univerzumu, u kojem su poznavanje gramatike i leksike, jezika sa kojih i na koje prevodi, samo dio znanja koje prevodilac mora posjedovati kako bi uspješno obavio svoj posao. Odgovor na pitanje zašto je iznimno teško prevoditi sa arapskog na španski i vice versa, pronašli smo u radu ove autorice (2011) koja objašnjava da gotovo svi nativni govornici arapskog jezika u svakodnevnoj komunikaciji upotrebljavaju i dijalekte, tačnije varijante koje usvajaju u porodici *dariya*, a tek kasnije se susreću sa standardnim arapskim *fusha*. S tim u vezi autorica tvrdi: “El conocimiento estrictamente lingüístico es intrínsecamente insuficiente para la mediación entre la administración y el inmigrante, lo que obliga a recurrir a otros conocimientos que rebasan la competencia estrictamente gramatical en una lengua extranjera”⁸.

⁷ [Dostupno na: https://www.academia.edu/218861/Narratives_in_and_of_Translation]

⁸ “Znanje koje je striktno jezičko je u biti nedovoljno za medijaciju između administracije i imigranta, što obavezuje da se pristupi drugim znanjima koji prevazilaze striktno gramatičku kompetenciju u stranom jeziku.”

Na posljednjem kongresu Udruženja prevodilaca Španije (Zaragoza 2018) o problemima prevođenja sa arapskog na španski govorio je Endika Zulueta, a tema okruglog stola bila je: *El traductor e intérprete judicial como garante del derecho a la defensa* (Sudski tumač kao garant prava na odbranu). Zulueta, inače ugledni madridski advokat, radio je po službenoj dužnosti (kao jedini advokat koji je pristao uzeti slučaj na cijelom teritoriju Španije) na jednom od najkompleksnijih slučajeva poznatom kao "El Egipcio". Rabei Osmanu el Sayedu optuženom da je bio vođa terorističkog napada u Madridu 2004. godine, izrečena je kazna u trajanju od 40 godina zatvora (ovako duga zatvorska kazna rezultat je pogrešnih prevoda nastalih prilikom prisluškivanja telefonskih razgovora). Zulueta se u dugom i iscrpnom procesu odbrane, koji je rezultirao oslobađajućom presudom, susreo sa nizom problema, od kojih su oni jezičko-kulturalne prirode najkompleksniji. "Mnogo komplikovani" – kao takve pamti Zulueta različite razgovore obavljane sa svojim klijentom tokom procesa. Ti razgovori su uvijek bili vođeni uz medijaciju različitih tumača arapskog i sa mnogo dezorijentacije zbog "izoliranosti". Advokat priznaje da su intervjui "zahtjevali mnogo koncentracije", budući da su se spomenutim problemima morali dodati i različit jezik, običaji i kultura, pored toga što je "osoba nepoznata".

Ne predstavlja samo usmeno prevođenje problem za prevodioca nego i pisani dokumenti koji se u procesu traženja azila moraju prevoditi. Dokumenti su veoma često u lošem i teško čitljivom stanju. Ponekada se od migranta traži da napiše izjavu koja također može biti teško čitljiva ili nerazumljiva, ponekada i haotična jer se nerijetko radi o ljudima koji imaju minimalan stupanj obrazovanja. Previde se veoma različiti dokumenti (rodni listovi, lične karte, medicinski izvještaji i slično) koji zbog svoje specifičnosti i činjenice da su izdati u sasvim drugačije administrativno uređenim zemljama mogu predstavljati problem za prevodioca. Kulturalne specifičnosti također mogu dovesti do nesporazuma, stoga je poznavanje kulture drugi važan segment, odmah poslije lingvističkog, na kome prevodilac mora neprestano raditi. Svi gore navedeni dokumenti od velikog su značaja jer se koriste za utvrđivanje identiteta osobe koja traži međunarodnu zaštitu.

Uloga prevodioca u razgovorima koji će se obaviti sa izbjeglim ili raseljenim licem od neprocjenjive je važnosti. Također je veoma bitno, uvijek i kada je to moguće, da sa korisnikom radi isti prevodilac posebno u slučajevima kada je riječ o osobi sa traumatičnim iskustvom. Takvim ljudima je teško govoriti o nasilju koje je nad njima vršeno, osobito ako su korisnici silovane žene koje gotovo da i ne mogu pričati, a još manje u prisustvu muškarca, niti mogu iznova prepričavati užase kroz koji su prošle. U ovim situacijama eksperti smatraju da je važno: "to have therapists of the same

cultural and social environment as the victims, because it may foster better personal contact and understanding between them. Also, there is no need for a translator as a third party person”⁹. Dodali bismo samo u situacijama kada psihoterapeut i pacijent govore istim jezikom (bio on njihov maternji ili neki drugi koji obje strane poznaju dovoljno dobro da se može obaviti razgovor). Prevodilac koji radi kao posrednik u komunikaciji sa ovako osjetljivim klijentima (pacijentima/pacijenticama ako je u pitanju psihoterapija) trebao bi biti posebno pripremljen, tj. trebao bi proći obuku što se u praksi rijetko dešava.

ZAKLJUČAK

Bez prisustva prevodilaca danas je nemoguće zamisliti rad gotovo ni jedne državne ustanove, međunarodne agencije, nevladine organizacije. Svjedoci smo toga, posebno danas, kada kroz naše države, u potrazi za mirom i boljim životom, svakodnevno prolaze stotine raseljenih i protjeranih lica koja bi bila u potpunosti neshvaćena da nema prevodilaca koji im osim lingvističke medijacije često pruže i onu drugu, manje profesionalnu, a više ljudsku. Štaviše, prevodioci imaju moć da “pretvore” *Njih* u *Nas*, odnosno da doprinesu da stranci, drugi i drugačiji, budu uključeni u društva u koja su došli.

Ovim smo tekstom željele biti glas prevodilaca i tumača koji su često jedina spona između strana koje se ne razumiju jer govore različitim jezicima, jer pripadaju različitim kulturama, jer imaju različite ideologije i ciljeve. Cilj nam je da se njihov glas čuje, da se njihova imena znaju (iskustvo je pokazalo da je prevodilac i dalje nevidljiv), da se njihova profesija cijeni jer oni doprinose, i to svakodnevno, okončanju sukoba, nesporazuma, sudskih procesa radeći u najrazličitijim okolnostima, nerijetko izlažući riziku sopstvenu sigurnost.

⁹ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2080379/> Psychological Consequences of Rape on Women in 1991-1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina Mladen Lončar, Vesna Medved, Nikolina Jovanović and Ljubomir Hotujac

LITERATURA

1. Baker, Carinethe (2010), "The care and feeding of linguists: the working environment of interpreters, translators and linguists during peacekeeping in Bosnia-Herzegovina", in: *War and Society*, 29 (2): 154-75
2. Bošković, Ivana (2014), "Socijalni konstrukcionizam kao jedan od načina razumevanja *drugog* u "prevodilačkom trouglu": klijent – prevodilac – predstavnik državnih službi", *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 91-100.
3. Corsellis, Anne (2008) *Public Service Interpreting: The First Steps*, Palgrave Maxmillan, Hamshire:
4. Handi, Hassan (2010), "La traducción y la interpretación contra la exclusión social en el marco de la protección internacional", en las Jornadas de la Traducción y la Interpretación contra la exclusión social. Madrid: Comisión Europea y Comisión Española de Ayuda al Refugiado, 61-65. [Dostupno na: <https://cvc.cervantes.es/lengua/tices/handi.htm>]
5. Hrehovčik, Teodor (2009), "Teaching Community Interpreting: A New Challenge?" In: Milan Ferenčik and Jurag Horváth (eds.); *Language, literature and culture in a changing transatlantic world: International conference proceeding* (April 22-23, 2009) Prešov: Prešovská Univerzita, 160-164. [Dostupno na: http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ferencik2/pdf_doc/21.pdf]
6. Las Heras, Carmen (2012), "Derecho a servicios de traducción e interpretación", en: *La situación de las personas refugiadas en España. Informe 2012*. Madrid: Catarata, 210-214.
7. Lázaro Gutiérrez, Raquel (2008), "Dilemas éticos del traductor / intérprete en los servicios públicos", I Foro Internacional de Traducción/Interpretación y Compromiso Social. Universidad de Granada. [Dostupno na: http://www.translationactivism.com/articles/Raquel_Lazaro.pdf]
8. Ortigosa Lorenzo, María Dolores (2011), "El traductor/ intérprete del Ministerio del interior: ese gran desconocido", en: *Últimas tendencias en traducción e interpretación*, Iberoamericana Vervuert, 225-236.
9. Soto Aranda, Beatriz (2011), "Traducción, interpretación e inmigración: Pluridisciplinariedad más allá de la traducción jurídica. El caso del árabe", *Últimas tendencias en traducción e interpretación*, 237-248.
10. Spahić, Edina (2014), "Interpretar en situaciones bélicas y posbélicas", In: *Traducción como mediación entre lenguas y culturas - Translation as*

- mediation or how to bridge linguistic and cultural gaps. II Congreso Internacional de Traducción e Interpretación en los Servicios Públicos Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones.
11. Valero-Garcés, Carmen, Raquel Lázaro Gutiérrez (2005), "Traducción como mediación entre lenguas y culturas. Introducción", en: *Traducción como mediación entre lenguas y culturas (Translation as Mediation or How to Bridge Linguistic and Cultural Gaps)*, Universidad de Alcalá, Servicio de publicaciones, 7-15.
 12. Wadensjö, Cecilia (1998), *Interpreting as Interaction*, Pearson Education ESL, Longman, London – New York

INTERPRETING AND TRANSLATION IN SERVICE OF SOCIAL INCLUSION: INTERPRETING AND TRANSLATION IN PUBLIC SERVICES OF KINGDOM OF SPAIN

Summary:

In the year 2017, Spain has received the highest number of refugees since 1984, when the Law of Asylum was adopted. Poverty, as well as the conflicts that take place all around the world are the reason why so many people today seek legalization of their status in Europe. It goes without saying that after the long and complicated procedure, not everyone is given the asylum. This displacement of the population has affected significantly the demographic changes in Spain in the last years. Multiculturalism and multilingualism represent important characteristics of contemporary Spain. The assimilation of the new population demands a lot of effort in order to adapt to the new life conditions. The communication with these new entrants would be impossible if there were not for translators and interpreters whose role in these situations becomes very important, which makes the need for interpreters and translators in public services grow constantly all across Spain. Refugees come in contact with employees of the ministries of local affairs or social services, as well as doctors, psychologists or lawyers. These encounters cannot even be imagined without translators and interpreters who are the main link between people who seek international protection and that of local authorities, and the entire bureaucratic procedure is greatly complex for someone who does not know the language of the country they came to. The entrants are almost always treated as the Others, those who are different than Us, often even seen as inferior people, and they cannot belong to our group as such. That is why interpreters and translators are an indispensable link in an intercultural communication such as this one, not only because of linguistic misunderstandings, but also because of the socio-cultural ones.

The goal of this paper is to analyze several aspects of translation and interpreting in public services, both in everyday and conflict or crisis situations.

Social awareness, especially in the Balkans, as well as the fact that there is an insufficient number of investigations on this topic in our region, were also motives for this research.

Key words: interpreting and translation; public administration; immigrants; multilingualism

Adresa autora
Authors' address

Edina Spahić
Filozofski fakultet u Sarajevu
hispadina@gmail.com

Ivana Bošković
Koledž ujedinjenog svijeta u Mostaru
ivana.boskovic@uwcim.uwc.org

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Minka Džanko

*TI I/ILI VI U OSLOVLJAVANJU PACIJENATA: KONTRASTIVNA ANALIZA
U NJEMAČKOM I BOSANSKOM JEZIKU / PRONOMINAL FORMS USED TO
ADDRESS PATIENTS: A COMPARATIVE STUDY OF GERMAN AND
BOSNIAN LANGUAGE* 149

UDK: 811.112.2:811.163.43]
81'367.626.1

Primljeno: 07. 09. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Minka Džanko

TI /ILI VI U OSLOVLJAVANJU PACIJENATA: KONTRASTIVNA ANALIZA U NJEMAČKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Dosadašnje kontrastivne studije fenomena zamjeničkog oslovljavanja u njemačkom i bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku (do devedesetih srpskohrvatskom) su pokazale kompleksnost ovog jezičkog, ali i društvenog fenomena (Rathmayr 1992, Betsch/Berger 2009, Schlund 2009). Predmet analize ovog kontrastivnog rada je oslovljavanje pacijenata zamjeničkim formama u autentičnoj institucionalnoj komunikaciji između ljekara i pacijenta. Glavni cilj rada je utvrditi i uporediti forme oslovljavanja pacijenata u njemačkom i bosanskom jeziku, kao i analizirati njihove interaktivne funkcije. Korpus čini 44 snimljena i transkribirana razgovora njemačkih i bosanskih ljekara i pacijenata. Materijal je analiziran metodom lingvističke analize razgovora. Analiza bosanskog korpusa je pokazala da ljekari prilikom oslovljavanja pacijenata koriste nekoliko formi oslovljavanja kao što su: T-zamjenica, V-zamjenica i naizmjenično korištenje obje zamjenice u razgovoru sa istim pacijentom (tzv. *switching*). U njemačkom korpusu su upotreba T-zamjenice, odnosno naizmjeničnog korištenja dviju formi oslovljavanja registrirani u slučaju samo jednog ljekara. Za razliku od njemačkog jezika, oslovljavanje bosanskih pacijenata je neformalnije, a u ovisnosti od konteksta određene forme zamjeničkog oslovljavanja prevazilaze funkciju izražavanja učtivosti i distance. Ovaj rad ima za cilj da na osnovu prirodne institucionalne interakcije ukaže na savremene tendencije i interaktivne razlike u sistemu oslovljavanja ova dva evropska jezika.

Ključne riječi: forme zamjeničkog oslovljavanja; njemački; bosanski; konverzijska analiza.

1. UVOD

Pionirski istraživački poduhvat R. Browna i A. Gilmana (1960) u oblasti oslovljavanja zamjениčkim jezičkim sredstvima predstavljao je početak intenzivnog istraživanja oslovljavanja. U svom radu autori govore o dva tipa ličnih zamjenica za oslovljavanje sagovornika: ličnu zamjenicu za učtivo¹ i formalno oslovljavanje (V-zamjenica) i ličnu zamjenicu za signaliziranje familijarnosti ili nekog određenog vida bliskosti sagovornika (T-zamjenica)². Fenomen oslovljavanja općenito predstavlja najvažnije jezičko sredstvo za društveno pozicioniranje sagovornika, a kroz historiju je doživio niz promjena u pogledu gramatičkog lica³ i svoje funkcije⁴. Društveno-kulturalne uloge koje korespondiraju sa određenim formama oslovljavanja mogu se kroz historiju mijenjati ili zastarjeti zajedno sa određenim formama oslovljavanja (Kretzenbacher 2010: 3). Iako su studijom R. Browna i A. Gilmana (1960) bili obuhvaćeni zapadnoevropski jezici, ona je ostala preteča za sistematična i sveobuhvatna istraživanja u mnogim drugim jezicima⁵. Fenomen oslovljavanja u slavenskim jezicima predmet je istraživanja od kraja šezdesetih godina (Kocher 1967; Stone 1977).

Kontrastivna istraživanja fenomena oslovljavanja u različitim evropskim jezicima intenzivirana su u zadnjih dvadeset godina⁶. Engleski, španski, francuski, italijanski, njemački, ruski, finski i švedski samo su neki od njih. Istraživanja na temu jezički izražene učtivosti, kao npr. radovi autorica Sifianou (1992) za engleski i grčki,

¹ Predstavljanje mnogobrojnih teorija i pristupa fenomenu jezičke učtivosti uveliko bi prevazišlo okvire ovoga rada. U radu se oslanjam na tri koncepta pojma učtivosti K. Schlund (2009) koje autorka bazira na radovima različitih lingvista kao što su Braun (1988), Lakoff (1974), Leech (1983) i Brown/Levinson (1987), a to su: učtivost kao norma, učtivost kao strategija za rješavanje konflikata i učtivost kao medijum za oblikovanje međusobnih odnosa (Schlund 2009: 13-32).

² U ovisnosti od kulture i konteksta, upotreba T-zamjenice ne isključuje *per se* učtivost govornika, kao u slučaju kada učitelj/nastavnik oslovljava svoje učenike T-zamjenicom.

³ Brown i Gilman (1960: 255) smatraju da se zamjenička dihotomija u različitim evropskim jezicima javlja u periodu od XII do XIV vijeka, a Dury (2007: 140) ovaj period proširuje na period od IX do XVII vijeka. U njemačkom jeziku bilježimo nekoliko razvojnih faza V-zamjenice koja se od IX vijeka izražavala ličnom zamjenicom drugog lica množine *ihr*, od XVII vijeka zamjenicama trećeg lica jednine *er* i *sie*, a od XVIII vijeka zamjenicom trećeg lica množine *Sie*. U određenim periodima nerijetko susrećemo i paralelno korištenje sve tri zamjenice (Simon 2003: 93-114).

⁴ Brown i Gilman (1960: 255ff.) uvode dva nivoa upotrebe T- i V-zamjenice. Na vertikalnom ili asimetričnom nivou V-zamjenica se koristi za oslovljavanje nadređenih osoba, a T-zamjenica za oslovljavanje podređenih osoba. Na horizontalnom ili simetričnom nivou zamjeničkog oslovljavanja upotrebom V-zamjenice između ravnopravnih govornika viših društvenih slojeva izražava se solidarnost, a upotrebom T-zamjenice između ravnopravnih govornika nižih društvenih slojeva bliskost i familijarnost.

⁵ Vidi Braun/Kotz/Schubert 1986; Braun 1988; Besch 1998; Clyne/Norrby/Warren 2009; Kretzenbacher 2010.

⁶ Vidi Schüpbach et al. 2007 i tamo citiranu literaturu.

Wierzbicka (1985) za engleski i poljski, Rathmayr (1996) za njemački i ruski, kao i Schlund (2009) za njemački i srpski jezik, pokazala su da u južnoj i istočnoj Evropi dominira tip učtivosti kojim se postiže bliskost u odnosu na sagovornika, a u Zapadnoj Evropi učtivost kojom se postiže distanca. Učtivost za postizanje bliskosti asocira na vrijednosti kao što su solidarnost, iskrenost, bliskost i zajedništvo, dok učtivost za postizanje distance veliku važnost pridaje samoodređenju, privatnosti, distanci, autonomiji i individualnosti (Schlund 2009: 40).

Kontrastivna istraživanja zamjениčkog oslovljavanja u njemačkom i bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku⁷ (Rathmayr 1992; Betsch/Berger 2009; Schlund 2009, 2014) vršena su na osnovu pismenih anketa ili usmenih intervjua ispitanika. Prednost ove metode je sakupljanje velikog broja podataka koji se mogu prikupiti i vrednovati u relativno kratkom vremenskom okviru. Nedostaci se, između ostalog, ogledaju u tome da se ne može isključiti mogućnost (ne)svjesnog davanja odgovora koji bi bili u skladu sa pretpostavljenim očekivanjima istraživača ili pretpostavljenom pravilnom upotrebom. U zadnjih nekoliko godina zamjениčko oslovljavanje postaje predmetom kvalitativnih istraživanja prirodne svakodnevne i institucionalne⁸ konverzacije uz primjenu metode konverzacijske analize. U ovom radu koji se bavi istraživanjem zamjениčkog oslovljavanja pacijenata u medicinskim susretima, kao podvrstom institucionalne komunikacije, posebno izdvajamo istraživanja sljedećih autora: Gstettner 2001, Sorjonen et al. 2001 i Norrby et al. 2015. U fokusu njihovog istraživanja je uloga formi oslovljavanja u asimetričnom odnosu moći između ljekara i pacijenta (Gstettner 2001: 152ff.), kao i utvrđivanje pragmatičkih razlika između dva ili više nacionalnih varijeteta jednog istog jezika usljed korištenja različitih formi oslovljavanja u razgovorima između ljekara i pacijenata (Norrby et al. *ibid.*). Osnovne karakteristike institucionalne komunikacije su sistem promjene sagovornika (engl. *turn-taking*), struktura interakcije, organizacija govornih priloga, građenje turnusa, izbor leksike i asimetrija (Heritage 2004: 164-179).

U okviru ovog rada bit će istražene uobičajene forme zamjениčkog oslovljavanja uz pomoć kojih ljekari i pacijenti u njemačkom i bosanskom jeziku vrše određene

⁷ Bosanski, hrvatski i srpski jezik se u znanstvenoj literaturi do devedesetih godina istražuju pod zajedničkim nazivom srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski jezik.

⁸ Institucionalna konverzacija (eng. *institutional talk*) je interakcija između sagovornika koji imaju posebne ciljeve usko vezane za njihove institucionalne uloge, kao u slučaju ljekara i pacijenta, sudije i okrivljenog ili nastavnika i učenika. Takva interakcija je uvjetovana onim što je dozvoljeno ili nije dozvoljeno u komunikaciji, uz poštivanje određenih normi i procedura koje važe za različite institucionalne kontekste (Drew/Heritage 1992: 22; Heritage 2005: 106; Heritage/Clayman 2010: 34).

interakcijske radnje. Analizom će biti obuhvaćena i učestalost određenih formi kao i njihove interaktivne funkcije. Jedan od ciljeva istraživanja je i utvrđivanje utjecaja društveno-jezičkih aspekata na forme oslovljavanja. U radu se rukovodimo tezom da razlike u formama oslovljavanja u njemačkom i bosanskom jeziku proizilaze iz različitih gramatičkih obilježja ova dva jezička sistema kao i različitih historijskih i društvenih normi za njihovo korištenje.

U narednom poglavlju ćemo ukratko predstaviti korpus i metodološki pristup koji je korišten u analizi materijala. Zatim ćemo skicirati strukturu razgovora između ljekara i pacijenta. U nastavku ćemo predstaviti osnovne historijske i gramatičke razlike između dualnih zamjeničkih formi oslovljavanja u njemačkom i bosanskom jeziku. U empirijskom dijelu rada bit će prikazane različite forme oslovljavanja i njihove interaktivne funkcije u razgovorima između ljekara i pacijenta u oba jezika. Na koncu, diskutirat ćemo njihove sličnosti i razlike, kao i gramatičke i kulturološke faktore koji utječu na odabir i upotrebu određene zamjeničke forme u funkciji oslovljavanja.

2. KORPUS I METODOLOŠKI PRISTUP

2.1 Korpus

U ovom istraživanju je korišten korpus sastavljen iz razgovora između ljekara i pacijenata na njemačkom i bosanskom jeziku. Razgovori na njemačkom jeziku su nam ustupljeni od strane prof. dr. Thomasa Spranz-Fogasyja sa Instituta za njemački jezik (Leibnitz-Institut für Deutsche Sprache IDS) u Mannheimu. Njemački korpus se sastoji od 22 razgovora privatnih ljekara i njihovih pacijenata. Bosanski korpus čine 22 razgovora snimljena u jednoj medicinskoj ustanovi u Bosni i Hercegovini uz dozvolu njihova Etičkog komiteta. U njemačkom korpusu radi se o dvojici ljekara opće prakse, jednom urologu i jednom internisti. Za potrebe bosanskog korpusa snimljeni su razgovori dvojice ljekara, internističkih specijalizanata⁹, jednog urologa i jedne internistice. Prilikom sastavljanja bosanskog korpusa vođeno je računa o dobi, spolu, kao i nekim vizuelnim karakteristikama pacijenata, npr. načinu oblačenja karakterističnom za ruralne, tj. gradske sredine. U slučaju njemačkog korpusa korišteni su dostavljeni podaci u vezi sa starošću i spolom pacijenata. S obzirom da se radi o dva korpusa koja su analizirana i upoređena, neophodno je upozoriti na

⁹ S obzirom da su razgovori snimljeni u bolnici gdje nisu zaposleni ljekari opće prakse, specijalizanti interne medicine su bili najbliži izbor.

moguća odstupanja u njihovom sastavu, imajući u vidu da je bosanski korpus sastavljen od razgovora ljekara koji rade u bolnici, a njemački od razgovora privatnih ljekara i njihovih pacijenata. Vremenski i administrativni pritisak kojem su bosanski ljekari u bolnicama izloženi znatno je veći od pritiska koji osjećaju njemački ljekari u privatnim ordinacijama. Međutim, analiza nije pokazala relevantnost ovog faktora na izbor i upotrebu određenih formi oslovljavanja.

Korpusi se razlikuju i u vrsti medicinskog susreta. Naime, nekolicina njemačkih pacijenata u privatnim ordinacijama su stalni pacijenti koji već imaju izgrađen odnos povjerenja sa ljekarom, dok se u bosanskom korpusu vrlo često pojavljuju novi pacijenti sa kojima ljekari tek trebaju uspostaviti odnos povjerenja (Spranz-Fogasy, Winterscheid 2013: 2). No, prilikom analize formi oslovljavanja ova činjenica se učinila relevantnom samo u jednom slučaju u njemačkom korpusu o kojem će biti riječi u daljnjem radu¹⁰. Za istraživanje formi oslovljavanja korišteni su isječci iz razgovora. Prva dva slova u primjerima označavaju specijalizaciju ljekara (IA = internista, AA = ljekar opće prakse/specijalizant, UR = urolog). Ostala slova u primjerima označavaju pacijente. Slovo „D“ se u primjerima koristi za ljekara, a slovo „P“ za pacijenta. Imena svih ljekara i pacijenata su anonimizirana, kao i naziv medicinske ustanove u kojoj je snimljen bosanski korpus.

2.2 Konverzacijska analiza¹¹

Konverzacijska analiza se razvila kao neovisni sociološki pravac istraživanja šezdesetih i sedamdesetih godina. Teorijsko-historijski gledano, nastala je iz etnometodologije koju je utemeljio H. Garfinkel (1967). Preteče analize konverzacije su H. Sacks i njegovi saradnici koji insistiraju na tome da u jezičkoj interakciji u svakom segmentu i na svakoj razini postoji red (Sacks, Schegloff, Jefferson 1974). Hutchby i Wooffitt (2008: 14) ističu sljedeće osnovne pretpostavke i metodološke konsekvence konverzacijske analize:

- Razgovor u interakciji (eng. *talk-in-interaction*) je sistematski uređen i metodičan.
- Produkcija razgovora u interakciji je metodična.
- Analiza razgovora u interakciji bi se trebala bazirati na prirodnoj konverzaciji.
- Analize ne bi trebale biti ograničene prethodno utvrđenim teorijskim pretpostavkama.

¹⁰ Vidi primjere 4, 5 i 6.

¹¹ njem. *Konversationsanalyse*.

Konverzijska analiza se bavi i svakodnevnom i institucionalnom konverzijom, ali i mimikom, gestikom, kinetičkim i proksemičnim aspektima interakcije.

2. 3 Analiza razgovora¹²

Osnovne pretpostavke analitičara konverzije Hutchbyja i Wooffitta sadržane su i u lingvističkoj analizi razgovora koju su razvili njemački lingvisti, a koja je nastala iz konverzijske analize. U lingvističkoj analizi razgovora postoji pet različitih obilježja razgovora. Prema Deppermannu (1999: 8) razlikujemo:

<i>Konstitutivnost</i>	Razgovore produciraju sagovornici.
<i>Procesualnost</i>	Razgovori nastaju kroz interakcijske aktivnosti sagovornika koje se nižu jedna za drugom.
<i>Interaktivnost</i>	Razgovori se sastoje od aktivnosti koje se odnose jedna na drugu.
<i>Metodičnost</i>	Sagovornici koriste kulturno specifične komunikativne obrasce na metodičan način.
<i>Pragmatičnost</i>	Razgovori su određeni sagovornikovim ciljevima.

Predmet analize razgovora su autentični, prirodni razgovori (Sacks, Schegloff, Jefferson 1974: 697; Deppermann 2007: 26). Također, svi razgovori moraju biti transkribirani. U ovom radu razgovori su transkribirani uz pomoć transkripcijskog sistema GAT 2 (Selting et al. 2009), pri čemu su korišteni znakovi za minimalni transkript.

3. STRUKTURA RAZGOVORA IZMEĐU LJEKARA I PACIJENATA

Od sedamdesetih godina prošlog stoljeća komunikacija između ljekara i pacijenta predstavlja značajno polje istraživanja, kako u sociologiji tako i u lingvistici, posebno u polju analize diskursa i konverzije¹³. Sa razvojem istraživanja interakcije u lingvistici (njem. *Gesprächsforschung*¹⁴) od sredine sedamdesetih godina u Njema-

¹² njem. *Gesprächsanalyse*.

¹³ Budući da bi predstavljanje cjelokupne relevantne literature prevazišlo okvire ovog rada, dat ćemo vrlo selektivan pregled novije literature: Neises et al. [Hrsg.] (2005); Heritage, Maynard [Hrsg.] (2006); Nowak (2010); Menz et al. (2008); Spranz-Fogasy (2010).

¹⁴ Istraživanje razgovora je interdisciplinarno istraživačko područje u kojem se istražuju strukture i principi organizacije verbalne interakcije. U istraživanja su uključene lingvistika, sociologija, govornišтво, etnografija i psihologija. Osnovna metoda istraživanja je analiza autentičnih govornih zapisa ("konverzijska analiza"). Izvor: www.gespraechsforschung.de. Zadnji pristup 01. 04. 2018.

čkoj i Austriji razvijala su se i istraživanja razgovora između ljekara i pacijenata. Zdravlje i bolest predstavljaju dvije najvažnije teme modernog društva¹⁵. Za održavanje zdravlja i liječenje postoji veoma kompleksan zdravstveni sistem koji je povezan sa mnogim drugim društvenim oblastima kao što su privreda, pravo, medicina, obrazovanje, mediji... U zdravstvu se posebna uloga pripisuje upravo komunikaciji. Razgovor između ljekara i pacijenta Hart (1998: 8) naziva elementarnom jedinicom zdravstva. Pri tome jednaku važnost za praćenje i utvrđivanje pacijentovog zdravstvenog stanja imaju usmena interakcija između ljekara i pacijenta, kao i pismena korespodencija u vidu pacijentovog kartona, prijašnjih nalaza i uputnica.

U nastavku će biti predstavljen medicinski susret kao poseban tip institucionalne komunikacije kojim se u ovom radu bavimo. Osnovna odlika medicinskog susreta jeste njegova organizacija koja podrazumijeva određen slijed događaja koji se odvijaju jedan za drugim i po unaprijed utvrđenom redoslijedu (ten Have 1991: 138). U lingvistici vlada ujednačeno mišljenje da u medicinskom susretu postoji nekoliko faza, no mišljenja o pitanju broja i opisa tih faza su i dalje neusuglašena¹⁶. Za potrebe ovog rada predstaviti ćemo model medicinskog susreta njemačkog lingviste Spranz-Fogasyja (1987, 2005, 2010) prema kojem se isti sastoji iz pet faza: (1) pozdravljanje i otvaranje razgovora, (2) utvrđivanje razloga dolaska (utvrđivanje tegoba), (3) postavljanje dijagnoze, (4) planiranje terapije i odluka o terapiji i (5) zatvaranje razgovora i pozdravljanje.

Navedena šema organizacije susreta između ljekara i pacijenta predstavlja njegovu idealnu verziju. To znači da su slijedovi pojedinačnih faza zasnovani na njihovoj učestalosti i logici događanja u određenom tipu razgovora (Nowak, Spranz-Fogasy 2009: 86). U fazi pozdravljanja i otvaranja razgovora oba sagovornika moraju savladati određene zadatke u svrhu uspostavljanja interaktivne veze između ljekara i pacijenta. Drugim riječima, ljekar i pacijent moraju u relativno kratkom vremenu uspostaviti odnos povjerenja i započeti razgovor o zdravstvenim problemima i tegobama. Kao centralni preduvjet svih daljnjih aktivnosti u razgovoru između ljekara i pacijenta važi utvrđivanje razloga dolaska pacijenta, odnosno utvrđivanje njegovih tegoba. Ova faza se sastoji iz tri značajne aktivnosti: opisivanja tegoba od strane pacijenta, aktivnog slušanja i pitanja koje postavlja ljekar. U okviru faze utvrđivanja

¹⁵ O globalnom zdravlju vidi Kickbusch 2006.

¹⁶ U vezi sa različitim fazama medicinskog susreta vidi Byrne, Long 1976; Mishler 1984; Heritage, Maynard 2006.

tegoba pacijent mora opravdati svoj dolazak¹⁷. Pacijent legitimizira svoj dolazak davanjem informacija u vezi sa vrstom, mjestom, trajanjem ili intenzitetom tegoba. U toku te aktivnosti ljekar mora aktivno slušati, a pod aktivnim slušanjem se podrazumijeva empatička šutnja, povratni signali, reformuliranje pacijentovih riječi s ciljem osiguravanja razumijevanja pacijentovih informacija, kao i prateći komentari ljekara. Nadalje, u toku ove faze ljekar mora postavljati pitanja koja će mu osigurati potpuno razumijevanje pacijentovih tegoba. Sljedeća faza je postavljanje dijagnoze. U ovoj fazi ljekar procjenjuje pacijentovo stanje na temelju prikupljenih informacija u prethodnoj fazi. Na osnovu njegovog medicinskog i kategorijalnog razumijevanja cjelokupne slike pacijentovih tegoba utvrđuje se naredna aktivnost. Takođe, pacijent bi trebao razumjeti dijagnozu i predloženu terapiju.

U fazi planiranja i predlaganja terapije razgovor se usredotočuje na liječenje ili predlaganje daljnjih pregleda radi uspostavljanja preciznije dijagnoze. U ovoj fazi pacijent bi trebao biti uključen u donošenje odluke o daljnjem načinu liječenja. Drugim riječima, upravo se u ovoj fazi očekuje uspostavljanje partnerskog odnosa između ljekara i pacijenta. Istraživanje razgovora bosanskih ljekara i pacijenata je pokazalo da u medicinskom susretu još uvijek dominira paternalistički odnos ljekara prema pacijentu, ali i da pacijenti nerijetko pokazuju veoma nizak nivo znanja u vezi sa svojom bolesti, kao i veoma nizak stepen odgovornosti za svoje zdravlje (Džanko 2018). Fazu završetka razgovora i pozdravljanja u pravilu inicira ljekar. U ovoj fazi se treba provjeriti da li su svi rezultati i upute iz prethodnog razgovora, posebno u vezi sa dijagnozom i terapijom, jasni i shvaćeni. Završetak razgovora pacijenti često koriste za iniciranje razgovora o problemima o kojima nisu imali priliku govoriti tokom razgovora, a koje smatraju relevantnim (White et al. 1997).

4. NEKA GRAMATIČKA I HISTORIJSKA OBILJEŽJA OSLOVLJAVANJA U NJEMAČKOM I BOSANSKOM JEZIKU

Od IX vijeka njemački jezik karakterizira dualni sistem oslovljavanja¹⁸ koji je od tada do danas doživio niz jezičkih, društvenih i socijalnih promjena. U savremenom njemačkom jeziku se u funkciji T-zamjenice upotrebljava 2. lice jednine *du*, a u

¹⁷ U engleskoj stručnoj literaturi ovakva vrsta legitimiziranja dolaska pacijenta kod ljekara naziva se *doctorability*. Za *doctorability* vidi Heritage, Robinson 2006; Heritage 2009.

¹⁸ Prvi tragovi upotrebe dualnih oblika oslovljavanja, tj. pojave množinskog oblika zamjenice 2. lica nalazimo u pismu Otfrida von Weißenburga, nastalo krajem IX vijeka (Simon 2003: 96ff.).

funkciji V-zamjenice 3. lice množine *Sie*¹⁹. U bosanskom jeziku se koristi 2. lice jednine *ti* u funkciji T-zamjenice i množinski oblik zamjenice za 2. lice *Vi* pri učtivom oslovljavanju sagovornika (V-zamjenica). Veoma važna gramatička razlika se odnosi na mogućnost ispuštanja zamjenica u bosanskom jeziku pri oslovljavanju, s obzirom da je gramatičko lice sadržano u glagolskom nastavku. Zamjenica za učtivo oslovljavanje sagovornika bit će označena u daljenjem radu slovom V, a zamjenica za izražavanje solidarnosti i familijarnosti slovom T.

Tabela 1. Prikaz gramatičkih razlika

Forma oslovljavanja	Njemački	Bosanski
neformalno (T)	Du (2. lice jednine)	Ti (2. lice jednine)
formalno (V)	Sie (3. lice množine)	Vi (2. lice množine)
Morfosintaksička upotreba	obligatorna	fakultativna (skrivena)

U novijoj historiji Savezne Republike Njemačke *Studentski pokret* 1968. značajno je utjecao na promjenu formi oslovljavanja na horizontalnoj osnovi, ne samo u javnom diskursu, nego i u školskom i univerzitetskom okruženju. No, među starijim generacijama i u odnosima na vertikalnoj razini između pretpostavljenih i podređenih ili ljekara i pacijenata nije prihvaćeno oslovljavanje na *ti*. Mnoga savremena istraživanja oslovljavanja u njemačkom jeziku pokazuju da se i u institucionalnoj i u svakodnevnoj konverzaciji, i pored povećane tendencije korištenja T-zamjenice za oslovljavanje između mlađih sagovornika ili sagovornika koji imaju ista ili slična interesovanja, u institucionalnom okruženju, kao što su banke, bolnice ili univerziteti, još uvijek insistira na korištenju V-zamjenice za izražavanje učtivosti i distance (Glück, Koch 1998; Kretzenbacher 2010). Izvještaj njemačkog Instituta za demoskopiju Allensbach iz 2003. godine također ukazuje na to da slabi trend upotrebe T-zamjenice u odnosu na kraj osamdesetih. Posebno mlađe generacije od 16 do 29 godina postaju sve formalnije prilikom oslovljavanja i ne prelaze na *ti*-modus neposredno nakon upoznavanja.

Gstettner (2001), Sator (2003), Fierbinteanu (2010) i Kretzenbacher et al. (2006) su pokazali da između ljekara i pacijenata u Njemačkoj vlada simetričan odnos oslovljavanja V-zamjenicom. Istraživanja u srpskohrvatskom jeziku²⁰ (Levinger 1989;

¹⁹ Za detaljan historijski razvoj njemačkih zamjeničkih oblika vidi Simon 2003.

²⁰ U svom istraživanju Levinger se ograničila na Sarajevo i okolinu.

Kocher 1967) i bugarskom (Georgieva 1991) pokazala su otežane odnose u oslovljavanju, s obzirom da govornici sa sela u većini slučajeva ne koriste V-zamjenicu. Ovakva pojava se uopće ne uklapa u šemu oslovljavanja R. Browna i A. Gilmana (1960), jer nije uvjetovana socijalnim, odnosno društvenim odnosom govornika nego nedostatkom jedne forme oslovljavanja za izražavanje distanciranosti sagovornika u jezičkom inventaru određenog govornika.

Prije Drugog svjetskog rata vladao je asimetričan odnos oslovljavanja između pretpostavljenih i zaposlenika. Pretpostavljeni su zaposlenike oslovljavali T-zamjenicom, a zaposlenici nadređene V-zamjenicom. Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do promjene u smislu socijalističkog ideala jednakosti. No, nakon Hladnog rata istočnoevropske zemlje započinju proces približavanja zapadnim zemljama u mnogim domenama društveno-kulturnog života i forme oslovljavanja doživljavaju novi preobražaj. Iako se taj odnos u tadašnjoj Jugoslaviji usljed ranog distanciranja od Sovjetskog Saveza i otvaranje prema zapadu promijenio i mnogo prije devedesetih, u Bosni i Hercegovini dolazi tek u periodu od 1992. do 1995., ali i u poratnom periodu do učestalog korištenja T-zamjenice u javnom i institucionalnom diskursu. Rat, loša ekonomska situacija i teški socijalni i društveni uvjeti odrazili su se i na društvene vrijednosti, a samim tim i na korištenje jezičkih sredstava za izražavanje učtivosti. U dehumaniziranim ratnim i teškim poratnim uvjetima ljudi su se u prvom redu brinuli za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba, kao što su hrana, voda, higijena ili ogrjev, što je imalo za posljedicu da osobine kao učtivost i distanca izgube na vrijednosti. S druge strane, tokom rata građanke i građani Bosne i Hercegovine su razvili osobine poput solidarnosti, empatije i zajedništva, što je neminovno dovelo do češće upotrebe T-zamjenice. Još jedan razlog za sve češću upotrebu T-zamjenice bilo je i prisilno preseljenje u gradove seoskog stanovništva koje nerijetko u svom jezičkom inventaru nije imalo V-zamjenicu ili je veoma rijetko koristilo. U zadnjih dvadeset godina usljed stalnih društvenih i političkih promjena zamjenička forma oslovljavanja za izražavanje učtivosti, poštovanja i distance, kao i nominalne forme oslovljavanja "gospođa" i "gospodin", sve se češće koriste u javnom i institucionalnom diskursu.

5. OSLOVLJAVANJE ZAMJENICOM U NJEMAČKIM RAZGOVORIMA IZMEĐU LJEKARA I PACIJENATA

Analiza njemačkog korpusa je pokazala da je forma zamjeničkog oslovljavanja u 17 od ukupno 22 razgovora ista. Sagovornici se međusobno oslovljavanju isključivo V-

zamjenicom u svrhu izražavanja distance, učtivosti i poštovanja. Naredni primjeri pokazuju da V-zamjenica predstavlja uzus njemačkog zamjениčkog oslovljavanja. U prvom primjeru pacijent srednjih godina po prvi put dolazi kod urologa. U drugom isječku se radi o starijoj pacijentici koja dolazi kod interniste zbog jake prehlade. U trećem primjeru mlađa pacijentica posjećuje doktoricu opće prakse zbog bolova u želucu i mučnine. Pacijentkinja također informira doktoricu da se razdvojila od supruga.

(1) UR_HD_02²¹

- 1 D: morgen (-) (...) (—)
jutro (-) (...) (—)
- 2 bitte nehmen **sie** platz (—) herr (wendebrük)
izvolite *sjedite* (—) *gospodine* (wenderbrük)

(2) IA_MR_01

- 6 P: habse schon vierzehn tache
imam je već četrnaest dana
- 7 hab [ichs] schon hinner mir (0.8)
već toliko je imam
- 8 D: [hmja]
- 9 quält **sie** schon richtig
muči vas pravo

(3) AA_BI_01

- 38 D: na dann woran scheiterts denn dann
pa u čemu je onda problem
- 39 **ihr** seid doch beide noch jung was (0.7)
oboje ste još tako mladi jel
- 40 wie lange sind **sie** verheiratet
koliko ste u braku
- 41 P: im mai sind (0.2) sinds zwei jahre
u maju će biti (0.2) biće dvije godine

²¹ Prema transkripcijskom sistemu GAT 2 svi transkripti se pišu malim slovom, bez obzira na gramatička svojstva određenih vrsta riječi, a interpunkcijski znakovi poput tačke, zareza i sl. se ne koriste. Za prijevod na bosanski jezik korišten je kurziv. Sve transkripte je prevela autorka.

Ljekari iz prethodnih primjera, ali i ostalih 14 razgovora, sve pacijente i pacijentice oslovljavaju V-zamjenicom. Na osnovu toga zaključujem da na oslovljavanje ne utječu biološke varijable kao što su dob ili spol [mlada pacijentica u (3), starija pacijentica u (2)] niti stupanj međusobnog poznanstva [prvi pregled (1), kontrolni pregled (2) i (3)]. U primjeru (3) doktorica koristi drugo lice množine za oslovljavanje pacijentice i njenog supruga: *ih*r seid doch beide noch jung was (red 39), koje se inače koristi isključivo za oslovljavanje dvoje ili više ljudi koje ne persiramo. Ovaj oblik oslovljavanja se može shvatiti kao signal familijarnosti, jer se doktorica i pacijentica već poznaju. No, budući da je ovaj vid oslovljavanja jedini primjer indirektnog oslovljavanja T-zamjenicom, kako u ovom razgovoru tako i u ostala četiri razgovora između ove doktorice i njenih (mlađih i starijih) pacijenata, isti se na ovom mjestu može shvatiti kao lapsus.

Odstupanja u oslovljavanju se javljaju isključivo u stilu komuniciranja jednog ljekara opće prakse. Radi se o ljekaru koji pripada generaciji *Studentskog pokreta 1968.* i koji uz to upražnjava vještine stečene tokom psihoterapeutske edukacije. Ovaj ljekar mnoge svoje pacijente oslovljava upravo T-zamjenicom, s izuzetkom starijih pacijenata. U narednom primjeru se radi o mlađoj pacijentici koja se žali na tegobe u vezi sa sluhom, kao i na svoje radne kolege. Ljekar stavlja njene tegobe u širi psihološko-socijalni okvir s ciljem utvrđivanja eventualnih dubljih problema koji utječu na njene tegobe, ali i nezadovoljstvo u radnom okruženju. Pri tome joj se od početka razgovora obraća T-zamjenicom.

(4) AA_HD_02

- 60 D: das ist im grunde so (.) dieses (1.2) ähh (—)
to je u biti tako (.) da to (1.2) ähh (—)
- 61 kaum ertragen **kannst** dass dass (.) so n symptom dazu
možeš jedva podnijeti da da (.) tako jedan simptom može
- 62 führen kann
dovesti do toga
- 63 dass **du** (nu) dich (wirklich ausklinkst)
da se (nu) (zaista povučješ)
- 64 P: =mmhm
- 65 (1.3)
- 66 D: das macht **dir**
to te
- 67 (-)

- 68 P: ja ((schnauft))
da ((uzdiše))
- 68 D: auch angst d uäh äh [äh]
plaši d uäh äh [äh]
- 70 P: [ja] ja
[da] da

No, ljekar iz prethodnog primjera ne koristi T-zamjenicu u svakom razgovoru konsekventno. On, naime, u nekim razgovorima koristi naizmjenično T- i V-zamjenicu (tzv. *switching*) čime razgovor postaje više i manje formalan. Sljedeći primjer pokazuje naizmjenično korištenje obje zamjenice. Razgovor započinje formalnim oslovljavanjem V-zamjenicom i imeničkom etiketom *herr mai* (gospodine maiVOK) (primjer 5, red 6). Nešto kasnije u razgovoru ljekar reagira na iskaz pacijenta pitanjem u svrhu preciziranja pacijentovog prethodnog iskaza i prelazi pri tome na *ti*-modus (primjer 6, red 48). U istom razgovoru ljekar prelazi još dva puta na *vi*-modus.

(5) AA_HD_04

- 6 D: so ich glaub **herr mai**
dakle ja vjerujem **gospodine mai**
- 7 (4.2)
- 8 D: **sie** ham eine (.) (deutliche) situation (...)
vi imate jednu (.) (jasnu) situaciju (...)

(6) AA_HD_04

- 45 D: hm (12.6) ((Schreibgeräusche))
hm (12.6) ((škripa olovke))
- 46 was da auch so anhaltspunkt vom essen her selbst
što je također bio neki nagovještaj kroz samu
- 47 war (dass dass dafür so)
ishranu (da je da je za to tako)
- 48 (—) so dass **du** das annimmst
(—) tako da **pretpostavljaš**
- 48 dass die lebensmittel da nich so ganz in ordnung waren
da namirnice tamo nisu bile sasvim uredu
- 50 (1.5)

Do naizmjeničnog korištenje T- i V-zamjenice u navedenom razgovoru dolazi samo sporadično. Moguće je da se upravo kod korištenja V-zamjenice radi zapravo o lapsusu. No, istovremeno je njeno korištenje i svojevrsna potvrda da se i kod njemačkog ljekara javlja određena nesigurnost prilikom oslovljavanja pacijenta.

6. OSLOVLJAVANJE ZAMJENICOM U BOSANSKIM RAZGOVORIMA IZMEĐU LJEKARA I PACIJENATA

Kao što je već spomenuto, direktna upotreba zamjenice u svrhu oslovljavanja je u bosanskom jeziku iz gramatičkih i stilskih razloga često redundantna, jer je glagolski nastavak nositelj gramatičkog lica. No, ta odlika ne umanjuje raznolikost njihove upotrebe prilikom oslovljavanja pacijenata od strane ljekara. U sedam razgovora od ukupno 22, ljekari koriste V-zamjenicu za oslovljavanje pacijenta, a u četiri razgovora T-zamjenicu. U čak jedanaest razgovora registriran je posebni oblik oslovljavanja pacijenta, tzv. *switching* koji podrazumijeva više ili manje učestalu naizmjeničnu upotrebu obje zamjenice u razgovoru sa jednim te istim pacijentom.

6.1 Switching

Većinu pacijenata ljekari oslovljavaju V-zamjenicom, barem na početku razgovora kao znak izražavanja minimalne primjerene socijalne distance. No, u toku razgovora ljekari prema vlastitom nahođenju naizmjenično koriste drugo lice jednine i množine. U primjerima (7) i (8) radi se o pacijentu srednjih godina koji spada u tzv. „teške pacijente“ (Menz et al. 2008, Lalouschek 2008), što znači da daje nepotpune informacije ili pokazuje visok stupanj neznanja u vezi sa vlastitim tegobama, prijašnjim pregledima ili pak boravcima u bolnici. U toku razgovora ljekar konstantno provjerava navode pacijenta, postavljaajući mu dodatna pitanja u svrhu preciziranja njegovih iskaza.

(7) AA_ME_02 (02:58-03:04)

79 D: u travniku **ste ležali**

80 P: ja

81 D: al to nije zbog srca to je zbog pluća bilo

82 P: (.) nije

(8) AA_ME_02 (03:18)

91 D: (-) znači (-) hm zbog čega **si radio** ovaj ultrazvuk

Drugi oblik nesigurnosti prilikom oslovljavanja pacijenta prikazan je u narednom primjeru. Ljekar ne može procijeniti pacijentov nivo razumijevanja razgovora. Radi se, naime, o pacijentu srednjih godina koji usljed moždanog udara od prije pet godina veoma otežano hoda i usporeno komunicira. U njegovoj pratnji se nalazi supruga sa kojom ljekar također naizmjenično razgovara, što potvrđuje njegovu nesigurnost u vezi sa nivoom razumijevanja pacijenta. Prilikom oslovljavanja pacijenta ljekar gotovo naizmjenično u svakom novom govornom prilogu (eng. *turn*, njem. *Redebeitrag*) koristi drugu zamjenicu. Tokom razgovora ljekar mijenja formu oslovljavanja ukupno devet puta.

(9) UR_IF_02 (01:30-01:46)

59 D: na dvaput **mokrite**

60 P: ja

61 (1.78)

62 D: **možeš** li mi to približit **možeš** li mi to objasnit kako to na dva put **mokriš**

Evidentno je da svi ovi ljekari u toku razgovora prelaze sa *vi*-modusa na *ti*-modus, čime razgovor postaje manje formalan, no isto tako u nastavku razgovora ponovo prelaze sa *ti*- na *vi*-modus. To se dešava naročito u rutinskim floskulama kojima započinju određenu interakcijsku aktivnost, kao što je pozdravljanje, započinjanje razgovora, početak fizičkog pregleda, traženje na uvid prijašnje medicinske dokumentacije ili pitanje koje lijekove pacijenti uzimaju. Naredni isječak je iz razgovora ljekara i starije pacijentice koja je prema vlastitim navodima nepismena. U toku razgovora ljekar oslovljava pacijenticu T-zamjenicom. Izuzetak predstavlja primjer (10) u kojem od pacijentice zahtijeva na uvid prijašnju dokumentaciju.

(10) AA_NE_01 (02:45-02:46)

119 D: [**nađite** mi dokumenta]ciju ja

U primjeru (11) ljekar započinje fizički pregled starije pacijentice, koristeći formalni *vi*-modus (11), nakon čega ponovo prelazi na oslovljavanje T-zamjenicom (12).

(11) AA2_HE_05 (03:07)

139 D: dobro (-) **rasprem**ite se malo

(12) AA2_HE_05 (04:53)

171 D: kako **si** s vidom kako **vidiš**

Naredni primjer pokazuje jedan radikalniji vid prelaska s jedne na drugu zamjениčku formu oslovljavanja, naime, do promjene zamjenice dolazi u okviru jednog istog govornog priloga ljekara prilikom obraćanja pacijentici srednjih godina.

(13) AA2_SE_03 (03:55)

175 D: **spusti** to **možete** pokrit

Ovakav oblik oslovljavanja ovisi od kontekstualnih faktora (nesigurnost ljekara kod određenih "teških pacijenata", ranije iskustvo da određeni pacijenti, uglavnom stariji od 70 godina, pacijenti sa sela, i sl. smatraju *vi*-modus komplikovanim ili ga uopće ne koriste), komunikacijskog stila svakog ljekara kao i od generalno prisutne tendencije u bosanskohercegovačkom društvu ka neformalnom oslovljavanju.

6.2. V-zamjenica

Isključivo oslovljavanje pacijenata V-zamjenicom, neovisno od njihove dobi, spola ili tipa pacijenta, registrirano je samo kod internistice. Dva druga ljekara koriste isključivo V-zamjenicu prilikom oslovljavanja pacijenta u samo po jednom slučaju. Kao što je do sada više puta naglašeno, direktno zamjениčko oslovljavanje je u mnogim kontekstima redundantno. No, upravo zato, direktna upotreba zamjenice prilikom oslovljavanja može imati dodatnu pragmatičku funkciju u svrhu intenziviranja interaktivne radnje koja pacijenta predstavlja negativno²². Primjer pokazuje reakciju doktorice na prethodni iskaz pacijenta, koji je hronični dijabetičar, da jede samo dva puta dnevno. Doktorica koristi V-zamjenicu.

(14) IA_AB_01 (08:26-08:30)

363 D: to nije dobro **anto** koliko **anto** koliko puta šećeraš jede

364 **vi** meni recite **vi** ste šećeraš **morate** to znat bolje od mene koliko puta šećeraš jede

²² Za pojam negativnog predstavljanja drugog vidi Holly 2001.

Naglašena i ponovljena upotreba V-zamjenice u kombinaciji sa prethodnim oslovljavanjem pacijenta imeničkom etiketom *anto* (red 363) intenzivira njenu kritiku upućenu pacijentu da je njegovo ponašanje kao hroničnog bolesnika pogrešno i štetno. Analogno prethodnom primjeru, direktna upotreba V-zamjenice u funkciji intenziviranja interaktivne radnje koja pacijenta predstavlja negativno se često javlja u reakcijama ljekara na iskaze pacijenta u kojima manifestiraju neznanje u vezi sa svojom bolešću ili životnim navikama koje štete njihovoj bolesti.

6.3 T-zamjenica

Oslovljavanje pacijenata isključivo u *ti*-modusu javlja se u četiri razgovora. U svim tim primjerima radi se o određenom tipu pacijentica koje su starije od 70 godina, a čiji način govora i odjeća upućuju na njihovo ruralno *i/ili* veoma tradicionalno porijeklo, niži stupanj obrazovanja, ali i veoma nizak nivo medicinske pismenosti (eng. *health literacy*)²³. Ovakav neformalni vid oslovljavanja se najčešće koristi kako bi se izbjegli komunikativni nesporazumi, s obzirom da ovaj tip pacijentica ne pokazuje spremnost za promjenu ili prilagodbu vlastitih interakcijskih aktivnosti. No, oslovljavanje T-zamjenicom može indicirati i svojevrsnu ljekarsku nadmoć i indirektno predbacivanje, kao što je slučaj u narednom primjeru. Radi se o reakciji ljekara na odgovor jedne starije pacijentice, koja pripada gore opisanom tipu, da je sve boli.

(15) AA2_FC_02 (01:07-01:08)

22 D: [če]kaj ba pa ne može te sve bolit de ti meni reci šta ti je glavna tegoba zbog koje si ti nama sad došla ovdje

Koristeći konstrukciju u svrhu indirektnog ukora *čekaj ba*, ljekar signalizira da je naišao na smetnju za vrijeme rutinskog pregleda koja se mora korigirati, tj. ukloniti. Partikula *ba*, koja se u našem jeziku koristi isključivo u kombinaciji sa T-zamjenicom, u naredbenom iskazu indicira da je u iskazu pacijentice došlo do propusta u vršenju očekivane interakcijske radnje. Konstrukcijom *pa ne može te sve bolit* ljekar indicira

²³ “Health literacy implies the achievement of a level of knowledge, personal skills and confidence to take action to improve personal and community health by changing personal lifestyles and living conditions. Thus, health literacy means more than being able to read pamphlets and make appointments. By improving people’s access to health information, and their capacity to use it effectively, health literacy is critical to empowerment.” Izvor: <https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=health+literacy&ie=UTF-8&oe=UTF-8#>. Pristup 14. 09. 2019.

daljnje propuste u odgovoru pacijentice. Partikula *ba* implicira zamjerku "prikrivenu" u razgovornoj partikuli koja, također, može signalizirati i bliskost. Reformulacijom svog prethodnog pitanja uz korištenje partikule *de* i direktnog zamjениčkog oslovljavanja *ti*: *de ti meni reci koja je tvoja glavna tegoba*, ljekar prilagođava svoj iskaz pacijentici²⁴ s ciljem dobijanja konkretnije informacije. Kombinacijom T-zamjenice i razgovornih partikula *ba*, *pa* i *de* dolazi do miješanja profesionalne neutralnosti ljekara i jednog skoro familijarnog odnosa prema pacijentici.

ZAKLJUČAK

Za razliku od njemačkih ljekara koji, sa izuzetkom jednog ljekara, pacijente isključivo oslovljavaju V-zamjenicom, analiza bosanskog korpusa pokazuje da bosanski ljekari koriste raznovrsnije forme oslovljavanja pacijenata. U kontekstu kulturoloških i kontekstualnih okvira, ovakvi vidovi oslovljavanja prevazilaze osnovnu funkciju oslovljavanja u institucionalnom kontekstu u svrhu izražavanja distance i učtivosti i preuzimaju dodatne pragmatičke funkcije.

Oslovljavanje	Njemački	Bosanski
Doktor → pacijent	Vi (tri ljekara) Switching	Switching (tri ljekara) Vi Ti

Tabela 2. Prikaz formi oslovljavanja

U velikom broju slučajeva neformalno oslovljavanje pacijenata u bosanskim medicinskim susretima omogućava bolju, a nerijetko i jedinu moguću komunikaciju sa određenim pacijentima, jer bi razgovor vođen u *vi*-modus izazvao nesigurnost pacijenta ili prekršio bosanskohercegovačku kulturološki uslovljenu neformalnost u oslovljavanju. Osim toga, u kontekstima u kojima se direktno zamjениčko oslovljavanje može izostaviti iz gramatičkih ili stilskih razloga, i T- i V-zamjenica se upotrebljavaju u svrhu intenziviranja kritike ili poučavanja pacijenta, tj. u interakcijskim radnjama koje pacijente predstavljaju na negativan način. Upotrebom zamjениčkih oblika oslovljavanja u kombinaciji sa drugim jezičkim sredstvima (npr. partikulama, imeničkim etiketama oslovljavanja), bosanski ljekari iskazuju znatno autoritativniji odnos prema svojim pacijentima od njemačkih.

²⁴ Za pojam *recipient design* vidi Sachs et al. 1974.

Kuriozitet u oslovljavanju bosanskih pacijenata predstavlja i tzv. *switching* zamjениčkih formi u toku razgovora sa jednim te istim pacijentom. Ovakav oblik oslovljavanja predstavlja ujedno i najčešći oblik oslovljavanja pacijenata. Pri izboru određene zamjenice ljekari se nerijetko intuitivno oslanjaju na svoj osjećaj, određen kontekst i tip pacijenta. U najvećem broju slučajeva formalnu V-zamjenicu koriste samo u rutinskim pitanjima koja se odnose na početak razgovora, pacijentove tegobe ili početak fizičkog pregleda.

Za razliku od načina oslovljavanja u bosanskim medicinskim susretima, u njemačkom korpusu je registriran jedan nešto drugačiji oblik naizmjeničnog korištenja obje zamjenice u razgovoru sa istim pacijentom. U cjelokupnom njemačkom korpusu *switching* se javlja samo kod jednog ljekara koji pripada generaciji *Studentskog pokreta 1968.* i svoje stalne pacijente oslovljava T-zamjenicom, koristeći pri tome sporadično i V-zamjenicu. Ovakav vid oslovljavanja je svakako u suprotnosti sa tvrdnjama Glücka i Kocha (1998: 5) da u njemačkom jeziku nije moguć prelazak sa jednog oblika zamjениčkog oslovljavanja na drugi u toku razgovora sa jednim te istim sagovornikom i pokazuje da i u njemačkom jeziku postoji određen vid nesigurnosti pri oslovljavanju. No, njemački korpus je isuviše mali da bismo mogli izvesti opći zaključak po ovom pitanju.

Rezultati analize oslovljavanja pacijenata u autentičnim bosanskim razgovorima između ljekara i pacijenata ne odstupaju samo od rezultata i uvriježenih normi oslovljavanja u njemačkim medicinskim susretima, nego su u suprotnosti sa svim dosadašnjim kvantitativnim analizama zamjениčkog oslovljavanja između ljekara i pacijenata, a koje su rezultirale tezama da je *vi*-modus prototipični modus oslovljavanja bosanskih pacijenata. Ovo istraživanje, stoga, predstavlja dobru osnovu za buduća istraživanja fenomena oslovljavanja i njegovih interaktivnih funkcija, kako u specifičnim medicinskim susretima, kao što je npr. palijativna njega, tako i u institucionalnim kontekstima sudstva, administracije ili školstva.

LITERATURA

1. Allensbach (2003), "Weniger schnell per 'du'" [Slower transition to du], Allensbacher Berichte 9/2003, http://www.ifd-allensbach.de/pdf/prd_0309.pdf
2. Besch, Werner (1998), *Duzen, Siezen, Titulieren: Zur Anrede im Deutschen heute und gestern*, 2. ergänzte Auflage, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
3. Betsch, Michael, Tilman Berger (2009), "76. Anredesysteme", u: Kempgen, Sebastian, Peter Kosta, Tilman Berger, Karl Gutschmidt, ur., *Die Slavischen Sprachen - The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und ihrer Erforschung. An International Handbook of their History, their Structure and their Investigation*. (Reihe: Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft / Handbooks of Linguistics and Communication Science 32.1), 1019-1028, Mouton de Gruyter, Berlin, New York
4. Braun, Friederike (1988), *Terms of address: Problems of patterns and usage invarious languages and cultures*, Mouton de Gruyter, Berlin
5. Braun, Friederike, Armin Kohz, Klaus Schubert (1986), *Anrededeforschung. Kommentierte Bibliographie zur Soziolinguistik der Anrede*, Narr, Tübingen
6. Brown, Roger, Albert Gilman (1960), "The Pronouns of Power and Solidarity", u: Sebeok, Thomas A., ur., *Style in Language*, Cambridge, Massachusetts, 253-276.
7. Byrne, Patrick S., Barrie E. L. Long (1976), *Doctors talking to patients: A Study of the Verbal Behaviour of General Practitioners Consulting in their Surgeries*, HSMO, Royal College of General Practitioners, London
8. Clyne, Michael, Catrin Norrby, Jane Warren (2009), *Language and Human Relations: Styles of Address in Contemporary Language*, Cambridge University Press, New York
9. Deppermann, Arnulf (1999), *Gespräche analysieren. Eine Einführung in konversationsanalytische Methoden*. (= Qualitative Sozialforschung 3), 2. Auflage, Leske und Budrich, Opladen
10. Deppermann, Arnulf (2007), *Grammatik und Semantik aus gesprächsanalytischer Sicht*, de Gruyter, Berlin, New York
11. Drew, Paul, John Heritage (1992), "Analyzing talk at work: An introduction", u: Drew, Paul, John Heritage, ur., *Talk at work: Interaction in institutional settings*, Cambridge University Press, Cambridge, 3- 65.

12. Dury, Richard (2007), "You and Thou in Early Modern English: cross-linguistic perspectives", u: Espass, Stephan, ur., *Germanic Language Histories 'from Below' (1700-2000)*, Walter de Gruyter, Berlin, 129-148.
13. Džanko, Minka (2018), *Sprachlich-interaktive Elemente rollenbezogener Asymmetrie im Vergleich deutscher und bosnisch-herzegowinischer Arzt-Patient-Gespräche*, Disertacija, Universität Mannheim
14. Fierbințeanu, Hermine (2010), "Einige Höflichkeitsdistinktionen bei Personal pronomina des Deutschen und Rumänischen", u: Bock, Bettina, Ioan Lăzărescu, Rosemarie Lühr, ur., *Wahrheit, Recht, Verantwortung. Normen- und Wertbegriffe im interkulturellen Kontext. GGR-Beiträge zur Germanistik* 25, Universităţii din Bucureşti, 153-172.
15. Garfinkel, Harold (1967), *Studies in ethnomethodology*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ
16. Georgieva, Elena (1991), "Za upotrebatu na mestoimenijata Ti i Vie kato formi na obrăštenie v intersubektno občuvane", *Bălgarski ezik* 41, 471-477.
17. Glück, Helmut, Kristine Koch (1998), "Du oder Sie. Anredekonventionen in Deutschland und in anderen Ländern", *Der Sprachspiegel* 42, 1-9.
18. Gstettner, Andreas (2001), *Die Götter in Weiß und ihr „Fall“*. Kritische Diskursanalyse zur Kommunikation zwischen Arzt und Patient anhand von Erstgesprächen an einer onkologischen Ambulanz. Eine empirische Untersuchung, Univ., Dipl.-Arb., Graz
19. Hart, Julian T. (1998), "Expectations of health care: Promoted, managed or shared?", *Health Expectations* 1, 1, 3-13.
20. Heritage, John (2004), "Conversation analysis and institutional talk: Analysing data", u: Silverman, D., ur., *Qualitative research: Theory, method and practice*, Sage Publications, London, 161-182.
21. Heritage, John (2005), "Conversation analysis and institutional talk", u: Fitch, K., R. Sanders, ur., *Handbook of language and social interaction*, Erlbaum, Mahwah, 103-147.
22. Heritage, John (2009), "Negotiating the legitimacy of medical problems: A multi-phase concern for patients and physicians", u: Brashers, Dale E. et al., ur., *Health Communication*, Routledge, New York, 147-164
23. Heritage, John, Steven Clayman (2010), *Talk in action: Interactions, identities and institutions*, Wiley – Blackwell, Chichester
24. Heritage, John, Douglas W. Maynard, (2006), "Introduction: Analyzing primary care encounters", u: Heritage, John, Douglas Maynard, ur.,

- Communication in Medical Care: Interactions between Primary Care Physicians and Patients*, Cambridge University Press, Cambridge, 1-21
25. Heritage, John, Jeffrey Robinson (2006), "Accounting for the visit: giving reasons for seeking medical care", u: Heritage, John, Douglas W Maynard, ur., *Communication in Medical Care: Interactions between Primary Care Physicians and Patients*, Cambridge University Press, Cambridge, 48-85.
 26. Hutchby, Ian, Robin Wooffitt (2008), *Conversation analysis*, 2. Auflage, Polity Press, Cambridge, UK
 27. Kocher, Margaret (1967), "Second person pronouns in Serbo-Croatian", *Language* 43.3, Part 1, 725-741.
 28. Kickbusch, Ilona (2006), *Die Gesundheitsgesellschaft*, Verlag Gesundheitsförderung, Hamburg
 29. Kretzenbacher, Heinz L. (2010), "Man ordnet ja bestimmte Leute irgendwo ein für sich ...': Anrede und soziale Deixis". *Deutsche Sprache. Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation* 38.1, 1-18.
 30. Kretzenbacher, Heinz L., Michael Clyne, Doris Schüpbach (2006), "Pronominal address in German: Rules, anarchy and embarrassment potential", *Australian Review of Applied Linguistics* 29.2, 17. 1-17.
 31. Lalouschek, Johanna (2008), "Ärztliche Gesprächspläne und Anliegen von PatientInnen in der chronischen Schmerzbehandlung. Arbeitspapier zum Forschungsprojekt „Schmerzdarstellung und Krankheitserzählung“, http://www.univie.ac.at/linguistics/personal/florian/Schmerzprojekt/downloads/Arbeitspapier_2008_Patientenanliegen_Lalouschek.pdf
 32. Levinger, Jasna (1989), "Dihotomija u oslovljavanju: Upotreba zamjenica Vi i Ti u sarajevskom regionu", *Književni jezik* 18.4, 187-206.
 33. Menz, Florian, Johanna Lalouschek, Andreas Gstettner (2008), *Effiziente ärztliche Gesprächsführung. Optimierung kommunikativer Kompetenz in der ambulanten medizinischen Versorgung. Ein gesprächsanalytisches Trainingskonzept*, LIT Verlag, Wien
 34. Mishler, Elliot G. (1984), *The Discourse of Medicine: Dialectics of Medical Interviews*, Ablex, Norwood, N. J.
 35. Neises, Mechthild, Susanne Ditz, Thomas Spranz-Fogasy, ur. (2005), *Psychosomatische Gesprächsführung in der Frauenheilkunde. Ein interdisziplinärer Ansatz zur verbalen Intervention*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, Stuttgart

36. Norrby, Catrin, Camilla Wide, Jan Lindström, Jenny Nilsson (2015), "Interpersonal relationships in medical consultations. Comparing Sweden Swedish and Finland Swedish address practices", *Journal of Pragmatics* 84, 121–138.
37. Nowak, Peter (2010), *Eine Systematik der Arzt-Patient-Interaktion. Systemtheoretische Grundlagen, qualitative Synthesemethodik und diskursanalytische Ergebnisse zum sprachlichen Handeln von Ärztinnen und Ärzten*, Peter Lang, Frankfurt a. M.
38. Nowak, Peter, Thomas Spranz-Fogasy (2009), "Medizinische Kommunikation – Arzt und Patient im Gespräch", *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 2008. Intercultural German Studies*. (= Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 34), Iudicium, München, 80-96.
39. Rathmayr, Renate (1992), "Nominale Anrede im gesprochenen Russischen, Serbokroatischen und Tschechischen", u: Reuther, Tilmann, ur., *Slavistische Linguistik* 1991, Sagner, München, 265-309.
40. Rathmayr, Renate (1996), *Pragmatik der Entschuldigungen: vergleichende Untersuchung am Beispiel der russischen Sprache und Kultur*, Böhlau Verlag, Köln
41. Sacks, Harvey, Emanuel A. Schegloff, Gail Jefferson (1974), "A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation", *Language* 50, 696-735.
42. Sator, Marlene (2003), *Zum Umgang mit Relevanzmarkierungen im Ärztinnen-Patientinnen-Gespräch. Eine konversationsanalytische Fallstudie eines Erstgesprächs auf der onkologischen Ambulanz*. Universität Wien, Wien
43. Schlund, Katrin (2009), *Genese und Gebrauch von Höflichkeitsformeln im Serbischen und Deutschen: Ein funktionales Model der Höflichkeit und seine Anwendung*, Otto Sagner, München, Berlin
44. Schlund, Katrin (2014), "Aspects of linguistic politeness in Serbian. A data-based comparison with German", *Linguistik Online* 69.7, 69-89.
45. Schüpbach, Doris, John Hajek, Jane Warren, Michael Clyne, Heinz Kretzenbacher, Catrin Norrby (2007), "A cross-linguistic comparison of address pronoun use in four European languages: Intralingual and interlingual dimensions", *Annual Meeting of the Australian Linguistic Society*, 2-12.
46. Selting, Margret, Peter Auer, Dagmar Barth-Weingarten, Jörg Bergmann, Pia Bergmann, Karin Birkner, et al. (2009), *Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem 2 (GAT 2). Gesprächsforschung – Online Zeitschrift zur verbalen Interaktion* 10, 353-402.

47. Sifianou, Maria (1992), *Politeness phenomena in England and Greece: A crosscultural perspective*. Clarendon, Oxford
48. Simon, Horst J. (2003), *Für eine grammatische Kategorie 'Respekt' im Deutschen: Synchronie, Diachronie und Typologie der deutschen Anredepronomina*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
49. Sorjonen, Marja-Leena, Anssi Peräkylä, Kari Eskola (2001), *Keskustelu lääkärin vastaanotolla (Conversationata Doctor's Consultation)*, Vastapaino, Tampere
50. Spranz-Fogasy, Thomas (1987), "Alternativen der Gesprächseröffnung im ärztlichen Gespräch", *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 3, 293-302.
51. Spranz-Fogasy, Thomas (2005), "Kommunikatives Handeln in ärztlichen Gesprächen", u: Neises, Mechthild, Susanne Ditz, Thomas Spranz-Fogasy, ur., *Psychosomatische Gesprächsführung in der Frauenheilkunde. Ein interdisziplinärer Ansatz zur verbalen Intervention*, Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, Stuttgart, 17-47.
52. Spranz-Fogasy, Thomas (2010), "Verstehensdokumentation in der medizinischen Kommunikation: Fragen und Antworten im Arzt-Patient-Gespräch", u: Deppermann, Arnulf, Ulrich Reitemeier, Reinhold Schmitt, Thomas Spranz-Fogasy, ur., *Verstehen in professionellen Handlungsfeldern*, Narr, Tübingen, 27-116.
53. Spranz-Fogasy, Thomas, Jenny Winterscheid (2013), "Medizinische Kommunikation. Allgemeine und pädiatrische Gespräche", u: Bentele, Günter, Manfred Piwinger, Gregor Schönborn, ur., *Kommunikationsmanagement. Strategien, Wissen, Lösungen* (Loseblattwerk), (Aktualisierungslieferung Mai 2013. Art.-Nr. 04909083.), Luchterhand, Neuwied, 1-33.
54. Stone, Gerald (1977), "Address in the Slavonic Languages", *The Slavonic and East European Review*, 55(4), 491-505, <http://www.jstor.org/stable/4207536>
55. Ten Have, Paul (1991), "Talk and institution: A reconsideration of the 'asymmetry' of doctor – patient interaction", u: Boden, D., D. H. Zimmerman, ur., *Talk and social structure: Studies in ethnomethodology and conversation analysis*, Polity Press, Cambridge, 138-163.
56. White, Jocelyn C., Connie Rosson, John Christensen, Rosemary Hart, Wendy Levinson (1997), "Wrapping things up: A qualitative analysis of the closing moments of the medical visit", *Patient Education and Counseling* 30, 2, 155-165.
57. Wierzbicka, Anna (1985), "Different cultures, different languages, different speech acts: Polish vs. English". *Journal of Pragmatics* 9, 145-178.

PRONOMINAL FORMS USED TO ADDRESS PATIENTS: A COMPARATIVE STUDY OF GERMAN AND BOSNIAN LANGUAGE

Summary

The comparative studies of pronominal forms of address in German and Bosnian/Croatian/Serbian (up to the 1990s Serbo-Croatian) have so far shown the complexity of this linguistic and social phenomenon (Rathmayr 1992; Betsch/Berger 2009; Schlund 2009). The focus of research in this comparative study lies on pronominal forms used to address patients in authentic medical encounters. In this study I consider and compare the forms of address in medical consultations as well as identify their pragmatic use by contrasting the Bosnian and German data. My research draws on interactional data consisting of 44 audiotaped and transcribed conversations between the Bosnian and German doctors and patients. The data was examined and compared by using a qualitative CA data analysis method. The Bosnian data showed that physicians use different forms to address their patients such as: T-pronoun, V-pronoun, and an alternating use of both pronouns to address the same patient within one single conversation (so-called switching). In the German doctor-patient encounters, the use of the T-pronoun or the alternating use of both forms of address was only observed in case of one physician. Unlike the German patients, the Bosnian patients are being addressed in a more informal way, and depending on the context, certain forms of address go beyond expressing politeness and distance. The comparison of data, based on natural institutional interaction, aims to highlight contemporary tendencies and interactive differences in the system of address of these two European languages.

Key words: address pronouns; German; Bosnian; conversation analysis.

Adresa autora
Authors' address
Minka Džanko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
minka_dzanko@yahoo.de
minka.dzanko@ff.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Maida Dautović

VEZNIK *DIYE* I NJEGOVI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU U
ROMANU "DERVIŞ VE ÖLÜM" ("DERVIŞ I SMRT") / CONJUNCTION *DIYE*
AND ITS EQUIVALENTS IN THE BOSNIAN LANGUAGE IN THE NOVEL
"DEATH AND THE DERVISH" 177

UDK 811.512.161:811.163.43
81'255.2:81'367.332.8

Primljeno: 07. 03. 2019.

Pregledni rad
Review paper

Maida Dautović

VEZNIK *DIYE* I NJEGOVI EKVIVALENTI U BOSANSKOM JEZIKU U ROMANU *DERVIŞ VE ÖLÜM* (DERVIŞ I SMRT)

Ovaj rad govori o vezniku *diye* i njegovim ekvivalentima u bosanskom jeziku u romanu *Derviş i smrt*. Kontrastivnom analizom primjera iz navedenog romana pokazat će se da li postoje ekvivalenti u bosanskom jeziku za veznik *diye*, da li rečenice s veznikom *diye* imaju zaista namjerno značenje, budući da se ovaj veznik u turskom jeziku, između ostalog svrstava i u veznike namjernih rečenica. Potom šta razlikuje namjerne rečenice s veznikom *diye* od onih rečenica koje imaju neko drugo značenje. Jedno od pitanja kojim će se rad pozabaviti jeste da li su rečenice s veznikom *diye* turske zavisnosložene rečenice ili pak nisu. Morfološki gledano veznik *diye* je gerund glagola *demek* (reći). Često se koristi kao veznik „da“ ili „kako“ u izričnim rečenicama. Bez obzira na svoju sintakstičku karakteristiku on se ponaša kao pravi veznik i ima funkciju subordinatora između dvije rečenice. Prilikom prevoda sa turskog jezika na bosanski jezik dolazimo u situaciju kada ne možemo pronaći odgovarajući prevodni ekvivalent, pa se često onda takvi veznici prevedu vezničkim prilozi, gerundima, proparticipima ili participima koji imaju vezničku funkciju. Rad će, također, govoriti o sintakstičkim i semantičkim karakteristikama veznika *diye*, kao i o njegovoj funkciji i frekventnosti u turskoj rečenici.

Ključne riječi: veznici; veznički prilozi; namjerna rečenica, *Derviş i smrt*;

UVOD

Ovaj rad govori o "vezniku" *diye* i njegovim ekvivalentima u bosanskom jeziku u romanu *Derviš i smrt*. Rad će kroz primjere prezentovati ekvivalente "veznika" *diye* na bosanskom jeziku. Kontrastivnom analizom primjera iz navedenog romana pokazat će se koji su to veznici iz bosanskog jezika ekvivalenti "vezniku" *diye* u turskoj rečenici. Prije nego se krene u dublju analizu, smatramo za shodno objasniti pojam "veznik" *diye*. Naime, u tursko-turskom riječniku *Türkçe Sözlük* 'diye' je objašnjeno na sljedeći način: „diye zf. 1. Herhangi bir yargıya vararak. 2. Nitleyerek 3. Sanarak, diyerek“ (diye gerund 1. steći bilo kakav sud, 2. karakterizirajući 3. misleći, govoreći)(TDK 2009: 544).

U turskim gramatikama "veznik" *diye* je okarakterisan kao gerund, a o tome ćemo govoriti u dijelu rada gdje su opisane njegove morfološke karakteristike. Dakle, leksikalizacijom koja se desila ovom gerundu on prelazi i u upotrebu veznika izrazito gramatičke funkcije.

Također, jedno od pitanja kojim će se rad pozabaviti jeste da li se rečenice s veznikom *diye* u turskom jeziku mogu svrstati u zavisnosložene. Morfološki gledano, veznik *diye* je gerund glagola *demek* (reći). U radu se polazi od hipoteze da se "veznik" *diye* često koristi kao "da" ili "kako" u izričnim rečenicama i bez obzira na svoju sintakstičku karakteristiku on se ponaša kao pravi veznik i ima funkciju subordinatora između dvije rečenice. Rad će, također, govoriti o sintaksičkim i semantičkim karakteristikama veznika *diye*, kao i o njenoj funkciji i zastupljenosti u turskoj rečenici.

1. MORFOLOŠKE KARAKTERISTIKE VEZNIKA *DIYE*

U bosanskom jeziku nije zastupljen veznik *diye*, međutim, s turskog jezika na bosanski ovaj veznik prevodimo vezničkim prilozima, gerundima, participijima ili participijima koji imaju vezničku funkciju. U turskom jeziku subordinacija s veznikom *diye* moguća je u: izričnim, zavisnoupitnim, zavisnopoticajnim, atributnim izričnim, namjernim i uzročnim rečenicama.

U ovom radu će se razmotriti mogućnosti ekvivalencije veznika *diye* u namjernim rečenicama u turskom i bosanskom jeziku. Naime, veznici namjernih rečenica u bosanskom jeziku su "da", "zato što", "zbog toga što" ... Na naš jezik veznik *diye* se uglavnom prevodi veznicima namjerne rečenice, ali veoma često i veznicima uzročnih rečenica. To je najbolje objašnjeno u gramatici hrvatskog jezika autora Silića i Pranjića

kovića: „I namjerne ili finalne rečenice slične su uzročnima, i to zato što značenja uzroka i namjere imaju izravnih dodirnih točaka. Namjera bi se naime mogla odrediti kao poseban tip uzroka, pa bi se moglo reći da uzrok uključuje namjeru ali da ne može biti obratno, tj. da namjera ne može uključivati uzrok. Uzrok je po svojoj naravi u pravilu izvjestan, realan. Namjera je međutim po svojoj naravi uvijek neizvjesna, nikad nije sigurno da se radnja koja se namjerava realizirati doista i realizira ili da će se doista i realizirati” (Silić, Pranjeković: 2007: 345).

Prilikom prevoda sa turskog jezika na bosanski jezik dolazimo u situaciju kada ne možemo pronaći odgovarajući prevodni ekvivalent, pa se često onda takvi veznici prevedu vezničkim priložima, gerundima, proparticipima ili participima koji imaju vezničku funkciju. Rad će, također, govoriti o sintaksičkim i semantičkim karakteristikama veznika *diye*, kao i o njegovoj funkciji i zatsupljenosti u turskoj rečenici.

U svome radu „Logičko-semantički i semantičko-sintaksički odnos upravnog i autroskog govora u složenim rečenicama s kvazi-veznikom/transformantom *diye* u savremenom turskom jeziku“ Ekrem Čaušević najbolje opisuje prirodu i genezu veznika *diye*. On navodi da kvazi-veznik/ transformant *diye* predstavlja leksikalizirani gerundiv na $-y(a)$ od glagola demek „reći, kazati“. Zbog svoje male fonetske mase ovaj se gerundiv obavezno upotrebljava u dubletnoj formi, npr. ağlaya ağlaya (neprestano, stalno plačući). S njim u genetičkoj vezi je i znatno mlađi gerundiv $-(y)arak$, $-(y)a +$ komparativni sufix *rak*, koji se za razliku od prvog nikada ne upotrebljava u dubletu: ağlayarak (plačući). Spomenuti gerundivi se na naš jezik prevode glagolskim prilogom vremena sadašnjeg ili prošlog. Također, važno je spomenuti da se gerundiv *diye* vremenom leksikalizirao, a posljedica te njegove leksikalizacije je otpadanje udvojene forme (*diye diye*) koja je inače obavezna za sve ostale glagole. Leksikalizacija gerundiva *diye* otvorila je mogućnost njegove preobrazbe u neku vrstu veznika izrazito gramatičke funkcije. (Čaušević 1989: 42-44)

U turskoj gramatici *Türk Dil Bilgisi* Muharrema Ergina u dijelu knjige o gerundima *diye* je opisan ovako: „Bugün tek olarak kullanılan di-y-e gerundiumu ise artik edat durumuna düşmüş gibidir: böyledir diye...geldin diye...misallerinde olduğu gibi“. (Gerund *diye* se danas ubraja u prepozicije, naprimjer recimo ovako, recimo doşao si....) (Ergin 1977: 339).

Mirjana Teodosijević u knjizi *Turski jezik u svakodnevnoj komunikaciji* za gerund *diye* kaže da je *diye*/govoreći gerund glagola demek/ reći, govoriti, kazati. Na Orhonskim natpisima javlja se kao *diyim*, *tiyin*, a u kasnijoj fazi razvoja jezika javljaju se i oblici *deyu* i *diyü*. Autorica navodi da zbog svoje višeznačnosti upotreba ovog gerunda veoma zbunjuje studente turskog jezika (Teodosijević 2004: 273).

2. ZNAČENJA I UPOTREBA VEZNIKA *DIYE*

Vežnikom *diye* u turskom jeziku se izražava subordinacija, a ona je s ovim vežnikom moguća u izričnim, zavisnoupitnim, zavisnopoticajnim, atributnim izričnim, namjernim i uzročnim rečenicama (Čaušević 1996: 507-510). U sljedećim primjerama zastupljene su upitne rečenice. „Upitnim rečenicama se postavlja pitanje, većina upitnih rečenica pored osobene intonacije kao obilježja upitnosti, sadrži i koju upitnu riječ: upitnu zamjenicu ili zamjениčki pridjev (ko, šta/što, koji, čiji; kakav, kolik...), upitni zamjениčki prilog (gdje, kuda, kamo, kada, zašto, kako, koliko...) ili upitnu riječicu (zar, li)“ (Jahić, Halilović, Palić, 2000: 361). Konkretno u ovim primjerima su zastupljena sljedeća obilježja upitnosti: upitni zamjениčki prilog *zašto* („Zašto?“ upitao je tiho. s. 103, “Zašto ovo radiš? - Ne znam” s. 93), upitna riječica *li* („Jesi li zadovoljan?- upitao je, gledajući me mirno.), upitna zamjenica *šta* („Šta? Ne, nisu.“ s. 162).

- “Neden?” diye sordu alçak bir sesle. (s. 80)
„Zašto?“ upitao je tiho. (s. 103)
- Bana durgunlukla bakararak: „Memnun musun?“ diye sordu. (s. 81)
„Jesi li zadovoljan? - upitao je, gledajući me mirno.
- „Onlar da eğlenceye katılmak üzere mi geliyorlar?“
„Ne? Hayır,değil.“ (s. 148)
- „Jesu li oni došli na veselje?“
„Šta? Ne, nisu.“ (s. 162)
- „Bunu neden yapıyorsun?“ diye sordu. (str. 69)
- “Bilmiyorum”.
“Zašto ovo radiš?
- Ne znam” (s. 93)

Uočena je upotreba vežnika *diye* u zavisnoupitnim rečenicama. Ovakve rečenice tvore se tako što se u glavnu rečenicu uvrštava upitna rečenica. Za zavisnoupitne rečenice Teodosijević kaže: „Zavisnoupitne rečenice imaju oblik ali ne i funkciju upitnih rečenica. Njima se dopunjavaju glagoli traženja informacije (sormak/pitati; merak etmek/interesovati se; düşünmek/razmišljati/misliti i dr.)“ (Teodosijević 2004: 275).

Analizom rečenica u romanu *Derviš i smrt* uočili smo najveći broj primjera ovakve upotrebe veznika *diye*. Izdvojila sam sljedeće primjere ovakve upotrebe:

- „Onlara yol vermek için bir dükkana mı girsem, yoksa diğerleri gibi duvar dibine mi çekilsem? diye düşündüm o an ve ‘hayır, herkes gibi davranacağım’, dedim kendi kendime.“ (s. 150)
„Mislio sam, da li da da uđem u neku radnju i tako i propustim, ili da stanem uza zid, kao svi ostali. Ostaću, kao svi.
- Her türlü ümidi yitirdiğim, ziyaretimin anlamsızlığını düşündüğüm bu sırada Hasan:
‘Eğer miras hakkımdan vazgeçersem, eniştem olacak o Kadı, kardeşinize yardım eder mi?’ diye sordu. (s. 146)
„Ali baş tada, kad sam izgubio svaku nadu, kad sam pomislio da je ova posjeta besmislena, on se sjetio: ‘Ako se odreknem nasljedstva, da li bi moj zet, kadija, pomogao tvome bratu?’“ (s. 161)

Upotreba *diye* u atributivno-umetnutoj rečenici zapažena je u rečenicama koje će uslijediti. Ovakva rečenica u gramatici našega jezika definisana je na sljedeći način: „Atributska klauza u zavisnosloženoj rečenici određuje po kakvu svojstvu supstantivnu riječ u osnovnoj klauzi po kojoj se uvršćuje. Njena je, dakle, uloga na razini složene rečenice jednaka ulozi atributa ili apozicije na razini proste rečenice. Ovisno o tome u kakvom značenjskom odnosu prema upravnoj supstantivnoj riječi stoje, atributske se klauze mogu podijeliti u dvije skupine: restriktivne (odredbene) i nerestriktivne (dopunske) atributske klauze“ (Jahić, Halilović, Palić 2000: 440). Prema ovom objašnjenju rečenice iz izvornika u primjerima koje ćemo navesti jesu nerestriktivne atributske klauze koje se često nazivaju i apozitivnim. “Značenje je ovakvih riječi konkretizirano (po sebi, drugim odredbama ili kontekstom), te se stoga uloga atributske klauze svodi tek na izricanje dodatne obavijesti o njima” (Jahić, Halilović, Palić 2000: 440).

- Rüyada da bilmediğim, gizli kalan nedenler bana acı veriyormuş: ‘Bu nasıl olur?’ diye soruyormuşum, ama sorularım cevapsız kalıyormuş. ‘Kalk, kalk’ diye ses leniyormuşum. (s. 28)
- „Boli me tajna kojoj ne vidim smisla. Ima smisla, govorio sam, braneći se od užasa, ali ga nikako nisam pronalazio. Ustani, govorio sam, ustani.“ (s. 58)

- İçimdeki köylü: ‘İblis’in kızı’ diye düşünüyör: derviş ise beddua ediyordu. İkisi de şaşkınlık içindeydi. (s.30)
„İblisova kći, mislio je u meni seljak, proklinjao derviš, začuđeni obojica. (s. 60)

U primjerima ispod uočljiva je semantika namjere u rečenici (da bude stjecište derviša i sklonište siromaha „jer su oni slomljena srca“. s. 53.). Čaušević namjerne rečenice s *diye* definiše na sljedeći način: „U glavnoj se rečenici moraju upotrijebiti glagoli koji označuju kretanje kao namjeru ili intenciju, a u zavisnoj optativ ili imperativ (može i 2. lice) kao gl. način ekspliciranog ili impliciranog deziderativnog značenja“ (Čaušević 1996: 510). U navedenom primjeru u glavnoj rečenici prisutan je glagol namjere bilmek (1. znati, 2. sjećati se koga, 3. misliti, smatrati, vjerovati, 4. umjeti, znati, kako raditi, 5. shvatati, razumijeti, 6. pamtiti, sjećati se, 7. pretpostavljati, naslućivati, 8. biti svjestan čega, 9. smatrati, držati odgovornim) (TDK 1997: 142) a u zavisnoj imamo postpoziciju *için*, dok je devetom primjeru glagol namjere je *hediye etmek* (TDK 1997: 460) (2. pokloniti, darivati), a u zavisnoj rečenici je upotrebljen imperativ glagola *olmak* (TDK 1997: 744) (1. biti, postojati, desiti se, dešavati se, dogoditi se, zbivati se). U gramatici našega jezika namjerna rečenica definisana je ovako: “Namjernom ili ciljnom zavisnom klauzom obilježava se namjera s kojom se poduzima kakva akcija ili cilj radi kojeg se održava kakvo stanje, ili se pak izriče svrha postojanja onoga što je obilježeno osnovnom klauzom” (Jahić, Halilović, Palić 2000: 435).

- Bundan başka Hasan’a ‘Kardeşimin kurtulması için mirastan vazgeçebilir misin?’ diye sorsam, hemen vazgeçeceğini yüzde yüz biliyordum. (s. 42)
“Osim toga znao sam, potpuno sam bio siguran, treba samo da odem Hasanu i da mu kažem: odreci se, zbog moga brata, odrekao bi se odmah.“ (s. 71)
- Ali Ağa Caniç adında zengin, dedelerinin harem dairesi olan bu evi, kırık kalpli dervişlere mekan, yoksullara da sığınak olsun diye tarikata hediye etti’ (s. 22)
„Kuću, nekadašnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Đanić, da bude stjecište derviša i sklonište siromaha „jer su oni slomljena srca“. (s. 53)

U sljedećem primjeru rečenica ima semantiku uzroka. Za uzročne rečenice sa *diye* Čaušević kaže: “U ovome slučaju uzročno-posljedični odnos najčešće uvjetuje leksičko značenje glagola (predikata) glavne rečenice” (Čaušević 1996: 511). U gramatici našeg jezika zavisnosložena rečenica s uzročnom klauzom definisana je ovako: “Uzročnom zavisnom klauzom u složenoj rečenici obilježava se uzrok vršenja radnje

ili trajanja stanja označenoga glagolom u osnovnoj klauzi. Opći uzročni veznici su *jer, budući da i zato što*” (Jahić, Halilović, Palić 2000: 431).

- Adım Ahmet Nureddin, bana verilen bu adı gururla benimsemiştim. Oysa şimdi, sırtımda deri gibi kat kat dizilen bunca uzun yıl geçtikten sonra bu ad hakkında şaşkınlıkla düşünürken, arada bir gülümsemediğim bile oluyor. Dini inançlara ışık tutuyorum diye hiç bir vakit kibir duymadım. Şu andaysa, söz konusu bu özelliğimden biraz daha utanıyorum. (s. 20)

Ime mi je Ahmed Nurudin, dali su mi ga i uzeo sam ponuđeno, s ponosom, a sad mislim o njemu, poslije dugog niza godina što su prirasle uza me kao koža, s čuđenjem i ponekad s podsmijehom, jer svjetlo vjere to je oholost koju nisam ni osjećao a sad je se pomalo i stidim. (s. 51-52)

Pored upotrebe kao veznika navedenih rečenica *diye* se najčešće koristi za prenošenje direktnog govora u indirektni *diye söyledi* (reka-o/la/lo je), uz glagol *söylemek* (reći, kazati) najčešće se prenose riječi govornika i tada se ne stavljaju pod navodnike. Ovakvo navođenje možemo potvrditi objašnjenjem iz gramatike savremenog turskog jezika Ekrema Čauševića: „Već je rečeno da se autorski govor, ukoliko se navodi u finalnoj poziciji najčešće se spaja s upravnim pomoću gerunda *diye* izuzev najčešćeg od glagola govorenja - gl. demek“ (Čaušević 1996: 507). Ovakvu upotrebu smo vidjeli kroz niz naprijed navedenih primjera, ali je očita i u sljedećem:

- Hasan çirkin bir kelime kullandı. Genç uşak buna güldü. Yaşlı uşak ise: „Bu ne meret şeymiş.” dedi. Hasan yaşlı uşağa dönerek: „Meret sensin.” diye söyledi. (s. 129-130)

Hasan je dobacio ružnu riječ, mlađi se nasmijao, stariji opsovao ovu divlju mrcinu. - Ti si mrcina - rekao mu je Hasan. (s. 146)

U primjeru ispod izražena je upotreba *diye* u zavisnopoticajnoj rečenici, koju Čaušević objašnjava ovako: “U ovome slučaju u glavnu se rečenicu uvrštava zapovjedna rečenica čiji je predikat imperativna ili optativna forma (najčešće u 2.licu)” (Čaušević 1996: 510). U glavnoj turskoj rečenici upotrijebljen je imperativ, glagolski način, čiji ekvivalent u našem jeziku jesu modalni glagoli koje turski nema. Sa semantičkog aspekta možemo zaključiti da ova rečenica nosi značenje namjere (priča s poukom namijenjena meni, da mi posluži kao uzor).

- Bu hikayeyi bana öğüt olsun diye anattığını sanıp Hasan’a alaylı bir şekilde: “Ve her şey tıpkı masallarda olduğu gibi sonuçlandı. Herkes mutlu oldu dedim. (s. 317)

I tako, sve se dobro svršilo, i svi su bili srećni - rekao sam, rugajući se tom Hasa novom kazivanju. Učinilo mi se da je ta priča s poukom namijenjena meni, da mi posluži kao uzor. (s.313)

U ovom posljednjem primjeru vidi se upotreba *diye* u izričnoj rečenici gdje je u glavnoj rečenici zastupljen glagol govorenja. Teodosijević za izrične ili deklarativne rečenice kaže da se njima izriče sadržaj neke situacije, te da se u glavnoj rečenici uglavnom nalaze glagoli govorenja (konuşmak - govoriti; teklif etmek - predložiti; sormak - pitati, emir vermek - narediti itd.) (Teodosijević 2004: 275). U ovom primjeru zastupljen je glagol konuşmak –govoriti

- Dün gece bana ne söylemek istediğini sorunca öfkeleni. „Söyleyeceklerimin hepsini söyledim. Gizleyecek ne olabilir ki?“ **diye** konuştu. (s. 194)

Naljutio se kad sam upitao šta je htio sinoć da mi kaže: - Što sam imao, sve sam rekao. Zašto bih krio. (s. 202)

Također, veoma je bitno napomenuti da se *diye* često prevodi u svom osnovnom značenju priloga vremena sadašnjeg: *govoreći, misleći, smatrajući*, a tada se upotrebljava u redupliciranoj formi (Čaušević 1996: 511). No, međutim primjeri ovakve reduplicirane forme nisu zastupljeni u korpusu nešega rada.

ZAKLJUČAK

Imajući u vidu definiciju po kojoj „veznikom *diye* u turskom jeziku se izražava subordinacija, a ona je s ovim veznikom moguća u izričnim, zavisnoupitnim, zavisnopoticajnim, atributnim izričnim, namjernim i uzročnim rečenicama” (Čaušević 1996: 507), analizom navedenih primjera zaključili smo da je u romanu *Derviš i smrt*, upravo prema definiciji, zastupljena subordinacija u odabranim rečenicama.

Jedan od ciljeva rada bio je utvrditi da li su rečenice sa *diye* sa semantikom namjere prisutne u ovom romanu. Analizom je utvrđeno da su ovakve rečenice prisutne, ali da je ipak prisutan veći broj primjera rečenica sa upravnim govorom.

Analizom izabranih rečenica zaključili smo da postoje ekvivalenti u bosanskom jeziku za ovaj veznik. Kontrastivnom analizom primjera utvrđeni su ekvivalenti na naš jezik koji su mogućí sa veznicima namjernih, uzročnih, zavisnoupitnih, atributivno umetnutih rečenica.

Generalno, kroz primjere romana *Derviš i smrt* koji je obavezna školska lektira u bosanskohercegovačkim školama i za koji se smatra da je studentima uglavnom poz-

nat, kontrastivnom analizom rečenica pokušalo se približiti značenja i upotrebu *diye*, te njegove ekvivalente na bosanski jezik. Rad otvara mogućnosti daljeg istraživanja na ovu temu.

LITERATURA

1. Banguoğlu, Tahsin (1974), *Türkçenin Grameri*, Baha Maatbası İstanbul
2. Čaušević, Ekrem (1996), *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
3. Čaušević, Ekrem (1989), "Logičko-semantički i semantičko –sinatksički odnos upravnog i autroskog govora u složenim rečenicama s kvaziveznikom/transformantom diye u savremenom turskom jeziku", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38, str. 41-63
4. Đinđić, Slavoljumb, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, TDK, Ankara
5. Ergin, Muharrem (1977), *Türk Dil Bilgisi*, Türk Dil Kurumu, İstanbul
6. Halilović, Senahid (2004), *Pravopis bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
7. Hengirmen, Mehmet (1995), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayinevi, Ankara
8. Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
9. Silić, Josip, Ivo Pranjković (2007), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb
10. Teodosijević, Mirjana (2004), *Turski jezik u svakodnevnoj komunikaciji*, Čigoja štampa, Beograd
11. TDK (2009), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Ankara

IZVORI:

1. Selimović, Meša (1985), *Derviş i smrt*, Svjetlost, Sarajevo
2. Selimović, Meša (2009), *Derviş ve Ölüm*, çevirmen: Mehmet Kıratlı, İstanbul

CONJUNCTION “DİYE” AND ITS EQUIVALENTS IN THE BOSNIAN LANGUAGE IN THE NOVEL “DEATH AND THE DERVISH”

Summary:

This work will talk about the “diye” conjunction and its equivalents in the Bosnian language in the novel „Death and the Dervish“. The work will try to answer the question of whether there are equivalents for the “diye” conjunction in the Bosnian language. Contrastive analysis of the examples from the given novel will show whether there are equivalents in the Bosnian language for the conjunction “diye”, whether the sentences with the “diye” conjunctive have a really intentional meaning, since this conjunction in Turkish language is classified as the conjunction of intentional sentences, if they have intentional meaning, then what differs intentional sentences with the conjunction “diye” from those sentences that have some other meaning. Also, one of the questions that will be dealt with is whether the sentences with the “diye” conjunction are Turkish dependent sentences or not. Morphologically, the “diye” conjunction is a gerund of a verb demek (to say). It is often used as a conjunction “yes” or “how” in explicit sentences. Regardless of its syntactic characteristic, it behaves as a true conjunction and has a sub-ordinator function between two sentences. When translating from Turkish into Bosnian, we come to a situation where we can not find the appropriate translation equivalent, and often then such conjunctions are translated into conjunction appendix, gerunds, pro-participles or participles with a conjunction function. The work will also discuss the syntax and semantic characteristics of the “diye” conjunction, as well as its function and frequency in the Turkish sentence.

Key words: conjunctions; conjugal adverbs; inintentional sentence; *Death and the Dervish*;

Adresa autora

Authors' address

Maida Dautović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

e-mail: maidaautovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Mersiha Imamović

AGRICULTURE IN THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA
IN THE LATE ANCIENT TIMES / POLJOPRIVREDNA DJELATNOST U
RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI U DOBA KASNE ANTIKE 189

UDK 94(497.6)"625"
904:7.032(497.6)

Primljeno: 29. 08. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mersiha Imamović

AGRICULTURE IN THE ROMAN PROVINCE OF DALMATIA IN THE LATE ANCIENT TIMES

During the Late Ancient times the main industry in the province of Dalmatia was agriculture. The key reasons for dealing with this branch of economy were favorable climatic conditions and fertile soil, especially in the plains. The intensity of farming was not equally represented in all regions of the province of Dalmatia, as well as in the period before and after the fall of the Western Roman Empire. The general crisis of the Empire had a negative impact on farmers who, due to increasing insecurity, were massively leaving their estates and going to other, safer parts of the province of Dalmatia. That is why the imperial authorities were forced to introduce new legal norms to prevent them or at least somewhat mitigate their departure. Such circumstances led to the growing decline of the rustic villas and the creation of large landholdings owned by individuals. Starting from the second half of the 4th and during the 5th century, the decline of agriculture intensified.

Keywords: agriculture; farming; Roman Empire; province of Dalmatia; rustic villas

INTRODUCTION

The Roman conquest of Illyricum and formation of the province of Dalmatia greatly enhanced agricultural activity, thanks to new methods in this industry. The Romans apply more advanced methods such as a two-field (farmland) soil cultivation system, land reclamation, deforestation and the use of metal tools. However, due to the lack of written sources, it is difficult to create a complete picture of the beginnings of Roman agriculture in the province of Dalmatia. We know that agricultural operators were slaves, freedmen (*libertinus*), free peasants, colonists, immigrants and veterans. The latter constituted a privileged section of the population who were enjoying possession of the property, and usually slaves or farmhands worked on their property. Veterans' migration was most intense during the 1st century. Beside the veterans, the villa owners could have been other colonists. Epigraphic monuments testify to this. Based on them, it can be generally concluded that the owners of the rustic villas differed in ethnic and class origin, of which the Italics were most dominant, and there were Greeks (Bojanovski 1969: 15-16; Čremošnik 1965: 199). Also, the native, romanized population could have their own villas too.

In addition to crops: wheat, oats, millet, vegetables are also grown: beans, peas, lentils, turnips, radicchio, carrots and cabbage, grape vine and olives (Omerčević 2010: 130). On the one hand, the cultivation of these products depended on the climatic factors and the quality of the land of certain regions of the province of Dalmatia, while on the other hand, the rustic villas occupied the first place in the marketing of these products, and thus contributed to the development of the entire agriculture. In the agricultural business, cattle were also used, mostly bulls and mules. In addition to livestock, larger rustic villas could also have their own craft workshops (Pašalić 1960: 64-5; Čremošnik 1955: 131; isti 1965: 169). About Roman agriculture, information was provided by Cato the Elder, Varro and Columella. In the whole set of regulations, what should be and what should be contained in the agricultural estate, as well as the methods of work that will be applied to it, through the archaeological findings found, we can see that in the province of Dalmatia, these principles were also in use. For example, if olive oil production is represented on an agricultural property, such property should also have presses (Cato 1934: I-LII)¹ and an adequate temperature for storing oil and wine (Columella 1941: I. 74).² Presses were found in some villas on the soil of the province of Dalmatia, and certainly many of them were

¹ Cato, 1, 3, 18 (<https://www.thelatinlibrary.com/cato/cato.agri.html>)

² Columella, I. 6, VII. 2, 4 (<http://www.thelatinlibrary.com/columella.html>)

built according to the principle envisaged by the mentioned classics (Cato, 1934: I-LII; Varro, 1934: I)

AGRICULTURAL ACTIVITY OF 3RD AND 4TH CENTURIES

Basically, the coastal zone and hinterland of the province of Dalmatia, that is, the regions of present-day Bosnia and Herzegovina, as well as western Serbia, were quite suitable for agricultural production, which was maintained throughout all periods of Roman rule. The area of western Serbia, unlike the rest of Dalmatia, is much less archaeologically explored, while there are almost no written sources for the area between Sava, Danube, Kosmaj and Rudnik. However, the agriculture at that time, although it was the only salvation for the population of that period, cannot in any way be measured by its intensity of development in the 2nd and 3rd centuries. This is evidenced by epigraphic monuments from the first half of the 3rd century, built by veterans who were assigned the land after their military service (Ferjančić 2002; Demicheli 2011: 75-76). In the first half of the 3rd century, the province of Dalmatia, unlike other parts of the Empire, enjoyed a high degree of well-being (Omerčević 2010: 125-230).

The population of the province of Dalmatia was fully integrated into the economic and legal system of the Empire. This is most clearly seen by the emergence of colonists and the establishment of a new social order of colonies. For the land lease, the colonists had to give one third of the wheat and barley harvest, one quarter of the peas yield, one third of the olive harvest, a certain amount of honey from each hive, while for the livestock they were paying in cash (Basić 2012: 21-22; Hobson 2012: 74, 149). A similar example was found in the Illyrian population. Livestock farming, as the main occupation of the native population, took place mainly in the remote parts of the interior of the province of Dalmatia. There has been no change in livestock production in the livestock itself. The novelty was the tax liability, which included a livestock fund, as well as the supply of the surrounding army with livestock and products thereof (Imamović 1987: 38). Of the domestic animals, cattle, sheep, goats and horses are most commonly represented (Busuladžić 2011: 87).

In the first half of the 2nd century, a small number of colonists were present in the province of Dalmatia. Later, in the first half of the 3rd century, there were many more. They were the most numerous on agricultural holdings, and especially on those cultivated with grape vines.

The deterioration of the situation occurred in the second half of the 3rd century, although Dalmatia was still a fairly stable province. Towards the end of the 3rd century, in the coastal cities of southeastern Dalmatia (Duklja *Doklea* and Budva *Buthua*), an economic crisis occurred that would cause the population to abandon their estates (Cermanović Kuzmanović 2009: 58-59; Gazivoda 2010: 178), and their departure to some other places. The economic weakening of these cities was due to their isolation, i. e. the distance from the main roads between East and West, on the one hand, and because of the high demand for precious metals and iron, on the other. Such circumstances have pushed aside the production of various types of agricultural crops, most notably grape vines and olives. Difficulties faced by the population of the narrow coastal zone also came from changing the direction of the Salona-Skodra road. Namely, a new route on this road bypassed Narona. Stretching out on the left coast of Trebižat, it entered deeper into the hinterland of the Adriatic coast [Bojanovski 1969 (1970): 143-144]. Unlike the northern cities, which were rich in economic resources, this part of the province of Dalmatia did not have such benefits. Hence it was sparsely populated. The departure of the population from the coastal regions is evidenced by a hoard of money from the beginning of the 4th century, when this area was already part of the Prevalitane province, which was found on the site of a rustic villa, in the Zeta River valley. The money found was minted in the period from 294th to 313th year respectively, during the reign of Emperors Diocletian and Constantine (Vučinić 2014: 163-165).

The great danger of barbarians, which, at the end of 3rd and 4th centuries, Dalmatia was faced with, reflected in the loss of labor. The massive fleeing of workers first hit the mines. After some time, in leaving the job, the miners were joined by workers who were especially needed at that time: farmers, cattlemen and artisans. They left their former jobs, seeking salvation in safer places. To prevent the miners from leaving, the emperors Valens, Grace, and Valentine I are between 369th and 378th year (Cth 1.32.5, 6; 10.19.5, 10.19.7; Imamović, 2016: 41) adopted many acts, trying to prevent the loss of labor legally. Emperor Valentine I, in 371st year passed a law concerning farmers. Under this law, *colonists* and *inquilins* (landowners' workforce) in Illyricum and the surrounding regions are bound by the land in which they reside and cannot have the freedom to vacate the land on the basis of their origin or their arrival.

Obviously, the general crisis has affected the increased uptake of farm properties - the rustic villas where much more has been produced. This is confirmed by the growth of rustic villas in present-day western Serbia (Valjevo), belonging to the III

and IV centuries. Agricultural products were partly marketed to soldiers in the Danube limes, and the rest went to the neighboring provinces of Pannonia and Upper Moesia, whose lands were destroyed earlier and crops were destroyed. Rustic villas in the Valjevo area are mostly raised on the hills. They were, in the architectural sense, much more modest than in the 2nd and 3rd centuries. No urban agglomeration was found in the Valjevo area, which indicates that there was no administrative headquarters here either. When it comes to the Valjevo region, until now no archaeological finds have been found to indicate barbarian invasions. The only thing found was a Roman fortification building, which according to Ž. Jež could be built in the 3rd or 4th century. Judging from this information, it is quite possible that the mine there was quite threatened.

So far, written sources about the Valjevo region do not provide us with any relevant information. During 2014 part of a rustic villa in Anine (Ćelije, Valjevo) near Ibar Highway was explored. It is a large agricultural complex, within which was a residential building. The complex was spread over an area of about 30 acres. It was built at the beginning of the 4th century and demolished in 380th year by Goths and has never been renewed (Arsić 2008: 57; isti 2011: 204). This villa is one of the largest in western Serbia and was used to supply legions in Sirmium and the Danube. Research on this villa is still ongoing. Judging from the available source material, in the early Byzantine times the state government functioned well here. The reason for this was the proximity of the road to Domavia and the Rudnik Mountain. It is obvious that the new authorities have endeavored to secure and safeguard this road communication.

In Western Serbia, several localities were found where traces of rustic villas were found. Among the most important are the localities in the area of Čačak, where several objects were found that had the character of villas. Among others, these are the villa in Gornja Gorevnica, from the 4th century, villa in Prijedor, which existed from the second half of the 4th century to the beginning of the 5th century, and villa in Beljina, which is believed to have existed the longest, from the half of the 2nd to the first decades of the 5th century (Ilić 2012: 106-109). In addition, the remains of the villa were also found at the site of Crkvine-Bare (Skobalj) (Ropkić Đorđević 2013: 171-177), which existed from the end of the 3rd to the end of the 4th century. A rather luxurious villa was discovered on the Dabinovac site west of Zobljak (Kolubara) (Arsić 2011: 202). Also, near Bajina Bašta, the remains of a rustic villa, which existed during the 2nd and 3rd centuries, were registered at the Višesava site (Thomas 1964: 360). Judging by archaeological findings, several sites of rustic villas have been established

in the area of Šabac. Among others, these are Noćaji (Vasiljević 1972: 158-159), Mrdenovac, Miokus, Nakučani, Drenovac, Metković, Ševarice, Mačvanski Pričinović. It is not known at present when they were built, but it is known that they existed until the 4th century (Ilić 2012: 121-123).

While the areas of present-day Bosnia and western Serbia were of great importance to the Roman Empire, primarily due to the exploitation of silver ore and the export of pure silver, but also to the cultivation of cereals and crops, coastal areas such as Liburnia and Naronia were important for the cultivation of agricultural crops, among which a special place belonged to the cultivation of olives and the production of olive oil. The Dalmatian locality of Muline, in the Liburnia area, is known for its modern and perfect torcular (antic oil and grape press press), used to produce olive oil (Ilakovac 1998: 1-26). In the Mogorjelo area two more torculars were found to produce wine and olive oil. It is estimated that up to 4000 liters of olive oil could have been produced in about 400 years (Bojanovski 1969: 27-54). Immediately after the cultivation of the olive tree is followed by the cultivation of grape vines, followed by cereals that were intended for the local market. Due to barbaric invasions and war devastation, agricultural crops also suffered. The people of Pannonia sought their salvation from starvation in the neighboring province of Dalmatia, which at that time was quite calm and stable. As one fled and left Pannonia forever, others came to get food and return to where they left off.

The rustic villas, whose traces were established on the Dalmatian islands, were largely built during the Republic in the 1st century, that is, before the definitive conquest of the Illyrians by the Romans. One of them was found on the island of Rab (Lopar). It is a larger villa that had a residential building. It has, among other things, supplied the surrounding markets with its ceramic products (Lipovac Vrkljan, Šiljeg 2012: 20, 28). In addition, traces of several rustic villas on the islands of Pag, and Krk were discovered (Suić 1976: 223), as well as one special villa in Soline bay near Hvar, which also had its own salt pans and harbor [Begović, Schrunck, Ugarović 2012 (2013): 143-166]. Judging from the archaeological material, it can be concluded that there was no island or bay without agricultural property, with residential buildings almost regularly. In the early imperial era there were several luxury villas, which were called *martimnaville*. With their architecture and wealth, they were completely separated from the agricultural estates and largely belonged to the imperial estate (Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck 2004: 65-90). The islands of Cres and Lošinj, as well as the cities of Zadar and Trogir, are known for their numerous villa findings (Begović, Schrunck 2002: 119–120; Imamović, Omerčević 2017: 181). The develop-

ment of agriculture in the coastal zone of Dalmatia is also evidenced by the fact that there are 205 registered rustic villas and in the interior about 160 (Imamović, Omerčević 2017: 181)

In addition to the rustic villas, many remains have been found in the province of Dalmatia that relate to other, independent buildings, unrelated to the rustic villas. Almost all of them stopped functioning sometime in the second half of the 4th century. One such object relates to an iron blacksmith discovered at the site of Jaričište (Mali Borak) (Blagojević 2013: 165).

The existence of rustic villas, traces of which were discovered in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, ended, most probably, at the end of the 4th and in the first decades of the 5th century. The latest numismatic findings from the villa in Višići (Čremošnik 1965: 199-200), date from 383rd year, while the villa in Mogorjelo was turned into a castrum in the 4th century. The last specimens of money found at this site belong to the 5th century (Pašalić 1960: 64). Both villas were built in the 1st century. The villa in Panik near Bileća belongs to the 3rd century. It existed until the second half of the 4th century (Čremošnik 1974: 118), as did two smaller villas in the Višegrad area (Čremošnik 1970: 48-50). Three rustic villas with residential buildings were discovered in Lisičići near Konjic and were built in the 3rd century (Čremošnik 1955: 114; isti 1957: 148). Almost at the same time, a villa in Stup near Sarajevo was built (Čremošnik 1930: 214-222). Remains of rustic villas in Rankovići near Travnik, Založje near Bihać, in the Deliminium area, near Banja Luka, Bosanska Krupa, and Bijeljina and elsewhere were discovered in the wider area of present-day Bosnia and Herzegovina.

The problems brought about by the 4th century influenced the creation of a large number of large landowners who were favored by the decay of villas. They could lease their land to the conductors (*conductores*) for a fixed period or permanently, and there were those landowners who managed their land through intermediaries. The escaping of the population from the country contributed to the strengthening of the colonates that tied the workers to the land, which was especially related to Illyria (Omerčević 2017: 201). The lack of original material does not allow saying more about the cultivation of agricultural crops. The cultivation tools found indicate that the grain (corn) was grown in the area around Sava River and in parts of central Bosnia. There are differences in tools, in the plains and hills. While in the plains, plough and plow were used, in the hills, mattocks and two-pronged hoes were used.

At the end of 4th and almost the entire 5th century, the prosperity and stability of the province of Dalmatia disappeared in a whirlwind of new turmoil, misunderstand-

ings, disagreements, and even conflicts. The devastated cities and their economy had a negative impact on society and social relations, standard and quality of life, government and construction. This situation was caused by constant barbaric attacks. The empire was put in a very difficult financial situation. The imperial authorities tried to overcome the way out of this situation by returning to the original economy, which was dominant in the royal era. It is agriculture, which has remained the primary occupation of the Roman population.

REFLECTIONS OF THE FALL OF THE WESTERN ROMAN EMPIRE ON AGRICULTURE IN THE PROVINCE OF DALMATIA

According to some researchers, one of the key causes of the collapse of the Western Roman Empire lies in the system of economy and commerce. In this regard, D. Montgomery, an American geomorphologist, says: “The erosion of fertile land by over-exploitation was a major cause of the downfall of the Roman Empire, as well as a number of other ancient civilizations“ (Montgomery 2007: 5). Similar to this statement is the statement of the American historian and anthropologist J. Tainter, who says that one of the most significant reasons for the collapse of the Western Roman Empire was the emergence of small landowners and the exhaustion of fertile land (Tainter 1990: 88-91, 217). It is estimated that the late Empire agriculture provided up to 90% of government revenue (Tainter 1990: 206).

Generally speaking, the Roman Empire was complex, but land depletion as the main reason cannot be taken. A good but opposite example for such claims is the province of Dalmatia. Its land cannot be said to have been depleted in the years immediately before the fall of the Empire and even earlier. Only the province of Dalmatia was exploited in those years and even later. This is confirmed by King Odoakar’s endowment of 18th of March 489th year in which along Syracuse in Sicily, the *comes domesticorum* by Pierius in Mljetis also mentioned, whose imperial estate brings 200 solids a year.³ Then a late antique villa was built on the site of Polače, certainly intended for Pierius himself. It was of a monumental type with preserved walls up to 20 meters high. It could have been built or upgraded at the site of an early empire villa (Fisković 1999: 61-82).

³ These 200 solids, respectively, were in the name of the debt of 690 gold solids that Odoakar owed to Pierius (Zaninović 1990: 728).

From this Odoakar endowment, one can see the importance of the sea, though it was not crucial. Syracuse, located by the sea, provided as much agricultural products (olive oil, wine, salt, and fish) as Mljet, Brač, Hvar, Vis, Korčula and other islands and settlements along the Adriatic, such as Naron, Epidaur, etc. In the 5th century, only one estate in the Polače (Mljet) site yielded 500 solids per year. If this data is compared with the yields during the reign of Odoakar, then it can be concluded that the yields in agriculture were more than half lower. However, this fact cannot be compared to other settlements, such as Trogir, which still retained the importance of an important agricultural and commercial center, despite being exposed to frequent attacks by Avars and Slavs.⁴ It is very important to emphasize here that the agricultural activity did not die down and that depending on the area on which it took place it functioned with reduced intensity. A good example is the Istrian colonies that had a much more agrarian population than the Dalmatian colonies. Namely, in the area of Istria, there was often a replacement of certain industries with some more profitable ones (Suić 1976: 167).

Here, too, the geographical location has significantly influenced the economic flows. For the Istrian coast and certain islands, writer Kasiodor (from the first half of the 6th century) says: “As the villas on them shine far and wide, arranged as pearls on a necklace“ (Kasiodor 12, 22: 3-5). From this view of Kasiodor it can be concluded that there were still beautifully decorated villas, which survived both the 4th and 5th centuries, and were very active during this period.

However, activities on agricultural estates declined significantly in the 4th century. Rare were those agricultural settlements that survived and welcomed the 5th century. Such are the villas in Prijevor and Beljine near Čačak, then Mogorjelo, which primarily played the role of castrum, though the production of food items was carried out within it. There was also a villa in Hvar until the 6th century, as well as a villa in Mljet. Villa in Soline bay reveals late antique architecture and construction materials. Based on these details, it can be concluded that it was converted into castrum (Begović, Schrunk, Ugarković 2012: 159). The same thing was done with the villa from the first century on the island of Lastovo, which was transformed into a castrum in the 5th century (Begović, Schrunk 2002: 122). The same thing happened with villas in other areas. Thus, for example, the rustic villa at Brioni in the mid-5th century (452.) was turned into castrum (Begović, Schrunk 2010: 263). The fact that in the 3rd century there was a significant decrease in the slave labor force and the escaping of the free population from estates, which resulted in a significant decrease in agricultural prod-

⁴ Apart from the port, Trogir was an important granary, with craft workshops (Regan, Nadilo 2008: 255).

ucts, should not be forgotten here. The crisis was especially significant during the 4th and 5th centuries due to the increasing number of people fleeing the country, which made the colonate system particularly prominent (Clausing 1965).

In his endowment, King Odoakar mentions the imperial estate, meaning that there were still state estates (*ager publicus*), which along with private estates (*ager privatus*), meadows, pastures and forests (*ager compass cuiuset silvae*) had existed since the early imperial age (Suić 1976: 95). With his endowment, Odoakar further confirmed compliance with Roman norms and laws.

Salona, as a large business center, as an *ager publicus*, covered the area from Trogir to Omiš, along with the nearby islands (Zaninović 1977: 781). Agricultural products from estates that were part of the province of Dalmatia were sold in cities that had jurisdiction in a particular area. These cities lived on yields from these lands. In addition to Salona, such cities were Aqua S..., Domavia (Suić 1976: 95-101) as well as many other municipalities. In addition to agricultural resources, a number of other economic potentials have been exploited as well, such as various metal ores, stone, pastures, forests, water, salt, etc.

In this time, some of the villas (urban or rustic ones) have undergone certain transformation (Matijašić 2000: 467; Begović, Schrunk 2002: 113-130). While some villas were transformed into castrum fortresses, others were still active in performing their function and some others were completely abandoned due to devastation or other disasters. The fertile land, until the definitive suppression of the achievements of ancient times, was the main and sole source of life. Rare were the rustic villas that worked at full capacity. However, even if they worked, they would in no way be able to meet all the needs of the market. Therefore, the rural economy had a primacy in providing food for the urban population. In addition, many villas have been converted into sacred Christian objects.

When it comes to the causes of the collapse of the Roman Empire, there can be no single reason, as exclusive, because the Empire, as well as the states before and after it, had both advantages and disadvantages over the whole system, which should be viewed through the administration, the army, economy, social relations and other phenomena that are an integral part of every state. No elementary disasters, when it comes to the consistency of the Roman State, can be taken as a crucial factor. One of the main causes of the collapse of the Western Roman Empire lies in the decades-long wars against barbarians who have exploited all available economic resources.

CONCLUSION

Thanks to the successful functioning of both the economic and the legal system, the Roman authorities were able to substantially promote agricultural activity in the province of Dalmatia and thus significantly improve the standard of living of the then population. However, agricultural development was not of equal intensity during the Principate and at the time of Dominate. The military anarchy that ensued in the 3rd century caused a crisis, which continued throughout almost the entire 4th century. The Roman Empire was burdened with imperial and usurper conflicts and the increasing invasions of barbarians. Such situation had the effect of further exhausting the Empire. From the second half of the 4th century, the importance of the province of Dalmatia increased significantly. Specifically, the state of the Empire required the cultivation of agricultural crops in the province of Dalmatia, including olives and grapes, followed by various types of cereals intended for the local market. In addition to supplying the local market, during the crisis, food was also exported to the Danube limes and to the neighboring province of Pannonia.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

1. Cassiodorus Senator (1992), *Variae*, (S. J. B. BARNISH), Liverpool University Press
2. Lucius Iunius Moderatus Columella (1941), *De re rustica*, I, (B. THAYER), Loeb Classical Library edition
3. Marcus Cato (1934), *De agricultura*, I-LII, (B. THAYER), Loeb Classical Library edition
4. Varro (1934), *De re rustica*, I, (B. THAYER), Loeb Classical Library edition
5. Codex Theodosianus (1905), (ed. Theodor Mommsen - Paul Martin Meyer's), Theodosian ilibri XVI cum constitutionibus Sirmoni dianisetlegesnovellae ad Theodosian unpertinentes. 2 vols. Berlin

References

1. Arsić, Radivoje Đ. (2011), "Prostorni kontekst nalaza votivnih i nadgrobnih spomenika", *Zbornik Narodnog muzeja, arheologija*, XX – XXI, Beograd, 195-207.

2. Basić, Ivan (2012), "Spalatum – ager Salonitanus? Prilog tumačenju pravno-posjedovnog položaja priobalja Splitskoga poluotoka u preddioklecijanskome razdoblju", *Povijesni prilozi*, 42, Zagreb, 9-42.
3. Begović, Vlasta, Ivančica Schrunck (2002), "Rimske vile Istre i Dalmacije, I dio: Pregled lokaliteta", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb, 119-120.
4. Begović Dvoržak, Vlasta, Ivančica Schrunck (2004), "Roman Villas in Istria and Dalmatia", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 21, Zagreb, 65-90.
5. Begović, Vlasta, Ivančica Schrunck (2010), "Villa rustica u uvali Dobrika (Madona) na otočju Brijuni", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 27, Zagreb, 249-266.
6. Begović, Vlasta, Ivančica Schrunck, Marina Ugarković (2013), "Rimska vila u uvali Soline na otoku Sv. Klement kod Hvara: Preliminarna analiza arhitekture prema geofizičkom istraživanju i sondiranju", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 12, Zagreb, 143-166.
7. Bojanovski, Ivo (1969), "Antička uljara u Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara", *Naše starine*, XII, Sarajevo, 27-54.
8. Bojanovski, Ivo, (1969) (1970), "Mogorjelo – rimsko Turres", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXIV, Sarajevo, 137-163.
9. Busuladžić, Adnan (2011), *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
10. Cermanović Kuzmanović, Aleksandrina (2009), "Područje Pljevalja u rimsko i ranovizantijsko doba", u: *Istorija Pljevalja* (ur. Slavenko Terzić), Opština Pljevlja, Pljevlja, 51-67.
11. Clausen, Roth (1965), *The Roman Colonate, the theories of its origin*, Roma: "L'Erma" di Bretschneider, New York
12. Čremošnik, Gregor (1930), "Nalazi rimskog doba na Stupu kod Sarajeva", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XLII, knj. 2, Sarajevo, 211-225.
13. Čremošnik, Irma (1955), "Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, X, Sarajevo, 107-136.
14. Čremošnik, Irma (1965), "Rimska vila u Višićima", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XX, Sarajevo, 147-260.
15. Čremošnik, Irma (1970), "Istraživanja u Mušićima i na Žabljaku", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXV, 45-117.
16. Čremošnik, Irma (1974), "Rimsko naselje u Paniku kod Bileće", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXIX, Sarajevo, 41-164.

17. Demicheli, Dino (2011), "Neobjavljeni antički natpisi iz Muzeja Cetinske krajine i zbirke Franjevačkog samostana u Sinju", *Izdanja HAD-a*, 27, Zagreb, 69-97.
18. Ferjančić, Snežana (2002), *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n. e.*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, posebna izdanja 79, Beograd
19. Fisković, Igor (1999), "Jesu li Polače na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije", *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 15-16, Zagreb, 61-82.
20. Gazivoda, Dejan (2010), "Zaštitna arheološka istraživanja na lokalitetu Stara Uvala", *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, n. s., VI, 175-184.
21. Hobson, Matthew S. (2012), *The African Boom? Evaluating Economic Growth in the Roman Province of Africa Proconsularis*, Doctoral thesis, University of Leicester
22. Ilakovac, Boris (1998), "Rekonstrukcija rimskog tjeska za masline u Mulinama na otoku Ugljanu", *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU*, 40, Zadar, 1998, 1-26.
23. Ilić, Olivera (2012), *Poljoprivredna proizvodnja u rimskim provincijama na tlu Srbije od I do prve polovine V veka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
24. Imamović, Enver (1987), "Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije", *Acta historico-oeconomica Jugoslavia*, 14, Školska knjiga, Zagreb, 21-44.
25. Imamović, Mersiha (2016), "Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne tokove", *Historijska misao*, Časopis Društva historičara TK i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, 2, Tuzla, 33-67.
26. Imamović, Mersiha, Omerčević, Bego (2017), "Refleksije rimske vladavine na kulturno-političke prilike u provinciji Dalmaciji", *Društvene i humanističke studije*, 2, Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Tuzla, 179-194.
27. Kilić Matić, Ana (2004), "Prilog pručavanju tehnika i struktura gradnje rimskih vila rustika na obali rimske provincije Dalmacije", *Opuscula archaeologica*, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 91-109.
28. Lipovac Vrkljan, Goranka, Bartul Šiljeg (2012), "Prilog antičkoj topografiji Raba", *Senjski zbornik*, 39, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 20-28.
29. Matijašić, Robert (2000), "Gospodarstvo rimske rustične vile u Istri", *Annales*, 10, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper, 457-470.

30. Montgomery, David R. (2007), *Dirt: The Erosion of Civilizations*, University of California Press: London
31. Omerčević, Bego (2010), *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, OFF-SET, Tuzla
32. Omerčević, Bego (2017), "Stanje u provinciji Dalmaciji u prvoj polovini V stoljeća", *DHS – Društvene i humanističke studije*, 2, Tuzla, 195-210.
33. Pašalić, Esad (1960), *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo
34. Regan, Krešimir, Branko Nadilo (2008), "Ranokršćanske i predromaničke crkve Trogira i Čiova", *Građevinar*, 60, Hrvatski savez građevinskih inženjera. Zagreb, 255-266.
35. Ropkić Đorđević, Antonija (2013), "Zaštitna arheološka iskopavanja na lokalitetu Crkvine-Bare u Skobalju", *Zbornik – Rezultati novih arheoloških istraživanja u severozapadnoj Srbiji i susednim teritorijama*, Srpsko arheološko društvo Beograd i Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo, Beograd - Valjevo, 171-177.
36. Suić, Mate (1976), *Antički grad*, Liber, Zagreb
37. Tainter, Joseph (1990), *The Collaps of Complex Societies*, Cambridge University Press (prev. Sonja Ludvig, *Kolaps složenih društava*), Zagreb
38. Thomas, Edit B. (1964), *Römische Villen in Pannonien*, Akadémiai Kiadó, Budapest
39. Vasiljević, Mihail (1972), "Rekognosciranje u Podrinju", *Arheološki pregled*, 14, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd, 168-189.
40. Vučinić, Stevo (2011), *Studije o antici u središnjoj Crnoj Gori*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje i Forum Patria, Cetinje
41. Zaninović, Marin (1977), "The economy of Roman Dalmatia", in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, Principat, W. de Gruyter, Berlin-New York, 6, 767-809.
42. Zaninović, Marin (1990), "Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu", *Arheološki vestnik*, 41, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo Ljubljana, 725-732.

Web izvori:

1. M. Porcivs Cato Censor (www.thelatinlibrary.com/cato/cato.agri.html)
2. Lucius Iunius Moderatus Columella, *De re rustica* (<http://www.thelatinlibrary.com/columella.html>)

POLJOPRIVREDNA DJELATNOST U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI U DOBA KASNE ANTIKE

Sažetak:

U poljoprivrednoj djelatnosti, vile rustike su bile proizvodni centri, a njima su upravljali veterani ili drugi kolonisti koji su se na tlo provincije Dalmacije počeli doseljavati početkom I stoljeća. Radnu snagu činili su robovi, oslobođenici, slobodni seljaci i koloni. Poljoprivredna proizvodnja u provinciji Dalmaciji (primorski pojas, današnja Bosna i Hercegovina i zapadna Srbija) održala se kroz cijelo razdoblje rimske vladavine. Primorski krajevi provincije Dalmacije bili su pogodni za vinovu lozu i maslinu, dok su u unutrašnjosti uzgajane razne vrste žitarica i povrća. Opća kriza III i IV stoljeća utjecala je na pojačano podizanje vila rustika, što je vidljivo kroz broj vila u današnjoj zapadnoj Srbiji. Također, vlasti su preduzele potrebne mjere kako bi spriječile bježanje radnika sa posjeda. Pad Zapadnog rimskog carstva, u čijem sastavu je bila provincija Dalmacija, odrazio se i na njenu poljoprivrednu djelatnost. Međutim, njena plodna zemlja je predstavljala glavni i jedini izvor života do kraja antičkog razdoblja. Seoska privreda preuzela je glavnu ulogu u snabdijevanju stanovništva jer rijetke vile rustike, koje su se održale, nisu mogle osigurati dovoljnu količinu žitarica i drugih artikala.

Ključne riječi: poljoprivreda; zemljoradnja; Rimsko carstvo; provincija Dalmacija; vile rustike

Adresa autora

Authors' address

Mersiha Imamović

University of Tuzla

Faculty of Humanities and Social Sciences

mersiha.imamovic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI / PARTY SYSTEM

IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 207

UDK 329:323(497.6)
316.334.3(497.6)

Primljeno: 25. 06. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI

U radu se bavimo nastankom stranačkog sistema u Bosni i Hercegovini, hronološkim pregledom njegova funkcionisanja od pojave u periodu austrougarske aneksije, zatim u periodu Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije. Analiziramo jednostranačje od 1946. do 1990. godine, obnovu pluralizma i nastanak stranačkog sistema u međunarodno priznatoj državi Bosne i Hercegovini. Analiza je pokazala da se stranački sistem Bosne i Hercegovine uvijek formirao po modelu karakterističnom za društva višestruko zaoštrenih socijalno-ekonomskih konflikata i podijeljena po nacionalnoj, religijskoj i regionalnoj osnovi. Stranački sistem u Bosni i Hercegovini klasificiramo prema Blondelovoj tipologiji.

Ključne riječi: političke stranke; stranački sistem; Bosna i Hercegovina

NASTANAK STRANAČKOG SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Stranačko političko organiziranje u Bosni i Hercegovini ima relativno kratku historiju od jedanaest decenija. Prve stranke se pojavljuju početkom XX stoljeća, nakon što su popustile stege jakog Kalajevog režima.¹ Stranke se osnivaju na “konfesionalno-nacionalnoj osnovi“ (Purivatra 1970: 133). Opće uvjerenje koje je vladalo kod bosanskohercegovačkih građanskih političara u to vrijeme, neovisno od njihove nacionalne pripadnosti, bilo je da u Bosni i Hercegovini, kao “provizornom tlu“ bez “parlamentarne podloge“ nema uvjeta za osnivanje i djelovanje klasičnih političkih stranaka. Smatralo se da bi svaki narodni pokret (muslimana, pravoslavnih i katolika) trebao ostati jedinstven sve dok ne ostvari svoje nacionalno-političke, odnosno državno-pravne ciljeve (Imamović 1999: 309).

Prvo su se formirale muslimanske političke stranke, čiji politički zamah posebno dolazi do izražaja nakon što su muslimani konačno, 1909. godine, izborili svoju vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Prva muslimanska politička stranka u BiH bila je Muslimanska narodna organizacija (MNO). Osnovana je 3. decembra 1906. godine. Na čelu stranke stajao je tzv. Egzekutivni odbor za čijeg je prvog predsjednika izabran Alibeg Firdus. Stranka je pokrenula svoj list “Musavat“ koji je izlazio u Mostaru. U svom programu MNO je na prvom mjestu zahtijevala vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju i političku, tj. državno-pravnu autonomiju BiH pod sultanovim suverenitetom (Hadžibegić, Imamović 1994: 274).

Nasuprot MNO u augustu 1908. godine formirana je Muslimanska napredna stanka (MNS), čiji se program nije puno razlikovao od MNO, ali je u nacionalnom pitanju zastupala prohrvatski stav. Osjećajući da zbog takve nacionalne orijentacije ne uživa podršku širokih muslimanskih slojeva, vodstvo MNS je 31. januara 1910. godine revidiralo svoj program odrekavši se hrvatske nacionalne ideje, a promjenila je i ime u Muslimansku samostalnu stranku (MSS).

Pred saborske izbore iz MNO se izdvaja jedna grupa mladih prosrpski orijentiranih aktivista, koji pokreću list “Samouprava“ kao ‘organ muslimanske demokratije’. Oni u prvi plan ističu da MNO nije dovoljno pažnje posvetila socijalnim i kulturnim problemima muslimanskog naroda. Grupa se nije formirala kao stranka, a njen jedini kandidat Osman Đikić je propao na prvim saborskim izborima.

Maja 1907. sarajevski liječnik dr. Lazar Dimitrijević je osnovao Srpsku narodnu samostalnu stranku. Dimitrijević je od 1905. godine izdavao časopis “Dan“ u kojem je napadao vođe autonomne borbe kao “age i kmetždere“ i propagirao radikalno

¹ Benjamin Kalay je bio na čelu austrougarske uprave u BiH od 1882. do 1903. god.

rješenje agrarnog pitanja, ali uz potpuno i trajno prihvatanje Monarhije u BiH. Poslije potpunog izbornog neuspjeha 1910. stranka se ugasila.

Srpska narodna organizacija osnovana je oktobra 1907. ujedinjenjem triju političkih grupa koje su se oformile među srpskim građanstvom. Jednu grupu činile su vođe autonomne borbe, drugu grupu činila je inteligencija sa sjedištem u Mostaru, a treću grupu predvodio je Petar Kočić u Bosanskoj krajini. Program je ustvari Sarajevska rezolucija u kojoj se zahtijeva ustavna sloboda, parlament te potpuna autonomija BiH bez promjene suvereniteta. Agrarno pitanje zbog mišljenja da sa MNO treba očuvati savez je bilo bez konkretnog prijedloga.

Prva hrvatska politička stranka osnovana je u februaru 1908. godine, a zvala se Hrvatska narodna zajednica (HNZ). Na čelu stranke bio je dr. Nikola Mandić, ali je njezin stvarni pokretač, glavni teoretičar i ideolog bio tuzlanski advokat Ivo Pilar. Središnja tačka programa HNZ-e je da su Bosna i Hercegovina po "plemenu starosjedilaca" i po "državnom pravu" hrvatske zemlje, pa je prirodno da se priključe Hrvatskoj. Rukovodstvo je smatralo da HNZ mora biti natkonfesionalna organizacija kako bi se pridobila muslimanska podrška za hrvatsku nacionalnu ideju te zbog toga nije zauzela nikakav stav o agrarnom pitanju. Zbog neslaganja oko toga da li konfesionalnost treba uplitati u narodnu organizaciju sarajevski nadbiskup dr. Josip Štadler u siječnju 1910. osniva svoju stranku Hrvatsku katoličku udrugu za BiH (HKU). U programu traži priključenje BiH Hrvatskoj, a kojoj bi se pridružile i slovenačke pokrajine, kao i što brže rješenje agrarnog pitanja. Prva stranka u BiH bez nacionalnog koncepta bila je Socijaldemokratska stranka BiH. Osnovana je u junu 1909. godine u Sarajevu. Ova stranka se oslanjala na tradiciju sindikalnog organiziranja i svoju aktivnost je provodila zajedno sa sindikatom.

Formiranje političkih stranaka u BiH stvorilo je uvjete da se nakon dvogodišnjeg 'aneksionog' perioda pristupi izborima za prvi Bosanskohercegovački sabor, sa kojim započinje novo, parlamentarno, političko doba. Prvi saborski izbori održani su od 18. do 28. maja 1910. godine. Prema rezultatima tih izbora Srpska narodna organizacija osvojila je 31 mandat odnosno 100% dodjeljene pravoslavne mandate, Muslimanska narodna organizacija 24 mandata, što je također 100% muslimanskih mandata, a Hrvatska narodna zajednica 12 mandata ili 75% katoličkih mandata i Hrvatska katolička udruga 4 mandata ili 25% katoličkih mandata.

U ovom stranačkom sistemu SNO i MNO su se postavljale u opoziciju prema upravi, dok su se ostale stranke prema njoj držale lojalno². U početku rada Sabora

² Jedino su MNO i SNO uporno odbijale da priznaju aneksiju. SNO je 3. maja 1909. priznala, a MNO 8. februara 1910.

svi sabornici su nastupali zajednički, jedinstveno u odnosu na Zemaljsku vladu. U toku četverogodišnjeg rada bilo je više slučajeva različitog stranačkog, frakcijskog i koalicionog prestrojavanja, vraćanja mandata i dopunskih izbora za upražnjena mjesta.

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU KRALJEVINE SHS

Nakon Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u čijem je sastavu bila i BiH, izbori za Ustavotvornu skupštinu zakazani su za novembar 1920. godine po proporcionalnom izbornom sistemu koji je znatno reduciran uvođenjem instituta "kvalificiranog" zastupnika. U tom periodu dolazi do organiziranja i osnivanja novih političkih stranaka.

Vladajuća ideologija nacionalnog državnog unitarizma nije priznavala postojanje posebnih nacija, već samo triju "plemena": Srba, Hrvata i Slovenaca, kao jednog "jedinственog jugoslovenskog naroda", a u slučaju Bošnjaka i činjenicu da oni kao muslimani predstavljaju određenu kulturno-vjersku grupu. Na toj unitarističkoj nacionalnoj osnovi formirana je u Sarajevu 15. 2. 1919. Demokratska stranka. Njezino jezgro činila je već postojeća Demokratska stranka u Srbiji, kojoj su se pridružile razne jugoslovenski i unitaristički orijentirane političke grupe iz Slovenije, Hrvatske i Dalmacije. Od političkih grupa iz BiH njoj su pristupile srpske grupe oko listova "Narod" i "Radena", te bošnjačka grupa oko lista "Jednakost". Upravo je formiranje ove stranke na jugoslovenskoj osnovi, koja je u središte svoga programa stavila centralističko uređenje države SHS i time i borbu protiv svih federalističkih i autonomističkih projekata državnog uređenja, ubrzalo političko organiziranje drugih stranaka na nacionalnoj i vjerskoj osnovi odnosno stranaka drugog pola stranačkog sistema. Dakle, stranački sistem u ovom periodu nastao je na dva rascjepa, i to: 1) između centra i periferije, ustvari između nacionalnih i lokalnih elita, i 2) između nacionalnih elita oko ciljeva i organizacije centralne vlasti. Također, "industrijska revolucija" je generirala treći i četvrti rascjep: 3) između primarnog i sekundarnog sektora (sukobi selo – grad; agrarni – industrijski interesi) i 4) između rada i kapitala, radnika i poslodavaca. Ovi rascjepi rezultirali su pojavom nacionalnih političkih elita i stranaka i to pretežno kao zemljoradničkih – težačkih stranaka te u znatno umjerenijoj formi radničkih organizacija.

„Ne precjenjujući ulogu ličnosti stoji činjenica da su politički prvaci na srpskoj (Nikola Pašić) i hrvatskoj strani (Stjepan Radić) ubrzo personificirali centralistički i anticentralistički front dviju najmasovnijih i najznačajnijih političkih stranaka (Narodne radikalne i Hrvatske pučke-republikanske-seljačke stranke) i postali perjanice srpsko-hrvatskog spora koji će, uglavnom, obilježavati politički život Kraljevine kroz duži niz godina. Ostale političke snage – centra, a naročito desnice (separatističke i ekstremne) pa i lijevo orijentirane ne treba zanemariti. Međutim, one nisu bitno opredjeljivale tokove političkog života. Naročito je partija radničke klase zbog režima bila nasilno isključena kao faktor zbivanja do sredine tridesetih godina“ (Išek 1994: 315).

Faktički istovremeno sa osnivanjem Demokratske stranke, u Sarajevu je na skupštini održanoj od 14. do 17. 2. 1919. izvršeno ujedinjenje svih dotadašnjih bošnjačkih lokalnih političkih organizacija u Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO). Tu su doneseni program i statut i izabran je Centralni odbor od 31 člana.³ Kao svoje glavne zadatke JMO je istakla postizanje lične i imovinske sigurnosti Bošnjaka, zaštitu agrarnih interesa, očuvanje muslimanske vjerske i vakufsko-mearifске autonomije. U pogledu unutrašnjeg državnog uređenja JMO se u prvom redu borila za nedjeljivost i autonomiju BiH, koja je za nju predstavljala osnovni okvir političkog djelovanja.

Među prvim obnovljenim strankama je i Hrvatska narodna zajednica. Ona se kasnije podijelila na Hrvatsku težačku stranku i Hrvatsku pučku stranku. Sve tri ove stranke stajale su na programu autonomističkog, odnosno federalnog državnog uređenja. Od srpskih stranaka osnovane su Savez težaka, kasnije preimenovan u Savez zemljoradnika, i bosanski ogranak Radikalne stranke na čijem je čelu bio dr. Milan Srškić. Obje ove stranke bile su izrazito centralistički orijentirane. Radikalna stranka je odbacivala svako jugoslovenstvo, ističući samo srpstvo, dok su "zemljoradnici", uz srpstvo, naglasak stavljali na radikalno provođenje agrarne reforme. Pored ovih izvorno bosanskih djelovale su i druge političke stranke i organizacije, uglavnom Komunistička partija Jugoslavije i Hrvatska seljačka stranka.

Na izborima su učestvovalе dvadeset i dvije (22) političke stranke od kojih je sedam bilo iz BiH, što govori o velikom stepenu politizacije te stranačke rasparčanosti. Od sedam stranaka koje su učestvovalе na izborima tri su bile srpske, dvije hrvatske, a po jedna muslimanska i višenacionalna. „Srbi su pristupili Narodnoj radikalnoj stranci, Savezu težaka i Demokratskoj stranci. Hrvati su bili okupljeni u

³ Za predsjednika je izabran tuzlanski muftija hadži hafiz Ibrahim Maglajlić, a za potpredsjednike dr. Hamdija Karamehmedović i dr. Halid-beg Hrasnica

Hrvatskoj težačkoj stranci i Hrvatskoj pučkoj stranci, dok su muslimani u ogromnoj većini bili uz Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO). Neznatan broj muslimana pripadao je srpskim ili hrvatskim strankama, dok su bili vrlo rijetki slučajevi da su Hrvati pripadali srpskim građanskim strankama, ili obrnuto da su Srbi bili članovi hrvatskih stranaka. U vezi sa ovim neznatno je bila bolja situacija sa tzv. jugoslovenskim strankama. Takva orijentacija, što se tiče građanskih političkih stranaka, zadržala se i u kasnijem razvitku sve do NOR-a” (Purivatra 1970: 161). Dakle, oživljavanje političke aktivnosti u BiH poslije 1918. godine provodilo se na vjersko-nacionalnoj osnovi što je dovelo do jasnog profiliranja i podjele biračkog tijela po vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti iako je u muslimanskom i hrvatskom korpusu došlo do formiranja ‘disidentskih’ političkih stranaka.

Od ukupno 63 mandata, koliko je bilo određeno za BiH, JMO je osvojila 24 mandata ili 38,10%, Savez težaka 12 ili 19,05%, Narodna radikalna stranka 11 ili 17,46%, Hrvatska težačka stranka 7 ili 11,11%, Komunistička partija 4 ili 6,35%, Hrvatska pučka stranka 3 ili 4,76% i Demokratska stranka 2 ili 3,17% mandata.

Tabela: Rezultati izbora u BiH za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS održanih u novembru 1920. godine

Redni broj	Stranka	Broj osvojenih mandata	%
1.	JMO	24	38,10
2.	Savez težaka	12	19,05
3.	Narodna radikalna stranka	11	17,46
4.	Hrvatska težačka stranka	7	11,11
5.	Komunistička partija	4	6,35
6.	Hrvatska pučka stranka	3	4,76
7.	Demokratska stranka	2	3,17
	Ukupno	63	100,00

JMO iz izbora za Ustavotvornu skupštinu je izašla kao najjača i najuticajnija bosanskohercegovačka stranka. Ona je glasovima većine Bošnjaka svih slojeva uspjela osigurati za sebe političko predstavljanje bošnjačkog naroda. Na izbore 1920, izašle su još tri bošnjačke stranke, Muslimanska težačka stranka (“Mutež”), Narodna muslimanska stranka i Muslimanska narodna stranka, ali su one pretrpjele potpuni neuspjeh. Sve tri skupa nisu dobile ni hiljadu glasova (Imamović 1996: 495).

Stranački sistem u Ustavotvornoj skupštini i općenito u političkom životu zemlje uspostavljen je tako da su se na jednoj strani našli Radikalna i Demokratska stranka, te Savez zemljoradnika, podržavajući vladu i monarhiju, odnosno nacionalni unitarizam i državni centralizam. Nasuprot njima stajale su dvije vrste opozicije, od

kojih se jedna može označiti kao "tvrda", a druga kao "autonomistička". Tvrdu opoziciju su činili Radićeva HRSS, Hrvatska stranka prava (frankovci), crnogorski "zeleniši", albanski kačaci i Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Oni nisu prihvatili zajedničku jugoslovensku državu kakvu je podržavala pozicija. Autonomističku opoziciju činili su Slovenska ljudska stranka, JMO, Liberalni hrvatski intelektualci i Džemijet. Cijela autonomistička opozicija, koja je u biti bila lojalna državi, koristila se u svojoj borbi isključivo političkim sredstvima. Isto se može reći i za HRSS i KPJ, dok ostali iz "tvrde" opozicije nisu prezali ni od oružanih aktivnosti protiv države, bilo u vidu četovanja kao komite, bilo u vidu terorizma (Imamović 1996: 496-497).

Značajnu ulogu na očuvanju teritorijalnog integriteta BiH u njenim dotadašnjim granicama odigrala je JMO prilikom donošenja Vidovdanskog ustava. Nagodbom vođe JMO dr. Mehmeda Spahe i Vlade u vezi sa donošenjem Vidovdanskog ustava ugrađen je član 135., tzv. "turski paragraf", kojim je određeno da Bosna i Hercegovina "ostaje u svojim sadašnjim granicama", te da postojeći okruzi u njoj "važe kao oblasti". Ovaj član je izražavao činjenicu državno-pravnog, odnosno političko-teritorijalnog kontinuiteta BiH koju treba poštovati.

Nakon izbora za Konstituantu održani su 1923. godine izbori za Skupštinu Kraljevine SHS na kojima je došlo do jasnijeg profiliranja i podjele biračkog tijela po vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti iako su u bošnjačkom i hrvatskom korpusu formirane 'disidentske' političke stranake⁴. Na izborima se takmičilo 15 političkih stranaka, a pet stranaka je osvojilo mandate i ušlo u parlament.

Tabela: Broj osvojenih mandata iz BiH za Skupštinu Kraljevine SHS na izborima 18. marta 1923. godine

Redni broj	Naziv stranke	Mandati	%
1.	JMO	18	37,50
2.	Narodna radikalna stranka	13	27,08
3.	Zemljoradnička stranka	7	14,58
4.	Hrvatska republikanska seljačka stranka	7	14,58
5.	HRSS - disident (Kordić)	2	4,17
6.	Srpska stranka	1	2,09
	Ukupno	48	00,00

⁴ U poslaničkom klubu JMO prosrpski orijentirani "desničari" su imali većinu. Oni su uz pomoć Vlade osnovali svoju Jugoslovensku muslimansku narodnu organizaciju (JMNO) na čelu sa tuzlanskim muftijom Ibrahimom Maglajlićem. Na skupštinskim izborima nisu osvojili ni jedno mjesto pa su se kao stranka odmah ugasili.

Rezultati izbora pokazuju nesumnjivo liderstvo Spahine JMO među Bošnjacima, Pašićeve Narodne radikalne stranke među Srbima i Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke među Hrvatima. Također, pokazuju da dolazi do sve jasnijeg svrstavanja bosanskohercegovačkih Hrvata uz njihove sunarodnike u Hrvatskoj, kao što se i Srbi sve više sudbinski vežu za sunarodnike u Srbiji. Od prvih političkih organizacija bosanskohercegovačkih Hrvata, Hrvatske pučke i Hrvatske težačke stranke, koje su ostale bez mandata, jasno je uočljiva njihova orijentacija na političke centre izvan BiH, Zagreb i Ljubljanu, što će ostati konstanta njihove politike (Išek 1981: 317).

Naredni parlamentarni izbori održani su februara 1925. godine, a raspisala ih je treća Pašić-Pribičević vlada. Jedan od glavnih izbornih ciljeva radikala, osim vlastitog izbornog uspjeha, bio je i razbijanje bošnjačkog biračkog tijela. U tom cilju kao protutežu opozicionoj JMO pod patronatom režima stvorene su režimske Narodna muslimanska organizacija i Muslimanska radikalna stranka, koje su se u potpunosti oslanjale na politiku Narodne radikalne stranke Nikole Pašića. Predizborni kontekst 1925. godine odisao je jakim pritiskom režima i prorežimskih organizacija na birače.

„Cjelokupni državni aparat, počevši od velikih župana pa sve do poreznika i šumara, bio je angažovan od Pašić-Pribičević vlade u predizbornoj aktivnosti u Bosni i Hercegovini“ (Purivatra 1997: 197). Izbori su održani u znaku policijskog terora, terorističkog djelovanja Srpske nacionalne omladine – SRNAO i Udruženja srpskih četnika "Petar Mrkonjić", kao i velikog odziva birača 82,7%, dok je na prethodnim izborima izlaznost bila oko 65%, što ostavlja mogućnost falsificiranja izbornih rezultata. Postignuti rezultati su prikazani u sljedećoj tabeli:

Tabela: Broj osvojenih mandata iz BiH za Skupštinu Kraljevine SHS na izborima u februaru 1925. godine

Redni broj	Naziv stranke	Mandati	%
1.	JMO	15	31,20
2.	Narodna radikalna stranka	14	29,10
3.	Hrvatska republikanska seljačka stranka	10	20,8
4.	Nacionalni blok (Radikalna i Samostalna dekokratska stranka	7	14,5
5.	Zemljoranička stranka	2	4,1
	Ukupno	48	100,00

Izborni rezultati pokazuju da nije došlo do značajnije poromjene snaga stranaka (JMO je zabilježila pad za tri mandata sa oko 7% manjom podrškom birača) tako da se može konstatovati da su pozicije stranaka ostale i dalje iste kao na prethodnim izborima.

Osam stranaka je učestvovalo na izborima za oblasne skupštine u BiH održane 23. januara 1927. godine. Na ovim izborima je došlo do jače saradnje JMO i Demokratske stranke koje su nastupile sa listom Demokratske zajednice u natjecanju za izbor poslanika u sarajevskoj, tuzlanskoj i mostarskoj oblasti. Rezultati oblasnih izbora su dati u sljedećoj tabeli

Redni broj	Naziv stranke	Osvojenih mandata	% svih mjesta
1.	JMO	52	27,36
2.	Narodna radikalna stranka	47	24,74
3.	Hrvatska seljačka stranka	36	18,95
4.	Savez zemljoradnika	28	14,74
5.	Demokratska zajednica (JMO i DS)	15	7,89
6.	Samostalna demokratska stranka	10	5,26
7.	Nezavisni radikali	1	0,53
8.	Udružena opozicija	1	0,53

Zbog krize u radu Parlamenta i Vlade, a i zategnutih društvenih odnosa, raspisani su, a 11. septembra 1927. godine i održani vanredni skupštinski izbori u Kraljevini SHS, koji su obilježeni jakim pritiscima radikala i četnika iz udruženja "Petar Mrkonjić". Na ovim izborima JMO i njena koaliciona lista (Demokratska zajednica) polučila je najbolje rezultate, što je stranku definitivno učvrstilo na poziciji najjače stranke u BiH. Postignuti rezultati su prikazani u sljedećoj tabeli.

Tabela: Rezultati osvojenih mandata iz BiH za Skupštinu Kraljevine SHS na vanrednim izborima u septembru 1927. godine

Red. broj	Naziv stranke	Osvojeni mandati	%
1.	Narodna radikalna stranka	14	29,17
2.	Demokratska zajednica	10	20,83
3.	Jugoslovenska muslimanska organizacija	9	18,75
4.	Hrvatska seljačka stranka	8	16,67
5.	Savez zemljoradnika	6	12,50
6.	Samostalna demokratska stranka	1	2,08
	Ukupno	48	100,00

Uspostavljeni odnos tri najjače političke stranke potvrđen je i na izborima za općinska vijeća u BiH, koji su održani 28. oktobra 1928. godine. JMO je osvojila 32,8% vijećničkih mandata, Narodna radikalna stranka 30,3% i Hrvatska seljačka stranka 16,7% vijećničkih mandata.

Komparativni prikaz uspjeha tri najjače stranke na izborima u Kraljevini SHS u periodu od 1920. do 1927. godine pokazuje da je najuspješnija bh. politička stranka nesumnjivo bila Jugoslovenska muslimanska organizacija, a potom Narodna radikalna stranka (koja je okupljala Srbe) i Hrvatska težačka stranka odnosno Hrvatska seljačka stranka.

Uporedni prikaz uspjeha tri najjače stranke dat je u sljedećoj tabeli.

Red. broj	Naziv stranke	20.02.1920.	18.03.1923.	08.02.1925.	11.09.1927.
1.	JMO	35%	32%	31,2,9%	30,8%
2.	Narodna radikalna stra.	18%	27,4%	29.1%	29,17%
3.	HTS/ HSS	16,6%	14,58%	20,8%	16,67%

U stranačkom sistemu Bosne i Hercegovine tri najjače političke stranke osvajale su oko 80% svih mandata iz BiH za Skupštinu Kraljevine SHS. Opoziciju prema vladi predvodila je HSS koja je u decembru 1924. godine imala i zabranu rada, a sa JMO poslanicima oko 50% mandata je bilo protiv centralističkog, unitarističkog i hegemonističkog djelovanja Vlade, odnosno zastupalo federalizam ili autonomiju.

Tenzije između pristalica radikala, s jedne strane, i zastupnika Seljačko-demokratske koalicije (koju su predvodili Stjepan Radić, sa hrvatske strane i Svetozar Pribićević sa srpske strane – oba žestoki protivnici centralizma i hegemonizma) dostigle su u ljeto 1928. godine kulminaciju. Atentatom u Narodnoj skupštini, tačnije rečeno zavjerom kralja i vlade protiv hrvatskih zastupnika, završena je era "lažnog parlamentarizma", etapa koju je obilježio Vidovdanski ustav. Teren za proglašenje apsolutizma bio je temeljito pripremljen, a put za uvođenje diktature otvoren.

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Proklamacijom narodu 6. 1. 1929. godine monarh Aleksandar Karađorđević objavio je da je došlo vrijeme da ukloni "posrednika između naroda i kralja". Parlamentarizam je "postao smetnja za svaki plodan rad u državi". Odlučio je da "Ustav Kraljevine SHS od 1921. prestaje da važi". To je značilo suspenziju zakonā - raspuštanje Narodne skupštine.

Zakonom o nazivu države i podjeli Kraljevine na upravna područja država je teritorijalno organizirana u devet banovina koje su dobile nazive po rijekama. Podjelom zemlje na banovine BiH je razbijena kao cjelina, pa se u ovom periodu stranački sistem ne može jedinstveno posmatrati za BiH. Zato ćemo u ovom radu analizirati stranački sistem u kraljevini Jugoslaviji i ponašanje JMO u tom sistemu.

Na temelju Zakona o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi ukinute su sve političke stranke i udruge sa "plemenskim i vjerskim obeležjem" (Išek 1994: 322).

Zabrana rada političkih stranaka potrajala je do zavođenja "ustavne" diktature tj. obznanjivanja Oktroiranog ustava 3. 9. 1931. godine. "Ustavna" diktatura nije dozvoljavala obnovu starih predšestojanuarskih stranaka pa se i dalje ne može govoriti o obnovi i normalizaciji višestranačja. Režim je ovo stanje prikrivao zbog domaće i strane javnosti formiranjem Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS), koja se jedina pojavila na izborima 1933. godine i osvojila sve mandate. Tako da na sceni imamo jednostranački sistem sve do 1935. godine. Izmijenjeni izborni sistem u Izbornom zakonu iz 1933. godine omogućio je opoziciji da koaliranjem sačini listu za izbore i na neki način da se uspostavi višestranačje.

Na parlamentarnim izborima održanim 5. maja 1935. godine pojavile su se četiri liste, od kojih su dvije osvojile mandate: Zemaljska lista na čelu sa Bogoljubom Jevtićem i lista udružene opozicije na čelu sa Vladkom Mačekom. Zemaljska lista je pomoću izbornog sistema i terora dobila većinu, ukupno, 1.746.982 glasa ili 60,6%, a lista Vladka Mačeka (blok udružene opozicije u kojoj je bila i JMO) osvojila je 1.076.345 glasova ili 37,4%

Tabela: Rezultati izbora 5. maja 1935. godine

Red. broj	Lista/kandidati	Br. glasova	%	Br. mandata	%
1.	Zemaljska lista – Bogoljub Jevtić	1.746.982	60,6	303	81,9
2.	Lista udružene op - Vlatko Maček	1.076.345	37,4	67	18,1
	ukupno	2.823.327	98	370	100,0
3.	Lista Dimitrija Ljotića	33.549	1,2	0	0
4.	Lista Bože Maksimovića	24.088	0,8	0	0

Politička sudbina B. Jevtića, kao izvršioca "svetog amaneta" da čuva Jugoslaviju, bila je zapečaćena ishodom petomajskih izbora. Kraljevskom namjesniku bilo je jasno da mora potražiti ličnost kojoj bi povjerio mandat da sastavi vladu. Izbor je pao na dr. Milana Stojadinovića, ministra finansija u vladi B. Jevtića. Formiranjem vlade Stojadinović-Spaho-Korošec je definisana pozicija i opozicija, a označen je i kraj šestojanuarske diktature, njenog nasilja kao i politike i ideologije integralnog jugoslovenstva. Stojadinovićeve vlada je priznala da je "hrvatsko pitanje" otvoreno i pozivala je vođe HSS da se pridruži poziciji, ali je HSS odbio da uđe u Vladu i učestvuje u radu Parlamenta.

Poslednji izbori pred Drugi svjetski rat i zadnji u Kraljevini Jugoslaviji održani su 11. decembra 1938. godine. Narodna skupština, obrazovana nakon "petomajskih izbora" radila je nepun mandat. Namjesništvo na čelu sa knezom Pavlom je Skupštinu raspustilo i raspisalo nove izbore. Razlozi za raspuštanje skupštine bili su u posebno zaoštrenoj situaciji nakon pokušaja potpisivanja konkordata sa Vatikanom (sporazum kojim su se trebale dati povlastice za Rimokatoličku crkvu), što je izazvalo oštre sukobe demonstranata i policije u Beogradu. U toj situaciji opozicija (Radikalna, Demokratska, Zemljoradnička, HSS i Samostalna demokratska stranka) je 8. oktobra 1937. godine potpisala "narodni sporazum" kojim je utvrdila saglasnost „o načelima i postupku ostvarenja neke vrste federalnog uređenja države“ (Imamović 1996: 518).

Na izborima su bile istaknute tri "zemaljske" kandidacione liste, i to: (1) Vladina lista (Jugoslovenske radikalne zajednice) na čelu s Milanom Stojadinovićem; (2) lista Dimitrija Lotića; i (3) lista udružene opozicije na čelu sa Vladkom Mačekom.⁵

Isticanje liste Dimitrija Ljotića imalo je prvenstveno za cilj da se ona nametne kao "lojalna opozicija", te da se naglasi njen profašistički karakter. Prema tome, glavna izborna utakmica se vodila između Vladine liste i liste udružene opozicije. Rezultati izbora 11. decembra 1938. predstavljeni su u sljedećoj tabeli.

Tabela: Treći (posljednji) izbori za Narodnu Skupštinu Kraljevine Jugoslavije
11. decembra 1938. godine

Broj	lista	Osvojeni glas.	%	mandati	%
1.	Vladina lista	1.643.783	54,09	306	82,04
2.	Udružena opozicija	1.364.524	44,9	67	17,96
3.	Lista Dimitrija Ljotića	30.734	1,01	0	0

⁵ Ova lista (koalicija) je obrazovana na osnovu "narodnog sporazuma" lidera opozicije i njihovog dogovora u selu Farkašiću, od 21. oktobra 1937. godine.

Rezultati izbora predstavljali su poraz za Stojadinovićevu koalicionu vladu, posebno u Bosni i Hercegovini. Udružene opzicione stranke "narodnog sporazuma" dobile su u BiH apsolutnu većinu u 28 izbornih srezova i kotara. To je politički i u stvarnosti značilo pobjedu programa decentralizacije koji je istakla opozicija.

Knez Pavle je shvatio poruku izbora i formiranje vlade je povjerio Dragiši Cvjetkoviću, sa osnovnim zadatkom da riješi "hrvatsko pitanje", odnosno da sklopi sporazum sa vođom HSS-a dr. Vladkom Mačekom. JMO je ostala i u novoj vladi Dragiše Cvjetkovića sve do potpisivanja sporazuma Cvjetković – Maček, poslije čega se povukla u opoziciju.

STRANAČKI SISTEM U BIH U PERIODU 1940-1990

U toku II svjetskog rata najveći broj političkih stranaka nije uspio prilagoditi svoje ciljeve i političko djelovanje najvećoj krizi stoljeća – svjetskom ratu. U političkom životu važnu antifašističku ulogu imala je KPJ, koja je, nakon sloma fašizma, ostala na vlasti sve do 1990. godine. U novoj Jugoslaviji poslije rata pobjedom na izobrima (nekompetitivnim!) uveden je jednostranački politički poredak, što je podrazumijevalo zabranu višestranačkog organiziranja i političko djelovanje isključivo pod jednosatranom komunističkom vladom (Tomić, Herceg 1999: 35).

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Narodne Republike Bosne i Hercegovine koji su održani 13. oktobra 1946. bila je samo jedna lista Narodnog fronta. Birači su mogli glasati kuglicom u kutiju za ovu listu, ili u tzv. ćoravu kutiju tj. protiv ove liste⁶. Komunistička vlast je do izbora uspjela raznim zabranama, a i samim Zakonom o biračkim spiskovima, eliminisati mnoge organizacije, ustanove i grupe, tako da njihovi članovi, pripadnici i funkcioneri nemaju pravo glasa tj. nemaju biračko pravo. To su: (1) pripadnici SS trupa, vojnih legija, ustaša, četnika, domobranstva, zelenog kadra i milicije; (2) pripadnici Hitlerjugenda i članovi čitaonica i pjevačkih društava, te svih ostalih društvenih organizacija, koje su stajale pod upravom ili nadzorom Kulturbunda; (3) članovi njemačkog kluba; (4) aktivni funkcioneri i istaknuti članovi ustaškog pokreta, ženske ustaške loze, ustaške mladeži, ravnogorskih četničkih odbora kao i svih drugih ustaških i četničkih podorganizacija.⁷

⁶ U članu 41. Zakona o izborima je opisan način ovakvog glasanja: "Kad birač primi kuglicu, stavi je u ruku, zatim zatvara ruku, pa sa tako zatvorenom rukom prilazi svakoj kutiji redom i u svaku kutiju zavlači zatvorenu ruku.

⁷ Službeni list BiH, br. 11 od 18. VIII 1945. str. 112.

Od ovih izbora naredne četrdeset i četiri godine u Bosni i Hercegovini na sceni je bilo klasično jednostranačje sa nevješto prikrivanom dominacijom, pogotovo u prvih tridesetak godina, unutar Saveza komunista BiH velikosrpskog nacionalističkog opredjeljenja. U ovom periodu, koji neki atori definišu kao "narodna demokratija" odnosno jednostranačje sa elementima konfesionalno-nacionalnog i klasnog-socijalnog predstavljanja, vladajuća politička stranka KPJ / SKJ je na razne načine manipulirala građanima i narodima BiH, prigušivala određene slobode, fingirala izbore i tako se održavala na vlasti.

Vladajuća politička stranka pokušala je pri uvođenju pluralizma u BiH onemogućiti formiranje političkih stranaka na nacionalnoj osnovi, na što se reagovalo i pobilo odlukom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o ustavnosti organiziranja političkih stranaka na nacionalnoj osnovi, a što je otvorilo prostor osnivanju više političkih stranaka s nacionalnim predznakom. Osim toga, važno je istaknuti da je s ovim ustavnim promjenama došlo do značajnog osamostaljivanja i jačanja državnosti Bosne i Hercegovine u okviru federalne Jugoslavije.

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU 1990-1996.

Za izbore 1990. godine prijavile su se 42 političke stranke. Na prvi pogled pravo šarenilo i bogatstvo, ali kada se analizira ponuda političkih programa i orijentacija dođe se do ocjene o siromaštvu političkih ideja. „Najveći broj tih stranaka bio je programski krajnje neprofiliran, a neke praktično i nisu imale svoje programe. Njihova programska sličnost daleko je nadmašivala njihove razlike, kao što je utvrđeno i za stranke u Hrvatskoj. Štaviše, kod nemalog broja stranaka izrazita je bila diskrepanca između njihovog imena, programa i prakse u predizbornom periodu. Po imenu su bile lijeve, po programu liberalne, po političkoj praksi unitarne, dogmatske ili nacionalističke“ (Arnautović 1996: 40).

Nastanak stranačkog sistema u bosanskohercegovačkom društvu tada se odvijao u nepovoljnom društveno-historijskom kontekstu. U Hrvatskoj je na sceni bio konflikt, a potom i sukob Hrvatske demokratske zajednice i stranaka koje su okupljale Srbe. Glavno pitanje u sukobu bilo je to što Srbi u Hrvatskoj nisu prihvatili ideju suverene države Hrvatske i njen teritorijalni integritet za što su imali podršku Beograda. Istovremeno, u Srbiji i Crnoj Gori, a u organizaciji Miloševićevog režima, održavani su mitinzi i otvoreno negirane granice jugoslovenskih republika koje su uspostavljene

na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 1943. godine. „Politički centri moći iz Beograda i Zagreba htjeli su imati svoj utjecaj na stvaranje i idejno usmjerenje političkih stranaka u Bosni i Hercegovini. Među novim političkim strankama koje su formirane u prvoj polovini 1990. godine u Bosni i Hercegovini jedna je bila vezana za Tuđmanov režim u Zagrebu a jedna za Miloševićev režim u Beogradu. To su bile Hrvatska demokratska zajednica BiH i Srpska demokratska stranka“ (Pejanović 2004: 47).

Formiranje stranaka odvijalo se po dva osnova: a) putem reformi ranijih političkih organizacija, koje su postojale u jednopartijskom sistemu: Savez komunista BiH, Savez socijalističke omladine BiH i Socijalistički savez radnog naroda BiH; b) putem formiranja novih političkih stranaka. Tako su kao nove političke stranke 1990. godine formirane Stranka demokratske akcije, Hrvatska demokratska zajednica BiH i Srpska demokratska stranka, Savez reformskih snaga za Bosnu i Hercegovinu i druge.

Vladajuća elita je svoj preobražaj u višestranački sistem izvela na sljedeći način: Savez komunista se transformisao u SK - Socijalistička partija, SSRN BiH je formirao Socijalistički demokratski savez, a SSO BiH se transformisao u Liberalnu stranku. Svakako da su ove stranke za svoj rad zadržale svu infrastrukturu (prostor, vozni park, osoblje i finansijska sredstva iz budžeta i članarina).

Višepartijski sistem Bosne i Hercegovine nastao je po pravilu karakterističnom za društva sa višestruko zaoštrenim socijalno-ekonomskim konfliktima, podijeljenim po nacionalnoj, religijskoj i regionalnoj osnovi. Na prvim višestranačkim izborima, održanim 18. 11. 1990. godine izjašnjavalo se o više hiljada kandidata 3.300.000 birača upisanih u biračke spiskove. Kandidate za skupštine predložilo je petnaest stranaka, a jedanaest stranaka je ušlo u Parlament BiH.

Najbolji izborni rezultat postigla je Stranka demokratske akcije. Ova stranka je u Skupštini Bosne i Hercegovine osvojila 86 mandata ili 35.85% poslaničkih mjesta. Srpska demokratska stranka osvojila je 30%, a Hrvatska demokratska zajednica 18.35% poslaničkih mandata. Ukupno ove tri stranke su osvojile 84% poslaničkih mandata, kao pozicione stranke, dok su ostalih osam stranaka opozicije osvojile 16% mandata.

Građani su na izborima ukazali povjerenje 130 poslanika u Vijeću građana iz 10 političkih stranaka i 110 poslanika u Vijeću opština iz 7 političkih stranaka. Rezultatima izbora uspostavljen je višestranački sistemi bez dominantne stranke, gdje 3 stranke dobijaju po oko jednu četvrtinu glasova (84%), a preostale glasove (16%) dijele drugih 8 stranaka (Blondelova tipologija), odnosno odgovara po Sartoriju (4) tipu segmentiranog višepartizma (visoka fragmentacija – zasnovana na različitim subkulturama, mala politička distanca). Izbori 1990. godine su bili prvi demokratski

izbori u Bosni i Hercegovini putem kojih je zamijenjen stari, jednostranački sistem i uveden stranački pluralizam. Ove izbore karakterizira sukob između režima i antirežimskog pokreta, te pitanje budućeg položaja Bosne i Hercegovine. Temeljno sučeljavanje vodilo se između dva bloka: s jedne strane su bile nove stranke u liku etničkih stranaka – HDZ, SDS, SDA, koje su imale promociju u javnom mnijenju kao stranke demokratskog preobražaja i socijalnog napretka, imale su podršku Zapada i lidersku poziciju u promidžbi pluralizma, a s druge SK- SDP i DSS i Liberalna stranka kao građanske stranke sa multietničkim sastavom ali opterećene hipotekom komunističke prošlosti i trenutnog stanja. Istraživači (Pejanović, Arnautović, Tomić) su saglasni da je izostala prepoznatljiva razdioba na ljevicu, centar i desnicu, mada određeni elementi političkih stranaka (nazivi, programi, praksa političkog djelovanja i drugi) svrstavaju transformirane stranke više na lijevo, a tri nacionalne stranke više na desno, dok je politički centar bio prazan tj. bez prisustva značajnih partija.

Nakon pobjede na prvim višestranačkim izborima SDA, HDZ i SDS postigle su dogovor o partnerskom odnosu u vršenju vlasti. Sva vlast u Bosni i Hercegovini i važni položaji u državnoj strukturi podijeljeni su po ključu: pet za SDA, četiri za SDS i tri za HDZ. S obzirom da su ove stranke osvojile podršku veću od apsolutne većine unutar svojih naroda one su se i predstavljale kao jedine autentične zastupnice tri naroda.⁸ Opoziciju su činile SK-SDP, SRS, LS, MBO i DSS.

STRANAČKI SISTEM U BOSNI I HERCEGOVINI U PERIODU 1996-1998.

Na prvim državnim višestranačkim izborima održanim 14. septembra 1996. godine učestvovalo je 49 političkih stranaka. Za bošnjačkog člana Predsjedništva su se nadmetali kandidati sedam stranaka i jedne koalicije, za hrvatskog člana tri stranke i jedna koalicija, a za srpskog iz četiri stranke. Za Državni parlament iz Federacije BiH se nadmetalo trinaest stranaka i jedna koalicija, a iz RS devet stranaka i jedna koalicija. Jedino su SDA, Građanska demokratska stranka i Združena lista BiH (SDP BiH, UBSD, HSS, MBO, Republikanci) imali liste i kandidate za oba entiteta, dok su ostale političke stranke uzele učešće samo u jednom entitetu.

⁸ Pod pretpostavkom da su nacionalne stranke dobile isključivo glasove iz svog naroda, podrška je bila: HDZ 93,35% hrvatskog glasačkog tijela; SDS 83,55% srpskog glasačkog tijela; SDA 75,5% bošnjačkog glasačkog tijela.

Za članove Predsjedništva BiH pobijedili su kandidati SDA (Alija Izetbegović), HDZ-a (Krešimir Zubak) i SDS-a (Momčilo Krajišnik). Poslaničke mandate u Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine osvojile su tri stranke i jedna koalicija sa prostora Federacije BiH i tri stranke sa prostora RS. Dakle, sedamnaest stranaka nije osvojilo mandate, tako da je poslaničke mandate u Zastupničkom domu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine osvojilo ukupno pet političkih stranaka i jedna koalicija.

SDA osvojila je 16 mandata u Federaciji BiH i 3 mandata u RS, tj. 19 mandata, HDZ osvojila je 8 mandata u Federaciji BiH, SDS osvojila je 9 mandata u RS, Združena lista dva mandata i Stranka za Bosnu i Hercegovinu također dva mandata u Federaciji BiH, a Narodni savez za slobodan mir dva mandata u RS.⁹ Rezultati izbora predstavljeni su u sljedećoj tabeli.

Tabela: Osvojeni mandati političkih stranaka za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH sa teritorija Federacije BiH (28 mandata)

Ukupan broj važećih glasova	1.337.895
Ukupan broj nevažećih glasova	17.103
Ukupan broj glasova	1.354.998

Naziv stranke, koalicije ili nezavisnog kandidata	Br. glasova	mandata	%
SDA	725.418	16	58
HDZ	338.440	8	29
Združena lista BiH (SDP, UBSD, HSS, MBO i Republikanci)	105.918	2	8
Stranka za Bosnu i Hercegovinu	93.816	2	8
Demokratska narodna zajednica (DNZ)	25.562	0	0
Hrvatska stranka prava (HSP)	14.879	0	0
Bosanska stranka (BOSS)	6.523	0	0
Liberali BiH	4.996	0	0
Stranka privrednog prosperiteta BiH	4.905	0	0
Srebrov Vladimir	4.574	0	0
Žena BiH	4.149	0	0
Bosanskohercegovačka patriotska stranka (BPS)	3.295	0	0
Građanska demokratska stranka BiH (GDS)	3.292	0	0
Liberalno-bošnjačka organizacija BiH (LBO)	2.192	0	0

⁹ Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 20, od 20. 10. 1996. str. 596.

Ukupan broj važećih glasova u RS	1.061.979
Ukupan broj nevažećih glasova u RS	71.020
Ukupan broj glasova u RS	1.132.999

Tabela: Osvojeni mandati po političkim strankama za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH sa teritorija Republike Srpske BiH (14 mandata)

Naziv stranke, koalicije	Br. glasova	mandati	%
Srpska demokratska stranka / srpskih zemalja	578.723	9	65
SDA	184.553	3	22
Narodni savez za slobodan mir (Savez za mir i prog)	136.077	2	13
Srpska radikalna stranka RS	62.409	0	0
Združena lista BiH (SDP, UBSD, HSS, MBO i Republikanci)	30.285	0	0
Demokratski patriotski blok RS	29.494	0	0
Srpska patriotska stranka – SPAS	14.146	0	0
Narodna stranka RS	13.680	0	0
Stranka srpskog jedinstva	8.183	0	0
Gradanska demokratska stranka BiH (GDS)	4.429	0	0

Prema izbornim rezultatima za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH na izborima 1996. godine uspostavljen je model koji ima 3-4 efektivne stranke tj. koji odgovara trećem tipu Blondelove tipologije kao višestranački sistem sa dominantnom strankom, pri čemu jedna dobija oko 45%, a ostatak glasova se skoro jednako raspoređuje na 3-4 partije. U našem slučaju SDA je dobila 45,24%, a SDS 21,4% i HDZ je osvojila 19,05%. Na ovim izborima došlo je do promjene stranačkog sistema u teorijskom smislu u odnosu na izbore 1990. godine. Stranački sistem bez dominantne stranke iz 1990. evoluirao je u stranački sistem sa dominantnom strankom 1996. godine. U stvarnosti, međutim, s obzirom na način odlučivanja u domovima Parlamentarne skupštine ova tipologija nije primjenjiva. Dominantna stranka u političkom sistemu Bosne i Hercegovine bi trebala da osvoji pet mandata na području RS-a, kao i 14 mandata na području Federacije. SDA na ovim izborima jeste osvojila ukupno devetnaest mandata ali su joj nedostajala još dva mandata iz RS.

Nakon pobjede na prvim državnim višestranačkim izborima SDA je predložila dr. Harisa Silajdžića za Vijeće ministara, čime je i Stranka za Bosnu i Hercegovinu sa HDZ i SDS ušla u vlast prihvatajući dogovor o partnerskom odnosu u vršenju vlasti. Sva vlast u Bosni i Hercegovini i važni položaji u državnoj strukturi podijeljeni su po ključu: pet za Bošnjake, četiri za Srbe i tri za Hrvate, odnosno 1 Bošnjak, 1 Srbin, 1

Hrvat ako je riječ o tročlanoj strukturi. S obzirom na to da su ove stranke osvojile (38) mandata ili 90,5%, a opzicione stranke (4) mandata ili 9,5% i dobile podršku većine svojih naroda one su se i ponašale kao predstavnice tri naroda. Opoziciju su činili dva poslanika združene liste (SDP, UBSD, HSS, MBO i Republikanci) sa teritorija Federacije BiH i dva poslanika sa liste Narodni savez za slobodan mir (Savez za mir i progres) kao koalicije pet opozicionih stranaka sa teritorija RS. Iz svega navedenog da se zaključiti da je obnovljena predratna dominacija etničkih stranaka po broju osvojenih mandata u Parlamentu Bosne i Hercegovine. Građanski blok stranaka je osvojio samo dva mandata.¹⁰

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U prvom stranačkom sistemu Bosne i Hercegovine SNO i MNO su se postavljale u opoziciju prema austrougarskoj upravi, dok su se ostale stranke prema njoj držale lojalno. U toku četverogodišnjeg rada Parlamenta bilo je više slučajeva različitog stranačkog, frakcijskog i koalicionog prestrojavanja, vraćanja mandata i dopunskih izbora za upražnjena mjesta.

U stranačkom sistemu Bosne i Hercegovine tri najjače političke stranke osvajale su oko 80% svih mandata iz BiH za Skupštinu Kraljevine SHS. Opoziciju prema vladi predvodila je HSS koja je u decembru 1924. godine imala i zabranu rada, a sa JMO poslanicima oko 50% mandata je bilo protiv centralističkog, unitarističkog i hegemonističkog djelovanja Vlade, odnosno zastupalo federalizam ili autonomiju.

Period Kraljevine Jugoslavije počinje zabranom rada političkih stranaka i nepostojanjem stranačkog sistema do 1933. kada se uspostavlja jednostranačje. Na sceni imamo jednostranački sistem sve do 1935. godine. Na parlamentarnim izborima održanim 5. maja 1935. godine Zemaljska lista je zahvaljujući pogodujućem izbornom sistemu i teroru dobila većinu od 60,6%, a lista Vladka Mačeka (blok udružene opozicije u kojoj je bila i JMO) osvojila je 37,4%. Formiranjem vlade Stojadinović- Spaho-Korošec je definisana pozicija i opozicija, a označen je i kraj šestojanuarske diktature, nasilja, politike i ideologije integralnog jugoslovenstva.

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Narodne Republike Bosne i Hercegovine oktobra 1946. bila je samo jedina lista Narodnog fronta. Birači su mogli glasati kuglicom u kutiju za ovu listu, ili u tzv. ćoravu kutiju tj. protiv ove liste. Komunistička

¹⁰ Pejanović navodi da je građanski blok osvojio šest mandata što uključuje sve izuzev mandata tri nacionalne stranke. Smatramo da se pod građanski blok može podvesti jedino Združena lista.

vlast je do izbora uspjela raznim zabranama eliminisati mnoge organizacije, ustanove i grupe, čijim je članovima, pripadnicima i funkcionerima oduzeto pravo glasa. Od ovih izbora naredne četrdeset i četiri godine u Bosni i Hercegovini na sceni je bilo klasično jednostranačje sa dominacijom, pogotovo u prvih tridesetak godina, Saveza komunista BiH kadrova loše zakamufliranog velikosrpskog nacionalnog opredjeljenja. U ovom periodu vladajuća KPJ odnosno SKJ je na razne načine manipulirala građanima i narodima BiH, prigušivala određene slobode, fingirala izbore i održavala se na vlasti.

Nastanak stranačkog sistema bosanskohercegovačkog društva 1990. odvijao se u nepovoljnom društveno-historijskom kontekstu. Politički centri iz Beograda i Zagreba imali su odlučujući utjecaj na stvaranje i idejno usmjerenje dijela političkih stranaka u Bosni i Hercegovini. Stranački sistem Bosne i Hercegovine nastao je po modelu karakterističnom za društva višestruko zaoštrenih socijalno-ekonomskih konflikata i podijeljena po nacionalnoj, religijskoj i regionalnoj osnovi.

Rezultatima izbora 1990. godine uspostavljen je višestranački sistem bez dominantne stranke, u kojem 3 stranke dobijaju po oko jednu četvrtinu glasova (84%), a preostale glasove (16%) dijeli drugih 8 stranaka (Blondelova tipologija), odnosno odgovara po Sartoriju 4. tipu, tzv. segmentiranom višepartizmu (visoka fragmentacija – zasnovana na različitim subkulturama, mala politička distanca).

Prema izbornim rezultatima za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH na izborima 1996. godine uspostavljen je stranački sustav koji ima 3-4 efektivne stranke, tj. koji odgovara trećem tipu Blondelove tipologije (višestranački sustavi sa dominantnom strankom) gdje jedna stranka dobija oko 45 %, a ostatak glasova se skoro jednako raspoređuje na 3-4 partije.

LITERATURA:

Knjige:

1. Arnautović, Suad (1996), *Izbori u Bosni i Hercegovini 90. – Analiza izbornog procesa*, Promocult, Sarajevo
2. Arnautović, Suad (2009), *Političko predstavljanje i izborni sistemi u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću*, Promocult, Sarajevo
3. Imamović, Mustafa (1976), *Pravni položaj i politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Svjetlost, Sarajevo
4. Imamović, Mustafa (1996), *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo
5. Imamović, Mustafa (1999), *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Samostalno autorsko izdanje, Sarajevo
6. Išek, Tomislav (1981), *Djelatnost HSS u BiH do zavođenja diktature*, Svjetlost, Trebinje
7. Pejanović, Mirko (2004), *Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu*, Šahinpašić, Sarajevo
8. Purivatra, Atif (1970), *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo
9. Purivatra, Atif (1977), *JMO u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo
10. Tomić, Zoran, Nevenko Herceg (1999), *Izbori u Bosni i Hercegovini*, Drugo dopunjeno izdanje, Sveučilište u Mostaru, Centar za studije novinarstva, Mostar

Radovi u knjigama:

1. Hadžibegić, Ilijas, Mustafa Imamović (1994), "Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine", u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Generalštab A R BiH, Sarajevo
2. Išek, Tomislav (1994), "Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941.) (Nacionalni etnosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje)", u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Generalštab A R BiH, Sarajevo
3. Pejanović, Mirko (2006), "Struktura i karakteristike razvoja političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini 1989-2003.", u: *Razvoj političkog pluralizma*

u Sloveniji i Bosni i Hercegovini, FDV Ljubljana - FPN Sarajevo - Promocult,
Sarajevo/ Ljubljana

Dokumenti:

1. Službeni list BiH, br. 11 od 18.VIII 1945.
2. Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 20, od 20.10. 1996

Internet:

1. [http/ www.izbori.ba](http://www.izbori.ba)

PARTY SYSTEM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The paper deals with the emergence of the first party system in Bosnia and Herzegovina, its chronological functioning since its formation in the period of the Austro-Hungarian annexation, then in the period of the Kingdom of the SHS and the Kingdom of Yugoslavia. We analyze the unilateralism from 1946-1990, the restoration of pluralism and the emergence of the first party system of an internationally recognized state of Bosnia and Herzegovina. The party system in Bosnia and Herzegovina is classified according to the Blondel typology.

Key words: Political parties; party system; Bosnia and Herzegovina

Adresa autora

Authors' address

Izet Hadžić,

Sead Omerbegović

Univerzitet u Tuzli

izeth@bih.net.ba

sead.omerbegovic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

EKONOMIJA I FINANSIJE

- Adisa Omerbegović Arapović, Kanita Jahić, Sanel Halilbegović, Nedim Čelebić**
FINANCIAL DISTRESS OF NONPROFIT ORGANIZATIONS IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA / FINANSIJSKI PROBLEMI
NEPROFITNIH ORGANIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI 231
- Edita Rokša, Ehlimana Spahić**
UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U EKONOMSKOJ
DIPLOMATIJI: STUDIJA SLUČAJA REPUBLIKA AUSTRIJA / HUMAN
RESOURCE MANAGEMENT IN ECONOMIC DIPLOMACY: A CASE
STUDY OF THE REPUBLIC AUSTRIA 253

UDK: 061.2:336.69(497.6)

Primljeno: 05. 09. 2019

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Adisa Omerbegović Arapović, Kanita Jahić, Sanel Halilbegović, Nedim Čelebić

FINANCIAL DISTRESS OF NONPROFIT ORGANIZATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Financial health of nonprofit sector, as a third sector of each economy, is the least developed one. Since nonprofit organizations are registered at various country levels in Bosnia and Herzegovina, there is no one central register and it is very difficult to discuss about an organized nonprofit sector. The purpose of this study is to provide an overview of the sector's financial distress by using financial ratios. The sample includes 215 nonprofit organizations registered with the Ministry of Justice of BiH, which submitted financial statements for 2015, 2016, and 2017. Current, quick, and days of cash on hand ratios were calculated and descriptive analysis was conducted. The results show that there was no significant development in size of organizations throughout the three-year period. They also show large variations between top and bottom 50 organizations through all ratio calculations, meaning that the country has both extremely developed and undeveloped examples. Bottom 50 organizations experienced progress, while top 50 experienced the opposite. Study also portrays distress by organizational size and shows variations in results through the three-year period.

Keywords: NGO sector; financial distress; financial ratios; Bosnia and Herzegovina

1. INTRODUCTION

Nonprofit sector, as a third sector of each economy, alongside private and public one, is no less important when considering its contribution to the society. Nonprofit organizations are established by one society's members for the purpose of fulfilling its civil, economic, social, cultural, or other rights, and not for obtaining profit (Ciucescu 2009). However, this does not mean that these organizations are operating at a loss. Rather it means that the money that results from the operations of the business at the end of a fiscal year is not distributed to the owners, but is reinvested in the organization. Therefore, financial health of the nonprofit sector is equally important to health of other sectors. However, it is also the least developed one (Myser 2016).

Analysis of the Western Balkans countries according to the number of registered nonprofit organizations in 2014 lists Bosnia and Herzegovina as the second one with around 12,000 organizations. When taking into consideration the number of citizens per one organization, the country was on the third place with 316 (Balkan Civil Society Development Network 2016: 12). However, resource from 2018 mentions 25,000 organizations registered in the country, of which only 15,000 submitted annual financial reports¹. This is only one of the factors showing sector's poor development and performance.

Furthermore, since a nonprofit can be registered at canton, Federation of BiH, and country level, while the Republic of Srpska gives this responsibility to the district courts, there is no one central register of all organizations. Additionally, the law does not strictly require liquidation, so it happens that an organization just ceases to exist without the society's awareness². As stated by Zeravcic (2008), it is very difficult to talk about an organized NGO sector in the country. Further on, many organizations are only existent on the paper. Many of them are non-governmental ones, while they operate by governmental money³. Still, a lot of them serve the society in the best possible ways, through helping the threatened groups, assisting the ill ones, and bringing together people who share the same values and strive towards the same goals.

Financial distress has long been an interest of research in the for-profit sector, while application of similar methods of research in the nonprofit sector followed up

¹ <https://www.vecernji.ba/vijesti/po-drzavnom-registru-u-bih-ima-25-000-nvo-izvjesce-predalo-15-000-1275965>. (05. 04. 2019.)

² <https://www.klix.ba/vijesti/bih/na-teritoriji-bih-postoji-vise-od-12-000-nevladinih-organizacija-i-udruzenja/150219092> (02. 04. 2019.)

³ <https://www.vecernji.ba/vijesti/po-drzavnom-registru-u-bih-ima-25-000-nvo-izvjesce-predalo-15-000-1275965>. (05. 04. 2019.)

with a slower pace. A possible reason behind this is that not so many nonprofits declare bankruptcy. Some of them just cease to exist, while some of them merge with other organizations (Keating et. al. 2015). Still, as research in nonprofit financial distress is becoming more developed and recognized as a significant field, the same research in Bosnia and Herzegovina is very limited, with no researches that study the financial distress of the sector.

This study aims to provide an overview of nonprofit sector's financial distress in BiH through use of financial ratios and contribute to the development of the sector as a final result. The study has implications on nonprofits, which may compare their positions to the sector's averages and plan on time; researchers, who may see areas for further analyses; and society as a whole, which may recognize the relevance of this sector and take part in its development. The introductory part is followed by a literature review, through which research on nonprofit financial health and on sector's state in the country are reviewed. Going further, research method and results are presented. Finally, through discussion and conclusion results are analyzed.

2. LITERATURE REVIEW

The study of nonprofit financial health drew from the studies previously conducted in the for-profit sector. However, while financial management of for-profit organizations has the goal of increasing profits at the benefit of their shareholders, that goal in the nonprofit sector is directed towards fulfilling the organization's mission and serving those in need. That is why standard model of financial management cannot simply be applied to the nonprofit sector without making any changes (Strydom & Stephen 2014).

In 1991, Tuckman and Chang point out that general knowledge about nonprofit distress and failure was poorly developed and that is why research in this field was lagging behind as well (Tuckman & Chang 1991). In their 2015 article, Mihaltan et. al. state that there is no need for competition in the nonprofit sector, since all of these organizations work on achieving goals from a societal perspective (Mihaltan et. al. 2015). However, Hager (2001) begins his article by stating that financial distress is a common case for nonprofits. He also mentions that donors do choose between competing organizations when deciding to which one they should donate, meaning that a different sort of competition does exist. Further on, Myser (2016) mentions that nonprofits are often perceived as at risk due to „tight operating margins, competition

from private sector, and overreliance on unpredictable public sector grants and contracts“ (Myser 2016).

In 2005, Keating et. al. point out that financial oversight and accountability are two important factors in nonprofit management (Keating et. al. 2015). Strydom and Stephen (2014) define the goal of nonprofit financial management as „survival or the minimization of deficits“ as opposed to maximization of revenues. They state that for this kind of organizations, cash management is a critical point and it stands above managing inventory and accounts receivable (Strydom & Stephen 2014). Keating et. al. provide a reason for this and say that a nonprofit organization needs to make sure it has the needed resources to fulfill its mission (Keating et. al. 2015).

There could be multiple reasons behind a possible distress. As stated by Hager (2001), organization’s funders can change giving guidelines, individuals can change their preferences and direct their resources towards a different cause, government support can change, etc.

Despite the fact that nonprofits are not organized for the purpose of making profit, research shows that they are still interested in improving organizational financial performance. In their research, Mihaltanet. et. al. (2015) studied 100 most important global organizations and came to the conclusion that 84.71% of these organizations conduct economic and financial analyses of their performance. Furthermore, they concluded that most of these organizations use balance sheet and outturn account data for this purpose.

Economic conditions affect performance of nonprofits in several manners. Based on Keating et. al. (2015), individual and corporate giving declines as a result of recession, leading to a lowered income, especially for those organizations dependent on this source. A better understanding of factors that influence a nonprofit’s vulnerability is important not only for funders, but also for board members and nonprofit managers, in order to know what and how affects their organization’s financial performance (Hager 2001).

2.1. Dimensions of Nonprofit Financial Health

Further on, research identifies four most common concepts when studying nonprofit financial health: vulnerability, flexibility, stability, and capacity. Nonprofit financial health is defined in terms of these four dimensions (Myser 2016). Tuckman and Chang (1991) define a vulnerable organization as one that is ready to reduce its serv-

ice offerings as soon as it experiences a financial shock. They also developed a financial test that projects the vulnerability of an organization. In 2000, Greenlee and Trussel describe a vulnerable organization as the one which reduces its program expenses during 3 consecutive years (Greenlee & Trussel 2000). In 2012, Calabrese relates vulnerability to revenue concentration, where higher diversification is considered better (Calabrese 2012).

At the same time, Zietlow studies organizational flexibility and says that a flexible organization is the one that is able to deal with any unexpected challenges or opportunities (Zietlow 2012), while Hager (2001) discusses flexibility as the opposite of vulnerability. For him, a financially vulnerable organization is the one which is able to persist and survive. Hager also discusses a stable organization as the one which has high equity balance, revenue diversification, administrative costs, and good operating margin, dragging from the research of Tuckman and Chang (Hager 2001). Further on, research relates capacity to organizational resources which give it the chance to deal with the two in the proper manner and fulfill the organization's mission (Chikoto & Neley 2014). For Miller, capacity is the most important dimension of an organization's financial health (Miller 2003).

Apart from the four described dimensions, research also points out other three dimensions of research, distinct based on time measures. This involves three separate time frames, being immediate, short term, and long term, or distress, capacity, and sustainability. A distressed organization is the one which does not have enough resources to operate in the current time frame, satisfy its current liabilities, meaning that it is at risk of bankruptcy. An organization with a good capacity is the one which is liquid in the current time frame, is flexible, and also has the ability to take risks in its operations. Once these two dimensions are properly managed, an organization is able to work on its long term operations, planning, and invest in its sustainability (Myser 2016).

2.2. Nonprofit Sector in Bosnia and Herzegovina

Research of nonprofit sector in Bosnia and Herzegovina is very limited, especially when it comes to its financial health. *Report on the Level of Development of Civil Society in BiH* (2008) studied various aspects of civil society, including its structure, surrounding, values, and involvement of citizens. Research shows that most of these organizations are existent in big cities and urban locations (around 83%), while the least of them are in rural ones (Centar za promociju civilnog drustva 2008: 12).

According to the *Analysis of Institutional Cooperation between Government and Non-Government Sector in BiH* (2008), conducted as an initiative of the European Commission, 60 municipalities had a signed agreement of cooperation with the NGO sector, which is 42.25% of the total number of municipalities. The Analysis examines government financing and shows that sport organizations received the biggest portion of the funds, while human rights and environment protection received the least (Zeravcic 2008: 8).

Analysis of the NGO Sector from the Perspective of Social Inclusion (2009) in one part does focus on size and structure of activities of the sector. Most of the organizations were active and registered at canton level (56.3%). This is followed by the country level, which covered 21.4% of organizations registered with the Ministry of Justice. The lowest percentage of organizations (5.4%) were registered at the entity level (Ibrahimagic 2009).

3. RESEARCH METHOD

This study uses financial statements of nonprofit organizations for a three-year period, from 2015 to 2017, as the secondary source of data, for the purpose of analyzing the sector's financial distress or risk of bankruptcy. The duration of the period chosen for analysis matches the previous studies of nonprofit financial health, which mostly cover two to three years (Myser 2016; Keating et. al. 2005).

3.1. Data Collection

Even though NGO sector in Bosnia and Herzegovina counts around 15,000 organizations that submitted annual financial reports in 2017, not all of them are accessible to the wider public. Financial statements used for this analysis are obtained from official website of Ministry of Justice of Bosnia and Herzegovina (mpr.gov.ba), which includes organizations that are registered at the country level. For 2016, the website provides access to financial statements of 412 organizations, while in 2017 that number is 554. Financials for 2015 are obtained from 2016 documents, since those include previous year for comparison. However, not all organizations have both 2016 and 2017 financials available. Since the objective of this research is to analyze financials of the same organizations throughout the three-year period, the final sample of or-

ganizations includes only those that have financials available for all three years. That includes 215 organizations. After all documents are obtained, the needed data is extracted from PDFs to an Excel document, for further analysis.

3.2. Data Analysis

This research begins with a general overview of the whole sector through its size, determined by using total revenues, per Never (2014). Organizations are sorted into six revenue groups. Further on, in order to analyze the sector's financial distress, the following ratios are calculated, per Myser (2016):

1. Current ratio – current assets / current liabilities
2. Quick ratio – (current assets – inventory) / current liabilities
3. Days of cash on hand – cash / (cash expenses / 365)

To continue, top and bottom 50 organizations based on current ratio results are taken from the sample in order to conduct descriptive statistics, per Myser (2016). In addition, descriptive statistics is conducted for each of the revenue groups as well, in order to analyze potential differences in distress based on revenue size and changes through the three-year period. For the purpose of analyzing all data, SPSS (PASW Statistics 18) is used.

4. RESULTS

4.1. Sample Characteristics

Even though nonprofit sector in Bosnia and Herzegovina counts around 15,000 organizations that submitted annual financial reports for 2017, not all of them are publicly and at no cost available. This research analyzes financial statements of 215 organizations that submitted their 2016 and 2017 documents to the Ministry of Justice of BiH, as these were identified to be appropriately accessible. The final sample excludes those organizations that submitted financial documents for both years, but did not have any revenues nor expenses for one of the years. It also excludes organizations whose financials are incomplete, meaning that one or more of the pages are missing, and those whose financial statements were not properly scanned, so that information is not readable.

The final sample includes 215 organizations from 20 different cities. Table 1 provides the frequencies and percentages for each. The most common city is Sarajevo, covering 80.9% of organizations or 174. The following is Tuzla, with 6.5% or 14 organizations. The remaining 27 organizations are from 18 other cities. Of 215 organizations, 11 are from Republic of Srpska, 203 are from Federation of BiH, and one is from Brčko District.

Table 1 - Sample Frequencies by Location

City	Frequency	Percent	City	Frequency	Percent
<i>Banja Luka</i>	4	1.9	<i>Zavidovići</i>	2	.9
<i>Mostar</i>	4	1.9	<i>Bijeljina</i>	2	.9
<i>Prijedor</i>	1	.5	<i>Zenica</i>	1	.5
<i>Sanski Most</i>	1	.5	<i>Bratunac</i>	1	.5
<i>Sarajevo</i>	174	80.9	<i>Brčko</i>	1	.5
<i>Srebrenica</i>	1	.5	<i>Cazin</i>	1	.5
<i>ŠirokiBrijeg</i>	1	.5	<i>Grude</i>	1	.5
<i>Tuzla</i>	14	6.5	<i>Istočno Sarajevo</i>	1	.5
<i>Usora</i>	1	.5	<i>Kiseljak</i>	1	.5
<i>Visoko</i>	2	.9	<i>Modriča</i>	1	.5
Total					215

Figure 1 provides details on organizational size based on total revenues for 2015, 2016, and 2017. Organizations are sorted in six size groups used from *Analysis of NGO Sector from the Perspective of Social Inclusion* from 2009 (Ibrahimahic 2009: 02). For all three years, the biggest number of organizations had revenues between 3,000 and 30,000 BAM, while the lowest number of organizations had revenues over 1 million BAM.

In order to analyze the sample based on subsectors, mission, activities, and names of 215 organizations are reviewed and these are then sorted between 24 subsectors taken from a previous research conducted in the country (Centar za promociju civilnog drustva 2008: 79).

Figure 2 provides the distribution of the sample presented in percentages. Organizations were sorted between all of the subsectors, with exception of those that focus their activities on working with migrants, since no such an organization was identified.

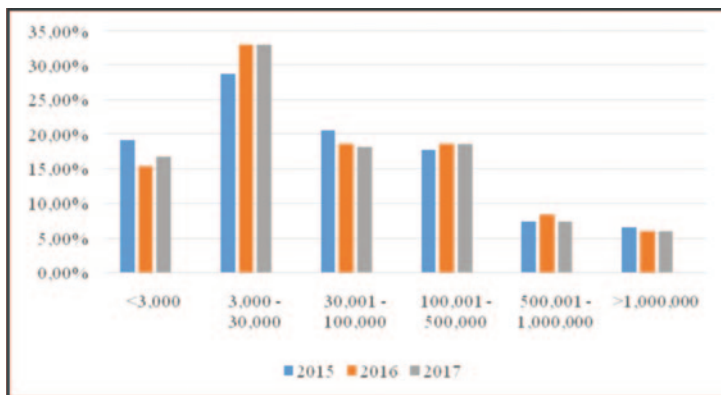

Figure 1 - Organizational Size based on Total Revenues

Four subsectors include one organization per each, including: minorities, development of NGO sector, volunteerism, and religion. Two subsectors include two organizations per each: public policy and peace and disarmament; and three subsectors include three organizations per each: gender, people with special needs, and philanthropy. The sample contains various types of organizations, including mostly associations, but also foundations and unions.

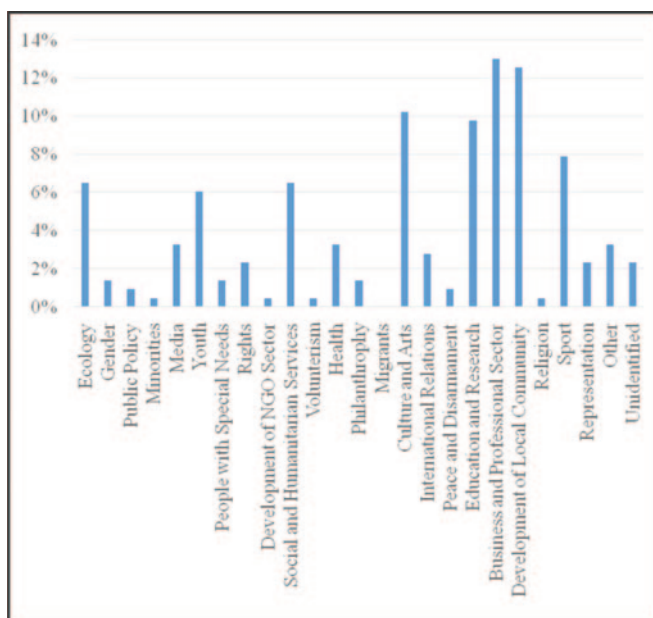

Figure 2 - Structure of Organizations based on Subsectors (2015-2017)

4.2. Distress

Analysis of financial distress involves calculations of current, quick, and days of cash on hand ratios. In 2015, current and quick ratios could not be calculated for 64 organizations, due to the fact that they did not have any current liabilities. In 2016, that number was 61, while in 2017 it was 63. In 2015, two organizations had total cash expenses equal to zero, meaning that their days of cash of hand ratio could not be calculated. These organizations were excluded from results presented in the following tables.

Current ratio shows how many times an organization's current liabilities can be covered by its current assets. At the same time, quick ratio excludes inventory from current assets and shows how many times current liabilities can be covered by current assets without inventory. An organization is considered healthy if it has the two ratios of at least one (Lasher 2008). Days of cash on hand shows how many days an organization would be able to cover its operating expenses without receiving additional income. Organizations aim to keep this ratio at 90 to 180 days⁴. Table 2 provides percentages of organizations that had current and quick ratios less than one, and days of cash on hand less than 90 for the three years, while table 3 shows percentage of organizations that experienced net losses for each of the three years.

Table 2 - Organizations with Distress Ratios below Standards

	Current Ratio <1 (% of organizations)	Quick Ratio <1 (% of organizations)	Days of Cash <90 (% of organizations)
2015	20.93	21.4	53.02
2016	18.6	19.53	46.05
2017	20.0	20.47	47.44

Table 3 - Organizations with Net Losses

	Net Loss (% of organizations)
2015	35.81
2016	31.63
2017	42.33

⁴ https://forbesfunds.org/sites/default/files/resource-files/Sample_Financial_Ratios.pdf. (03. 04. 2019)

For the purpose of displaying the results, two parts of the sample are taken: bottom 50 organizations, which include organizations with the lowest amounts of current ratio, and top 50 organizations, which include organizations with the highest amounts of current ratio. Tables 4, 5, and 6 show results for each of the three years.

Table 4 - Distress Ratios Descriptive Statistics for 2015

	Mean	Std Deviation	Min	Max
Bottom 50 Organizations				
<i>Current Ratio</i>	.48	.40	.00	1.04
<i>Quick Ratio</i>	.47	.40	.00	1.04
<i>Days of Cash</i>	84.11	164.79	.00	910.12
Top 50 Organizations				
<i>Current Ratio</i>	309.86	1,303.97	4.21	9,035.55
<i>Quick Ratio</i>	309.25	1,304.11	4.21	9,035.55
<i>Days of Cash</i>	370.50	631.75	2.63	3,891.26

Table 5 - Distress Ratios Descriptive Statistics for 2016

	Mean	Std Deviation	Min	Max
Bottom 50 Organizations				
<i>Current Ratio</i>	.58	.41	.00	1.06
<i>Quick Ratio</i>	.58	.41	.00	1.06
<i>Days of Cash</i>	130.67	222.15	-9.79	1,001.44
Top 50 Organizations				
<i>Current Ratio</i>	278.05	629.97	6.82	2,808.05
<i>Quick Ratio</i>	277.93	630.02	6.50	2,808.05
<i>Days of Cash</i>	313.16	478.86	11.23	2,875.62

Table 6 - Distress Ratios Descriptive Statistics for 2017

2017	Mean	Std Deviation	Min	Max
Bottom 50 Organizations				
<i>Current Ratio</i>	.61	.38	.00	1.05
<i>Quick Ratio</i>	.61	.38	.00	1.05
<i>Days of Cash</i>	364.45	1,341.11	.20	8,179.52
Top 50 Organizations				
<i>Current Ratio</i>	168.31	465.63	6.1	2,861.77
<i>Quick Ratio</i>	168.12	465.7	3.25	2,861.77
<i>Days of Cash</i>	443.31	828.70	.00	5,635.78

Tables 7, 8, and 9 provide descriptive statistics for the three distress ratios according to the six revenue groups in 2015, 2016, and 2017, respectively.

Table 7 - Distress Ratios by Size for 2015

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Revenue <3,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.00	16.96	2.86	5.01
<i>Quick Ratio</i>	.00	16.96	2.81	5.01
<i>Days Cash on Hand</i>	.00	717.65	193.6	268.54
Revenue 3,000 - 30,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.00	336.04	17.39	54.57
<i>Quick Ratio</i>	.00	336.04	17.34	54.59
<i>Days Cash on Hand</i>	.00	3,891.26	341.31	694.26
Revenue 30,001 - 100,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.04	1,290.08	65.21	236.93
<i>Quick Ratio</i>	.00	1,290.08	64.5	237.06
<i>Days Cash on Hand</i>	.22	613.34	146.41	192.29
Revenue 100,001 - 500,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.02	303.97	16.41	53.25
<i>Quick Ratio</i>	.02	303.97	16.24	53.22

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
<i>Days Cash on Hand</i>	.34	636.85	107.02	149.72
Revenue 500,001 – 1,000,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.41	9,035.55	582.21	2,254.53
<i>Quick Ratio</i>	.41	9,035.55	582.21	2,254.53
<i>Days Cash on Hand</i>	11.41	1,134.18	270.58	346.51
Revenue > 1,000,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.04	1,826.34	197.31	527.92
<i>Quick Ratio</i>	.04	1,826.34	197.31	527.92
<i>Days Cash on Hand</i>	5.79	1,572.31	198.05	401.76

In 2016, the most distressed organizations were again those that had revenues less than 3,000 BAM based on current and quick ratio, and those that had revenues from 100,001 to 500,000 BAM based on days of cash. The least distressed organizations were those that had revenues from 30,001 to 100,000 BAM based on current and quick ratio, and those that had revenues from 500,001 to 1,000,000 BAM based on days of cash, but with large standard deviation.

Table 8 - Distress Ratios by Size for 2016

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Revenue <3,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.00	15.63	3.32	4.97
<i>Quick Ratio</i>	.00	15.63	3.25	5.01
<i>Days Cash on Hand</i>	-9.79	1,001.44	259.99	326.76
Revenue 3,001 – 30,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.00	176.78	20.42	43.2
<i>Quick Ratio</i>	.00	176.78	20.39	43.21
<i>Days Cash on Hand</i>	.04	2,875.62	257.2	484.4
Revenue 30,001 - 100,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.01	2,560.69	202.48	617.32
<i>Quick Ratio</i>	.00	2,560.69	202.34	617.36
<i>Days Cash on Hand</i>	.03	1,694.81	237.45	380.92

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Revenue 100,001 – 500,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.06	2,808.05	170.14	507.48
<i>Quick Ratio</i>	.06	2,808.05	170.09	507.49
<i>Days Cash on Hand</i>	1.00	1,037.99	166.88	238.93
Revenue 500,001 – 1,000,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.73	85.32	20.39	32.01
<i>Quick Ratio</i>	.73	85.32	20.15	31.1
<i>Days Cash on Hand</i>	3.64	69,868.85	4,238.12	16,912.98
Revenue > 1,000,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.03	61.31	15.65	23.95
<i>Quick Ratio</i>	.03	61.31	15.65	23.95
<i>Days Cash on Hand</i>	2.99	1,584.04	212.09	418.62

In 2017, the most distressed organizations were again those that had revenues less than 3,000 BAM based on current and quick ratio, and those that had revenues from 30,001 to 100,000 BAM based on days of cash. The least distressed organizations were those that had revenues from 100,001 to 500,000 BAM based on current and quick ratio, and those that had revenues less than 3,000 BAM based on days of cash, but with large standard deviation.

Table 9 - Distress Ratios by Size for 2017

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Revenue <3,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.00	68.55	8.72	18.59
<i>Quick Ratio</i>	.00	68.55	8.72	18.59
<i>Days Cash on Hand</i>	.00	8,179.52	1,515.49	2,575.64
Revenue 3,001 – 30,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.02	324.14	24.01	56.52
<i>Quick Ratio</i>	.02	324.14	23.89	56.56
<i>Days Cash on Hand</i>	.20	1,714.82	274.41	344.59

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Revenue 30,001 - 100,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.32	241.56	20.49	51.49
<i>Quick Ratio</i>	.32	241.56	20.48	51.49
<i>Days Cash on Hand</i>	.00	806.83	139.55	197.18
Revenue 100,001 – 500,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.06	2,861.77	160.89	544.43
<i>Quick Ratio</i>	.06	2,861.77	160.75	544.47
<i>Days Cash on Hand</i>	.07	1,006.09	156.82	251.73
Revenue 500,001 – 1,000,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.96	169.94	22.94	43.88
<i>Quick Ratio</i>	.96	169.94	22.87	43.9
<i>Days Cash on Hand</i>	17.00	532.12	171.66	155.89
Revenue > 1,000,000 BAM				
<i>Current Ratio</i>	.01	344.57	38.5	94.61
<i>Quick Ratio</i>	.01	344.57	38.5	94.61
<i>Days Cash on Hand</i>	1.06	1,106.36	192.74	288.89

5. DISCUSSION

Comparison of organization sizes throughout the years shows that there are no large variations. For all three years, most of the organizations (28.8 to 33.0%) had revenues between 3,000 to 30,000 BAM. In 2015, the second largest group (20.5%) are organizations that had revenues between 30,000 to 100,000 BAM, while in 2016 and 2017, the second largest group (18.6% for both years) are organizations that had revenues between 100,001 to 500,000 BAM. In addition, for all three years, the lowest number of organizations had revenues over 1 million BAM (6.5, 6.0, and 6.0%, respectively for the three years). A slightly higher number had revenues between 500,001 and 1 million BAM (7.4, 8.4, and 7.4%, respectively for the three years).

One noticeable change is the growth of the second size group (3,000 to 30,000 BAM) and decrease of the first size group in 2016, meaning that there were organizations that developed and moved from the weakest position. In addition, there was a decrease in the size of the third revenue group (30,001 to 100,000 BAM) and, at the same time, an increase in the size of the fourth revenue group (100,001 to 500,000

BAM). This analysis also shows that there were no large decreases in the last two groups with higher revenues (>500,000 BAM).

Table 10, obtained from *Analysis of NGO Sector from the Perspective of Social Inclusion* (2009), provides information on organizational size from 2008. When compared to 2015-2017 numbers, no large differences can be noticed even though the time period between the two analyses is almost 10 years. Again, the biggest percentage of organizations had revenues from 3,000 to 30,000 BAM, while the lowest percentage of organizations had revenues over 1 million BAM.

Table 10 - Organizational Size based on Total Revenues from 2008 (Ibrahimahic, 2009)

	Percent
<3,000	19.0
3,000 – 30,000	39.3
30,001 – 100,000	13.5
100,001 – 500,000	19.02
500,001 – 1,000,000	6.12
>1,000,000	3.06

Still, when comparing 2008 and 2017, two main differences can be noticed. In 2008, a significantly smaller percentage of organizations was in the 30,001-100,000 BAM group as opposed to 2017 (13.5% compared to 18.10%), while a significantly larger was in the 3,000 – 30,000 BAM group (39.3% compared to 33%). Also, in 2008, number of organizations that had revenues over 1 million BAM was around 3% smaller than in 2017. These results show that the sector has experienced development in size over the nine-year period.

Results from tables 4, 5, and 6 for bottom 50 organizations show progress when looking at all three distress ratios. Mean values increased over the three years, with standard deviation remaining between 0.38 to 0.41. In 2016, only one organization had negative days of cash. These results can be related to the two facts: the first revenue group decreased, while at the same time the second revenue group grew, and also that the percentage of organizations that had current and quick ratio less than one decreased from 2015 to 2016.

However, when looking at the ratio results for top 50 organizations, opposite trend can be noticed. Current and quick ratio decreased over the three years, while days of cash decreased from 2015 to 2016, and then again increased in 2017. This shows that

top performers experienced negative trends, while bottom performers progressed. However, standard deviation shows large dispersion of the data set, especially in 2015. When comparing bottom and top performers, large differences in ratio results can be noticed, showing that this sector has both extremely developed and undeveloped organizations.

Results show that sector's distress slightly improved from 2015 to 2016, based on table 2, especially when considering its lowest performers, but it again experienced an increase in the number of distressed organizations in 2017, according to current and quick ratio results. This can also be seen through the percentages of organizations that had net losses over the three years, presented in table 3. Days of cash on hand results from table 2 show a slight improvement of situation in 2017 compared to 2016.

Furthermore, results from tables 7, 8, and 9 also show that organizations that had revenues less than 3,000 BAM, were the most distressed ones through all three years, based on current and quick ratio. However, when looking at days of cash ratio, this group was not the lowest performing one. In 2015 and 2016, organizations that had revenues between 100,001 and 500,000 BAM had the lowest days of cash ratio, while in 2017 that position was taken by organizations that had revenues from 30,001 to 100,000 BAM. Based on current and quick ratio, best performing groups were changing through the years, first being organizations that had revenues from 500,001 to 1,000,000, then 30,001 to 100,000, and finally 100,001 to 500,000 BAM.

Days of cash ratio does not show any trend through the three years for any of the revenue groups, meaning that it is difficult to notice any progress. When looking at current and quick ratios, it can be noticed that revenue groups <3,000 and 3,000 to 30,000 BAM did experience progress throughout the years. This can be related to the fact that bottom performers improved. However, other four revenue groups experienced both positive and negative changes, not showing any trends.

6. LIMITATIONS

This study analyzes financial distress of nonprofit organizations in Bosnia and Herzegovina from 2015 to 2017. However, this research is limited by the number of organizations comprising the sample, which includes 215 organizations that submitted their financial statements to the Ministry of Justice of BiH. At the same time, these are the organizations that are registered at the country level, with the Ministry of Justice.

Therefore, this research is limited to this one group of organizations and does not include those that are registered at canton, Federation of BiH, or district courts of Republic of Srpska. Research is also limited by the three-year period chosen for analysis. A longer period might identify more specific trends and patterns in the development of the sector

7. CONCLUSION

In a nut shell, this study analyzed financial distress of nonprofit organizations in Bosnia and Herzegovina by using current, quick, and days of cash on hand ratios. Organizations were first sorted into six size groups based on their total revenues. For all three years, most of the organizations had revenues between 3,000 to 30,000 BAM, while least of them had revenues over 1 million BAM. Results also show that the sector has experienced development in size from 2008 to 2017.

Furthermore, descriptive statistics of each ratio results was conducted for bottom and top 50 performers based on current ratio. Results showed that bottom performers experienced development from 2015 to 2017. However, opposite trend was noticed for top 50 organizations, meaning that while more distressed organizations were experiencing development, less distressed ones experienced the opposite. In addition, it can be concluded that top performers are extremely above the bottom performing ones, especially when looking at current and quick ratio results.

To continue, descriptive statistics of each ratio results was also conducted for each of the size groups. Comparison of results provided almost no trends in development from 2015 to 2017. Still, it can be concluded that organizations that had revenues less than 3,000 BAM were the most illiquid ones through all three years. However, they also experienced slight progress from 2015 to 2017.

BIBLIOGRAPHY

1. Balkan Civil Society Development Network (2015), *Report on the Economic Value of the Non-Profit Sector in the Countries of the Western Balkans and Turkey*, Balkan Civil Society Development Network, Skopje, Macedonia
2. Calabrese, Thad (2012), "The accumulation of nonprofit profits: A dynamic analysis", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 2012 41(2), 300-324.
3. Centar za promociju civilnog drustva (2008), *Izvjestaj o stepenu razvijenosti civilnog drustva u BiH*, Centar za promociju civilnog drustva, Sarajevo, BiH
4. Chikoto, Grace L., Daniel Gordon Neely (2014), "Building nonprofit financial capacity: The impact of revenue concentration and overhead costs", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 2014 43(3), 570-588.
5. Ciucescu, Nicoleta (2009), "The Role and Importance of Non-Profit Organizations", *Studies and Scientific Researches Economic Edition*, 2009 1 (14), n. d.
6. Greenlee, Janet S., John M. Trussel (2000), "Predicting the Financial Vulnerability of Charitable Organizations", *Nonprofit Management and Leadership*, 2000 11 (2), 199-210.
7. Hager, Mark A. (2001), "Financial vulnerability among arts organizations: A test of the Tuckman-Chang measure", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 2001 30(2), 376-392.
8. Ibrahimagić, Mirela (2009), *Analysis of NGO Sector from the Perspective of Social Inclusion*, Independent Bureau for Humanitarian Issues – IBHI, Sarajevo, BiH
9. Keating, Elizabeth M., Mary Fischer, Teresa Gordon, Janet Greenlee (2005), "Assessing Financial Vulnerability in the Nonprofit Sector", *Hauser Center for Nonprofit Organizations*, 2005 Paper No. 27.
10. Lasher, William R. (2008), *Practical Financial Management*, 5th edition, Thomson South-Western, Ohio, USA
11. Mihaltan, Delia Corina, Daniela Vitan, Gabriel Cucui (2015), "Analysing the Financial Effectiveness of the Nonprofits. Case study on Health Nonprofits", *Procedia Economics and Finance*, 2015 26 (N/A), 367-374.
12. Miller, Clara (2003), "Hidden in Plain Sight: Understanding Nonprofit Capital Structure", *The Nonprofit Quarterly*, 2003 N/A.
13. Myser, Suzette (2016), *Financial Health of Nonprofit Organizations*. Kansas: University of Kansas

14. Never, Brent (2014), "Divergent Patterns of Nonprofit Financial Distress", *Nonprofit Policy Forum*, 2014 5(1), 67-84.
15. Strydom, Barry, Tim Stephen (2014), "Financial Management in Non-Profit Organisations: An Exploratory Study", *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2014 5(15), 55-66.
16. Tuckman, Howard, Cyril Chang (1991), "A methodology for measuring the financial vulnerability of charitable nonprofit organizations", *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 1991 20(4), 445-460.
17. Zeravic, Goran (2008), *Analiza institucionalne suradnje između vladinog i nevladinog sektora u BiH*. Sarajevo, BiH: Kronauer Consulting
18. Zietlow, John (2012), "A Financial Health Index for Achieving Nonprofit Financial Sustainability", *Social Science Research Network*, 2012N/A.

Internet Sources:

1. <https://www.klix.ba/vijesti/bih/na-teritoriji-bih-postoji-vise-od-12-000-nevladinih-organizacija-i-udruzenja/150219092>
2. https://forbesfunds.org/sites/default/files/resource-files/Sample_Financial_Ratios.pdf
3. <https://www.vecernji.ba/vijesti/po-drzavnom-registru-u-bih-ima-25-000-nvo-izvjesce-predalo-15-000-1275965>

FINANSIJSKI PROBLEMI NEPROFITNIH ORGANIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak:

Finansijsko zdravlje neprofitnog sektora, kao trećeg sektora svake ekonomije, je ujedno i najslabije u odnosu na druga dva. S obzirom na činjenicu da se neprofitna organizacija može registrovati na različitim nivoima države, u Bosni i Hercegovini ne postoji jedan centralni registar i vrlo je teško govoriti o organizovanom neprofitnom sektoru. Svrha ovog istraživanja jeste da se obezbijedi pregled finansijskih problema sektora kroz upotrebu finansijskih omjera. Uzorak izabran za analizu uključuje 215 neprofitnih organizacija registrovanih kod Ministarstva pravde Bosne i Hercegovine, koje su predale finansijske izvještaje za 2015., 2016. i 2017. godinu. Korišteni su koeficijent tekuće likvidnosti, koeficijent ubrzane likvidnosti, te odnos gotovine i prosječnih troškova i urađena je opisna analiza. Rezultati pokazuju da nije bilo značajnog razvoja u veličini organizacija kroz period od tri godine. Također, rezultati pokazuju da nema većih varijacija između 50 najuspješnijih i najneuspješnijih organizacija kroz sve korištene kalkulacije, što znači da zemlja ima istovremeno veoma razvijene i veoma nerazvijene primjere. Dok je 50 najnerazvijenijih organizacija doživjelo napredak, 50 najrazvijenijih je doživjelo suprotno. Studija takođe analizira finansijske probleme organizacija prema njihovoj veličini i uočava varijacije u rezultatima kroz period od tri godine.

Ključne riječi: neprofitni sektor; finansijski problemi; finansijski omjeri; Bosna i Hercegovina

Adresa autora

Authors' address

Adisa Omerbegović Arapović

Kanita Jahić

Sanel Halilbegović

Nedim Čelebić

International Burch University

Faculty of Economics and Social Sciences

adisa.omerbegovic@ibu.edu.ba

kanita.jahic@stu.ibu.edu.ba

sanel.halilbegovic@ibu.edu.ba

nedim.celebic@ibu.edu.ba

UDK: 005.96:341.7](436)

Primljeno: 20. 06. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Edita Rokša, Ehlimana Spahić

UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U EKONOMSKOJ DIPLOMATIJI: STUDIJA SLUČAJA REPUBLIKA AUSTRIJA

Ekonomska diplomatija u uvjetima globaliziranih ekonomskih odnosa doživljava potpunu afirmaciju, što nužno nameće potrebu za pronalaženjem adekvatnog institucionalnog modela na makro i mikro razini. Institucionalni modeli ekonomske diplomatije razlikuju se od države do države, ovisno o tome u kojoj mjeri kooperiraju državni i nedržavni akteri. U analiziranoj studiji slučaja utvrđene su forme suradnje između ovih aktera u oblasti upravljanja ljudskim resursima. Austrijski model upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji može biti osnova za kreiranje adekvatnih nacionalnih modela uz uvažavanje specifičnosti svake države.

Ključne riječi: diplomatija; ekonomska diplomatija; upravljanje ljudskim resursima; Republika Austrija

UVOD

Rad pored uvoda i zaključnih razmatranja sadrži tri dijela. U prvom dijelu predočene su teorijske, konceptualne i institucionalne osnove ekonomske diplomatije. Naredni, drugi dio pod naslovom *Specifičnosti upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji* sadrži ključne elaboracije procesa upravljanja ljudskim resursima s posebnim naglaskom na specifičnosti ovog procesa karakteristične za ekonomsku diplomatiju. U zadnjem, trećem dijelu pod naslovom *Upravljanje ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji: studija slučaja Republika Austrija* elaboriran je način upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji Republike Austrije.

1. TEORIJSKE, KONCEPTUALNE I INSTITUCIONALNE OSNOVE EKONOMSKE DIPLOMATIJE

Nakon okončanja Drugog svjetskog rata i sa uspostavom UN-ovog sistema pronađeni su modaliteti za mirno rješavanje sporova koji se u velikoj mjeri zasnivaju na produbljivanju i povećanju međunarodne ekonomske saradnje (u tom periodu formirane su Bretonwoodske institucije, započeo je proces dekolonijalizacije, rješavaju se nagomilani razvojni problemi). Produbljivanje i povećanje međunarodne ekonomske suradnje doprinijelo je afirmaciji ekonomske diplomatije. Sve veća ekonomska međuovisnost nametnula je potrebu saradnje između vladinih (zakonodavna, izvršna, sudska, monetarna, regionalna i lokalna vlast, regulatorna tijela i agencije) i nevladinih (civilno društvo, lokalne i globalne nevladine organizacije, udruženja privrednika, sindikati, epistemske zajednice) učesnika u ekonomskoj diplomatiji, kako bi se uspješno odgovorilo na domaće i međunarodne izazove. Danas se ekonomska diplomatija određuje kao: vladin servis ekonomiji i poslovnom sektoru (Kostecki, Naray 2007: 1), spoj klasične diplomatije, ekonomije i menadžmenta (Prvulović 2002: 14), podloga za ekonomske odnose i ekonomske procese (Bayne, Woolcock 2003: 8), aktivnost države i drugih učesnika usmjerena na vanjsko-ekonomsko pozicioniranje države i internacionalizaciju privrede (Raičević 2006: 11). Temeljem ovih određenja može se zaključiti da ekonomska diplomatija obuhvata aktivnosti (kreiranje povoljnog poslovnog okruženja, privlačenje stranih investicija, investiranje u inostranstvu, organiziranje procesa reprodukcije, organiziranje procesa ekstrakcije, pribavljanje, produciranje i transport sirovina, pribavljanje kapitala putem povoljnih kredita, kreditiranje drugih država, održavanje

postojećih i pronalazaženje novih tržišta, sudjelovanje u razvojnim programima) od značaja za razvoj privrede (Raičević 2006).

Dakle, ekonomska diplomatija je suptilna kombinacija diplomatije i međunarodnih odnosa, s jedne, i ekonomije, menadžmenta i međunarodne ekonomije, s druge strane. Preciznije, u teorijskom smislu ekonomska diplomatija se temelji na kombinaciji teorija, znanja i koncepata razvijenih u međunarodnim odnosima, diplomatiji, međunarodnim ekonomskim odnosima, ekonomskoj politici, trgovinskoj politici, političkoj ekonomiji i međunarodnoj političkoj ekonomiji. Razumijevanje teorijskih osnova ekonomske diplomatije nemoguće je bez „ključnih teorija svjetske politike kao što su: liberalizam, realizam, neoliberalizam i konstruktivizam, teorije odlučivanja, teorije zavisnosti, teorije dugih ciklusa, teorije hegemonске stabilnosti, teorije svjetskog sistema“ (Raičević 2006: 46).

Ekonomska diplomatija pored temeljnih postavki spomenutih teorija zasniva se i na određenim specifičnostima karakterističnim za svaku državu, a to su historija, tradicija, kultura, priroda političkog, ekonomskog i izbornog sistema, pozicija u međunarodnim odnosima, politička, ekonomska i vojna moć. Lista navedenih specifičnosti nije konačna i mogla bi se proširiti na članstvo u međunarodnim organizacijama, regionalnim asocijacijama, vojnim savezima i sl. Spomenute teorije i specifičnosti determiniraju institucionalnu organizaciju ekonomske diplomatije u svakoj državi. Institucionalna organizacija ekonomske diplomatije razlikuje se od države do države¹, to znači da države ovisno o strukturi svog političkog sistema, ekonomskog sistema, uz uvažavanje ustavnih i zakonskih propisa kreiraju makroekonomsku² i mikroekonomsku³ organiza-

¹ Kishan Rana je identificirao pet modela ekonomske diplomatije utemeljenih na interakciji između ministarstva vanjskih poslova i ministarstva trgovine, a to su: unificirani (gdje su vanjski poslovi i vanjska trgovina objedinjeni, npr. Švedska, Kanada, Australija); djelomično unificirani (podrazumijeva kreiranje zajedničkih institucija koje će obuhvatiti segmente djelovanja oba ministarstva /ministarstva vanjskih poslova i ministarstva trgovine, npr. Velika Britanija); kreiranje trećeg tijela (agencije) u kojem ministarstvo vanjskih poslova samo kreira smjernice dok implementaciju sprovodi agencija, npr. Singapur; model nadmetanja gdje oba ministarstva imaju madat da upravljaju ekonomskom diplomatijom, njihovo nadmetanje za dominaciju u ovoj oblasti rezultira neefikasnošću, npr. Francuska, Portugal i Indija; model odricanja u kojem ministarstvo vanjskih poslova nema aktivnu ulogu u ekonomskoj diplomatiji i ključnu ulogu vodi ministarstvo za ekonomiju/ trgovinu, npr. Kina i Njemačka (Rana 2002: 70-71. u Santos Neves 2017: 106-107).

² U institucionalnom smislu makroorganizacija ekonomske diplomatije u praksi najčešće podrazumijeva rad državnih aktera ministarstva, agencija i regulatornih tijela (Raičević 2006: 237-268).

³ Mikroorganizacija svoju snagu crpi iz makroorganizacije ekonomske diplomatije, a usmjerena je na pružanje podrške domaćoj privredi u cilju ostvarivanja veće razine konkurentnosti i ostvarivanju dobrih rezultata u međunarodnoj trgovini. Različiti su modeli implementacije mikroorganizacije ekonomske diplomatije. U praksi su se izdvojile dvije najčešće forme: prva koja podrazumijeva korištenje uspostavljenog diplomatsko-konzularnog aparata da promovira interese privrede i druga koja podrazumijeva veću involviranost udruženja privrednika koja koristeći se diplomatsko konzularnom mrežom sama direktno učestvuju u promociji svojih interesa (Raičević 2006: 263-268).

ciju ekonomske diplomatije zasnovanu na odgovarajućim strateškim opredjeljenjima vanjske politike i ekonomskih politika (trgovinska, devizna, monetarna, fiskalna politika). Uspješno uspostavljanje, kreiranje i funkcioniranje obje strukture institucionalne ekonomske diplomatije ovisi od kompetencija, stručnosti i posvećenosti kadrova koji u tom procesu sudjeluju. Adekvatno formuliranje i koncipiranje ekonomske diplomatije pored respektiranja specifičnosti svake države, implicira nužnost poznavanja teorijskih osnova ekonomske diplomatije, a što dalje upućuje na to da je valjan odabira kadrova za koncipiranje i implementiranje ciljeva ekonomske diplomatije bilo koje države seriozan i odgovoran posao. Svakoj državi potrebni su stručni i obrazovani kadrovi koji posjeduju kompetencije temeljem kojih se može ponuditi novi ili inovirati već postojeći institucionalni sistem ekonomske diplomatije na makro i mikro razini. Sve veći broj država kombinira znanja i vještine birokracije i predstavnika realnog sektora. Dok se jedne snažno oslanjaju na birokratiju, druge pak primat daju realnom sektoru u promoviranju ekonomskih interesa države. Budući da uspjeh ekonomske diplomatije u potpunosti ovisi od kompetencija ljudi involviranih u njeno implementiranje od posebnog je značaja pronaći adekvatne modalitete za upravljanje ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji.

2. SPECIFIČNOSTI UPRAVLJANJA LJUDSKIM RESURSIMA U EKONOMSKOJ DIPLOMATIJI

Specifičnost upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji ogleda se u činjenici da se proces zasniva na kombiniranju teorijskih i konceptualnih modela ekonomske diplomatije sa kolektivnim pregovaranjem, naučnim upravljanjem, industrijskom psihologijom i teorijom međuljudskih odnosa u implementaciji klasičnih aktivnosti kao što su: analiza poslova, planiranje, regrutiranje, selekcija, obuka, razvoj, ocjenjivanje, nagrađivanje uposlenika i napuštanje organizacije (Bogičević 2006; Condrey 2005; Harzing i Ruysseveldt 2004; Information Resources Management Association USA 2012: Vol.1, Vol. 2. Vol. 3; Larsen i Mayrhofer 2006; Losey, Meisinger i Ulrich 2005; Rahimić 2010; Sparrow Brewster i Harris 2004; Stredwick 2005; Šunje 2002; Suša 2009). Upravljanje ljudskim resursima ima jednak značaj kako za javni, tako i za realni sektor, budući da je cilj pronaći kadrove sa odgovarajućim kompetencijama, sposobne da omoguće realizaciju organizacijskih ciljeva. Najznačajnijim dijelom HRM-a (*Human Resource Management*) smatra se selekcija kadrova koju u profitnim organizacijama najčešće obavljaju komisije

sastavljene od članova HRM odjela i menadžeri, dok kod vladinih tijela uglavnom postoje određena samostalna državna tijela, ili više njih, koja vrše selekciju i odabir kadrova za državne službe, pa ih potom upućuje u odgovarajuće organizacione jedinice. Raspoređeni kadrovi shodno organizacijskim ciljevima sprovode zadate aktivnosti, koje su stalni predmet evaluacije i korekcije. U skladu sa konceptom cjeloživotnog učenja, a uzimajući u obzir i dinamičnost okruženja, HRM odjeli kreiraju adekvatne programe obuke i razvoja uposlenika sa ciljem podizanja razine kompetencija i vještina. Shodno ostvarenim rezultatima u radnom i edukativnom procesu uposlenici imaju mogućnost daljeg napredovanja ili mogu biti predmet blažeg ili strožijeg sankcioniranja, te u konačnici mogu dobiti otkaz ili podnijeti ostavku. Pored ovih formi napuštanja organizacije u praksi postoji i tzv. prirodno napuštanje usljed penzionisanja, bolesti ili smrti.

Opisani proces upravljanja ljudskim resursima može se smatrati univerzalnim, s tim što svaka organizacija vrši modifikaciju pojedine aktivnosti kako bi stvorila uvjete da se realiziraju zadati ciljevi. Upravljanje ljudskim resursima kako u realnom, tako i javnom sektoru je pod snažnim utjecajem regulatornog okvira svake države.⁴ Regulatorni okvir za upravljanje ljudskim resursima u državnoj službi respektira specifičnosti upravljanja različitim društvenim oblastima i shodno tome podrazumijeva pripremu pravilnika, uputa i odluka. Upravljanje ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji pod snažnim je utjecajem domaćih i inozemnih interesnih grupa, kao i situacionih domaćih (politički sistem, ekonomski sistem, strategije, poslovno okruženje, imidž države, kultura i tradicija) i inozemnih faktora (međunarodni odnosi, sporazumi, integracijski procesi i regionalna udruživanja) budući da oni determiniraju ciljeve, zadatke, planove i aktivnosti koje obavljaju ekonomske diplomate. Stoga, neophodno je pronaći adekvatan model upravljanja ljudskim resursima koji će respektirati navedene utjecaje i ograničenja. Dobrim primjerom može se smatrati model ekonomske diplomatije Republike Austrije. Zemlje Zapadnog Balkana prepoznale su ovaj model kao solidnu bazu⁵ za izgradnju vlastitog modela (Džombić 2008: 191).

⁴ Taj regulatorni okvir se u stručnoj literaturi najčešće dijeli na interni i eksterni. Eksterni okvir podrazumijeva Ustav, zakon o radu, zakon o sindikalnom organiziranju i druge zakone koji se konkretno tiču različitih aspekata rada i radništva (zakoni o zdravstvenoj zaštiti, socijalnoj zaštiti, zaštita od nezaposlenosti itd.) i interni regulatorni okvir u koji spadaju statuti i pravilnici organizacije.

⁵ „U 2006. god. Austrija je premašila dosadašnji rekord i izvezla je robe u vrednosti od 106 mlrd. €, što je povećanje od 12,6%. Na osnovu tog podatka i ostvarenog rezultata, za Austriju možemo reći da je evropski prvak u rastu izvoza i sedma zemlja u svetu po merilu vrednosti izvoza po glavi stanovnika. Broj austrijskih izvoznika u posljednjih 10 godina je udvostručen” (Džombić 2008: 191).

3. UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA U EKONOMSKOJ DIPLOMATIJI: STUDIJA SLUČAJA REPUBLIKA AUSTRIJA

Ključnu ulogu u upravljanju ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji Republike Austrije ima Savezna privredna komora Austrije⁶. Ova institucija zadužena je da putem diplomatsko-konzularne mreže delegira svoje predstavnike koji onda realiziraju ciljeve ekonomske diplomatije⁷. Proces realizacije ciljeva ekonomske diplomatije realiziraju pomno birani i obučeni kadrovi. Dakle, ekonomska diplomatija Republike Austrije predstavlja funkcionalnu kombinaciju javnog sektora (klasične diplomatsko-konzularne mreže) sa realnim sektorom (privrednom komorom koja zastupa interese malih, srednjih i velikih preduzeća). Regulatorni okvir kojim je uređen rad ove organizacije obuhvata: Statut Savezne privredne komore Austrije (1998)⁸, regulative zasnovane na Statutu Savezne privredne komore Austrije (1998)⁹, regulativu zasnovanu na aktima kojima se reguliše trgovina, poslovanje i industrija (1994)¹⁰, propise o članarini¹¹. Savezna privredna komora Austrije na osnovu svojih strateških opredjeljenja i aktivnosti (zastupanje interesa članica, pružanje usluga savjetovanja, informiranja i promocije, educiranje članstva) stvara uslove za uspješno funkcioniranje ekonomske diplomatije. Rad ove organizacije, pa tako i sama ekonomska diplomatija Republike Austrije zasniva se na nekoliko ključnih principa¹²

⁶ „Savezna privredna komora Austrije predstavlja instituciju koja ima zakonski mandat da okuplja sve austrijske privrednike (bez obzira na veličinu preduzeća), štiti njihove interese, te ih zastupa u zemlji i inozemstvu. Ova institucija zastupa interese privrednika iz sljedećih grana: trgovina, industrija, rudarstvo, finansije, bankarstvo, osiguranje, transport, komunikacije, emitovanje, turizam i ostale usluge“ (Austrian Economic Chambers, 2014c).

⁷ „Od 1946. godine Savezna privredna komora Austrije je zadužena za promociju vanjske trgovine. Danas ovu funkciju obavlja odjel ove organizacije pod nazivom ADVANTAGE AUSTRIA. ADVANTAGE AUSTRIA ima više od 110 ureda u preko 70 zemalja. Ove urede vode komercijalni savjetnici austrijskih veleposlanstava“ (Hartleb 2015). Od 2003. godine Austrija podržava kompanije orijentirane na izvoz, te je u tu svrhu kreirao program "Go-International". Kreatori ovog programa su Federalno ministarstvo za nauku, istraživanje i ekonomiju Austrije i Savezna privredna komora Austrije. Svim programima upravlja odjel Savezne privredne komore Austrije ADVANTAGE AUSTRIA (The Austrian Federal Ministry of Science, Research and Economy and The Austrian Federal Economic Chamber 2017: 6).

⁸ (Austrian Economic Chambers 1998a).

⁹ (Austrian Economic Chambers 1998b).

¹⁰ (Austrian Economic Chambers 1994).

¹¹ (Austrian Economic Chambers 2014b).

¹² „Poboljšanje performansi i rada preduzeća bez obzira na njihovu veličinu; Evropski koncept mišljenja (slijeđenje modela socijalnog tržišnog privređivanja); Djelovanje u međunarodnim okvirima (poštivanje međunarodnih propisa glede poštivanja ljudskih prava, slobode kretanja ljudi, robe, usluga, kapitala i informacija, održavanje ekonomskih standarda i standarda blagostanja); Upravljanje i primjena principa supsidijarnosti (zakonska pozicija ove institucije omogućava joj da upravlja odnosima između članica), Razvoj socijalnog partnerstva (unaprjeđenje saradnje između preduzeća, zajednica na lokalnom, provincijskom, nacionalnom i evropskom

i ciljeva¹³. Ne umanjujući značaj ostalih organizacionih jedinica u Saveznoj privrednoj komori Austrije, posebna pažnja posvećena je organizacionoj jedinici "Advantage Austria". Njen značaj se ogleda u snažnoj promociji privrednika u sferi vanjske trgovine. Preciznije, predstavlja i zastupa članice u inozemstvu sa ciljem otvaranja novih tržišta, zatim prikuplja i pruža potrebne informacije o potencijalnim tržištima i investicijama, pruža logističku podršku u realiziranju projekata i promovira potencijale svoga članstva (Austrian Economic Chambers 2014d).

S ciljem boljeg razumijevanja načina rada ove organizacije i njenog utjecaja na ekonomsku diplomatiju obavljen je intervju¹⁴ sa komercijalnim atašekom Savezne privredne komore Austrije u Bosni i Hercegovini¹⁵ Christophom Pfeiferom koji je pojasnio cjelokupan tok (ulazni tok, interni tok i izlazni tok) upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji.

Ključni odjeli u Saveznoj privrednoj komori Austrije zaduženi za ovaj proces su Odjel za upravljanje ljudskim resursima i "Advantage Austria"¹⁶. "Advantage Austria" provodi analizu poslova i utvrđuje potrebe za regrutovanjem i angažiranjem novih kadrova. Temeljem utvrđenih potreba (procjena potreba za novim kadrovima vrši se svake dvije do tri godine radi pravovremenih priprema za preuzimanje pozicija) i uz respektiranje specifičnosti određenih pozicija u diplomatskoj službi "Advantage Austria" u saradnji sa Odjelom za upravljanje ljudskim resursima provodi konkursnu proceduru. Sam tekst konkursa koncipiran je na način da precizira koje uvjete kandidat mora posjedovati¹⁷.

nivou); Preuzimanje socijalne odgovornosti (zasnovanost na korporativnoj socijalnoj odgovornosti prema društvu i državi u svrhu pomaganja zajednici ali i preduzećima)" (Austrian Economic Chambers 2014a).

¹³ "Osiguranje održivog ekonomskog rasta; Zaštita privatnog vlasništva u svrhu garantiranja poduzetničkih sloboda; Regulacija konkurencije radi sprječavanja monopola; Promoviranje balansirane poslovne strukture (mala, srednja i velika preduzeća); Pronalaženje fleksibilnih modela rada; Kreiranje adekvatnog radnog okruženja kako za poslodavce tako i za zaposlenike; Promoviranje visokog nivoa obrazovanja i treninga kroz strukovno, srednje, visoko obrazovanje i osposobljavanje; Promoviranje istraživanja i razvoja u kreativnim industrijama; Odgovoran pristup okolini; Socijalno utočište za sve" (Austrian Economic Chambers, 2014a).

¹⁴ Istraživanje provedeno za potrebe master teze: Rokša, Edita (2015), *Upravljanje ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji*, master teza, Odsjek za politologiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

¹⁵ „ADVANTAGE AUSTRIA sa mrežom od oko 110 ureda u preko 70 zemalja širom svijeta nudi austrijskim preduzećima i njihovim internacionalnim poslovnim partnerima široku lepezu usluga. Ostale usluge koje nudi ADVANTAGE AUSTRIA sežu od uspostavljanja kontakata za austrijska preduzeća prilikom potrage za uvoznicima, distributerima ili trgovačkim zastupnicima pa do pružanja detaljnih informacija o Austriji kao poslovnoj lokaciji i pomoći prilikom ulaska na austrijsko tržište“ (ADVANTAGE AUSTRIA BiH 2017).

¹⁶ „Ključne usluge koje ova organizaciona jedinica nudi su: informiranje (o tržištima, tehnologijama, načinima finansiranja, načinima promoviranja i saradnje sa preduzećima iz drugih država), logistička podrška (vrši evaluaciju biznis potencijala svake kompanije, povezuje kompanije sa potencijalnim inostranim partnerima, organizira poslovna putovanja i ukoliko je potrebno pribavlja dozvole iz zemlje koja se posjećuje kako bi sve proteklo u najboljem redu), prezentacije (prezentira austrijske kompanije pažljivo odabranim grupacijama i nudi mogućnost reklamiranja austrijskih kompanija na svojim portalima u svakoj zemlji u kojoj imaju predstavnništvo)“ (Austrian Economic Chambers 2014d).

Kandidati koji ispunjavaju uvjete prolaze kroz dalji proces selekcije i detaljnijeg ispitivanja kompetencija i vještina u formi testova, intervjuua i simulacija. U narednom koraku, najuspješniji kandidati upućuju se na intervju koji obavljaju čelne osobe oba odjela. Kandidati koji uspješno okončaju intervju upućuju se na dodatnu edukaciju, preciznije desetomjesečnu detaljnu obuku iz oblasti diplomatske službe (Rokša 2015: 114-116).

Nakon okončane obuke vrši se ponovna selekcija gdje se iz cjelokupnog broja kandidata izdvajaju oni najbolji i raspoređuju na odgovarajuće pozicije u diplomatskim misijama (zvanično ih upućuje Ministarstvo vanjskih poslova Republike Austrije). Ekonomske diplomate u svom radu su dužne poštovati i voditi se principima, ciljevima i zadacima Savezne privredne komore budući da oni predstavljaju fundament ekonomske diplomatije ove države. Pored općih principa, ciljeva i zadataka službenici na godišnjoj razini dobiju jasne instrukcije i plan rada za tu godinu u kojem je navedeno šta je neophodno postići (povećanje izvoza iz Austrije u zemlju prijema, povezivanje kompanija tih zemalja, organiziranje naučnih i privrednih konferencija, seminara, provođenje promotivnih aktivnosti, prijema, ceremonija i pružanja ekspertskih usluga u formi konsultacija). Shodno uspjehu u realizaciji zadatih godišnjih planova vrši se evaluacija učinkovitosti službenika a spomenute evaluacije smatraju se relevantnim u procesu promocije i unaprjeđenja. Uspješno realizirani planovi u tri misije u trajanju od tri godine smatraju se solidnim osnovom za unaprjeđenje. Na ovaj način uposlenici se motiviraju da dugoročno ostvaruju dobre rezultate, a što rezultira većom posvećenošću poslu i ostvarivanju ciljeva ekonomske diplomatije. U konačnici uposlenici službu mogu napustiti iz razloga neadekvatnog obavljanja dužnosti (premještanje, otkaz i samovoljno napuštanje organizacije) ili penzionisanjem, te smrću (Rokša 2015: 114-116).

Iz kratke analize procesa upravljanja ljudskim resursima u slučaju Republike Austrije moguće je uočiti da se velika pažnja posvećuje odabiru, kontinuiranoj edukaciji, motiviranju, kontroliranju i unaprjeđenju uspješnih kadrova. Odabir

¹⁷ U tom smislu, pored općeobrazovnih uvjeta (imati završen fakultet društvenih nauka, oblasti ekonomije, biznisa ili prava), neophodno je poznavati strane jezike (engleski je obavezan a po mogućnosti više stranih jezika). Bitan uvjet je da kandidat bude državljanin Republike Austrije budući da to implicira veću dozu lojalnosti i patriotizma te veću posvećenost realizaciji nacionalnih i ekonomskih ciljeva. Budući da rad u diplomatskoj službi podrazumijeva dinamično poslovno okruženje i često mijenjanje mjesta prebivališta od kandidata se također traži da prilože dokaz o zdravstvenoj sposobnosti da se prilagode promjenama i uvjetima različitih zemalja (npr. vremenski uvjeti, pritisak uvjetovan političkim dešavanjima i sl.). Prednošću se smatra sposobnost i spremnost na kontinuirano kretanje, putovanje i mijenjanje uvjeta življenja i rada. Kao i u svakom poslu iskustvo se smatra prednošću ali ne i nužno jednim od uvjeta. Budući da je visoko obrazovanje u društvenim naukama u Republici Austriji koncipirano tako da se naglasak stavlja na različite aspekte praktičnog rada studenata može se smatrati da diplomati u konačnici posjeduju određena iskustva stečena tokom školovanja (Rokša 2015: 114-116).

adekvatnih kadrova je od presudnog značaja za realizaciju zadatih ciljeva, a rezultati su kvantitativno mjerljivi. U tom kontekstu, ovaj model upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji kao sastavni dio inicijative "Go- International" polučio je konkretne rezultate, a oni se nalaze u tabeli ispod.

	Izvoz robe iz Austrije (u milijardama EUR)	Izvoz usluga iz Austrije (u milijardama EUR)	Broj izvoznika (Austrija)	Austrijska izravna ulaganja u inozemstvo (u milijardama EUR)
2003	78.9	28.6	18,500	44.6
2017	141.9	58.9	58,500	201.1
Promijena %	+80	+106	+205	+354

Tabela. 1 Šta je postignuto od 2003. godine?

Napomena: Tabela prevedena i prilagođena na osnovu podataka iz brošure Go-International [The Austrian Federal Ministry for Digital and Economic Affairs (BMDW) and the Austrian Federal Economic Chamber (WKÖ). Go International Brochure. str. 7].

Temeljem prezentiranih podataka moguće je uočiti značajne promjene u: količini izvoza roba i usluga, broja izvoznika, povećanja investiranja u druge države. Ovaj ekonomski uspjeh zasnovan je na mreži podrške (110 ureda u 70 država) kojom upravlja ADVANTAGE AUSTRIA u okviru diplomatsko-konzularne mreže Republike Austrije.

Analizirani model može biti primjer dobre prakse, koji se, uz uvažavanje specifičnosti svake države, može adaptirati u funkciji uspostave i razvoja uspješne ekonomske diplomatije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U uvjetima globaliziranih ekonomskih odnosa ekonomska diplomatija svake države mora biti adekvatno institucionalizirana na makro i mikro razini. Državne i nedržavne institucije u ekonomskoj diplomatiji imaju presudnu ulogu u kreiranju adekvatnog poslovnog okruženja, pružanju podrške privredi, privlačenju direktnih stranih investicija, podizanju razine konkurentnosti, te zadržavanju postojećih i pronalaženju novih tržišta. Ključno je da kadrovi angažirani u državnim i nedržavnim institucijama, od značaja za ekonomsku diplomatiju, posjeduju adekvatna teorijska, ali i praktična

znanja kako bi mogli odgovoriti na izazove. Ova činjenica nameće potrebu da se upravljanju ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji pristupa uz uvažavanje svih njenih specifičnosti. Klasični proces upravljanja ljudskim resursima obuhvata analizu poslova, planiranje, regrutiranje, selekciju, obuku, razvoj, ocjenjivanje, nagrađivanje uposlenika i napuštanje organizacije. U kontekstu upravljanja ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji od ključnog značaja su proces regrutiranja, selekcije, obuke i razvoja uposlenika. Značaj ovih aktivnosti u upravljanju ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji posebno je istaknut u studiji slučaja Republike Austrije u kojoj je opisan cjelokupan tok ljudskih resursa. Na osnovu studije slučaja možemo zaključiti da proces regrutiranja kadrova za ekonomsku diplomatiju zahtijeva odgovarajuću stručnu spremu što implicira posjedovanje neophodnih teorijskih znanja iz društvenih nauka, a naročito iz oblasti međunarodnih odnosa, diplomatije, međunarodnih ekonomskih odnosa, ekonomske politike, trgovinske politike, političke ekonomije te međunarodne političke ekonomije. Pored teorijskih znanja obrazovni sistem Republike Austrije je predvidio stjecanje i praktičnih znanja iz spomenutih oblasti tako da kandidati po okončanju obrazovanja posjeduju bazična teorijska i praktična znanja.

Međutim, budući da je riječ o vrlo dinamičnim oblastima u kojima se promjene dešavaju svakodnevno prepoznat je značaj obuke i cjeloživotnog učenja kako bi ekonomske diplomate bile spremne odgovoriti svim izazovima. Rad ekonomskih diplomata predmet je kontinuirane evaluacije, a uspješnost u realizaciji zadatih općih i pojedinačnih ciljeva je preduvjet za napredovanje u službi. Uspješne ekonomske diplomate imaju priliku svoj radni vijek provesti u diplomatskoj službi. Manje uspješni kandidati mogu biti premješteni na pozicije koje više odgovaraju njihovim sposobnostima, a u krajnjem slučaju predviđena je i mogućnost otpuštanja iz službe.

Uspješnost uposlenika u ekonomskoj diplomatiji je kvantitativno mjerljiva, a u kontekstu odabrane studije slučaja prezentirani su (Tabela 1) rezultati uspješno realiziranog programa "Go- international" čiju operacionalnu i upravljačku bazu čini ADVANTAGE AUSTRIA sa mrežom od 110 ureda u preko 70 država. Spomenuti program nastavlja funkcionirati uz manje dopune i u narednom periodu (2015-2019).

LITERATURA

1. ADVANTAGE AUSTRIA BiH (2017), O nama, pristupljeno 14. 07. 2017. sa <http://www.advantageaustria.org/ba/Oesterreich-in-Bosnien-Herzegowina.bs.html>
2. Austrian Economic Chambers (2014a), Our principals, Austrian Economic Chambers, Wien, pristupljeno 01. 12. 2014. sa <https://www.wko.at/Content.Node/wir/AustrianEconomicChambersOurPrinciples.html>
3. Austrian Economic Chambers (2014b), Member contributions, Austrian Economic Chambers. Wien, pristupljeno 01. 12. 2014. sa <https://www.wko.at/Content.Node/wir/oe/Kammerumlagen-Hebesaetze.html>
4. Austrian Economic Chambers (2014c), Our Members, Austrian Economic Chambers, Wien, pristupljeno 01. 12. 2014. sa <https://www.wko.at/Content.Node/wir/AustrianEconomicChambersOurMembers.html>
5. Austrian Economic Chambers (2014d), Our services, Austrian Economic Chambers, Wien pristupljeno 01. 12. 2014. sa https://www.wko.at/Content.Node/wir/ADVANTAGE_AUSTRIA.html
6. Austrian Economic Chambers (1994), Regulations based on the Trade, Commerce and Industry Regulation Act, Austrian Economic Chambers, Wien, pristupljeno 01. 12. 2014. sa https://www.wko.at/Content.Node/wir/oe/Verordnungen_gemaess_21_und_22_Gewerbeordnung_1994.html
7. Austrian Economic Chambers (1998a), Economic Chamber Act, Austrian Economic Chambers, Wien pristupljeno 01. 12. 2014. sa <https://www.wko.at/Content.Node/wir/oe/WKG.html>
8. Austrian Economic Chambers (1998b), *Regulations based on the Economic Chamber Act*, Austrian Economic Chambers, Wien pristupljeno 01. 12. 2014. sa [https://www.wko.at/Content.Node/wir/oe/Verordnungen_\(Satzungen\)_auf_der_Grundlage_des_Wirtschafts.html](https://www.wko.at/Content.Node/wir/oe/Verordnungen_(Satzungen)_auf_der_Grundlage_des_Wirtschafts.html)
9. Bayne, Nicholas, Stephen Woolcock (2003), *The New Economic Diplomacy – Decision Making and Negotiation in International Economic Relations*, Ashgate
10. Bogičević, Biljana (2006), *Menadžment ljudskih resursa*, Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakuleta u Beogradu, Beograd
11. Condrey, E. Stephen (2005), *Handbook of Human Resource Management in Government- Second edition*, Jossey-Bass, San Francisco

12. Džombić, Ilija J. (2008) *Ekonomska diplomatija Bosne i Hercegovine*, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment Banja Luka, Banja Luka.
13. Hartleb, Karl (2015), ADVANTAGE AUSTRIA A perspective on European Economic Diplomacy. TPO General Meeting: Milan, 15-16 October 2015. pristupljeno 14. 07. 2017. sa http://www.europe-tpo.com/sites/default/files/upload/images/austria_151015presentation_european_economic_diplomacy_etpo_milano.pdf
14. Harzing, Anne W., Jan van Ruysseveldt (2004), *International Human Resource Management*, SAGE Publication Ltd. London/Thousand Oaks/New Delhi.
15. Information Resources Management Association USA (2012), *Human Resource Management: Concepts, Methodologies, Tools and Applications. Vol. 1*. Hershey: Business Science Reference.
16. Information Resources Management Association USA (2012), *Human Resource Management: Concepts, Methodologies, Tools and Applications. Vol. 2*. Hershey: Business Science Reference.
17. Information Resources Management Association USA (2012), *Human Resource Management: Concepts, Methodologies, Tools and Applications. Vol. 3*. Hershey: Business Science Reference.
18. Kostecki, Michel, Oliver Naray (2007), *Commercial Diplomacy and International Business*, Den Haag: Netherlands Institute of International Relations "Clingendael". pristupljeno 20. 03. 2015. sa http://www.clingendael.nl/sites/default/files/20070400_cdsp_diplomacy_kostecki_naray.pdf
19. Larsen, Henrik H., Wolfgang Mayrhofer (2006), *Managing Human Resource in Europe*. Routledge Taylor & Francis Group, London and New York
20. Losey, Michael, Sue Meisinger, Dave Ulrich (2005), *The Future of Human Resource Management - 64 Thought Leaders Explore the Critical HR Issues of Today and Tomorrow*, John Wiley & Sons. Inc, New Jersey
21. Prvulović, Vladimir (2002), *Ekonomska diplomatija*, Megatrend, Beograd
22. Rahimić, Zijada (2010), *Menadžment ljudskih resursa*. Ekonomski fakultet Sarajevo, Sarajevo
23. Raičević, Miroslav (2006), *Ekonomska diplomatija*, Institut za ekonomsku diplomatiju, Beograd
24. Rokša, Edita (2015), *Upravljanje ljudskim resursima u ekonomskoj diplomatiji*, master teza, Odsjek za politologiju, Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

25. Santos Neves, Miguel (2017), "Economic diplomacy, geo-economics and the external strategy of Portugal, Vol. 8, N°. 1 (May-October 2017), pp. 88-118.
26. Suša, Budislav (2009), *Menadžment ljudskih resursa*, CEKOM-books d.o.o. Novi Sad
27. Šunje, Aziz (2002), *TOP-MENADŽER: vizionar i strateg*, Tirada, Sarajevo
28. The Austrian Federal Ministry of Science, Research and Economy and The Austrian Federal Economic Chamber (2017), *Go- International Brochure*, pristupljeno 14. 07. 2017. sa https://www.go-international.at/go_international_brochure_en.pdf
29. The Austrian Federal Ministry for Digital and Economic Affairs (BMDW) and the Austrian Federal Economic Chamber (WKÖ), *Go- International Brochure*, pristupljeno 08. 04. 2019. sa https://www.gointernational.at/go_international_brochure_en.pdf
30. Stredwick, John (2005), *An Introduction to Human Resource Management*, Second Edition, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford
31. Sparrow, Paul, Chris Brewster, Hilary Harris (2004), *Globalizing Human Resource Management*, Routledge Taylor & Francis Group, London and New York

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN ECONOMIC DIPLOMACY: A CASE STUDY OF THE REPUBLIC AUSTRIA

Summary:

In the globalized economic relations Economic diplomacy has experienced a complete affirmation, and that necessarily imposes the need for finding an adequate institutional model on the macro and micro level. Institutional models of economic diplomacy vary from country to country, depending on the extent to cooperate between state and non-state actors. In the case study, we have analyzed the forms of cooperation between these actors in the field of human resources management. The Austrian Human Resource Management Model in Economic Diplomacy can be the basis for creating adequate national models, taking into account the specificity of each country.

Keywords: diplomacy; economic diplomacy; human resource management; Republic of Austria

Adresa autora
Authors' address

Edita Rokša
Udruženje za cjeloživotno učenje "Minerva"
roksaedita@gmail.com

Ehlimana Spahić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
ehlimana.spahic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Filduza Prušević Sadović

RAZVIJANJE SPOSOBNOSTI ZA REŠAVANJE REALNIH PROBLEMA
KORIŠĆENJEM PRINCIPA PROBLEMSKE NASTAVE / DEVELOPING
CAPABILITIES FOR SOLVING REAL PROBLEMS BY USING
PRINCIPLES OF PROBLEM-BASED TEACHIN 269

Emina Kapić

OSOBI NE NASTAVNIKA I UKLJUČENOST UČENIKA U NASTAVU /
TEACHER FEATURES AND THE INVOLVEMENT OF
STUDENTS LEARNING PROCESS 277

Jelena Maksimović

NAUČNI DOPRINOS I DELOVANJE NIKOLE POTKONJAKA U RAZVOJU
METODOLOGIJE PEDAGOGIJE U SAVREMENOM SISTEMU
OBRAZOVANJA / NIKOLA POTKONJAK'S SCIENTIFIC CONTRIBUTION
AND ACTIVITIES IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL
METHODOLOGY IN CONTEMPORARY EDUCATIONAL SYSTEM 295

UDK 371.21'212'213
37.025/.026.9

Primljeno: 05. 03. 2019.

Stručni rad
Professional paper

Filduza Prušević Sadović

RAZVIJANJE SPOSOBNOSTI ZA REŠAVANJE REALNIH PROBLEMA KORIŠĆENJEM PRINCIPA PROBLEMSKE NASTAVE

Problemska nastava predstavlja inovativni model nastavnog rada u kome učenik ima aktivnu ulogu u procesu dolaženja do znanja, kroz rešavanje problema na koje nailazi. Cilj inovativnih modela nastavnog rada u kome učenici imaju aktivnu ulogu u nastavnom radu jeste obrazovanje aktivnog građanina i građanke, spremnih da odgovore na potrebe i zahteve savremenog doba. Problemska nastava kao inovativni model nastavnog rada svojim postupcima utiče na razvoj sposobnosti učenika da sagledaju problem, ponude moguća rešenja ili odaberu rešenje koje najviše odgovara u datoj situaciji. Sposobnost rešavanja realnih problema jedan je od imperativa savremenog doba. Ova sposobnost zahteva niz veština koje su nedovoljno zastupljene u tradicionalnim aktivnostima učenja, kao što su sposobnost generalizovanja, kreativnog mišljenja i rešavanja problema u realnom okruženju. U ovom radu namera nam je bila da pokažemo vezu, odnosno način na koji se iskustva, znanja i veštine učenika, stečena kroz realizaciju problemske nastave, u velikoj meri mogu primeniti u svakodnevnom životu

Ključne reči: problemska nastava; rešavanje problema; učenik; realno okruženje

Problemska nastava spada u red modela razvijajuće nastave. Zajedničko svim modelima razvijajuće nastave jeste „samostalni rad učenika, samostalno sticanje znanja uz voditeljsku, savetodavnu ulogu nastavnika i ostvarivanje kontinuirane samoevaluacije“ (Vilotijević, Mandić 2016: 96). Problemska nastava pred učenike stavlja izazov dolaženja do znanja kroz aktivno rešavanje problema. Na ovaj način učenici jačaju svoje sposobnosti rešavanja problema, a u isto vreme usvajaju planom predviđene nastavne sadržaje. Problemska nastava, kao i drugi inovativni modeli, učenika stavlja u centar nastavnog procesa. Na ovaj način se fokus pomera sa procesa poučavanja, kao što je to slučaj u tradicionalnoj nastavi, na proces učenja u kome je učenik nosilac najvećeg dela aktivnosti. Problemska nastava polazi od pretpostavke da je učenje aktivan, integrativan i konstruktivan proces koji je uslovljen društvenim i drugim faktorima (Barrows 1996; Gijsselaers 1996). U ovakvom pristupu nastavi nastavnici postaju facilitatori nastave, dok problem predstavlja početni impuls i okvir učenja novih sadržaja. Kod učenika se razvija svest i samosvest o važnosti koncepta učenja kroz aktivno učenje, što predstavlja osnovno načelo konstruktivnog pristupa učenju. Osim aktivnog pristupa učenju, problemska nastava od učenika zahteva i "metakognitivnu budnost" (Gijsselaers 1996). Učenik treba da prepozna koja znanja u vezi sa problemom već poseduje, koje su mu informacije potrebne kako bi rešio problem i koje postupke, odnosno strategije treba da preduzme kako bi rešio problem. Sposobnost prepoznavanja ovih činjenica omogućava učenicima da postanu uspešni u procesima rešavanja problema. U tradicionalnoj nastavi rešavanje problema najčešće predstavlja priliku da učenici prikažu u kojoj meri su naučili određeni obrazac rešavanja takvih zadataka. Na primer, zadatke iz matematike učenici rešavaju koristeći i ponavljajući tehniku dolaženja do rešenja kojom oni već vladaju. Ove veštine mogu biti i jesu važne u razvoju učenika, međutim one ne pomažu učenicima da razviju sposobnost da prepoznaju i reše probleme sa kojima će se u budućnosti susretati na radnom mestu ili u životu. Zadatak koji omogućava učenicima da rešavaju probleme pronalazeći nova rešenja, ne oslanja se na procedure i šeme rešavanja koje su učenici ranije usvojili. Razvijanje veštine rešavanja problema podrazumeva da se pred učenika postave zadaci za koje oni unapred nemaju odgovor ili rešenje. Dakle, rešavanje problema je kognitivna a ne proceduralna veština (Washoe County School District, www.washoeschools.net). On podstiče učeničku motivaciju i proces učenja. Nasuprot pristupu gde učenici najpre izučavaju nastavne sadržaje, a zatim na osnovu stečenog znanja rešavaju zadatke, kod problemske nastave se zadatak ili problem učenicima prvo predstavlja, polazi se od njega. Rešavanje problema uključuje tri funkcije: traženje informacije, generisanje novog znanja i donošenje odluka. Učenici

u toku rešavanja problema preuzimaju odgovornost za sopstveno učenje time što postaju aktivni akteri u procesu dolaženje do znanja, razmišljaju o alternativama i fokusiraju se na pronalaženje najoptimalnijeg rešenja. Učenje putem rešavanja problema učenicima omogućava da novostečeno znanje primene u značajnim aktivnostima u realnom životu i osposobljavaju ih za teže izazove i više nivoe mišljenja.

Isti nastavni sadržaj može biti kreiran i kao zadatak bez problema i kao zadatak sa problemom. Na primer, ukoliko učenici uče o saobraćajnim pravilima i kretanju pešaka mogu to činiti na dva načina. U prvom slučaju učenici će posmatrati nacrtanu saobraćajnicu, raspravljati sa nastavnikom i vršnjacima o pravilima kretanja u saobraćaju. Oni raspolazu svim odgovarajućim informacijama o sadržaju i za njih ne postoji problem za koji treba tražiti rešenje. U drugom slučaju učenici uče o kretanju u saobraćaju tako što kreiraju mapu zamišljenog grada u koju ucrtavaju pešačke prelaze i drugu saobraćajnu signalizaciju na mestima za koja smatraju da su odgovarajuća. Na taj način učenici rešavaju realan problem sa kojim se susreću realni ljudi u životu. Drugi primer može biti izučavanje veze zelenih biljaka i prisustva ugljendioksida u vazduhu. U prvom slučaju, učenici hipotetički ispituju na koji način prisustvo ili odsustvo zelenih površina utiče na prisustvo ugljen dioksida u određenoj sredini. U drugom slučaju, učenici prate u kojoj meri prisustvo biljaka u njihovoj učionici utiče na kvalitet vazduha. U drugom slučaju problem je realan i sličan uticaju biljaka na realno okruženje. Takođe, rešavanje određenih matematičkih zadataka, kroz simulaciju realnih problema ili određivanjem i sagledavanjem postojećih odnosa u prostoru, učenike vodi kroz misaone etape kojima dolaze do rešenja.

Naravno, učenici u najranijem uzrastu, kao i oni koji nemaju iskustva u ovakvom načinu učenja, mogu imati problema u rešavanju dobijenih zadataka na ovaj način. Nastavnik u tom slučaju postaje mentor ili voditelj učenicima kroz proces savladavanja problema. On pomaže učeniku da nauči samostalno da uči i kreira okruženje u kome učenici sistematično dobijaju konceptualna i strateška uputstva koja mu omogućavaju donošenje zaključaka koji će mu omogućiti lakše dolaženje do rešenja problema. Nastavnik vodi učenike kroz nastavni proces postavljajući odgovarajuća pitanja, namećući ih kao temu dijaloga, čime podstiče misaonu aktivnost čineći učenike samostalnim u procesu dolaženja do znanja.

Problemska nastava ima određene specifičnosti (Prušević Sadović 2018):

- Učenje se zasniva na originalnim zadacima, ciljevima i problemima koji su slični problemima u realnom životu.
- Učenici i nastavnici postaju partneri u procesu učenja, planiranja, realizacije i evaluacije.

- Ovakav način dolazanja do znanja je naučno zasnovan. Motivise učenike da preuzimaju odgovornost za sopstveno učenje.
- Jedinstven je po tome što podstiče saradnju među uenicima, naglašava razvoj veština za rešavanje problema u kontekstu profesionalne prakse, promoviše delotvorno razmišljanje i samousmereno učenje, a cilj je povećanje motivacije za životno učenje.

Kako bi se nastavni sadržaj povezao sa realnim, svakodnevnim problemima, on mora imati neku vezu sa realnim svetom i životom. To znači da je realni problem onaj na koji ljudi zaista nailaze u stvarnom životu, on pogađa konkretne a ne zamišljene ljude. Realni problem, takođe, ima potencijalna rešenja. Realni problemi imaju specifične, eksplicitne sadržaje, a najbitnija odlika realnih problema jeste da prilikom njihovog rešavanja učenici moraju da koriste informacije iz realnog sveta, dakle učenici vrše neku vrstu istraživanja, izbora ili analiziraju određene pojave.

Proces rešavanja problema prolazi kroz nekoliko faza: (prema Vilotijević i Vilotijević 2016)

- a) Upoznavanje problema: pojedinac upoznaje elemente problema, nastoji da shvati njihove međusobne veze i odnose.
- b) Sužavanje - reformulacija problema: na osnovu analize i upoređivanja raspoloživih podataka sa onim što je zadato, pojedinac uviđa šta nedostaje, u čemu je praznina koju treba popuniti.
- c) Postavljanje hipoteze: analizom datog i zadatog, sagledavanjem i lokalizovanjem teškoće pojedinac postavlja hipotezu za rešenje problema.
- d) Proveravanje hipoteze: pojedinac polazi od toga da je postavio ispravnu hipotezu, jer je usklađena sa izabranim načinom traženja rešenja i popunjava prazninu u datim podacima.

Kako bi pripremio čas problemske nastave, nastavnik mora početi od ciljeva i zadataka, odnosno ishoda koje očekuje kao rezultat rada učenika. Nastavnik mora jasno znati šta očekuje da učenici nauče i koje veštine da steknu kao rezultat nastavnog procesa. Nakon toga on kreira problem. Najbolje je da to bude neki realan problem ili neka situacija sa kojom se učenici mogu susresti u stvarnom životu. Postavlja pravila rada u grupama učenika koji će raditi na rešavanju problema. Učenike treba upoznati sa pravilima rada u grupi, kao i načinima sagledavanja uspešnosti sopstvenog rada i rada partnera u grupi. Zatim, nastavnik uenicima deli uloge i zadatke za rad u grupi ili prepušta uenicima da to urade sami. Uspostavljaju se pravila ocenjivanja uspešnosti rada na rešavanju problema. Nastavnik može kao

deo zadatka tražiti i to da učenici vrše samoocenjivanje kao i ocenu rada drugova iz grupe.

Prilikom rešavanja problema postoje četiri koraka ili etape kroz koje prolazimo tokom rešavanja problema. Oni mogu biti primenjeni kako u rešavanju nastavnih, tako i u rešavanju realnih, svakodnevnih problema:

1. Definisanje i razumevanje problema

Prepoznavanje problemske situacije i samog problema. Trebalo bi opisati barijere ili ograničenja koja nam onemogućavaju da dođemo do postavljenog cilja. Podsticanje na verbalizovanje i zapisivanje prepreka je veoma važan korak u sagledavanju problema. U ovoj etapi učenicima je od koristi da naprave spisak postupaka koje planiraju da izvrše kako bi došli do rešenja, kao i da sagledaju koje informacije, izvori, resursi im mogu pomoći kako bi mogli da pristupe rešavanju problema.

2. Predlaganje alternativnih rešenja

Često se dešava da, rešavajući problem, tragamo za rešenjem koje očekujemo, pri čemu zanemarujemo i druga moguća rešenja. Jako je važno identifikovati više mogućih rešenja pre nego što dođemo do konačnog. Nakon što shvate prirodu problema, učenici mogu da odaberu jednu ili više strategija za rešavanje problema. Na ovaj način učenje je kvalitetnije i sveobuhvatnije, te problemska nastava u ovoj fazi ostvaruje svoju pravu svrhu. Učenje na greškama je takođe učenje, te ono što smo naučili postaje manje važno od načina na koji smo došli do tog znanja. Učenicima treba nametnuti i shvatanje da postoji mnogo različitih strategija rešavanja problema i da jedna strategija neće rešavati sve probleme. Neki od mogućih načina rešavanja su:

- kreiranje vizuelne slike; mentalno dozivanje slika često omogućava mapiranje dimenzija problema i njegovo lakše sagledavanje;
- pokušaji i greške; učenicima se daje prilika da kroz pokušaje i greške pristupe pronalaženju pravog rešenja, a ovakav način traganja za rešenjem predstavlja i pokušaj prikupljanja određenih preliminarnih podataka;
- kreiranje tabela; dizajniranje i grupisanje podataka u okviru tabela, omogućava učenicima da organizuju većinu podataka vezanih za problem što im može pojednostaviti sagledavanje suštine problema;
- korišćenje manipulacije; pomerajući određene predmete ispred sebe, učenici razvijaju obrasce i organizuju elemente problema kroz prepoznatljive i vizuelno zadovoljavajuće komponente;

- rešavanje problema "otpozadi"; problem se rešava tako što, raspoložuci podacima predstavljenim na kraju problema, koristimo računanje unazad kako bismo došli do podataka sa početka problema;
- traženje obrasca; traženje obrasca za rešavanje problema može nam pomoći, jer su mnogi problemi slični i javljaju se u formi obrasca kao redovno, sistematsko ponavljanje određenih pojava koje može biti brojčano, vizuelno ili neki vid ponašanja.

3. Evaluacija rešenja

Prilikom evaluiranja odabranog rešenja, učenik treba da se rukovodi sledećim:

- odabrano rešenje rešava zadati problem, ne uzrokujući u isto vreme druge probleme;
- svi članovi grupe prihvataju odabrano rešenje;
- primena odabranog rešenja je moguća;
- odabrano rešenje problema odgovara uslovima njegove primene.

Prilikom evaluacije rešenja problema sakupljene podatke treba sačuvati jer one čine važan deo dolaženje do rešenja. Iako često žurimo sa pronalženjem rešenja, učenike treba ohrabrivati da pažljivo prate i procenjuju odabrano rešenje. Takođe, treba imati na umu da ni naučnici u svome radu ne pronalaze rešenja za probleme brzo i iz prvog puta. Učenicima treba objasniti da određeni problemi, i nastavni i životni, zahtevaju jedno vreme prividni mir u procesu rešavanja.

4. Primena rešenja

Kvalitetno rešenje problema postaje ono koje pronade način da bude korišćeno što češće u sličnim situacijama. Ovako stečeno znanje čini kvalitetnu osnovu za rešavanje budućih problema. Iskustvo stečeno u procesu rešavanja je izuzetno važno u jačanju sposobnosti i razvijanju samopouzdanja učenika. Međutim, i ovde postoji opasnost ukoliko učenici ne dođu do odgovarajućeg rešenja ili učenici precene sopstvene mogućnosti. Nastavnik u ovom slučaju ima ulogu da generiše učenička osećanja tražeći od njih da razgovaraju o rezultatima i zadovoljstvu koje osećaju nakon pronalaska rešenja.

ZAKLJUČAK

Problemska nastava podstiče razvoj samopouzdanja kod učenika, jačanje veština rešavanja problema i samostalnost u učenju. Ove veštine će učenicima trajno koristiti u kasnijem učenju, radu i svakodnevnom životu. Naravno, ove veštine se grade postepeno i nemoguće ih je razviti bez dobre saradnje nastavnika sa učenikom, kao i vršnjačke saradnje prilikom rada u grupi. Time učenik postaje svestan svoje odgovornosti za uspeh sopstvenog učenja. Na razvoj društva najviše utiču upravo oni koji su spremni i sposobni da rešavaju probleme. Rešavanje realnih problema, koliko god oni bili mali ili veliki, jeste veština neophodna za život i rad u savremenom društvu. Učenici koji su osposobljeni da rešavaju probleme biće spremniji da se suočavaju sa problemima i u realnom svetu. Zato je važno kreirati okruženje u nastavnom procesu koje će učenike u što većoj meri pripremati za svet u kome žive i za vreme koje dolazi.

LITERATURA:

1. Barrows, Howard (1996), "Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview", *New Directions for Teaching and Learning*, 68, 3-12.
2. Gijsselaers, Wim (1996). "Connecting problem-based practices with educational theory", *New Directions for Teaching and Learning*, 68, 13-21.
3. Prušević Sadović, Filduza (2018), *Futurološki pristup nastavi*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar
4. Vilotijević, Mladen, Danimir Mandić (2016), *Upravljanje razvojnim promenama u vaspitno-obrazovnim ustanovama*. Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
5. Vilotijević, Mladen, Nada Vilotijević (2016), *Modeli razvijajuće nastave*, Učiteljski fakultet u Beogradu, Beograd
6. Washoe County School District . *Real-World Problem Solving and Innovation, 21st Century Competencies A Guide to Planning Instruction for 21st Century Learners*, <https://www.washoeschools.net/Domain/170>, pristupljeno 22. 2. 2018

DEVELOPING CAPABILITIES FOR SOLVING REAL PROBLEMS BY USING PRINCIPLES OF PROBLEM-BASED TEACHING

Summary:

Problem-based learning is an innovative model of learning in which student plays an active role in the process of finding knowledge through solving the problems he encounters. The goal of innovative teaching models where students have an active role in the learning process is the education of an active citizen, ready to respond to the needs and demands of the modern era. Problem-based learning as an innovative model learning influences the development of students' ability to perceive the problem, offer possible solutions and choose the solution that suits the situation in the given situation. This principle of work and learning is found in modern work and everyday life. The ability to solve real problems is one of the imperatives of modern times. This ability requires a range of skills that are not sufficiently represented in traditional learning activities, such as the ability to generalize, creative thinking and solve problems in a real environment. In this paper, our intention was to show the connection, the way in which the experience, knowledge and skills of students gained through the realization of Problem-based learning can be applied to a large extent in everyday life and work in solving real problems.

Key words: problem-based learning; problem solving; student; real-life environment

Adresa autora

Authors' address

Filduza Prušević Sadović

Učiteljski fakultet u Beograd

filduza@yahoo.com

UDK 371.321:159.923.3]
371.21'322.9

Primljeno: 02. 09. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Emina Kapić

OSOBI NE NASTAVNIKA I UKLJUČENOST UČENIKA U NASTAVU

Ovo empirijsko istraživanje bavi se osobinama nastavnika i uključenošću učenika u nastavu. U istraživanju su korišteni standardizovani instrumenti: ON – osobine nastavnika i UUN – uključenost učenika u nastavu. Istraživanje je urađeno na uzorku od 120 učenika IX razreda osnovnih škola. Cilj istraživanja bio je da se ispita koje osobine nastavnika utiču na uključenost učenika u nastavu. T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja ukupne uključenosti učenika u nastavu prema dominantnim osobinama nastavnika autoritativnosti – kooperativnosti, normativnosti – usmjerenosti na rješavanje problema i emocionalno pozitivnih reakcija – emocionalno negativnih reakcija. Rezultati istraživanja pokazali su da nema značajne razlike između ukupne uključenosti učenika u nastavu u odnosu na dominantne osobine nastavnika autoritativnost – kooperativnost, normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije. Značajna razlika nije se pokazala ni u uticaju dominantnih osobina nastavnika i uspjeha na uključenost učenika u nastavu. Značajna razlika nije se pokazala ni u uticaju dominantnih osobina nastavnika autoritativnost – kooperativnost, emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije i spola na uključenost učenika u nastavu. Statistički značajnim pokazao se jedino zajednički uticaj dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na

rješavanje problema i spola na uključenost učenika u nastavu. Takođe, statistički značajnim pokazao se samo i zaseban uticaj spola na uključenost učenika u nastavu.

Ključne riječi: učenik, nastavnik, osobine nastavnika, uključenost, interakcija.

UVOD

Istraživanje koje prezentiramo u ovome radu urađeno je s ciljem da saznamo koje to osobine nastavnika utiču na uključenost učenika u nastavu. One osobine nastavnika za koje se pokaže da dovode do veće uključenosti učenika u nastavu treba kod nastavnika podsticati. Kako bi se kod nastavnika u radu sa učenicima podstakla primjena osobina koje su pokazale da dovode do uključenosti u nastavu treba ih što bolje prezentovati. U ovom istraživanju ispitivane su sljedeće grupe osobina nastavnika: autoritativnost – kooperativnost, normativnost – usmjerenost na rješavanje problema, emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije. Navedeni korpus ispitivanih osobina nastavnika preuzeli smo od Nenada Suzića (2003) koji je konstruisao i instrument sa navedenim osobinama nastavnika.

S obzirom da je veliki broj definicija o osobinama nastavnika i o uključenosti učenika u nastavu kao i ranijih istraživanja ove problematike u teorijskom dijelu ćemo navesti samo neke definicije i dati sažet pregled.

OSOBINE NASTAVNIKA

„Osobine nastavnika možemo posmatrati kao osobine ličnosti: racionalna, emocionalna, spacijalna obilježja; kao fizička obilježja: izgled, odjevanje, dopadljivost i slično; kao profesionalna obilježja: stil i način rada u nastavi, kooperativnost, normativnost i slično. Cjelovita i sveobuhvatna teorija ličnosti u psihologiji ne postoji, niti postoji lista osobina ličnosti koja bi bila konačna“ (Suzić 2003: 55).

Malinić (2014) smatra da pored nastavnikovih pedagoških uvjerenja na koji način će pristupiti u radu sa učenikom utiču i njegove osobine ličnosti. Petrović-Bjekić (1997) smatra da značaj nastavnika u formiranju razreda i razredne klime proizilazi iz njegovog položaja u samom nastavnom procesu.

Uključenost učenika u nastavu

Rovan, Šimić i Pavlin-Bernardić (2017) uključenost definišu kao posvećenost školskim sadržajima ili kao aktivno sudjelovanje u procesu obrazovanja i smatraju da uključenost predstavlja manifestaciju motivacije. Drugačije rečeno, motivacija predstavlja namjeru za uključivanje u aktivnost, dok uključenost označava stvarno uključivanje u aktivnost, akciju samu. Bihevioralna uključenost, emocionalna uključenost i kognitivna uključenost su najčešće istraživani trofaktorski model prema kojem se razlikuju dimenzije uključenosti. Rovani, Šimić i Pavlin-Bernardić (2017) bihevioralnom uključenosti smatraju različita ponašanja: praćenje uputa, učenje, postavljanje pitanja, poštivanje pravila u razredu, izvršavanje školskih zadataka, sudjelovanje u razrednim raspravama i sudjelovanje u drugim aktivnostima povezanim sa školom poput dodatne nastave, odlazaka na izlete i slično. Druga dimenzija je emocionalna uključenost koja se odnosi na sve emocionalne reakcije učenika bilo da su ugodne ili neugodne. U emocionalnu uključenost ubraja se i osjećaj pripadanja školi. Kognitivna uključenost treća je dimenzija uključenosti, a odnosi se na psihološko ulaganje (ulaganje truda) u učenje i razumijevanje kompleksnih ideja kao i na primjenu strategija učenja.

Bezinović, Marušić i Ristić Dedić (2012) bitnim preduslovom kvalitetnog učenja smatraju uključenost učenika u aktivnost tokom nastave. Oni smatraju da će učenici, koji u toku školovanja razviju motivaciju za učenje, nastaviti učiti čitav život. Iz tog razloga važno je da nastavnici primjenjuju različite strategije podsticanja interesa učenika kao i njihovog aktivnog uključivanja u nastavu. Stanković-Janković (2012) nastavnikovu ulogu smatra važnom u početnim koracima obuke za učenje, jer nastavnik kroz nastavu daje glavne smjernice učenicima za njihovo uključivanje i rad.

PREGLED RANIJIH ISTRAŽIVANJA OSOBINA NASTAVNIKA I UKLJUČENOSTI UČENIKA U NASTAVU

Dević (2016) je u svom istraživanju došla do saznanja da učenici cijene sljedeće osobine nastavnika: nije ni prestrog ni preblag, ima smisao za humor, zna se šaliti i održati zabavno predavanje, poznaje svoj predmet i zna objasniti, pošten je i pravedan prema svim učenicima, ima razumijevanje za potrebe učenika, spreman je na dogovor, zna komunicirati i ostvariti pozitivan odnos prema učenicima, iskren je, kreativan, raznolik i podstiče ih na ostvarenje njihovih potencijala. Đorđević i Đorđević (1988;

prema Malinić 2014) dobili su rezultate po kojima mlađi učenici osnovne škole cijene sljedeće osobine nastavnika: dobrotu i humanost, stručna svojstva, odnos prema učenicima, dok stariji učenici najviše ističu pedagoške i stručne kvalitete nastavnika. Laketa (1985; prema Malinić 2014) kao bitne osobine ličnosti nastavnika navodi: međuzavisnost, uzajamnost, percepciju, emocionalne stavove i empatiju.

U istraživanju koje je sproveda Vatreš (2019) dobila je koje osobine nastavnici razredne i predmetne nastave smatraju bitnim u radu sa učenicima. Nastavnici razredne nastave sljedeće osobine smatraju bitnim: sigurnost djece, pravednost i dosljednost, intrinzični interes i ljubav za posao i za djecu, humor, partnerski odnos sa djecom, kreativnost u radu sa djecom kao i strpljivost. Nastavnici predmetne nastave sljedeće osobine smatraju bitnim: sigurnost djece, etičnost, pravednost, partnerski odnos sa djecom, dosljednost i odgovornost. Vizek-Vidović, Vlahović-Štetić, Rijavec i Miljković (2003) smatraju da nastavnici koji vjeruju u učenikove sposobnosti za učenje i koji se osjećaju odgovornima da podstiču učenika na učenje imaju učenike koji u učenju postižu bolje rezultate bez obzira na nastavni predmet i nivo poučavanja ili sposobnosti samih učenika. Rovan, Šimić i Pavlin-Bernardić (2017) dobile su rezultate po kojima subjektivna vrijednost i samoeфикаsnost u samoregulaciji predmeta hemije predviđa ugodnu emocionalnu uključenost, ali da opstaje percepcija predmeta kao manje korisnog, važnog i zanimljivog. Rovan, Pavlin-Bernardić i Vlahović-Štetić (2013) su utvrdile da su vrijednosti matematike pozitivno povezane sa spremnošću za učenje matematike, ali i negativno povezane sa strahom od matematike.

Krsnik (2005; prema Svedružić 2012) svojim je istraživanjem potvrdio da historijsko-filozofski modeli doprinose boljem razumijevanju naučnog znanja i njegovog razvoja odnosno razumijevanju prirode nauke. Warrick (2000; prema Svedružić 2012) u svom istraživanju zaključuje da učenici pokazuju veliki interes i zadovoljstvo izrađujući projekte iz historije nauke. Svedružić (2012) na osnovu rezultata koje je dobio zaključuje da je interes za fiziku varijabla koja zavisi o obliku nastave koji se izvodi. Autor smatra da konstruktivistička strategija poučavanja ima veći potencijal za razvoj i očuvanje kako privremenih tako i trajnih oblika interesa, dok tradicionalne predavačke strategije u tom smislu smatra nekonkurentnim. Šimić Šašić i Sorić (2011) su zaključile da su ispitna anksioznost i strategije učenja varijable koje objašnjavaju uspjeh učenika u stranom jeziku. Prema autoricama bolji uspjeh iz stranog jezika imaju učenici koji vjeruju da više kontrolišu svoje postignuće, imaju veću akademsku samoeфикаsnost, manju ispitnu anksioznost i više koriste efikasne strategije učenja.

METODOLOŠKI OKVIR

Predmet, problem i cilj istraživanja

Predmet istraživanja obuhvata osobine nastavnika kao i uključenost učenika IX razreda u nastavu. Problem koji želimo istražiti odnosi se na utvrđivanje stepena povezanosti osobina nastavnika, sa jedne strane, i uključenosti učenika u nastavu, sa druge strane. Cilj istraživanja glasi: ispitati koje osobine nastavnika utiču na uključenost učenika u nastavu.

Zadaci istraživanja

Zadaci istraživanja su: istražiti, utvrditi, analizirati i interpretirati:

- a) stavove učenika prema osobinama nastavnika i uključenosti učenika u nastavu s obzirom na školski uspjeh.
- b) stavove učenika prema osobinama nastavnika i uključenosti učenika u nastavu s obzirom na spol.
- c) analiza i interpretacija prikupljenih podataka odgovarajućim instrumentima.

Hipoteze

Polazna hipoteza glasi: Pretpostavlja se da postoje razlike u prosječnom nivou ukupne uključenosti i pojedinačnih subskala uključenosti u nastavu (emocionalna, kognitivna i socijalna) među učenicima s obzirom na procijenjene dominantne osobine nastavnika (autoritativnost – kooperativnost, normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije).

Za potrebe polazne (glavne) hipoteze istraživanja utvrđene su sljedeće radne hipoteze:

H-1: Pretpostavlja se da postoje razlike u dominantnim osobinama nastavnika autoritativnost – kooperativnost u odnosu na uključenost učenika u nastavu s obzirom na školski uspjeh i spol.

H-2: Pretpostavlja se da postoje razlike u dominantnim osobinama nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema na uključenost učenika u nastavu s obzirom na školski uspjeh i spol.

H-3: Pretpostavlja se da postoje razlike u dominantnim osobinama nastavnika emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije na uključenost učenika u nastavu s obzirom na školski uspjeh i spol.

Varijable

U istraživanju postavljenog problema utvrđene su i mjerene sljedeće varijable:

- a) Zavisna varijabla: osobine nastavnika. Ova varijabla je numerička, racio intervalna i kontinuirana.
- b) Nezavisna varijabla: uključenost učenika u nastavu. Ova varijabla je numerička, racio intervalna i kontinuirana.

Nezavisne varijable su spol i školski uspjeh učenika. Spol učenika je nominalna varijabla, a školski uspjeh učenika je kategorijalna varijabla.

Instrumenti

ON – Osobine nastavnika

Instrument koji je korišten za istraživanje osobina nastavnika djelo je profesora Nenada Suzića (2003). Ovaj instrument je namijenjen učenicima. Odnosi se na osobine nastavnika i ima 18 ajtema na koje učenici odgovaraju skalom procjene Likertovog tipa. Mjeri stavove učenika o osobinama nastavnika tj. njihov doživljaj tih osobina. Sastoji se od tri subskale: a) autoritativnost – kooperativnost, 6 ajtema, b) normativnost – usmjerenost na rješavanje problema, 6 ajtema, c) emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije, 6 ajtema. Subskalu autoritativnost – kooperativnost čine ajtemi: 1, 2, 3, 7, 8 i 9. Subskalu normativnost – usmjerenost na rješavanje problema čine ajtemi: 10, 11, 12, 13, 14 i 15, dok subskalu emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije čine ajtemi: 4, 5, 6, 16, 17 i 18. Svaki učenik ponaosob procjenjuje 18 osobina nastavnika koji mu predaje. Nastavne predmete odabira istraživač i upisuje ih na skaler. U baždarenju je primijenjen split-half metod po principu par-nepar. Primjenom Spearman-Brownove formule za procjenu pouzdanosti čitavog instrumenta na osnovu pouzdanosti njegovih polovina dobijena je korelacija $r_t = 0,85$, što je statistički pouzdano za zaključivanje o predmetu ovog istraživanja. Na početku rada učenici daju i sljedeće podatke: spol, razred i odjeljenje kao i školski uspjeh. Maksimalan skor skalera iznosi 90. Minimalan skor skalera iznosi 18. Skor za svaku od subskala zasebno autoritativnost – kooperativnost, normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije iznosi od 6 do 30, gdje 6 znači minimalni skor, a 30 maksimalni skor. Veći ukupan skor ukazuje na poželjnije osobine nastavnika.

UUN- Skalera uključenosti učenika u nastavu

Instrument za istraživanje uključenosti učenika u nastavu djelo je Rimm-Kaufmana i saradnika (Baroody, Larsen, Curby, Abry i Jep 2015). Ovaj instrument je namijenjen učenicima. Odnosi se na uključenost učenika u nastavu i ima 18 ajtema na koje učenici odgovaraju skalom Likertovog tipa. Instrument sadrži sljedeće subskale: socijalnu, kognitivnu i emocionalnu uključenost o kojima se učenici izjašnjavaju vlastitom procjenom uključenosti u nastavu. U sklopu kognitivne uključenosti nalazi se 6 ajtema, a to su: 1, 2, 3, 4, 5 i 6. Minimalan skor na ovoj subskali iznosi 6, a maksimalan 30. U sklopu emocionalne uključenosti nalazi se 7 ajtema: 7, 8, 9, 10, 11, 12 i 13, gdje minimalan skor iznosi 7, a maksimalan 35. U sklopu socijalne uključenosti nalazi se 5 ajtema: 14, 15, 16, 17 i 18. Minimalan skor na ovoj subskali iznosi 5, a maksimalan 25. Maksimalan skor skalera iznosi 90, dok minimalan iznosi 18. Veći skor daje veću kognitivnu, emocionalnu i socijalnu uključenost.

Populacija i uzorak

Uzorak u istraživanju čine učenici IX razreda osnovnih škola na području općine Cazin. Istraživanjem je obuhvaćen uzorak slučajnog tipa 120 učenika IX razreda oba spola.

Dizajn istraživanja

U ovom istraživanju za osobine nastavnika uzet je uzorak četiri nastavnika nastavnih predmeta: njemački jezik, engleski jezik, biologija i historija. Za istraživanje uključenosti učenika u nastavu istraživana je ukupna uključenost i pojedinačne dimenzije uključenosti u nastavu (socijalna, kognitivna i emocionalna). Ispitanicima se prvo objasnilo kako se popunjavaju skalari. Ispitanici su imali skalere ispred sebe. Istraživač je sa power-point prezentacije čitao tvrdnju po tvrdnju ispitanicima, a oni su iskazivali svojim stavom stepen slaganja/neslaganja sa navedenim tvrdnjama o osobinama nastavnika i uključenosti učenika u nastavu. Ako nekom učeniku nešto iz skalera nije bilo jasno istraživač je to pojasnio, bez sugerisanja odgovora. Primjenom ovakvog načina istraživanja istraživač je držao pažnju i koncentraciju ispitanicima tokom cijelog trajanja istraživanja. Istraživanje je provedeno u prvom polugodištu školske 2018./2019. godine.

Rezultati istraživanja i diskusija

Uzorak istraživanja čini 120 učenika muškog i ženskog spola. U strukturi uzorka više je zastupljeno ispitanika muškog spola ($n = 66$ ili 55%) u odnosu na ispitanike ženskog spola ($n = 54$ ili 45%). Učenici muškog spola u odnosu na učenike ženskog spola imaju slabiji uspjeh u školi. Učenici muškog spola imaju veći broj nedovoljnog, dovoljnog i dobrog uspjeha u odnosu na učenice ženskog spola. Učenice ženskog spola u odnosu na učenike muškog spola imaju bolji, vrlo dobar i odličan uspjeh.

Tabela 1 - Uključenost učenika u nastavu prema procijenjenim dominantnim osobinama nastavnika: Autoritativnost – kooperativnost

	Dominantna AK	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Kognitivna UUN	dom A	21,91	3,534	0,158	0,692	0,574	0,567
	dom K	21,30	3,321				
Emocionalna UUN	dom A	20,27	5,676	0,032	0,859	-0,137	0,892
	dom K	20,50	5,102				
Socijalna UUN	dom A	16,09	3,859	0,108	0,743	-0,726	0,469
	dom K	16,98	3,880				
UUN zbir	dom A	58,27	9,696	0,053	0,818	-0,157	0,875
	dom K	58,78	10,240				

Legenda: Dominantna AK – Autoritativnost – kooperativnost kao dominantna osobina nastavnika; UUN zbir – Ukupna uključenost učenika u nastavu; Dom A – Autoritativnost kao dominantna osobina nastavnika; Dom K – Kooperativnost kao dominantna osobina nastavnika

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja uključenosti učenika u nastavu prema procijenjenim dominantnim osobinama nastavnika autoritativnosti i kooperativnosti. Nije bilo značajne razlike rezultata kod ukupne uključenosti učenika u nastavu u odnosu na dominantne osobine nastavnika autoritativnosti ($M = 58,27$, $SD = 9,696$), odnosno dominantne kooperativnosti ($M = 58,78$, $SD = 10,240$); $t = -0,157$, $p = 0,875$. Nije bilo značajne razlike rezultata ni kod pojedinačnih subskala uključenosti u nastavu (kognitivna, emocionalna i socijalna uključenost u nastavu) u odnosu na dominantne osobine nastavnika autoritativnost i kooperativnost. Na osnovu dobijenih rezultata zaključuje se da uključenost učenika u nastavu nije pod uticajem dominantnih osobina nastavnika autoritativnost – kooperativnost. Razlog je u tome što autoritativan nastavnik donosi

sve odluke sam bez uključivanja učenika u njih, dok putem kooperativnosti nastavnika sa pozicije koordinatora pređe u člana grupe koji, opet, nameće svoja rješenja, a toga nije svjestan. Nastavnik sasluša ideje učenika, ali postupa po principu uradite ovako kako sam rekao, jer su moje ideje kvalitetnije. Takav nastup nastavnika guši uključenost učenika u nastavu.

Tabela 2 - Uključenost učenika u nastavu prema procijenjenim dominantnim osobinama nastavnika: Normativnost – usmjerenost na rješavanje problema

Dominantna NURP		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>p</i>																												
Kognitivna UUN	dom N	21,00	3,887	1,005	0,318	-0,649	0,518																												
	dom URP	21,47	3,157					Emocionalna UUN	dom N	20,39	5,977	4,225	0,042	-0,086	0,932	dom URP	20,50	4,882	Socijalna UUN	dom N	16,75	4,510	3,895	0,051	-0,209	0,835	dom URP	16,95	3,681	UUN zbir	dom N	58,14	12,878	8,416	0,004
Emocionalna UUN	dom N	20,39	5,977	4,225	0,042	-0,086	0,932																												
	dom URP	20,50	4,882					Socijalna UUN	dom N	16,75	4,510	3,895	0,051	-0,209	0,835	dom URP	16,95	3,681	UUN zbir	dom N	58,14	12,878	8,416	0,004	-0,294	0,770	dom URP	58,91	9,245						
Socijalna UUN	dom N	16,75	4,510	3,895	0,051	-0,209	0,835																												
	dom URP	16,95	3,681					UUN zbir	dom N	58,14	12,878	8,416	0,004	-0,294	0,770	dom URP	58,91	9,245																	
UUN zbir	dom N	58,14	12,878	8,416	0,004	-0,294	0,770																												
	dom URP	58,91	9,245																																

Legenda: Dominantna NURP – Normativnost – Usmjerenost na rješavanje problema kao dominantna osobina nastavnika; UUN zbir– Ukupna uključenost učenika u nastavu; Dom N – Normativnost kao dominantna osobina nastavnika; Dom URP – Usmjerenost na rješavanje problema kao dominantna osobina nastavnika.

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja uključenosti učenika u nastavu prema procijenjenim dominantnim osobinama nastavnika normativnost i usmjerenost na rješavanje problema. Nije bilo značajne razlike u rezultatima ukupne uključenosti učenika u nastavu u odnosu na dominantne osobine nastavnika normativnost ($M = 58,14$, $SD = 12,878$), odnosno, dominantna usmjerenost na rješavanje problema ($M = 58,91$, $SD = 9,245$); $t = -0,294$, $p = 0,770$. Nije bilo značajne razlike u rezultatima ni kod pojedinačnih subskala uključenosti u nastavu (kognitivna, emocionalna i socijalna uključenost u nastavu) u odnosu na dominantne osobine nastavnika normativnost i usmjerenost na rješavanje problema. Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja zaključujemo da uključenost učenika u nastavu nije pod uticajem dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema. Razlog bi mogao biti u tome što kod osobine nastavnika normativnost nastavnici previše insistiraju na poštovanju pravila i primjeni istih, a to guši slobodu učenika u radu. To dovodi i do straha učenika da neće ispoštovati pravila i da će ih nastavnik kritikovati, pa se učenici odlučuju povući. Kod osobine nastavnika usmjerenost na rješavanje

problema nastavnika sa prihvatanja i uvažavanja mišljenja učenika vodi ih, makar sugestivno, ka zaključku da je bolje prihvatiti mišljenje nastavnika. Bez zajedničkog dogovora sa učenicima koje je rješenje kvalitetnije, to kod učenika izazove povlačenje.

Tabela 3 - Uključenost učenika u nastavu prema procijenjenim dominantnim osobinama nastavnika: Emocionalno pozitivne – emocionalno negativne reakcije

Dominantna EPRENr		<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Kognitivna UUN	dom EPR	21,28	3,351	1,071	0,303	-1,312	0,192
	dom ENR	23,50	1,732				
Emocionalna UUN	dom EPR	20,40	5,112	0,003	0,957	-0,901	0,369
	dom ENR	22,75	5,965				
Socijalna UUN	dom EPR	16,85	3,811	1,054	0,307	-0,708	0,480
	dom ENR	18,25	5,909				
UUN zbir	dom EPR	58,53	10,156	0,000	0,986	-1,157	0,250
	dom ENR	64,50	9,469				

Legenda: Dominantna EPR/ENR – Emocionalno pozitivne reakcije i emocionalno negativne reakcije kao dominantne osobine nastavnika; UUN zbir – Ukupna uključenost učenika u nastavu; Dom EPR – Emocionalno pozitivne reakcije kao dominantna osobina nastavnika; Dom ENR – Emocionalno negativne reakcije kao dominantna osobina nastavnika.

T-testom nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja uključenosti učenika u nastavu prema procijenjenim dominantnim osobinama nastavnika emocionalno pozitivne i emocionalno negativne reakcije. Nije bilo značajne razlike u rezultatima kod ukupne uključenosti učenika u nastavu u odnosu na dominantne osobine nastavnika emocionalno pozitivne reakcije ($M = 58,53$, $SD = 10,156$), odnosno, dominantne emocionalno negativne reakcije ($M = 64,50$, $SD = 9,469$); $t = -1,157$, $p = 0,250$. Nije bilo značajne razlike ni kod pojedinačnih subskala uključenosti u nastavu (kognitivna, emocionalna i socijalna uključenost u nastavu) u odnosu na dominantne osobine nastavnika emocionalno pozitivne reakcije i emocionalno negativne reakcije. S obzirom na to da se iz rezultata istraživanja vidi da uključenost učenika u nastavu nije pod uticajem osobina nastavnika emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije dobijeni rezultati su po svojoj prilici posljedica toga što nastavnici pređu iz pozitivnih emocija u emocije sažaljenja prema učenicima, a učenici ne vole kad im nastavnik dozvoli da zbog sažaljenja nešto urade. Kod emocionalno negativnih reakcija nastavnik u startu svojim grubim nastupom dovede učenika do povlačenja.

Tabela 4 - Uticaj dominantnih osobina nastavnika autoritativnost – kooperativnost na uključenost učenika u nastavu s obzirom na uspjeh učenika

Obilježja	<i>F</i>	<i>p</i>
Uspjeh	0,788	0,535
DomAK	0,224	0,637
DomAK*Uspjeh	0,500	0,683

Legenda: DomAK – Autoritativnost - Kooperativnost kao dominantna osobina nastavnika.

Uticaj interakcije nije značajan (DomAK*uspjeh: $F = 0,500$, $p = 0,683$). To ukazuje da nema značajne razlike u uticaju dominantnih osobina nastavnika autoritativnost – kooperativnost i uspjeha na uključenosti učenika u nastavu. Uticaj interakcije nije značajan ni za zaseban uticaj uspjeha (uspjeh: $F = 0,788$, $p = 0,535$). Uticaj interakcije nije značajan ni za zaseban uticaj dominantnih osobina nastavnika autoritativnost – kooperativnost na uključenost učenika u nastavu (DomAK: $F = 0,224$, $p = 0,637$). Razlog tražimo u tome da učenik kroz vlastitu motivaciju pokreće sam sebe i uključuje se u nastavni proces. Vlastita motivacija pokreće se zbog zainteresovanosti za nastavni predmet/predmete i potrebu sticanja znanja nastavnog predmeta za pohađanje srednje škole, a kasnije i fakulteta.

Tabela 5 - Uticaj dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema na uključenost učenika u nastavu s obzirom na uspjeh učenika

Obilježja	<i>F</i>	<i>p</i>
Uspjeh	1,614	0,176
DomNURP	0,041	0,840
DomNURP*Uspjeh	0,447	0,720

Legenda: DomNURP – Normativnost – Usmjerenost na rješavanje problema kao dominantne osobine nastavnika

Uticaj interakcije nije značajan (DomNURP* uspjeh: $F = 0,447$, $p = 0,720$). To ukazuje da nema značajne razlike u uticaju dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i uspjeha na uključenost učenika u nastavu. Uticaj interakcije nije značajan ni za zaseban uticaj uspjeha (uspjeh: $F = 1,614$, $p = 0,176$). Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema na uključenost učenika u nastavu (DomNURP: $F = 0,041$, $p = 0,840$). Razlog tražimo

u tome da učenik pokretanjem vlastite motivacije uključuje se u nastavni proces bez obzira na uspjeh i osobine nastavnika zajedno, kao i zasebnih uticaja uspjeha i osobina nastavnika. Pokretač motivacije uključenja u nastavni proces vidi se u potrebi poznavanja materije nastavnih predmeta zbog upisa i pohađanja kako srednje škole, tako i fakulteta. Pokretač motivacije je i potreba završetka srednje škole i fakulteta zbog rada u budućem zanimanju.

Tabela 6 - Uticaj dominantnih osobina nastavnika emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije na uključenost učenika u nastavu s obzirom na uspjeh učenika

Obilježja	<i>F</i>	<i>p</i>
Uspjeh	0,486	0,746
DomEPREN	1,974	0,163
DomEPREN*	1,500	0,219
Uspjeh		

Legenda: DomEPREN – Emocionalno pozitivne reakcije – Emocionalno negativne reakcije kao dominantne osobine nastavnika.

Uticaj interakcije nije značajan (DomEPREN*uspjeh: $F = 1,500$, $p = 0,219$). To ukazuje da nema značajne razlike u uticaju dominantnih osobina nastavnika emocionalno pozitivne reakcije i emocionalno negativne reakcije i uspjeha na uključenost učenika u nastavu. Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja uspjeha na uključenost učenika u nastavu (uspjeh: $F = 0,486$, $p = 0,746$). Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja dominantnih osobina nastavnika emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije na uključenost učenika u nastavu (DomEPREN: $F = 1,974$, $p = 0,163$). Razlog tražimo u tome da je podsticaj učeniku za uključenost u nastavu vlastiti rad i izvršavanje obaveza prema nastavnim predmetima iz potrebe da bolje i kvalitetnije znanje iz nastavnih predmeta bude od pomoći u daljem školovanju. Razlog mogu biti i zahtjevi roditelja za boljim uspjehom u nastavi, kao i obećana nagrada od strane roditelja za postizanje uspjeha u nastavi.

Tabela 7 - Uticaj dominantnih osobina nastavnika autoritativnost – kooperativnost na uključenost učenika u nastavu s obzirom na spol učenika

Obilježja	<i>F</i>	<i>p</i>
Spol	2,519	0,115
DomAK	0,004	0,952
DomAK*Spol	1,201	0,275

Legenda: DomAK – Autoritativnost - Kooperativnost kao dominantna osobina nastavnika

Uticaj interakcije nije značajan (DomAK*spol: $F = 1,201, p = 0,275$). To ukazuje da nema značajne razlike u uticaju dominantne osobine nastavnika autoritativnost – kooperativnost i spola na uključenost učenika u nastavu. Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja spola (spol: $F = 2,519, p = 0,115$). Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja dominantne osobine nastavnika autoritativnost – kooperativnost na uključenost učenika u nastavu (DomAK: $F = 0,004, p = 0,952$). S obzirom da osobine nastavnika autoritativnost – kooperativnost i spol, kao i zasebni uticaj spola i navedenih osobina ne utiču na uključenost učenika u nastavu zaključuje se da se učenici vlastitom motivacijom, bez obzira koji je njen pokretač, uključuju u nastavu. Vlastita motivacija može biti podstaknuta obećanom nagradom za ostvaren bolji uspjeh u školi, osjećajem zadovoljstva pohvalom, osjećajem zadovoljstva zbog ispravno urađenog zadatka i osjećajem zadovoljstva zbog naučenog gradiva.

Tabela 8 - Uticaj dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema na uključenost učenika u nastavu s obzirom na spol

Obilježja	<i>F</i>	<i>p</i>
Spol	4,489	0,036
DomNURP	0,130	0,719
DomNURP*Spol	4,110	0,045

Legenda: DomNURP – Normativnost - Usmjerenost na rješavanje problema kao dominantna osobina nastavnika

Uticaj interakcije je značajan (DomNURP*spol: $F = 4,110, p = 0,045$). To ukazuje da postoji značajna razlika u uticaju dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i spola na uključenost učenika u nastavu. Uticaj

interakcije je značajan za zaseban uticaj spola na uključenost učenika u nastavu (spol: $F = 4,489$, $p = 0,036$). Uticaj interakcije nije značajan za zaseban uticaj dominantne osobine nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema na uključenost učenika u nastavu (DomNURP: $F = 0,130$, $p = 0,719$). Iz dobijenih rezultata istraživanja vidimo da dominantna osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i spol utiču na uključenost učenika u nastavu. Razlog je u tome što učenici, bez obzira da li su muškog ili ženskog spola, uključuju u nastavu uticajem osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema, jer poštujući pravila kroz rad na zadacima koji su usmjereni na rješavanje problema učenici zadatke urade u vremenu koje dobiju od nastavnika vježbajući na taj način kritičko mišljenje. Nastavnik se drži uloge koordinatora, te je fleksibilniji u poštivanju pravila. Ako učenici ne završe zadatak u vremenu koje im je dato, nastavnik produžuje rok za završetak rada sugerišući učenicima da u produžetku završe zadatak. S obzirom da se zajednički uticaj spola i dominantne osobine nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema pokazao značajnim, nastavnicima treba prezentovati nalaze istraživanja i sugerisati im da njeguju navedenu osobinu, jer ona dovodi do veće uključenosti učenika u nastavu. Spol se zasebno pokazao značajnim za uključenost u nastavu, jer je učenicima stalo da su uključeni u nastavni proces i da radom putem uključenosti postignu bolje rezultate. Veći je niz razloga zašto su učenicima oba spola potrebni bolji rezultati u radu. Razlozi su sljedeći: nastavak obrazovanja u srednjoj školi, na fakultetu i na kraju rad u budućem zanimanju, osjećaj zadovoljstva kad je roditelj i nastavnik zadovoljan radom učenika, osjećaj zadovoljstva priznanjem zbog postignutog uspjeha.

Tabela 9 - Uticaj dominantnih osobina nastavnika emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije na uključenost učenika u nastavu s obzirom na spol

Obilježja	<i>F</i>	<i>p</i>
Spol	0,250	0,618
DomEPREN	1,282	0,260
DomEPREN*Spol	0,006	0,936

Legenda: DomEPREN – Emocionalno pozitivne reakcije – Emocionalno negativne reakcije kao dominantna osobina nastavnika

Uticaj interakcije nije značajan (DomEPREN**spol*: $F = 0,006$, $p = 0,936$). To ukazuje da nema značajne razlike u uticaju dominantnih osobina nastavnika emocionalno pozitivne reakcije i emocionalno negativne reakcije s obzirom na spol na uključenost učenika u nastavu. Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja spola na uključenost učenika u nastavu (*spol*: $F = 0,250$, $p = 0,618$). Uticaj interakcije nije značajan ni u pogledu zasebnog uticaja dominantne osobine nastavnika emocionalno pozitivne reakcije – emocionalno negativne reakcije na uključenost učenika u nastavu (DomEPREN: $F = 1,282$, $p = 0,260$). Razlog je u tome što se učenika pokreće vlastita motivacija. Ona može biti povezana sa osjećajem roditeljskog zadovoljstva uključivanjem i radom učenika u nastavi, pohvalom od strane nastavnika učeniku i njegovom roditelju, nagradom, priznanjem, kao i potrebom boljih ocjena za upis srednje škole, a kasnije i fakultete.

ZAKLJUČAK

Iz dobijenih rezultata istraživanja vidimo da postoji značajna razlika samo u zajedničkom uticaju dominantnih osobina nastavnika normativnost – usmjerenost na rješavanje problema i spola na uključenost učenika u nastavu. Značajan je i samo zaseban uticaj spola na uključenost učenika u nastavu. U tom smislu značajne smjernice za unapređenje nastavne prakse su sljedeće:

1. Nalaze istraživanja prezentovati na nastavničkim vijećima, odjeljskim vijećima ili stručnim aktivima.
2. Razviti diskusiju sa nastavnicima o nalazima istraživanja, pogotovo o nalazima istraživanja koji su se pokazali značajnim za osobine nastavnika i uključenost učenika u nastavu.
3. Sugerisati nastavnicima da primjenjuju osobinu normativnost-usmjerenost na rješavanje problema u radu sa učenicima oba spola, jer dovodi do uključenosti učenika u nastavu.
4. Navesti nastavnicima primjere na koji način primjenjivati navedenu osobinu u radu sa učenicima. To može da uradi pedagog škole kroz savjetodavne razgovore sa nastavnicima i analize posjećenih časova.
5. Pedagog kroz praćenje savremene literature i rezultata istraživanja dobijenih ovim i drugim sličnim istraživanjima, nastavnicima treba da sugerise poboljšanje njihovog rada koje će dovesti do uključenosti i smanjiti pasivnost učenika u nastavi.

Preporuka za dalja istraživanja jeste da se istražuje ista ili slična problematika zbog komparacije rezultata. Tako bi se dobio uvid koliko su nastavnici prihvatili savjete za poboljšanje u radu sa učenicima i koliko se poboljšala uključenost učenika u nastavu korigovanjem osobina nastavnika. Budućim istraživačima sugerišemo da istražuju i problematiku uticaja roditelja na uključenost učenika u nastavu, zainteresovanost za određeni nastavni predmet i uključenost u nastavu, osobine nastavnika i učenje učenika kao i uticaj interaktivnih oblika rada na uključenost učenika u nastavu.

LITERATURA

1. Bezinović, Petar , Iris Marušić, Zrinka Ristić Dedić (2012), *Opažanje i unapređivanje školske nastave*, Agencija za odgoj i obrazovanje - Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb
2. Dević, Ivana (2016), *Poželjne osobine nastavnika u osnovnoj školi*, diplomski rad, Diplomski sveučilišni studij pedagogije, Sveučilište u Zadru, Zadar
3. Malinić, Dušica M. (2014), *Pedagoški pristupi nastavnika u radu sa neuspješnim učenicima*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
4. Mejovšek, Milko (2003), *Uvod u metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima*. Naklada Slap, Jastrebarsko
5. Milas, Goran (2005), *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Naklada Slap, Jastrebarsko
6. Pallant, Julia (2009), *SPSS priručnik za preživljavanje. Postupni vodič kroz analizu podataka pomoću SPSS-a za Windows (verzija 15)*, prevod 3. Izdanja, Mikro knjiga, Beograd
7. Petrović-Bjekić, Dragana (1997), "Dinamičke osobine ličnosti nastavnika i uspešnost u nastavi" *Psihologija*, 1-2, str. 93-110.
8. Rimm-Kaufman, Sara, Alison Baroody, Ros Larsen, Timothy Curby, Tashia Abry (2015), "To what extent do teacher-student interaction quality and student gender contribute to fifth graders engagement in mathematics learning?", *Journal of Educational Psychology* 107(1), 170–185.
9. Rovanić, Daria, Nina Pavlin-Bernardić, Vesna Vlahović-Štetić (2013) "Struktura motivacijskih uvjerenja u matematici i njihova povezanost s obrazovnim ishodom", *Društvena istraživanja* 22(3), str. 475-495.

10. Rovan Daria, Katarina Šimić, Nina Pavlin-Bernardić (2017), "Odnos motivacijskih i epistemičkih uvjerenja s uključenosti učenika u učenju kemije", *Psihologijske teme* 26(3), str. 649-673.
11. Stanković-Janković, Tanja (2012), *Učenje učenja i emocije u nastavi*, Art Print, Banja Luka
12. Svedružić, Antonio (2012), "Razvoj interesa u konstruktivističkoj nastavi fizike", *Život i škola* 27(1), str. 134-152.
13. Suzić, Nenad (2003), *Osobine nastavnika i odnos učenika prema nastavi*, Treće izdanje, Teacher Training Centre, Banja Luka
14. Suzić, Nenad (2007), *Primjenjena pedagoška metodologija*, XBS, Banja Luka
15. Suzić, Nenad (2010), *Pravila pisanja naučnog rada: APA i drugi standardi*, XBS, Banja Luka
16. Šimić Šašić, Slavica, Izabela Sorić (2011), "Kvaliteta interakcije nastavnika-učenik: Povezanost s komponentama samoreguliranog učenja, ispitnom anksioznošću i školskim uspjehom", *Suvremena psihologija* 14(1), str. 35-55.
17. Vatreš, Medina (2019), *Ličnost nastavnika kao odgajatelja*. Završni magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo
18. Vizek-Vidović, Vlasta, Vesna Vlahović-Štetić, Majda Rijavec, Dubravka Miljković (2003), *Psihologija obrazovanja*, IEP-VERN, Zagreb

TEACHER FEATURES AND THE INVOLVEMENT OF STUDENTS LEARNING PROCESS

Summary: This empirical research deals with the characteristics of teachers and the involvement of students learning process. The standardized instruments were used in the research: TF– teacher features and SIILP– student involvement in learning process. The research was done on a sample of 120 students of ninth grade of elementary schools. The aim of the research was to examine which teacher features influence student involvement in learning. The T-test of independent samples are compared to the results of the examination of students' involvement in learning process according to dominant teacher traits of *authoritativeness–cooperativeness*, *normativity–focus on problem solving*, and *emotionally positive reactions–emotionally negative reactions*. The results of the research showed that there was no significant difference between the total involvement of students in learning process on dominant characteristics of teachers like *authoritativeness–cooperativeness*, *normativity–focus on problem solving* and *emotionally positive reactions–emotionally negative reactions*. There was also no significant difference in the impact of teacher's dominant traits and in the success in student involvement in learning process. It was as well shown that there was no significant difference in the influence of dominant teacher traits like *authoritativeness–cooperativeness*, *emotionally positive reactions–emotionally negative reactions* and gender on student involvement in learning process. Only the common influence of the dominant traits of teachers *normativity–orientation on problem solving* and gender on the involvement of students in teaching was statistically significant. Also, the gender impact on student involvement in teaching was statistically significant as well.

Keywords: student; teacher; teacher features; involvement; interaction.

Adresa autora

Authors' address

Emina Kapić

OŠ “Skokovi”, Cazin

eminakapic@yahoo.com

UDK 37:001.8
37.01:929 Potkonjak N

Primljeno: 04. 05. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Jelena Maksimović

NAUČNI DOPRINOS I DELOVANJE NIKOLE POTKONJAKA U RAZVOJU METODOLOGIJE PEDAGOGIJE U SAVREMENOM SISTEMU OBRAZOVANJA

Rad predstavlja istraživanje usmereno na ulogu prof. dr Nikole Potkonjaka u stvaranju i afirmisanju pedagogije kao nauke sa posebnim akcentom na razvoj metodologije pedagogije. Zadaci u ovom istraživanju postavljeni su u skladu sa ciljem i usmereni su na: analizu biografije prof. dr Nikole Potkonjaka, analizu razvoja pedagogije u Jugoslaviji pod uticajem Nikole Potkonjaka, analizu i razvoj metodologije pedagogije u Jugoslaviji pod uticajem Nikole Potkonjaka. Metoda u ovom istraživanju je metoda teorijske analize, a tehnika analiza sadržaja. Autorka je pokušala da doprinese razumevanju naučnog i stručnog delovanja u razvoju pedagogije i metodologije pedagogije Nikole Potkonjaka. Takođe, u radu se detaljno analiziraju počeci bavljenja pedagogijom, obrazovanjem i metodologijom ovog istaknutog pedagoga i akademika. Naveći doprinos u radu je analiza njegovih stavova u razvoju metodologije pedagogije, ali i uticaj na rad i delovanje kasnijih generacija pedagoga kako u socijalističkoj Jugoslaviji, tako i u Srbiji.

Ključne reči: metodologija pedagogije; sistem obrazovanja, Nikola Potkonjak; naučni doprinos; društvo znanja

1. UVOD

Metodologiju definišemo kao nauku koja se bavi metodama naučnog saznanja. S obzirom na to da je metodologija jedan od konstitutivnih elemenata svake nauke, u pedagogiji se izdvojila posebna disciplina – metodologija pedagogije. Metodologija pedagogije (grč. *methodos* – put, postupak, razrada; *logos* – reč, razmatranje) predstavlja pedagošku disciplinu koja proučava puteve pedagoškog saznanja, posebno sazajno-teorijske osnove, sistematizovanje načina, puteva, postupaka, tehnika i instrumenata na području vaspitanja i obrazovanja. Zadaci metodologije pedagogije svrstavaju se dve grupe: teorijsko-epistemološki i organizaciono-tehničko-praktični. U okviru teorijsko-epistemološke grupe osnovni zadaci metodologije pedagogije jesu da doprinosi naučnom utemeljenju pedagogije, da ukazuje na polazišta i osnove na kojima bi takvo utemeljenje trebalo počivati, da utvrđuje strategiju razvoja pedagoške nauke, da formuliše paradigme i epistemološke okvire istraživanja, da sa tih polazišta i osnova, u tim okvirima, kritički preispituje i procenjuje sva saznanja o vaspitanju, čitav pedagoški sistem, pedagogiju kao nauku, kao i da kritički ocenjuje logičko-pojmovni aparat pedagogije. U okviru druge grupe, organizaciono-tehničko-praktične, osnovni zadaci metodologije pedagogije sastoje se u tome da utvrđuje norme i principe kojih bi trebalo istraživači da se pridržavaju u konkretnim proučavanjima i istraživanjima pojedinih pitanja pedagogije, da utvrđuje procedure upotrebe istraživačkih metoda, tehnika i instrumenata u istraživanju vaspitanja, načine obrade i analize činjenica na koje se istraživanje oslanja, a u isto vreme da traga za novim naučno-istraživačkim metodama, tehnikama i instrumentima, kao i načinima njihovog korišćenja, bilo da je reč o novom i originalnom metodološkom saznanju, bilo da je reč o korišćenju i prilagođavanju metodoloških tekovina drugih nauka osobenostima i potrebama saznavanja vaspitanja kao predmeta pedagogije. Iz navedenih zadataka, metodologija pedagogije ima dvojaku funkciju: teorijsko-logičko-heurističko-kritičku i praktično-delatnu (Bandur, Potkonjak 1999).

Područje metodologije pedagogije je interdisciplinarno i proizlazi iz uske povezanosti, kao i uslovljenosti vaspitno-obrazovne prakse sa ostalim područjima pedagogije. Metodologija pedagogije ne bavi se nijednim delom, aspektom, oblašću i vrstom vaspitanja kao takvog. Ona se bavi pitanjima saznavanja vaspitanja, globalno i u okviru svake pedagoške discipline. Kao osnova i kohezioni činilac svih pedagoških disciplina metodologija pedagogije je konstitutivna komponenta i pedagogije kao celine te nauke, kao i svake njene posebne discipline (*Leksikon obrazovnih termina* 2014: 397-398).

Cilj ovog rada je da teorijski sagledamo naučno i stručno delovanje Nikole Potkonjaka¹ u razvoju metodologije pedagogije.

2. UTICAJ NIKOLE POTKONJAKA NA RAZVOJ PEDAGOGIJE U JUGOSLAVIJI

Jugoslovenska pedagogija druge polovine 20. veka je nastajala, razvijala se i razvila, u mnogo čemu, u specifičnu nauku o vaspitanju, karakterističnu za to vreme i ove prostore. Stvarali su je brojni pedagozi teoretičari i praktičari koristeći svoja naučna saznanja i svoje pedagoško iskustvo, kao i saznanja različitih stvaralaca razvijenijih zemalja u svetu. Jugoslovenska pedagogija izgradila je vlastitu filozofiju vaspitanja kao osnovu vaspitno-obrazovnog sistema koji egzistira od polovine 20. veka pa sve do danas (Laketa 2004: 93-108).

Nikola Potkonjak bio je pobornik marksističke pedagogije i metodologije koja se

¹ Nikola M. Potkonjak rođen je 1924. godine u selu Medak, u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji, u Ličko-senjskoj županiji. Nižu realnu gimnaziju i učiteljsku školu završio je u Karlovcu i Glini. Diplomirao je na Pedagoškoj grupi na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1950. godine. Posle diplomске studije završio 1953/54. godine na Institutu za pedagogiju Univerziteta u Londonu (Institut of education London University). Doktorat iz pedagogije stekao je odbranivši na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1959. godine disertaciju pod naslovom *Prilog Roberta Ovena socijalističkoj pedagogiji*.

Akademsku karijeru je započeo na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1951. godine, stekavši sva akademska zvanja za predmete *Opšta pedagogija* i *Metodologija pedagoških istraživanja*, tako što je izabran za docenta 1965. godine, a za redovnog profesora za iste predmete 1973. godine.

Kao rukovodilac, nosilac i član aktivno je učestvovao u ostvarivanju više naučno-istraživačkih projekata (razvoj srednjeg obrazovanja, razvoj školskog sistema, radno i politehničko obrazovanje, ponavljači u školama Beograda, udžbenici pedagogije u učiteljskim školama, metodološki problemi marksističke pedagogije, vaspitna funkcija škole, škola i njeno društveno okruženje, obrazovanje i znanstveni i tehnološki razvoj Jugoslavije). Držao je predavanja na više Filozofskih fakulteta u Jugoslaviji (Skoplje, Novi Sad, Zadar, Sarajevo), na pedagoškim i učiteljskim fakultetima (Osijek, Rijeka, Zrenjanin, Maribor, Užice, Sombor, Beograd, Jagodina, Vršac). Prilikom studijskih boravaka u inostranstvu držao je predavanja na više univerziteta (SSSR, SAD, Kanada). Izvan neposredne fakultetske nastave bio je veoma aktivan u prosvetno-pedagoškom životu Jugoslavije. Izdajamo da je bio odgovorni urednik jugoslovenskog teorijskog pedagoškog časopisa "Pedagogija" (1963-1976), član redakcije časopisa "Nastava i vaspitanje", urednik "Pedagoške enciklopedije" (1989), urednik "Pedagoškog leksikona" (1995), urednik Biblioteke "Suvremeni jugoslavenski pedagozi" (Osijek). Na prostorima nekadašnje Jugoslavije bio je inicijator i organizator na gotovo svim konferencijama pedagoga, a posebno na prvih šest kongresa pedagoga Jugoslavije (Trnavac 2004: 325-335).

Na osnovu bogate biografije i bibliografije Nikole Potkonjaka možemo zaključiti da pripada grupi izrazitih autoriteta u jugoslovenskoj pedagoškoj nauci. Radilo se o velikom borcu za svestrani razvoj i obrazovanje čoveka, tako da je ostavio duboke tragove u pedagoškoj nauci i u metodologiji pedagogije. Nikola Potkonjak je rekao: „Socijalizam je za mene, kao i za najveći broj pripadnika moje generacije - sirotinje i ratnika - obećavao bolje i pravednije društvo. Prihvatili smo ga otvorena srca i bez rezerve. I to je opredelilo ceo moj budući život i rad“ (Potkonjak 2004: 13). Iako se nalazi u desetoj deceniji života, Nikola Potkonjak je i danas aktivan na polju nauke o vaspitanju i obrazovanju.

razvijala u okvirima tadašnjih društvenih i humanističkih nauka. Marksistička pedagogija u Jugoslaviji sredinom prošlog veka polazila je od marksističke filozofije i stavova Marksa i Engelsa. Postoji nekoliko aspekta koji se moraju analizirati da bi se moglo iz marksističke perspektive odgovoriti na pitanje šta je vaspitanje. Osnovni činioci jesu: čovek, rad, društvo, ali i funkcija vaspitanja u odnosu prema tim činiocima, kao i njihov međusobni odnos (Potkonjak 1977: 1-16). Po shvatanju Marksa i Engelsa, presudnu ulogu za razvoj čoveka imao je rad, a iz toga je izveden stav da u vaspitanju rad mora imati dominirajući karakter. Opredeljujući se za rad koji obavlja, menjajući prirodu oko sebe, čovek istovremeno i stvara i menja sebe. Rad i društveni odnosi daju smisao i karakter vaspitanju. Pristalice marksističke pedagogije gledale su na proces vaspitanja kao na proces koji je dinamičan, svrshodan, poseduje dijalektički karakter, te koji predstavlja međuljudski odnos. Vaspitanjem se menja čovek, koji van zajednice ne može opstati (Potkonjak 2003). Predstavnici ovog pravca smatraju da se čovek prema prirodi ne odnosi direktno nego posredno putem svog rada, zalažu se da obrazovanje bude demokratsko, javno i svima dostupno.

3. RAZVOJ METODOLOGIJE PEDAGOGIJE POD UTICAJEM NIKOLE POTKONJAKA

Istorijski razvoj metodologije pedagogije u Jugoslaviji išao je uporedo i pod snažnim uticajem evropske i svetske pedagogije, i to, naravno, u aspektima koji su bili prihvatljivi na osnovnoj matrici marksističkog mišljenja i djelovanja. Do početka XX veka u pedagoškim istraživanjima preovladavala je paradigma razumevanja čiji je osnovni istraživački postupak hermeneutika; istraživanja nisu bila empirijski usmerena što je ostavilo snažan pečat na metodologiju pedagogije. Tokom druge polovine XX veka u razvoju pedagoške misli došlo je do značajnog napretka u razvoju metodologije pedagogije, kao neizostavnog pratioca razvoja pedagoške nauke i njenog konstituisanja (Maksimović, Petrović 2012: 151-175).

Razvoj metodologije pedagogije moguće je detaljnije analizirati u kontekstu društvenih promena u drugoj polovini 20. veka. Okretanje SFR Jugoslavije Sovjetskom Savezu kao uzoru 1944/45. godine obeležilo je početke razvoja metodologije pedagogije. Jednostrana filozofska, idejno-ideološka orijentacija sovjetske pedagogije snažno je uticala na metodologiju pedagogije i u Srbiji, kao federalnoj jedinici socijalističke Jugoslavije, što je ostavilo izvesne posledice u

razvoju nauke o vaspitanju. Razvoj metodologije pedagogije prolazio je kroz nekoliko perioda koji su se odrazili na vaspitanje i obrazovanje, a u kojima je važnu ulogu imao i Nikola Potkonjak, pre svega zato što je neprestano naglašavao da je cilj razvoj metodologije pedagogije i nastojanje da se pedagoške istine teorijski i naučno utemelje (Potkonjak 2004: 18).

Kao što smo prethodno naglasili, period nakon Drugog svetskog rata (1945/46-1952/53) bio je pod snažnim uticajem sovjetske pedagogije, kada je dedukcija bila jedino moguće metodološko opredeljenje. Usko shvaćena marksistička i socijalistička pedagogija bila je jedina osnova za razvoj vaspitanja i obrazovanja pod snažnim uticajima partijskih i državnih organa. U tom periodu nisu postojale istraživačke pedagoške institucije, istraživački pedagoški kadrovi, naučno-istraživačka pedagoška delatnost bila je nerazvijena, a opšti pedagoški problemi nisu bili naučno proučavani (Potkonjak 1994, 1977). Na Prvom kongresu pedagoga Jugoslavije 1952. godine u Beogradu istaknuto je da se u pedagogiji mora utvrditi nova metodološka osnova na kojoj će biti moguće proučavati pedagošku praksu i povezivati pedagošku teoriju sa praksom, kao i oslanjati njen razvoj na neposrednu praksu (Potkonjak 1994: 29-45). Pred sami kraj ovog perioda, kao neizbežni pristup u konstituisanju pedagogije afirmiše se u određenoj meri i indukcija.

Nakon toga je usledio period metodološke preorijentacije (1952/53-1963) koju karakteriše naglašenije izučavanje pedagoške prakse i vaspitne empirije, što je opredelilo razvoj savremene metodologije pedagogije ka istraživanjima uslova u kojima se vaspitno-obrazovni proces odvija kroz primenu savremenih tehnika i metoda (Potkonjak 1994: 47-75). Metodološki sadržaji u nastavnim programima učiteljskih škola Jugoslavije prisutni su od 1953. godine, a metodološkim pitanjima u naučno-istraživačkom smislu, pored Nikole Potkonjaka, bavili su se Vladimir Šmit (1958) kao i Vladimir Mužić (1968). Značajan pomak u razvoju metodologije pedagogije ovog doba predstavlja formiranje Instituta za pedagoška istraživanja 1961. godine u Beogradu.

Treća faza u razvoju pedagogije u socijalističkoj Jugoslaviji naziva se periodom konsolidacije (1963-1970) zato što je to razdoblje kada se pedagoška nauka predmetno i metodološki jasno učvrstila (Potkonjak 1994: 77-101). Sistemski pristup razvoju ove nauke potvrđuje organizovanje prvog Savetovanja pedagoga Jugoslavije (1963), drugog Kongresa pedagoga Jugoslavije (1965), uvođenje kurseva Metodologije pedagogije u studije pedagogije, pojava udžbenika pedagogije koji su imali i sadržaje iz metodologije pedagogije. Za razvoj metodologije pedagogije posebno je bilo značajno da je 1962. godine na Katedri za pedagogiju Filozofskog fakulteta u

Beogradu uveden studijski predmet *Metodologija pedagoških istraživanja sa statistikom*, a prvi profesor kome je povjerena nastava na ovom predmetu bio je Nikola Potkonjak.

Period samoupravne pedagogije (1970-1986/87) imao je cilj da se izgradi tzv. samoupravna pedagogija u Jugoslaviji, različita od svih socijalističkih, marksističkih, građanskih i drugih pedagogija (Potkonjak 1994: 103-233). Deklarativno, u jugoslovenskoj metodologiji nastoji se naći jedinstvo između filozofskog i naučnog, teorijskog i empirijskog, objektivnog i vrednosnog, deduktivnog i induktivnog, kvalitativnog i kvantitativnog. Godine 1977. objavljena je studija *Teorijsko-metodološki problemi pedagogije (Epistemologija pedagogije)* Nikole Potkonjaka, koja predstavlja jedno od najznačajnijih dela iz oblasti metodologije pedagogije u Jugoslaviji tog doba. Autor je kroz raskršća, dileme i teorijsko-metodološke probleme predstavio predmetno-metodološko utemeljenje koncepcije vaspitanja, osobnosti razvitka jugoslovenske pedagogije, kao i samoupravnog socijalističkog vaspitanja. Odmah po izlasku ovo delo je postalo nezaobilazno metodološko polazište domaćih naučnika i teoretičara.

Veliku pažnju u ovom periodu razvoja pedagogije u socijalističkoj Jugoslaviji izazvala je i Potkonjakova studija *Metodološki problemi sistemnih proučavanja u pedagogiji* 1982. godine u kojoj je opisao model sistemno-strukturalno-funkcionalnih istraživanja u vaspitanju i obrazovanju. Govoreći o nastanku i raširenosti sistemnih proučavanja, o osnovnim razlozima za primenu ovih proučavanja u pedagogiji, kao i o metodološkim osobenostima sistemnih proučavanja, Potkonjak je kroz konstrukciju modela na osnovi sistemske analize objasnio veze i odnose, dinamizam i funkcionisanje sistema. Održavanjem Osmog okruglog stola časopisa *Pedagogija* na Igmanu kod Sarajeva 1986. godine i Šestog kongresa pedagoga u Mariboru godine 1986. završava se razvojni put jugoslovenske socijalističke pedagogije.

Period raskršća i traženja novog identiteta pedagogije (1986/87-1991/92) predstavlja razdoblje raspada socijalističkih država i krize koja je zahvatila sve oblasti društvenog života, pa i vaspitanje i obrazovanje. Akcenat je i u tom periodu stavljen na proučavanje važnih metodoloških pitanja, na reagovanje pedagogije na savremene društvene promene, promišljanja metodologije u okviru različitih paradigmi, metodološke izazove novih pedagoških strujanja, studije slučaja i etnografska istraživanja u proučavanju pedagoških pojava, a posebno na uticaj informatičke tehnologije na metodologiju pedagogije (Potkonjak 1994: 235-257).

Nakon raspada zajedničke države Nikola Potkonjak nastavio je svoj pedagoški rad u Beogradu uz napore da vaspitanje i obrazovanje, kao i metodologiju pedagogije,

poveže sa novim okolnostima ne raskidajući kontinuitete sa vlastitiom i pedagoškim tradicijama naroda sa kojima smo živeli i radili decenijama. Kao zalog Potkonjakovoj ideji o neophodnosti razvoja metodologije pedagoških istraživanja, u prvoj deceniji 21. veka na prostoru Srbije i Republike Srpske stvorene su reprezentativne kadrovske, materijalne, institucionalne i druge obrazovno-naučne osnove koje su garancija za dalji razvoj metodologije pedagogije u Srba.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istorijski razvoj metodologije pedagogije u Jugoslaviji i Srbiji išao je uporedo i pod snažnim uticajem evropske i svetske pedagogije uz uočljivo prilagođavanje tih tekovina jugoslovenskoj društveno-ideološkoj konjunkturi. Do početka 20. veka u pedagoškim istraživanjima preovladavala je paradigma razumevanja, čiji je osnovni istraživački postupak bila hermeneutika, istraživanja nisu bila empirijski usmerena što je ostavilo snažan pečat na metodologiju pedagogije. Tokom druge polovine 20. veka u razvoju pedagoške misli došlo je do značajnog napretka u razvoju metodologije pedagogije, kao neizostavnog pratioca razvoja pedagoške nauke i njenog konstituisanja. Intenzivan razvoj počinje u drugoj polovini 20. veka, kada veliki broj pedagoga počinje da se bavi pitanjima metodologije pedagogije, kada je izdat veliki broj udžbenika, časopisa i leksikona u ovoj oblasti i kada se počinje izučavati na fakultetima (na katedrama za pedagogiju) kao samostalna studijska disciplina. U svemu tome neprocenjiva je i nezamenjiva uloga Nikole Potkonjaka. Razvoj metodologije pedagogije pod uticajem Nikole Potkonjaka pratile su i neophodne kadrovske i institucionalne promene, koje su omogućavale stvaranje boljih uslova za bavljanje naučno-istraživačkim radom. Kao što je to slučaj i sa drugim naučnim oblastima i razvoj pedagogije, a u okviru nje i metodologije pedagogije, u velikoj meri zavisio je od društvenih i političkih promena. Sposobnost Nikole Potkonjaka ogledala se i u tome što je sve te društvene promene znao iskoristiti za nove metodološke iskorake u razvoju pedagogije, te da na kreativan način sa brojnim mlađim saradnicima učestvovati u konstituisanju pravaca proučavanja srpske pedagogije u XXI veku.

LITERATURA

1. Bandur, Veljko, Nikola Potkonjak (1999), *Metodologija pedagogije*, Savez pedagoških društava Jugoslavije, Beograd.
2. *Biografija Nikole Potkonjaka*. Preuzeto 10. 01. 2018. godine <http://www.sao.org.rs/prod01.htm>
3. *Jugoslovenska pedagogija druge polovine 20. veka: zbornik radova sa naučnog skupa povodom 80. godina od rođenja prof. dr Nikole M. Potkonjaka* (2004), ur. Nedeljko Trnavac, Učiteljski fakultet, Užice.
4. Laketa, Novak (2004), "Koreni i razvoj pedagogije u drugoj polovini XX veka", *Jugoslovenska pedagogija druge polovine 20. veka: zbornik radova sa naučnog skupa povodom 80. godina od rođenja prof. dr Nikole M. Potkonjaka*, Učiteljski fakultet Užice, str. 93-108.
5. *Leksikon obrazovnih termina* (2014), Učiteljski fakultet, Beograd
6. Maksimović, Jelena, Jelena Petrović (2012), "Razvoj metodologije pedagogije u Srba", *Istraživanja u pedagogiji*, 2(1), Srpska akademija obrazovanja; Visoka škola za obrazovanje vaspitača, Beograd/Vršac, str. 151-178.
7. Mužić, Vladimir (1977), *Metodologija pedagoškog istraživanja*, Svjetlost, Sarajevo
8. Potkonjak, Nikola (1977), "Revolucionarne tradicije i jugoslovenski socijalistički patriotizam", *Marksizam i obrazovanje*, *Prosvetni pregled*, (65), Beograd, str. 1-16.
9. Potkonjak, Nikola (1977), *Teorijsko-metodološki problemi pedagogije (epistemologija pedagogije)*, Prosveta, Beograd
10. Potkonjak, Nikola (1982), *Metodološki problemi sistemnih proučavanja u pedagogiji*, *Institut za pedagoška istraživanja*. Prosveta, Beograd
11. Potkonjak, Nikola (1994), *Razvoj shvatanja o konstitutivnim komponentama pedagogije u Jugoslaviji (1944/45-1991/92)*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta, Beograd
12. Potkonjak, Nikola (2003), *XX vek – ni "vek deteta" ni vek pedagogije: ima nade ... XXI vek*, Savez pedagoških društava Vojvodine - Pedagoško društvo Republike Srpske, Novi Sad/Banja Luka
13. Potkonjak, Nikola (2004), "Jugoslovenska pedagogija druge polovine XX veka (pogled iz ličnog ugla)", *Jugoslovenska pedagogija druge polovine 20. veka: zbornik radova sa naučnog skupa povodom 80. godina od rođenja prof. dr Nikole M. Potkonjaka*. Učiteljski fakultet, Užice, str. 11-22.

14. Trnavac, Nedeljko (2004), "Bio-bibliografija prof. dr Nikole Potkonjaka - povodom 80-godišnjice rođenja", *Jugoslovenska pedagogija druge polovine 20. veka: zbornik radova sa naučnog skupa povodom 80. godina od rođenja prof. dr Nikole M. Potkonjaka*, Učiteljski fakultet, Užice, str. 325-335
15. Šmit, Vladimir (1958), *Kako danas da razvijamo pedagošku nauku kod nas*, Savremena škola, Beograd

NIKOLA POTKONJAK'S SCIENTIFIC CONTRIBUTION AND ACTIVITIES IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL METHODOLOGY IN CONTEMPORARY EDUCATIONAL SYSTEM

Summary:

The paper presents research focused on the role of Prof. Nikola Potkonjak, PhD, in the creation and affirmation of pedagogy as a scientific discipline particularly highlighting the development of pedagogical methodology. The research objectives aim at conducting several analyses, first being the analysis of Prof. Nikola Potkonjak's biography, then the analysis of the development of pedagogy in Yugoslavia influenced by Nikola Potkonjak, and finally the analysis and development of pedagogical methodology in Yugoslavia influenced by Nikola Potkonjak. Theoretical analysis is the method used in the research along with the technique based on content analysis. The author tried to make a contribution to understanding of the scientific and professional activities in the development of pedagogy and pedagogical methodology influenced by Nikola Potkonjak. Additionally, the paper particularly analyses the beginnings of pedagogy, education and methodology of this prominent pedagogue and academician. The greatest contribution to the paper is the analysis of his views on the development of pedagogical methodology as well as his impact on the work and performance of later generations of educators in both socialist Yugoslavia and Serbia.

Key words: pedagogical methodology; educational system, Nikola Potkonjak; scientific contribution; a knowledge society

Adresa autora

Authors' address

Jelena Maksimović

Filozofski fakultet u Nišu

jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Emira Bošnjaković, Lejla Mujanović

STATUS I TRETMAN MEDIJSKE KULTURE IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA
I INTERESI UČENIKA ZA POJEDINE VRSTE MEDIJA / THE POSITION AND
STATUS OF THE MEDIA CULTURE FROM TEACHERS' VIEWPOINT

AND STUDENTS' INTERESTS IN A CERTAIN MEDIUM 305

UDK 001.102:316.774
37:316.774

Primljeno: 10. 03. 2019.

Stručni rad
Professional paper

Emira Bošnjaković, Lejla Mujanović

STATUS I TRETMAN MEDIJSKE KULTURE IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA I INTERESI UČENIKA ZA POJEDINE VRSTE MEDIJA

U radu je predstavljeno nastavno područje *medijska kultura* kao oblik kulture koji je dominantan u današnjem svijetu i čije je proučavanje ključno za razumijevanje društvenih tokova. Mlade je potrebno medijski obrazovati, upoznati ih s filmom, pozorištem, radiom, televizijom, štampom, internetom, bibliotekom. Osnovna uloga medijske kulture u odgojno-obrazovnom procesu je osposobiti učenike za medijsku komunikaciju u savremenom društvu. Medijska kultura zahtijeva usvajanje ključnih pojmova i značajki medijske komunikacije. Medijski obrazovana osoba će prepoznati pravu vrijednost najsavremenijeg oblika kulture i o njemu ispravno suditi.

Izbor nastavnih metoda i oblika rada, izbor sredstava i pomagala, ovisi o ciljevima i zadacima nastave jedinice. Korelacija nastave medijske kulture vrši se unutar nastave maternjeg jezika, te u ostalim umjetničkim područjima.

U ovom radu smo nastojale, istražujući na konkretnom relevantnom uzorku, dati odgovore na sljedeća pitanja: Koliko je zastupljeno područje medijske kulture u nastavi maternjeg jezika? Da li je ovo nastavno područje, u odnosu na druga, okarakterisano kao *nevažno*? U kojem pravcu je usmjeren interes učenika kada je u pitanju ovo nastavno područje? U radu su korištene metode teorijske analize, heuristička metoda, deskriptivna metoda.

Ključne riječi: medijska kultura; odgojno-obrazovni proces; film; pozorište; radio; televizija; štampa; internet; biblioteka

UVOD

Riječ metodika je, kao što je poznato, grčkog porijekla (metodos – put, način, uobičajeni postupak). Ona označava smišljeno i plansko postupanje u nastavi radi postizanja uspjeha. Metodika istražuje puteve i načine za najuspješnije prenošenje nastavnog gradiva od nastavnika ka učeniku. Svaki predmetni nastavnik koji organizuje i izvodi nastavu maternjeg jezika i književnosti mora sigurno da vlada vlastitom strukom. Bez toga ne može se uspješno vladati nastavnim procesom, tj. metodikom. Nesigurnost je najveći neprijatelj nastave. Ona dovodi do nesigurnosti u metodskom procesu. Sve to prouzrokuje neuspjeh u radu. Metodika nastave maternjeg jezika i književnosti je neraskidivo vezana za studij jezika i književnosti. Ako se bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnost shvate kao sadržina rada, onda metodiku shvatamo kao formu kojom se ta sadržina prenosi na učenike.

Nastavni program za predmet bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnost sastavljen je od sljedećih nastavnih područja: jezik, književnost, kultura izražavanja, medijska kultura. Područje medijske kulture predstavlja važan segment u odgojno-obrazovnom procesu. To je dio opće kulture. Zadatak nastavnog područja medijske kulture u nastavi maternjeg jezika je pripremiti učenike za načine i oblike komunikacije savremenog doba. To znači da će učenik stječući znanje o medijskoj kulturi moći i meritorno komunicirati odnosno uživati u artefaktima kulture i umjetnosti. Medijska kultura podrazumijeva upoznavanje sa osnovama: filma, pozorišta, radija, televizije, štampe, interneta, biblioteka.

Na istraživanje ove teme potakle su nas sljedeće rečenice učenika i profesora bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti:

Učenik:

Mi svake godine pišemo o medijskoj kulturi, a nikad ne učimo. To nas niko do sada nije pitao.

Profesori bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti:

Uzmi sat medijske kulture i vježbaj gramatiku.

Bitna je književnost. Upiši medijsku kulturu u dnevnik, a vježbaj analizu djela, tako i ja radim.

Književnost je bitna, medijsku nikad ne radim.

Ovim radom želimo doprinijeti buđenju svijesti kod kolega o važnosti područja medijske kulture u nastavi maternjeg jezika i književnosti.

2. TEORIJSKO RAZMATRANJE PROBLEMA I ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA

2.1. Cilj i predmet istraživanja

Cilj i predmet istraživanja je ispitati i analizirati kakvi su stavovi učenika osnovne škole, profesora bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti o području medijske kulture u nastavi maternjeg jezika i književnosti, te prikazati mogućnost metodičke interpretacije medijske kulture (metodička interpretacija nastavne jedinice: *Film (postanak, historija, filmski rodovi)*).

2.2. Zadaci istraživanja

Zadaci istraživanja su:

1. ispitati u kojem pravcu je usmjeren interes učenika kada je upitanju medijska kultura,
2. ispitati stavove profesora bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti koliko je za njih važno područje medijske kulture u nastavi maternjeg jezika i književnosti,
3. ispitati koliko je zastupljena medijska kultura u nastavi maternjeg jezika i književnosti,
4. prikazati mogućnost metodičke interpretacije medijske kulture.

2.3. HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Područje medijske kulture u nastavi maternjeg jezika i književnosti, kao dijela opće kulture, NE IZUČAVA SE DOVOLJNO! Samo istraživanje će pokazati kakva je i kolika važnost medijske kulture.

2.4. POMOĆNE HIPOTEZE

1. U našim uslovima prihvatljiva je činjenica da se medijska kultura izučava kao nastavno područje u sklopu maternjeg jezika i književnosti.

2. Pretpostavlja se da učenici poznaju osnovne oblike medijske kulture.
3. Pretpostavlja se da nastavnici maternjeg jezika i književnosti medijsku kulturu smatraju bitnim dijelom opće kulture.

2.5. Metode istraživanja

U radu su korištene deskriptivna metoda, komparativna metoda, empirijska metoda, analitičko-sintetička metoda, anketa.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3.1. Film

Film se razvio u jednu od najznačajnijih umjetnosti, ali on je ujedno i medij odnosno oblik komunikacije. Razvoj filma tekao je ovim redoslijedom: nijemi film, zvučni film, film u boji, a razvoj filmskog izraza na sljedeći način:

1. **Film kao registracija/interpretacija zbilje** (dokumentarni film),
2. **Film kao fikcija ili nova zbilja** (igrani film).

Film je najmlađa umjetnost, historija filma je burna i složena. (Ljubojev 1970)
Postavile smo pitanje učenicima: ***Da li voliš gledati filmove?***

<i>Da li voliš gledati film?</i>	F	%
Da	70	100
Ne	0	0

Iz tabele je vidljivo da učenici vole gledati filmove. Njih 70 ili 100% na postavljeno pitanje je dalo odgovor ***Da***. Odgovori upućuju na činjenicu da je film izuzetno važan segment medijske kulture u nastavi maternjeg jezika i književnosti. Film je dio opće kulture. Mlade gledaoce je potrebno filmski obrazovati, odnosno upoznati ih sa postankom, historijom i filmskim vrstama. Znanje o filmu će omogućiti razumijevanje i kritički pristup djelima ove umjetnosti.

3.1.1. Film i književnost

Film je spoj niza umjetnosti (likovne umjetnosti, fotografije, književnosti, pozorišta, muzike...). Tako je film od književnosti preuzeo tehniku pripovijedanja, od scenskih umjetnosti scenografiju, kostimografiju i glumu, od opere i baleta pokret i muziku, iz likovne umjetnosti i fotografije okvir, kompoziciju i planove. Nastavni program zahtijeva da se sa učenicima obradi odnos filma i književnog djela po kojem je film sniman.¹

U jednom slučaju, kad film kompletno analiziramo u razredu, zadovoljit ćemo se s nekoliko usporedbi filmskog djela s izvornim književnim tekstom, koje naročito upadaju u oči. Drugom zgodom, gledani film može biti povod da se sa učenicima kompletno i sistematski obrade sličnosti i različitosti filmskog i književnog medija. I u jednom i u drugom slučaju neophodno je da svi učenici pročitaju knjigu i vide film. (Vrabec 1966)

Film i književnost su zasebne, ali srodne umjetnosti. Učenike je potrebno upoznati sa srodnostima literarnog i filmskog medija i razlikama u izražajnim sredstvima. Filmske adaptacije podstiču na čitanje knjiga, a knjige podstiču na gledanje filmova. Film i književnost najrazumljivije i najkonkretnije prikazuju društvenu stvarnost, ali unutarnju stranu ljudskoga bića, onakvom kakva ona jest. U ovom slučaju film kao dio nastavnog područja medijske kulture učenike će zainteresirati za nastavu književnosti, a kao nastavno sredstvo osvježiti sadržaj nastavnoga sata.

3.2. Pozorište

Pozorište je stariji oblik kulture i umjetnosti od filma, ali sa sigurnošću možemo reći da je od strane mladih nedovoljno shvaćeno i zapostavljeno. To potvrđuju odgovori na pitanje postavljeno učenicima *Šta više voliš, pozorište ili film?*

Na osnovu dobijenih podataka vidimo da učenici apsolutno više vole film, a kroz razgovor kao razlog tome navode dostupnost filma i zanimljivost, dok pozorište smatraju nedovoljno interesantnim. Nameće se pitanje *Ko je kriv za to?*

¹ Analiza filma umnogome je slična analizi književnog djela. Može se govoriti o analizi sadržaja i forme. Sadržajna analiza obuhvaća fabulu, likove, mjesto, vrijeme, ideju, probleme, motive, dakle sve kao i kod obrade romana. Formalna analiza filma je nešto kompliciranija nego formalna analiza romana. Proučavajući formalne elemente filma učenici će analizirati kompoziciju (dramatursku potku i montažu), glumu, glazbu, filmski rječnik (simboli, poredbe, metafore), trikažu. (Težak 1967)

Šta više voliš, film ili pozorište?	F	%
Film	70	100
Pozorište	0	0

Po utvrđenom Planu i program za predmet Bosanski, hrvatski, srpski jezik i književnosti posjete pozorištu su iznimno rijetke. Organizuju se jednom u toku školske godine. Problem je zaista sa druge strane klupe.

3.3. Radio

Radio kao medij star je tek kojih devedesetak godina. Prvi radio-prijenos je održan 1915. godine. Radio je skraćeni naziv za radiokomunikaciju, radiodifuziju, radioprijemnik, radiostanicu... I radio kao medij ima na repertoaru mnoštvo najrazličitijih žanrova - emisija za najrazličitije namjene i tipove slušalaca. Osnovna podjela radijskog programa je na muzičke i govorne emisije, a one se dijele na informativne, političke, kulturne, privredne, obrazovne, muzičke, zabavne, naučne...

Pitale smo učenike ***Da li slušaš radio?***

Da li slušaš radio?	F	%
Da	8	11
Ne	20	29
Ponekad	42	60

Trećim pitanjem željele smo doznati koliko je radio kao dio medijske kulture prisutan kod učenika. Kao što vidimo 8 ili 11% sluša radio, 20 ili 29% ne sluša, a 42 ili 60% reklo je da radio sluša ponekad, a kroz razgovor naveli su da je to najčešće u autu dok se voze s roditeljima. Vidimo da je radio među mlađom generacijom prisutan, ali nije naročito popularan.

3.4. Televizija

Televizija kao medij nema dugu povijest. Prva demonstracija televizije učinjena je 1930. godine. Od tada se televizija brzo razvija i postaje najsnažniji i najvažniji medij

modernoga svijeta. Za razliku od radija čiji se program prati isključivo putem sluha, televizija je medij koji uključuje i slušanje i gledanje. Zahvaljujući jedinstvu slike i zvuka, televizija je otišla dalje od svih dotadašnjih medija. Vezano za televiziju kao medij, učenicima smo postavile dva pitanja:

Koliko sati dnevno gledaš televiziju?

Kad najčešće gledaš televiziju?

Koliko sati dnevno gledaš televiziju?	F	%
2sata	24	34
3sata	18	26
4-5sati	28	40

Kao što vidimo prema priloženim rezultatima dva sata gleda 24 ili 34%, 18 ili 26% gleda 3 sata, a 28 ili 40% gleda 4-5 sati televiziju. Odgovori na postavljeno pitanje potvrđuju da je televizija kao medij uveliko prisutna među mladima. S obzirom da je televizija prodoran mediji takav rezultat nije iznenađujući.

Kad najčešće gledaš televiziju?	F	%
Jutro	42	60
Podne	8	11
Veče	20	29

Učenici su rekli da najčešće u jutarnjim satima gledaju televiziju, 42 ili 60%, a kroz razgovor smo otkrile da je to jutarnji program i crtani film. Tokom dana, odnosno u podne televiziju gleda tek 8 ili 11%. Navečer 20 ili 29 % učenika gleda televiziju.

3.5. Štampa

I pored svih modernijih oblika komunikacije, štampani mediji još uvijek drže primat u komunikaciji, jer mnogo je još zemalja u svijetu čiji državljani nemaju pristup elektronskim medijima, pogotovo onim najsavremenijim. Međutim, ovakva slika stanja neće se, s obzirom na razvoj i širenje novih medija, još dugo zadržati. Moderno doba nije potisnulo štampu, ali kako stvari u svijetu stoje, postmoderna epoha i u toj oblasti donosi promjene. Ipak, ma koliko bilo dostupno televizijskih kanala, ma kako bila kvalitetna internet komunikacija, jutarnji ritual čitanja dnevnih novina za mnoge je još uvijek neizostavan dio dnevnog rasporeda.

Željele smo saznati koliko je štampani medij prisutan među mladima, te smo postavile pitanje ***Da li kupuješ školske novine?***

Da li kupuješ školske novine?	F	%
Da	8	11
Ne	62	89

Da je štampa sve manje popularna među mladima dokazuju i odgovori na postavljeno pitanje. Tek 8 ili 11% kupuje školske novine, a 62 ili 89% ih ne kupuje. Kao razlog tome najčešće navode dostupnost istih informacija na internetu.

3.6. Internet

Internet je definitivno postao najrasprostranjeniji medij 21. vijeka. Internet korisnicima pruža interaktivni pristup sadržajima, kao i međusobnu komunikaciju.

Koliko dnevno koristiš internet?, pitale smo učenike.

Koliko dnevno koristiš internet?	F	%
1-2sat	18	26
3-4	39	56
5 i više sati	13	18

Na osnovu dobijenih odgovora na postavljeno pitanje vidimo da 1-2 sata dnevno internet koristi 18 ili 26%, 3-4 sata 39 ili 56%, a 5 i više sati na internetu provodi 13 ili 18%. Učenici su kroz razgovor naveli da internet najčešće koriste zbog društvenih mreža i lektirnih djela. Da li se kao nastavno sredstvo dovoljno koristi u nastavi, pitanje je za neko sljedeće istraživanje.

3.7. Biblioteka

Biblioteka ili knjižnica, sređena zbirka knjiga po autorskom ili predmetnom katalogu, koja pripada privatnim licima, državnim institucijama ili ustanovama u kojima se

čuvaju zbirke knjiga, primaran je sastavni je dio svake a osobito medijske kulture. ***Da li posjećuješ biblioteku?***, pitale smo učenike.

Da li posjećuješ biblioteku?	F	%
Da	62	89
Ne	8	11

Kao što vidimo iz tabele, 62 ili 89% posjećuje biblioteku, a 8 ili 11% ne posjećuje. Kroz razgovor razlog posjete biblioteci navode posuđivanje lektirnih djela.

3.8. Profesori bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti o medijskoj kulturi

Željele smo saznati kakve stavove imaju profesori bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti o medijskoj kulturi, te smo postavile pitanje ***Da li je medijska kultura ravnopravno nastavno područje u nastavi maternjeg jezika i književnosti?***

Da li je medijska kultura ravnopravno nastavno područje u nastavi maternjeg jezika i književnosti?	F	%
Da	4	27
Ne	1	7
Da, ima dovoljan broj časova, ali važnija je nastava književnosti	3	20
Da, ima dovoljan broj časova, ali važnija je nastava jezika	5	33
Treba povećati broj časova medijske kulture	2	13

Kao što vidimo, 4 ili 27 % na postavljeno pitanje dalo je odgovor ***Da***, da nije ravnopravno smara 1 ili 7%, da ima dovoljan broj časova, ali da je važnija nastava književnosti smatra 3 ili 20%, da je ravnopravno, ali da je važnija nastava jezika

smatra 5 ili 33%, da treba povećati broj časova medijske kulture izjasnilo se 2 ili 13%.

U anketi je sudjelovalo 70 učenika šestog razreda JU OŠ *Tojšići* i JU OŠ *Vukovije*², te 15 profesora bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti koji su željeli ostati anonimni.

4. METODIČKA INTERPRETACIJA NASTAVNE JEDINICE

Film (postanak, historija, filmski rodovi)

Znaš li šta je tvoj problem u stvari? Tvoj problem je da nisi vidio dovoljno filmova - sve moguće životne zagonetke su već riješene u filmovima.

(Steve Martin)

Nastavni Plan i program Bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti za 6. razred³ osnovne škole obuhvata 140 sati (nastavnih jedinica). Medijskoj kulturi pripada samo 7 sati ili 5%⁴, a 133 sata ili 95% nastavnih jedinica pripada jeziku, književnosti i kulturi izražavanja.

Na osnovu samo jednog Plana i programa za Bosanskog, hrvatskog, srpskog jezik i književnosti vidljivo je koliko se medijska i opća kultura u odgojno-obrazovnom procesu zapostavljaju.

Nastavna jedinica *Film (postanak, historija, filmski rodovi)* obrađuje se u sklopu nastavnog područja medijske kulture u 6. razredu. Nastavna priprema obuhvata prethodno gledanje filma (ili inserta iz filma) *Izlazak radnika iz tvornice braće Limijer*.

Psihološka priprema za ovu nastavnu jedinicu može biti razgovor o pojmu *historija i film*.

Šta je *historija*, a šta *film*? Kako možemo povezati ta dva pojma?

² Općina Kalesija, Tuzlanski kanton.

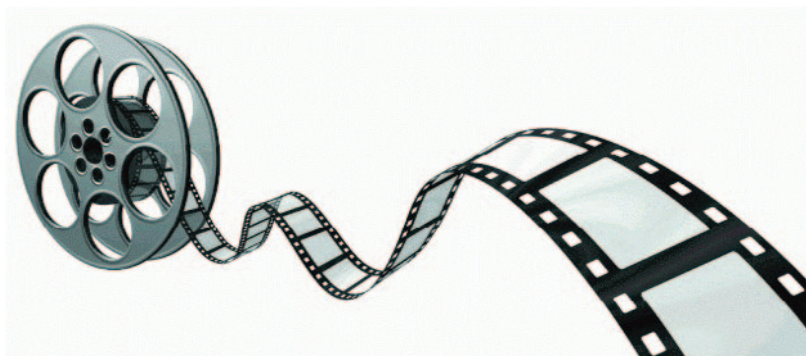
³ Propisan od strane Pedagoškog zavoda TK

⁴ Nastavne jedinice za područje medijske kulture, 6. razred:

1. Osnovne vrste medija (novine, časopisi)
2. Radio, televizija, internet
3. Film (postanak, historija, filmski rodovi)
4. Pozorište
5. Strip
6. Osnovne vrste radijskih i televizijskih emisija
7. Ponavljanje medijske kulture.

Koji je vaš omiljeni film? Po čemu se razlikuje od filma braće Limijer?

Najava cilja: Na osnovu historijskih podataka saznajemo da razvoj filmske kulture odnosno historija filma počinje u 19. stoljeću. Braća Limijer, dva Francuza, vlasnici fabrike fotografskih aparata i drugog materijala, prvi put su javno prikazali filmove, koje su nekoliko dana ranije snimili.

Braća Limijer

Bili su sasvim sigurni u zapanjujuće iznenađenje koje su pripremili okupljenim i pomalo nepovjerljivim sugrađanima. Kada su se svjetla ugasila, kada je mala sala utonula u tamu, odabranim posjetiocima prikazali su na osvijetljenom platnu prvu sliku koja je oživjela: jednu lionsku ulicu i, potom, radnike koji izlaze iz fabrike. Na Bulevaru Kapučina, samo

nekoliko koraka od poznate pariške Opere, u omiljenom podrumu rado posjećivane Velike kafane, u Indijskom salonu, te večeri dogodila se prvorazredna senzacija (Ljubojev 170). Taj datum se uzima kao početak filmske umjetnosti.

(Kako je tekao razvoj filma?)

Film se razvio u jedan od najznačajnijih medija i oblika komunikacije. Razvoj filma tekao je ovim redosljedom: nijemi film, zvučni film, film u boji, a razvoj filmskog izraza na sljedeći način: film kao registracija/interpretacija zbilje, film kao fikcija ili nova zbilja.

U procesu nastajanja filma sudjeluju brojni filmski radnici, na čelu s redateljem/redateljicom.

(Šta je sedma umjetnost?)

Film je kao i književnost, muzika, slikarstvo, arhitektura, drama ili balet umjetnost, takozvana sedma umjetnost. Film je umjetnost pokretnih slika.

(Ko je izumio prvi aparat za snimanje filmova?)

Prvi aparat za snimanje filmova izumio je Amerikanac Tomas Edison.

(Osim pokretnih slika, film koristi...)

Film je umjetnost u kojoj se osim pokretnom slikom koristi i riječju, muzikom, pokretima tijela, izražajnim sredstvima svih umjetnosti. Film je, ustvari, priča u slikama. Slikom i riječju prikazuju se događaji koje obično prati muzika, zvuk, a ponekad i tišina. U filmu imamo glavne i sporedne likove. Likovi mogu biti hrabri, poštteni, dobri, loši, kukavice, prevaranti. Teorija filma razvrstava filmove na vrste i žanrove.

(U koju vrstu spada film braće Limijer?)

Prvi film bio je dokumentarni (*Izlazak radnika iz tvornice*). U njima su snimljeni prizori iz svakidašnjeg života, upravo onako kako su se i zbivali.

(O čemu film govori? Sta se dešavalo na ulicama? Kako su se ponašali ljudi?)

U filmu braće Limijer radnici su izlazili iz fabrike, ljudi su plesali, na ulicama su bila najrazličitija vozila koja su se kretala i mimoilazila. Već sa prvim metrima filmske trake rodio se dokumentarni film *Izlazak radnika iz tvornice*.

U dokumentarnom filmu nema glume, nema umjetnog dekora, nema kostimografije, igre svjetlima, filmskih trikova. Tema dokumentarnog filma je stvarni život. To može biti sudbina ljudi, raznolik život u morskim dubinama, izgradnja nekog važnog objekta, stari običaji, zanati. U dokumentarnom filmu kamera bilježi vjerno i neposredno, bez uljepšavanja događaja iz života, o nastanku planete Zemlje.

Izražavanje i stvaranje:

Kod kuće pogledati jedan savremeni dokumentarni film i uporediti ga s prvim iste vrste. Opisati sličnosti i razlike.

5. ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da su učenici zainteresirani za medijsku kulturu, ali je nedovoljno izučavaju u školi. Problem leži u profesorima maternjeg jezika i književnosti te u Planu i program Bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika i književnosti. Postoje naklonosti profesora prema određenim nastavnim područjima, što znači da se područja ne tretiraju ravnopravno. Škola postaje dnevna rutina. Gdje je kvalitet nastave? Profesori su često demotivisani i nezainteresovani da nastavu učine zanimljivijom, odnosno da nastavna područja jezika i književnosti osvježe medijskom kulturom, te da olakšaju razumijevanje nekih pojava i pojmova. Također, može usmjeriti učenike ka stvaralačkom radu.

U nastavi maternjeg jezika i književnosti medijska kultura zauzima mjesto nastavnog područja i slobodne aktivnosti. Profesori maternjeg jezika i književnosti moraju se dodatno edukovati i promijeniti odnos prema nastavi. Škola je odgojno-obrazovna ustanova i učenici iz nje ne smiju izaći bez opće kulture, a medijska kultura je ultimativan dio opće kulture.

Istraživanje smo uradile kako bi se interesi učenika uklopili u nastavni proces maternjeg jezika i književnosti i samim tim ostvarilo što kvalitetnije izvođenje nastave iz nastavnog predmeta koji obuhvata medijsku kulturu.

U radu je data i metodička interpretacija nastavne jedinice *Film (postanak, historija, filmski rodovi)*. Ova metodička interpretacija upravo je fokusirana na osnovne vrijednosti filma kao dijela opće kulture.

LITERATURA

1. Vrabec, Miroslav (1966), *Filmska umjetnost i škola*, Sarajevo
2. Ljubojević, Petar (1970), *Filmska čitanka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
3. Težak, Stjepko (1967), *Film u nastavi hrvatskosrpskog jezika*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb
4. Peterlić, Ante (1982), *Osnovne teorije filma*, Filmoteka 16, Zagreb

THE POSITION AND STATUS OF THE MEDIA CULTURE FROM TEACHERS' VIEWPOINT AND STUDENTS' INTERESTS IN A CERTAIN MEDIUM

Summary:

The paper presents media culture in the area of education as a dominant culture in the world whose careful study is necessary in order to understand social trends. Youth needs to be introduced to different types of mass media such as film, theatre, radio, television, print media, the Internet, and library. The main role of the media education is to enable students to use key media-related vocabulary. A media literate person will be able to recognize the true value of the media.

The choice of teaching methods, aids, and resources depends on the aim of the lesson. Media education is part of first language education, as well as art education.

Based on a case study, in this paper we tried to answer the following questions:

1. To what extent is media education present in the first language education?
2. Has the media education been neglected?
3. To what extent are students interested in media education ?

The analysis was conducted by applying heuristic method of analysis, descriptive analysis, and theoretical analysis

Key words: Media culture; education; film; theatre; radio; television; print media; the Internet; library

Adresa autora

Authors' address

Emira Bošnjaković

JU BKC "Alija Izetbegović" Kalesija

emyyy_87@hotmail.com

Lejla Mujanović

Predškolska ustanova "Aladin" Tuzla

lejla.mujanovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Izet Pehlić, Sakib Peskić, Nermin Tufekčić

PERCEPCIJA USAMLJENOSTI I ŽIVOTNOG SMISLA KOD OSOBA TREĆE

ŽIVOTNE DOBI / PERCEPTION OF LONELINESS AND MEANING OF LIFE

WITH ELDERLY PEOPLE 323

UDK 316.346.32-053.9
364:159.922.63

Primljeno: 01. 09. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Izet Pehlić, Sakib Peskić, Nermin Tufekčić

PERCEPCIJA USAMLJENOSTI I ŽIVOTNOG SMISLA KOD OSOBA TREĆE ŽIVOTNE DOBI

U radu se putem istraživanja stavova nastojala ustanoviti percepcija usamljenosti i životnog smisla osoba treće životne dobi koje žive u institucijama za starije i onih koji žive u svom domaćinstvu. Autori su u istraživanju pošli od pretpostavke da nema statistički značajne razlike u percepciji usamljenosti i životnog smisla u stavovima osoba koje žive u institucijama za starije i onih koji žive u svom domaćinstvu.

Od istraživačkih metoda korištena je teorijska analiza i deskriptivno-analički servej metod. Od istraživačkih instrumenata korištene su *Kratka forma UCLA skale usamljenosti* (Allen i Oshagan 1995) i *Skala smisla života* (Crumbaugh & Maholick 1964) – adaptirani oblik *PIL skale* (Debats 1996).

Istraživački uzorak činilo je 150 osoba treće životne dobi koje koriste domski smještaj kao oblik podrške i 150 osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste usluge domskog smještaja.

Rezultati istraživanja su pokazali da osobe treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu pokazuju statistički značajno veće vrijednosti na skali usamljenosti nego osobe treće životne dobi koje imaju institucionalni tretman. S druge strane, osobe treće životne dobi koje imaju institucionalnu socijalnu podršku pokazuju statistički značajno veće vrijednosti na skali životnog smisla nego osobe koje žive u svome domaćinstvu. Varijable spol i dob nisu statistički značajno povezane s varijablama usamljenost i životni smisao

Cljučne riječi: socijalna podrška; treća životna dob; usamljenost; životni smisao

UVOD

Stanovništvo Bosne i Hercegovine zalazi u duboku starost, što će u neposrednoj budućnosti sa sobom nositi višestruke socio-ekonomske implikacije. Starenje stanovništva utjecat će na sve aspekte ljudskog života – od sastava porodica, životnih aranžmana i socijalne pomoći do ekonomske aktivnosti, stope zaposlenosti, socijalne sigurnosti, uključujući i međugeneracijske transfere (Emirhafizović i Zolić 2017), pa će, shodno tome, zasigurno predstavljati jedan od najvećih izazova savremenog bosanskohercegovačkog društva.

UN-ove projekcije stanovništva predviđaju da će se do 2050. godine udio mladih (0–14) u Bosni i Hercegovini smanjiti za dodatnih 4 % u odnosu na 2013. godinu, dok će se značajno uvećati kontingent starih (60 i više godina), koji će predstavljati više od trećine stanovništva (40,5 %) (Emirhafizović i Zolić 2017). Girone i Bošković (2012) navode da će prolongirana smrtnost među najstarijom populacijom u osmoj i devetoj deceniji života, odnosno dugovječnost, dovesti do daljnjeg povećanja ove dobne kategorije. U usporedbi sa stanjem iz 1991. godine, broj mladih (0–14 godina) u 2013. je skoro dvostruko manji, dok je na drugoj krajnosti dobne piramide, postotak osoba od navršene 65. godine do najstarije životne dobi više nego udvostručen.

Bosna i Hercegovina je kao potpisnica Madridskog međunarodnog plana akcije o starenju (2008) i revidirane Evropske socijalne povelje (1996) prihvatila da razvija politike, strategije i akcione planove koji će omogućiti zdravo i aktivno starenje. Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom (1999) starom osobom bez porodičnog staranja (član 12. stav 2. tačka 7.) smatra se žena starija od 60 godina, odnosno muškarac stariji od 65 godina ako nemaju članova porodice niti srodnika koji su ih prema zakonu obavezni izdržavati ili ako imaju, da ta lica nisu u mogućnosti izvršavati obavezu izdržavanja. U skladu sa spomenutim federalnim zakonom socijalna zaštita osobama treće životne dobi se pruža putem:

- stalne novčane i druge materijalne pomoći;
- novčane naknade za tuđu njegu i pomoć;
- kućne njege i pomoći u kući;
- institucionalnog zbrinjavanja starih i iznemoglih osoba;
- alternativnih mogućnosti smještaja starijih osoba bez porodičnog staranja i osoba sa invaliditetom u drugu obitelj, kao dnevno zbrinjavanje u dnevne centre i klubove za starije osobe;
- usluga socijalnog i drugog stručnog rada (savjetovanje i sl.);

- reguliranja prava na humanitarnu pomoć i
- odgovarajućih subvencija (električna energija, ogrjev, troškovi sahrane i sl.) (Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom, 1999).

Imajući sve ovo na umu interesiralo nas je kakva je percepcija usamljenosti i životnog smisla osoba treće životne dobi. Da li se implementacija ovih zakonskih rješenja osjeti na terenu u mišljenju i osjećanju osoba treće životne dobi? Najprije ćemo dati kratki teorijski okvir o usamljenosti i životnom smislu, kao izabranim ključnim varijablama ovog istraživanja.

USAMLJENOST OSOBA TREĆE ŽIVOTNE DOBI

Kako generalno tako i kod osoba treće životne dobi usamljenost se može definirati kao „stanje prisutnosti negativnih osjećaja povezanih s percipiranom socijalnom izolacijom“ (Vuletić i Stapić 2013: 46). Osjećaj usamljenosti jedan je od ozbiljnih problema s kojim se suočavaju osobe starije dobi i kod nas, naročito uzme li se u obzir činjenica da „smrt supružnika, braće ili sestara i prijatelja, bolest, umirovljenje, invalidnost, smanjenje prihoda i veća zavisnost donose rizike za različite negativne životne promjene, uključujući i doživljaj usamljenosti“ (Vuletić i Stapić 2013: 46). Također, Vuletić i Stapić (2013) smatraju kako smanjenje broja prijateljstava, gubitak životnih uloga i smanjena aktivnost pojedinca u raznim životnim područjima mogu biti pokretači socijalne izolacije i usamljenosti kod osoba treće životne dobi.

Suprotno od osjećaja usamljenosti, izvori osjećaja zadovoljstva i socijalne podrške starijima mogu biti društvo i emocionalna podrška djece, rođaka i prijatelja. Zahava i Bowling (2004: 689) smatraju kako porodična socijalna i emocionalna podrška mogu biti faktori prevencije usamljenosti, budući da starije osobe imaju razvijeniji osjećaj sigurnosti ukoliko kvalitetno provode vrijeme s bliskim osobama i kada u svojoj bilizini imaju bliske osobe kojima se mogu obratiti za pomoć ukoliko im pomoć bude potrebna. Također, Cicak (2009) smatra kako bliska porodična socijalna podrška ima „zaštitnu funkciju i pozitivan, ublažavajući, učinak“, jer doprinosi „uspješnijem suočavanju s udovištvom, povećanju osobnih resursa, umanjenju stresa, neutraliziranju negativnih utjecaja, bržoj i boljoj prilagodbi, podizanju stupnja zdravlja i kvalitete življenja te intenziviranju socijalnih interakcija“ (Cicak 2009: 115), a svoj stav utemeljuje na rezultatima velikog broja relevantnih istraživanja. Ona zaključuje kako je ključni stabilizirajući faktor postojanje „socijalne mreže koja

održava pozitivne odnose i pruža očekivanu socijalnu podršku“ (Cicak 2009: 121).

Brajković (2010) je uradila istraživanje zadovoljstva životom osoba treće životne dobi koji žive u domu za stare i nemoćne i koje žive u vlastitom domaćinstvu. Cilj istraživanja bio je da se utvrdi uloga osobina ličnosti, spola, mjesta i načina stanovanja, te faktora samoprocjene zdravstvenog statusa, osamljenosti i humora kao strategije suočavanja u procjeni zadovoljstva životom zagrebačkih penzionera. Istraživanjem je obuhvaćeno 300 zagrebačkih penzionera oba spola i to: iz doma za stare i nemoćne bilo je 140 (46,7 %) ispitanika i 160 (53,3 %) ispitanika koji žive u vlastitom domaćinstvu. Njezini rezultati pokazali su da se na temelju poznavanja demografskih varijabli, samoprocjene zdravstvenog statusa, samoprocjene osamljenosti, smisla za humor te nekih osobina ličnosti može predviđati zadovoljstvo životom osoba treće životne dobi. U njezinom istraživanju najznačajniji prediktor bio je aktivni smisao za humor, a zatim osobine ličnosti (ekstraverzija i emocionalna stabilnost). U istraživanju je izdvojen i statistički značajan negativan udio osjećaja osamljenosti te statistički značajan pozitivan udio samoprocjene zdravstvenog statusa u procjeni zadovoljstva životom.

Za razumijevanje i interpretaciju rezultata našeg istraživanja, značajno je istraživanje koje su provele Vuletić i Stapić (2013). Cilj provedenog istraživanja bio je utvrditi povezanost između subjektivnog doživljaja usamljenosti i kvaliteta života starijih osoba te provjeriti postoje li razlike u subjektivnom doživljaju usamljenosti starijih osoba s obzirom na oblik obiteljske strukture u kojoj žive. Istraživanje je uključivalo 119 osoba životne dobi iznad 65 godina starosti, podijeljenih u 4 skupine. Prvu skupinu činile su starije osobe koje žive same, drugu skupinu starije osobe koje žive bez supružnika s ostalim članovima obitelji, treću skupinu starije osobe koje žive samo s bračnim partnerom, a četvrtu one koje žive sa supružnikom i ostalim članovima obitelji u istom kućanstvu. Primijenjena su tri upitnika: Strukturirani upitnik osobnih podataka, Indeks osobne dobrobiti (PWI) te Kratka forma UCLA skale usamljenosti. Dobijeni rezultati upućuju na postojanje značajne negativne povezanosti između usamljenosti i kvalitete života starijih osoba. Nadalje, usporedbom usamljenosti skupina starijih osoba podijeljenih prema obliku obiteljske strukture utvrđeno je kako su starije osobe koje žive same značajno usamljenije od onih koje žive samo sa supružnikom te onih koje žive sa supružnikom i ostalim članovima obitelji u istom kućanstvu. Značajna razlika u usamljenosti između starijih osoba koje žive same te onih koje žive bez supružnika s ostalim članovima obitelji nije potvrđena. Također, dobijeni rezultati ne upućuju na postojanje značajnih spolnih razlika u usamljenosti i kvalitetu života starijih osoba.

Životni smisao osoba treće životne dobi

Kao i za sve druge osobe, i životni smisao kod osoba treće životne dobi može se definirati „kao spoznaja reda, sklada, svrhe u vlastitoj egzistenciji, kao težnja ka ciljevima koji su vrijedni truda, kao njihovo ostvarenje i popratni osjećaj ispunjenja“ (Pehlić i Tufekčić 2017: 331). Također, individualna percepcija životnog smisla povezana je „sa psihičkom i tjelesnom dobrobiti i zdravljem, dok je iskustvo besmislenosti života povezano sa različitim psihičkim problemima i bolestima“ (Pehlić 2014: 108).

Pehlić i Tufekčić (2017: 331-332) ističu kako je životni smisao najvažniji za ljudsku egzistenciju, te da onaj ko posjeduje životni smisao vidi cilj i svrhu života pa je u stanju podnijeti najteže nevolje, tugu i bolesti. S druge strane, osoba bez osjećaja životnog smisla upada u bezvoljnost, sve joj je beskorisno, nepotrebno i ludo. Ovdje možemo izvesti zaključak da ukoliko „na pitanje smisla života treba tražiti odgovore koji su važni i stvarni za svakog čovjeka, a na koje se mogu dati adekvatni odgovori“ (Pehlić i Tufekčić 2017: 332) ili tragati za odgovorima na pitanja „po čemu nešto znači, po čemu je nešto vrijedno življenja“ (Kalin 1996: 431), onda možemo s pravom konstatovati kako je pitanje životnog smisla ključno pitanje u životu svake osobe.

Također, konceptom smisla čovjekova postojanja bavio se i Viktor Frankl u svojim egzistencijalistički inspirisanim filozofskim i psihološkim studijama. Smatrao je da orijentiranost na životni smisao je osnovni motivacijski pokretač osobe. Za razliku od njega Freud ističe želju za užitkom, a Adler želju za moći kao glavne pokretače ponašanja osobe u socijalnom kontekstu (Vulić-Prtorić i Bubalo 2006). S druge strane, Abraham Maslow smatra da „smisao nije izvan osobe kao nešto što egzistira nezvezano za nju, već on postoji unutar svake osobe“, te da „samoaktuelizacija predstavlja određeno psihičko stanje pojedinca koje on treba postići u svom razvoju“ (prema Vučinić 2003: 8). Naime, to je najviši cilj koji pokreće čovjeka i kojem čovjek po svojoj naravi prirodno teži. Vučinić zaključuje kako je samoaktuelizacija „proces stalne aktuelizacije potencijala, kapaciteta i talenata, a što se ogleda u znanju i prihvatanju vlastite intrinzične prirode pojedinca“ (2003: 8).

I na kraju, tu je i fenomenološki model Battiste i Almonda koji objašnjava uvjete pod kojima pojedinac doživljava svoj život smislenim, te objašnjava načine na koje razvijamo vrijednosti i vjerovanja povezana sa smislom u životu (Pehlić i Tufekčić 2017: 333).

METOD

Cilj ovog istraživanja bio je da se putem istraživanja stavova ustanovi percepcija usamljenosti i životnog smisla osoba treće životne dobi koje žive u institucijama za starije i onih koji žive u svome domaćinstvu.

U istraživanju pošli smo od hipoteze: „Ne postoji statistički značajna razlika u percepciji usamljenosti i životnog smisla između starijih osoba koje žive u institucijama za starije i onih koji žive u svom domaćinstvu“. U oblikovanju teorijskog dijela rada korištena je metoda teorijske analize, a u empirijskom dijelu korištena je deskriptivno-analitička servej metoda.

Istraživački instrumentarij

Od istraživačkih instrumenata u ovom istraživanju korištene su: Kratka forma UCLA (*University of California Los Angeles Loneliness Scale*) skale usamljenosti (Allen i Oshagan 1995) i Skala smisla života (Crumbaugh & Maholick 1964) – adaptirani oblik PIL skale (Debats 1996).

Kratka forma UCLA skale usamljenosti

Kratku formu UCLA (*University of California Los Angeles Loneliness Scale*) skale usamljenosti 1995. godine predložili su Allen i Oshagan 1995. godine. Ima sedam ajtema na koje se odgovara na petostepenoj skali Likertova tipa. Oblikovana je tako da bude valjana mjera usamljenosti kod različitih grupa ispitanika sastavljenih s obzirom na spol, rasu, dob, obrazovanje, bračni status, zaposlenost i financijski status. Viši ukupni rezultat na skali znači veću usamljenost.

Skala je korištena i na uzorcima srednjoškolaca, studenata, mlađih i starijih odraslih (npr. Lacković-Grgin i sar. 1998a; 1998b; Penezić 2006).

Koeficijenti pouzdanosti tipa Cronbach alpha su se kretali u vrijednostima od 0.83 do 0.85, što je s obzirom na mali broj ajtema sasvim zadovoljavajuće. Provjerili smo pouzdanost UCLA skale usamljenosti na našem uzorku i Cronbachov alpha koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=0,961$, što potvrđuje njegovu pouzdanost i na našem uzorku.

Skala životnog smisla

Skala smisla života (Crumbaugh & Maholick 1964) predstavlja adaptirani oblik PIL skale (Purpose or Nife Test). Glavni razlozi odabira ovog instrumenta za adaptaciju

jeste činjenica da je ova skala konstruirana prema Franklovim teorijskim postavkama o smislu života i iskustvu egzistencije praznine, te da ima najdužu tradiciju i da je najčešće korištena za mjerenje u kojem stepenu osoba svoj život doživljava smisljenim.

Inače, prvi instrument za ispitivanje doživljaja smisla života bio je PIL upitnik (Purpose in Life Test), a konstruirali su ga Crumbaugh i Maholick 1964. godine. To je najčešće korišten upitnik u historiji istraživanja koncepta smisla života.

U okviru ovog istraživanja planirano je korištenje modificiranog oblika PIL skale, koja se sastoji od 20 tvrdnji o smislu života. Ispitanici su odgovarali zaokružujući nivo smisla života na sedmostepenoj skali Likertovog tipa.

Provjerili smo pouzdanost Skale životnog smisla na našem uzorku i Cronbachov alpha koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=0,893$, što potvrđuje njegovu pouzdanost i na našem uzorku.

Uzorak

Iz populacije sa područja Srednjobosanskog kantona za uzorak je izdvojeno 150 osoba treće životne dobi koje koriste domski smještaj kao oblik podrške i 150 osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste domski smještaj. Uzorak po varijabli spol sačinjavalo je 79 osoba ženskog i 71 osoba muškog spola treće životne dobi koje koriste domski smještaj kao oblik podrške i 79 osoba ženskog i 71 osoba muškog spola koje žive u svome domaćinstvu i ne koriste domski smještaj.

Istraživački postupak

Istraživanje je obavljeno individualno, sa svakim ispitanikom pojedinačno u institucionalnim i vaninstitucionalnim uvjetima. Sa svakim ispitanikom obavljen je razgovor i analiziran je svaki ajtem pojedinačno. Istraživač je bilježio odgovore ispitanika na upitnicima. U toku istraživanja upriličen je blizak i ugodan razgovor u funkciji motiviranja ispitanika za dobrovoljno učešće u istraživanju i iskreno odgovaranje na svaki ajtem. Ispitanici su upoznati da je istraživanje anonimno i da će rezultati poslužiti samo za naučnoistraživačke svrhe. Svaki ispitanik je dobrovoljno učestvovao u istraživanju.

Za istraživanje u institucionalnim uvjetima u Domu za socijalno-zdravstvenu zaštitu odraslih lica "Naš dom" Travnik pribavljena je saglasnost i obavljeno je uz ne-sebičnu pomoć zaposlenice mr. sc. Vanje Sivro. Obrada podataka je vršena kompjuterski u statističkom programu (SPSS 17). Bila je bazirana na primjeni tehnika neparametrijske statistike: Mann-Whitney testa, Kruskal Wallis testa, testa pouzda-

nosti istraživačkih instrumenata, budući da je ustanovljeno odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele.

REZULTATI S DISKUSIJOM

Prije nego što se pristupilo analizi rezultata izabranih istraživačkih varijabli, utvrđeni su osnovni statistički parametri i parametri deskriptivne statistike, a potom i distribucija rezultata dobijenih na istraživačkim varijablama. U tabeli 1. predstavljeni su minimum, maksimum, aritmetička sredina i standardna devijacija na svim izabranim varijablama.

Tabela 1. Odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele unutar izabranih istraživačkih varijabli

Deskriptivna statistika					
	N	Minimum	Maksimum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Nivo usamljenosti osoba treće životne dobi	300	7	35,00	17,240	7,912
Nivo životnog smisla	300	10	56,00	30,640	8,242

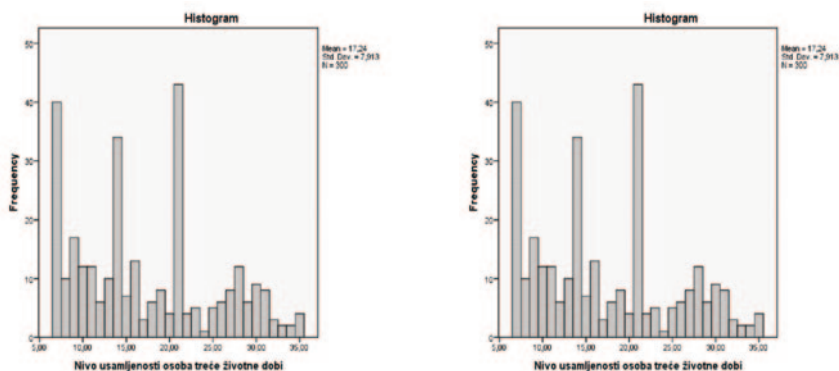
Rezultati predstavljeni u tabeli 2., a dobijeni putem Kolmogorov-Smirnovog testa ukazuju na stepen odstupanja dobijenih rezultata od normalne raspodjele unutar pojedinih subskala Upitnika o vidovima pružene socijalne podrške: kvalitet emocionalne podrške (0,119; $p < 0,01$), kvalitet praktične podrške (0,190; $p < 0,01$), kvalitet materijalne podrške (0,216; $p < 0,01$), kvalitet informacijske podrške (0,088; $p < 0,01$), te kvalitet socio-kulturne podrške (0,089; $p < 0,01$).

Tabela 2. Odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele unutar izabranih istraživačkih varijabli

Tests of Normality						
	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistika	df	p	Statistika	df	p
Nivo usamljenosti osoba treće životne dobi	,129	300	,000	,933	300	,000
Nivo životnog smisla	,086	300	,000	,989	300	,023

a. Lilliefors Significance Correction

Također, rezultati predstavljeni u tabeli 2., a dobijeni putem Kolmogorov-Smirnovog testa ukazuju na stepen odstupanja dobijenih rezultata od normalne raspodjele unutar varijabli nivo usamljenosti osoba treće životne dobi (0,129; $p < 0,01$) i nivo životnog smisla (0,086; $p < 0,01$).

Grafikon 1 i 2. Grafički prikaz odstupanja distribucije rezultata od normalne raspodjele

Iz grafičkih prikaza u priložima (grafikon 1 i 2) vidljivo je jasno odstupanje distribucije rezultata od normalne raspodjele na obje istraživačke varijable. Rezultati na varijabli nivo usamljenosti osoba treće životne dobi odstupaju pozitivno asimetrično i u većoj mjeri zastupljena je leptokurtična distribucija rezultata. Rezultati na varijabli životni smisao osoba treće životne dobi odstupaju od normalne distribucije ali su najbliži normalnoj distribucija rezultata.

Slijedi analiza i diskusija istraživačkih rezultata.

Usamljenost osoba treće životne dobi

Pomoću Kratke forme UCLA skale dobili smo istraživačke rezultate stavova o usamljenosti osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Tabela 3. Deskriptivna statistika za varijablu usamljenost

	N	Minimum	Maximum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Nedostaje mi društvo.	300	1,00	5,00	2,430	1,295
Već dugo nisam ni sa kim bliska.	300	1,00	5,00	2,477	1,281
S drugima ne dijelim svoja mišljenja i ideje.	300	1,00	5,00	2,573	1,310
Niko me dobro ne poznaje.	300	1,00	5,00	2,493	1,247
Moji socijalni odnosi su površni.	300	1,00	5,00	2,653	1,34
Nesretna sam što sam tako povučena.	300	1,00	5,00	2,223	1,121
Ljudi su oko mene, ali ne i sa mnom.	300	1,00	5,00	2,390	1,167
Valid N (listwise)	300				

Uvidom u rezultate aritmetičkih sredina na ajtemima *Kratke forme UCLA skale usamljenosti* mogao bi se izvesti zaključak kako osobe treće životne dobi imaju izražen osjećaj usamljenosti.

Temeljitim uvidom u istraživačke rezultate komparativne analize pojedinačnih ajtema na *Kratke forme UCLA skale usamljenosti* stavova osoba treće životne dobi vidljivo je kako postoji razlika u procjeni usamljenosti ispitanika koji žive u staračkom domu i ispitanika koji žive u vlastitom domaćinstvu u krugu svoje porodice.

Interesiralo nas je da li je razlika u procjeni o nivou usamljenosti osoba treće životne dobi koji imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku. Rezultati istraživanja, uvidom u srednji rang (tabela 4), pokazuju da postoji razlika u stavovima o nivou usamljenosti osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Tabela 4. Rang vrijednosti nivoa usamljenosti osoba treće životne dobi u odnosu na varijablu mjesto boravka

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Nivo usamljenosti osoba treće životne dobi	u staračkom domu	150	106,43	15964,00
	u svome domaćinstvu	150	194,57	29186,00
	Total	300		

Tabela 5. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

	Nivo usamljenosti osoba treće životne dobi
Mann-Whitney U	4639,000
Wilcoxon W	15964,000
Z	-8,833
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 5) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u stavovima o nivou usamljenosti osoba treće životne dobi. U nivou usamljenosti ispitanici koji žive u svom domaćinstvu pokazali su statistički značajno viši srednji rang ($\chi^2=4639,000$, $p<0,000$) na nivou značajnosti od $<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u staračkom domu. Na osnovu ovih rezultata, vidljivo je kako osobe treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu pokazuju statistički značajno veće vrijednosti na skali usamljenosti nego osobe treće životne dobi koje imaju institucionalni tretman.

Interesiralo nas je da li je varijabla spol povezana s varijabom nivo usamljenosti u stavovima osoba treće životne dobi. Rezultati Mann-Whitney testa, uvidom u srednji rang, pokazali su da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima o nivou usamljenosti osoba treće životne dobi različitog spola, a koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Također, interesiralo nas je da li je varijabla dob povezana s varijablom nivo usamljenosti u stavovima osoba treće životne dobi. Rezultati Kruskal Wallis testa, uvidom u srednji rang, pokazali su da ne postoji razlika u stavovima osoba treće životne dobi različitih godina starosti o nivou usamljenosti, a koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Ako usamljenost u našem istraživanju posmatramo onako kako je Lacković-Grgin (2008) definiiraju kao bolno i negativno iskustvo koje je posljedica nedostatka u socijalnim odnosima, onda možemo zaključiti kako su negativna iskustva u socijalnim odnosima kod osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu intenzivnija nego kod osoba treće životne dobi koje imaju institucionalni tretman. Vaninstitucionalni tretman je u manjem fokusu provjere i institucionalnog nadzora implementacije prava osoba treće životne dobi i zato postoji veća mogućnost kršenja osnovnih ljudskih prava ove populacije. S druge strane, u institucijama koje nude program kvalitnog životnog starenja prisutniji je nadzor u području razvoja kvaliteta usluga.

Također, nameće se zaključak da je kod osoba treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu smanjenje broja prijateljstava, gubitak životnih uloga te smanjena aktivnost u raznim životnim područjima značajniji pokretač socijalne izolacije i usamljenosti (Vuletić i Stapić 2013) nego kod osoba treće životne dobi koje imaju institucionalni tretman.

Ovi istraživački rezultati odstupaju od znanstvenoteorijskih postavki (Zahava i Bowling 2004; Cicak 2009; Vuletić i Stapić 2013), po kojima porodična socijalna podrška ima veću zaštitnu funkciju i pozitivan učinak u lakšem suočavanju s gubitkom životnog partnera, umanjivanju stresa, neutraliziranju negativnih utjecaja, boljoj prilagodbi, podizanju stepena zdravlja, kvaliteta života te unapređenju socijalnih interakcija.

Životni smisao osoba treće životne dobi

Pomoću *Skale smisla života* (Crumbaugh & Maholick 1964) dobili smo istraživačke rezultate o životnom smislu osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku. Slijedi analiza i interpretacija dobijenih rezultata.

Tabela 6. Deskriptivna statistika za varijablu životni smisao

	N	Minimum	Maximum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Obično se mnogo dosađujem ili oduševljavam	300	1,00	7,00	4,130	1,26
Život mi se čini vrlo uzbudljivim ili sasvim jednoličan.	300	1,00	7,00	3,800	1,303
U svom životu nemam nikavih ciljeva ili imam jasno izgrađene ciljeve.	300	1,00	7,00	4,330	1,445
Svoj život doživljavam kao sasvir besmislen ili vrlo ispunjen.	300	1,00	7,00	4,880	1,36
Svaki dan se desi nešto novo i zanimljivo ili sasvim je sličan drugom.	300	1,00	7,00	3,647	1,398
Kad bih mogao birati radije se ne bih ni rodio ili još jednom bih izabrao isti život.	300	1,00	7,00	5,107	1,386

	N	Minimum	Maximum	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Kad odem u penziju radit ću mnogo toga što sam želio ili do kraja života ću provesti u neradu	300	1,00	7,00	3,0233	1,502
Ako bi se moj život danas završio ocijenio bih da je vrijedilo živjeti ili da nije bilo vrijedno živjeti	300	1,00	7,00	5,340	1,399
Kod dostizanja svojih životnih ciljeva nisam ostvario nikakav napredak ili do sad sam potpuno uspio	300	1,00	7,00	4,810	1,376
Moj život je prazan, samo je očajem ispunjen ili prepun je oduševljenja.	300	2,00	7,00	4,720	1,22
Kad razmišljamo svom životu često se pitam zašto živim ili uvijek nađem u njemu novi smisao.	300	1,00	7,00	4,783	1,219
Svijet u kojem živim čini se nerazumljivim i tuđim ili smisaon se povezuje s mojim životom.	300	1,000	7,000	4,597	1,3930
Smatram da sam vrlo neodgovora ili odgovoran	300	1,00	7,00	5,783	1,10474
Moje uvjerenje o čovjekovoj slobodi je da je čovjek potpuno slobodan u svemu ili da je čovjek pod utjecajem okoline.	300	1,00	7,00	2,767	1,45578
Ako pomislim na smrt veoma se bojim ili se ne bojim.	300	1,00	7,00	2,240	1,636
Što se tiče samoubistva ozbiljno razmišljam o tome ili nikad nisam razmišljao o tome,	300	3,00	7,00	6,583	,912

Uvidom u rezultate aritmetičkih sredina na ajtemima *Skala smisla života* mogao bi se izvesti zaključak kako kod osoba treće životne dobi životni smisao oscilira od ajtema do ajtema, a generelno se može zaključiti kako ga ne percipiraju posebno visokim.

Interesiralo nas je da li je razlika u stavovima o životnom smislu osoba treće životne dobi koji imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku statistički značajna registrirana. Slijedi tabelarni prikaz (tabele 7. i 8), analiza i interpretacija istraživačkih rezultata.

Rezultati istraživanja, uvidom u srednji rang (tabela 7), pokazali su da postoji razlika u stavovima o nivou životnog smisla osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Tabela 7. Rang vrijednosti životnog smisla osoba treće životne dobi u odnosu na varijablu mjesto boravka

Rangovi				
	Boravim u	N	Srednji rang	Suma rangova
Nivo usamljenosti osoba treće životne dobi	u staračkom domu	150	106,43	15964,00
	u svome domaćinstvu	150	194,57	29186,00
	Total	300		

Tabela 8. Tabela statističkih neparametrijskih testova za nezavisnu varijablu mjesto boravka

	Nivo životnog smisla
Mann-Whitney U	8067,500
Wilcoxon W	19392,500
Z	-4,241
Asymp. Sig. (2-tailed)	,000

Rezultati Mann-Whitney testa (tabela 8) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u stavovima o nivou životnog smisla osoba treće životne dobi. U nivou životnog smisla ispitanici koji žive u staračkom domu pokazali su statistički značajno viši srednji rang ($\chi^2=8067,500$, $p<0,000$) na nivou značajnosti od $<0,01$ u odnosu na ispitanike koji žive u svom domaćinstvu. Ovi rezultati potvrđuju da osobe treće životne dobi koje imaju institucionalnu socijalnu podršku pokazuju statistički značajno veće vrijednosti na skali životnog smisla nego osobe koje žive u svome domaćinstvu.

Interesiralo nas je da li je u stavovima osoba treće životne dobi varijabla spol povezana s varijabom nivo životnog smisla. Rezultati Mann-Whitney testa, uvidom u srednji rang, pokazali su da ne postoji statistički značajna razlika u stavovima o nivou životnog smisla osoba treće životne dobi različitog spola, a koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Također, interesiralo nas je da li je varijabla dob povezana s varijablom nivo životnog smisla u stavovima osoba treće životne dobi. Rezultati Kruskal Wallis testa, uvidom u srednji rang, pokazali su da ne postoji razlika u stavovima osoba treće ži-

votne dobi različite dobi o nivou životnog smisla, a koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Kao i kod rezultata istraživanja o usamljenosti osoba treće životne dobi, rezultati istraživanja percepcije životnog smisla odstupaju od očekivanja koje nudi interpretacija tradicionalnog odnosa prema starijim osobama u Bosni i Hercegovini. Tako osobe koje žive u svome domaćinstvu svoj životni smisao u manjoj mjeri percipiraju kao spoznaju reda, sklada, svrhe u vlastitoj egzistenciji, kao težnju ka ciljevima koji su vrijedni truda, kao njihovo ostvarenje i popratni osjećaj ispunjenja (Zika i Chamberlain 1992: 135–145; prema Pehlić i Tufekčić 2017: 331) nego osobe koje imaju institucionalni tretman. Tako osobe koje žive u svome domaćinstvu u manjoj mjeri percipiraju svoj život vrijednim življenja (Kalin 1996: 431) nego osobe koje imaju institucionalni tretman. Konačno, kod osoba koje žive u svome domaćinstvu u manjoj mjeri je prisutna želja i potreba za smislom kao glavnim pokretačima njihovog ponašanja (Debats 1996, prema Vulić-Prtorić i Bubalo 2006) u njihovom socijalnom kontekstu.

Istraživačke rezultate razumijevamo u kontekstu činjenice da u institucionalnom tretmanu osobe treće životne dobi imaju profesionalnu podršku i svakodnevnu brigu u okviru različitih aktivnosti koje se sprovode u instituciji s ciljem osiguravanja njihovog kvalitetnog starenja. S druge strane, porodični kontekst nije više idelanotipski okvir u kojem članovi porodice imaju vremena jedni za druge i u kojem se razvija ranije prisutna tradicionalna kultura posebne brige, poštovanja i uvažavanja prema osobama treće životne dobi.

ZAKLJUČAK

Rezltati istraživanja su pokazali kako u Bosni i Hercegovini postoji odgovarajući zakonski okvir za pružanje kvalitetne socijalne podrške osobama treće životne dobi u funkciji smanjenja osjećanja usamljenosti i razvijanja kvaliteta njihovog životnog smisla. Također, iz rezultata istraživanja stavova osoba koje žive u svome domaćinstvu vidljivo je kako su ta zakonska rješenja suštinski irelevantna i da njihovu sudbinu određuju negativni trendovi promijenjenog kulturalnog i društvenog konteksta.

Rezultati istraživanja, uvidom u srednji rang, pokazali su da postoji razlika u stavovima o nivou usamljenosti osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku: osobe treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu

pokazuju statistički značajno veće vrijednosti na skali usamljenosti nego osobe treće životne dobi koje imaju institucionalni tretman.

Također, rezultati istraživanja pokazali su da postoji razlika u stavovima o nivou životnog smisla osoba treće životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku: osobe treće životne dobi koje imaju institucionalnu socijalnu podršku pokazuju statistički značajno veće vrijednosti na skali životnog smisla nego osobe koje žive u svome domaćinstvu.

U potpunosti je odbačena polazna hipoteza koja je glasila: „Ne postoji statistički značajna razlika u percepciji usamljenosti i životnog smisla između starijih osoba koje žive u institucijama za starije i onih koji žive u svom domaćinstvu“, budući da su istraživački rezultati pokazali kako postoji jasna statistički značajna razlike u percepciji usamljenosti i životnog smisla u stavovima osoba starije životne dobi koje imaju institucionalnu i vaninstitucionalnu podršku.

Istraživački rezultati potvrđuju potrebu revitalizacije i reafirmiranja tradicionalnog odnosa prema starijim osobama u Bosni i Hercegovini za osobe koje žive u svome domaćinstvu i dokaz su potrebe za uključivanje institucija sistema u jačanju zakonom zagarantovane socijalne podrške osobama treće životne dobi koje žive u svome domaćinstvu.

Istraživački rezultati mogu biti osnova i za oblikovanje i realiziranje socijalno-pedagoških programa podrške osobama treće životne dobi i promociju programa kvalitetnog starenja osoba treće životne dobi. Također, rezultati istraživanja mogu biti osnova za intenzivnija znanstveno utemeljena istraživanja usamljenosti i životnog smisla osoba treće životne dobi, te njihovog dovođenja u vezu sa drugim istraživačkim varijablama (naprimjer, s kvalitetom porodične socijalne podrške).

LITERATURA

1. Allen, Richard L., Hayg Oshagan (1995), "The UCLA loneliness scale: Invariance of social structural characteristics", *Personality and Individual Differences*, 19(2), 185–195.
2. Brajković, Lovorka (2010), *Pokazatelji zadovoljstva životom u trećoj životnoj dobi*, Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
3. Cicak, Maca (2009), "Obitelj i udovištvo", *Ljetopis socijalnog rada*, 17, 109–127.
4. Crumbaugh, James C., Leonard T. Maholick (1964). "An experimental study in existentialism: The psychometric approach to Frankl's concept of noogenic neurosis", *Journal of Clinical Psychology*, 20(2), 200-207.
5. Debats, Dominique Louis Henri Maria (1996), *Meaning in life: psychometric, clinical and phenomenological aspects*, Doktorska disertacija, Nizozemska, Univerzitet u Groningenu.
6. Emirhafizović, Mirza, Hasan Zolić (2017), *Dobna struktura i reprodukcija stanovništva Bosne i Hercegovine*. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/322346671_DOBNA_STRUKTURA_I_REPRODUKCIJA_STANOVNIŠTVA_BOSNE_I_HERCEGOVINE, Pristupljeno 14. 9. 2019.
7. *Evropska socijalna povelja* (1996), Strasbourg, 3. maj 1996, Dostupno na: <https://rm.coe.int/168047e017>
8. Girone, Stefania, Sara Gurbanov-Bošković (2012), *Postwar Mortality Trends in Bosnia and Herzegovina*. [online] Dostupno na: <http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/demo/documents/GironeGrubanov.pdf> [pristupljeno 21.4.2019]
9. Kalin, Boris (1996), *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb
10. Lacković-Grgin, Katica (2008), *Usamljenost – fenomenologija, teorije i istraivanja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
11. Lacković-Grgin, Katica, Zvezdan Penezić, Izabela Sorić (1998a), "Struktura iskustva usamljenosti mjerene upitnikom A. Rokach", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Razdio FPSP, 37 (14), 33-52.
12. Lacković-Grgin, Katica, Zvezdan Penezić, Izabela Sorić (1998b), "Usamljenost i samoća studenata: uloga afilijativne motivacije i nekih osobnih značajki", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Razdio FPSP, 4-5 (36-37), 543-558.

13. Pehlić, Izet (2014), *Slobodno vrijeme mladih: socijalnopedagoške refleksije*, Centar za napredne studije, Sarajevo
14. Pehlić, Izet, Nermin Tufekčić (2017), "Socijalnopedagoške vrijednosti rekreativnog sporta u slobodnom vremenu mladih", u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, 2016/17, broj XIV/XV, str. 321-338, ISSN 2303-9543, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica
15. Penezić, Zvezdan (2006), "Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi", *Društvena istraživanja*, 15 (4-5), 643-669.
16. *The Madrid International Plan of Action on Ageing. Guiding Framework and Toolkit for Practitioners & Policy Makers* (2008), United Nations, New York
17. Vučinić, Tatjana (2003), *Smisao u životu: evaluacija Upitnika odnosa prema životu*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
18. Vuletić, Gorka, Marina Stapić (2013), "Kvaliteta života i doživljaj usamljenosti kod osoba starije životne dobi", *Klinička psihologija*, 6 (2013), 1-2, 45-61.
19. Vulić-Prtorić, Anita, Josipa Bubalo (2006), "Skala smisla života – SSŽ", u: Ćubela-Adorić i sur. (ur.). *Zbirka psiholoških skala i upitnika - Svezak 3*; Zadar : Sveučilište u Zadru.
20. Gabriel, Zahava, Ann Bowling (2004), "Quality of life from the perspectives of older people". *Ageing and Society*, 24, 675-691.
21. *Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom* (1999) „Službene novine Federacije BiH“, broj: 36/99, str. 1585-1593.

PERCEPTION OF LONELINESS AND MEANING OF LIFE WITH ELDERLY PEOPLE

Summary:

The aim of this study was, through research of attitudes, to establish perception of loneliness and meaning of life of the elderly people who have the institutional and non-institutional support. The authors in the study started from the assumption that the attitudes of elderly people who have the institutional and non-institutional support does not have statistically significant difference in the perception of loneliness and meaning of life.

The method of theoretical analysis and descriptive-analytic survey method was used from research methods. Short form UCLA Loneliness Scale (Allen and Oshagan, 1995) and the Purpose in Life test (Crumbaugh & Maholick, 1964) - adapted form of PIL test (Debats, 1996) were used from research instruments.

The research sample consisted of 150 elderly people who use residential care as a form of support and 150 elderly people who live in their households and do not use the services of dormitory accommodation.

The results of the research showed that elderly people living in their households show statistically significantly higher levels on a scale of loneliness than the elderly people who have institutional treatment. On the other hand, elderly people who have institutional social support show statistically greater values on the meaning of life scale than people living in their households. The variables sex and age were not statistically significantly associated with variables loneliness and meaning of life.

Keywords: social support; elderly people; loneliness; meaning of life

Adresa autora

Authors' address

Izet Pehlić

Sakib Peskić

Nermin Tufekčić

Univerzitet u Zenici

Islamski pedagoški fakultet

izet.pehlic@gmail.com

sakib.peskic@outlook.com

arebica@windowslive.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Halim Alibašić

UTJECAJ SAVREMENIH MEDIJA NA TOKOVE GLOBALIZACIJE U 21.
STOLJEĆU / THE INFLUENCE OF CONTEMPORARY MEDIA ON THE
GLOBALIZATION TRENDS IN THE 21ST CENTURY 345

ENITA ČUSTOVIĆ

KOMUNIKACIJSKO PONAŠANJE U JAVNOM MEDIJSKOM DISKURSU /
COMMUNICATION BEHAVIOR IN PUBLIC AND MEDIA DISCOURSE 361

UDK 659.3/.4:004.738.5
36.7:366.1]"20"

Primljeno: 07. 05. 2019.

Pregledni rad
Review paper

Halim Alibašić

UTJECAJ SAVREMENIH MEDIJA NA TOKOVE GLOBALIZACIJE U 21. STOLJEĆU

Globalizacija je proces koji je ušao u sve pore savremenog života, a može se reći da skoro i ne postoji pojedinac koji neposredno nije uključen ili pogođen ovim procesom. Predmet ovoga rada jeste utjecaj masovnih medija i sredstava savremene komunikacije na daljnje tokove globalizacije. Na početku rada definirani su osnovni pojmovi i dat je kratak historijski pregled nastanka i razvoja globalizacije. Zatim su kratko objašnjeni stavovi savremenih istraživača u ovoj oblasti, te izneseni stavovi za i protiv globalizacije. Osnovni dio rada odnosi se na utjecaj medija na širenje globalizacije. Budući da su pozitivne strane razvoja medija nebrojeno puta dosad naglašavane, u ovome članku u prvi plan stavljen je negativni utjecaj medija na procese u savremenom svijetu. Dat je pregled razvoja najutjecajnijih platformi za globalni medijski utjecaj te ukratko objašnjen i razrađen odnos medija i kulture konzumerizma. Opći zaključak na osnovu provedenog istraživanja i praćenja savremenih trendova jeste da će se masovni mediji nastaviti razvijati, kao i da će njihov utjecaj na pojedince i zajednice sigurno i dalje rasti.

Ključne riječi: globalizacija; mediji; kultura konzumerizma; internet; mobilne aplikacije

UVOD

„Globalizacija kao nezaustavljiv proces može se smatrati načinom života u 21. stoljeću“ (Vugrinec 2016: 10).

Globalizacija upućuje na sliku svijeta kao zajedničkog prostora u kojem se niti međuzavisnosti – tehnološke, političke, ekonomske i ekološke – pletu ogromnom brzinom, poništavajući geografske distance, univerzalizujući demokratski oblik vlasti i uvećavajući bogatstvo. Pristalice globalizacije smatraju da je to proces koji vuče ka društvenom progresu u svim njegovim aspektima: ekonomsko-političkom, tehnološkom, kulturno-naučnom, doprinoseći da svi, kako bogati tako i siromašni, postaju bogatiji. Na drugoj strani su oni koji smatraju da je globalizacija isključivo “projekat dominacije Zapada”, nove imperijalne politike i “amerikanizacije”0000” svijeta.

Gobalizacija nije samo razvoj i povezivanje društveno-ekonomskih sistema, već istovremeno i fenomen *lokalnog karaktera*, koji utječe na svakodnevni život pojedinaca, koji su sada u prilici da sagledavaju svijet kao globalno mjesto i da budu u kontaktu sa ljudima putem Interneta, socijalnih mreža i drugih komunikacijskih sistema. Procesom globalizacije granice se brišu i svijet zaista postaje jedno mjesto, sa svim svojim kulturalnim i socijalnim razlikama. Dok za jedne globalizacija označava integraciju svijeta i stvaranje globalne ekonomije i kulture, za druge ona označava podjele i sukob civilizacija. Za dobitnike ona predstavlja civilizacijski napredak, dok je za gubitnike destruktivna sila koja produbljuje jaz između bogatih i siromašnih, stvarajući uvjete da bogati budu još bogatiji, a siromašni još siromašniji.

Razvoj sredstava brzog putovanja značio je da se ljudi i roba mogu brzo transportovati širom svijeta, a sistem svjetske satelitske komunikacije, uspostavljen prije nešto više od tri decenije, omogućio je ljudima da permanentno budu u kontaktu i da nestane barijera fizičke udaljenosti. U općoj globalizaciji cijele zemaljske kugle najveća zasluga zapravo pripada medijima. Informacijska “mećava” s kojom se suočava moderni čovjek nameće problem smisla informacija. Može se reći da to “zatrpavanje” današnjeg čovjeka informacijama, s druge strane, vodi nedovoljnoj informisanosti. Obilje informacija ne znači nužno i veću različitost i u krajnjoj instanci otežava komunikaciju i, na taj način, stvara prostor za manipulaciju.

Globalizaciju je neophodno posmatrati u različitim multidisciplinarnim aspektima, jer ona neprikosnoveno utječe na sve oblasti života i diktira holistički pristup svjetskim društvenim, ekonomskim, kulturnim i medijskim promjenama. Jedan od ključnih aspekata jeste i uloga medija na proces globalizacije, ali i obrnuto – utjecaj

procesa globalizacije na razvoj medija i promjene koje se danas o toj oblasti ljudskog djelovanja dešavaju. Upravo je to centralna tema ovoga članka. No, da bismo u potpunosti shvatili međuodnos globalizacije i medija, potrebno je definirati i kratko objasniti osnovne pojmove vezane za ovu temu.

POJAM GLOBALIZACIJE

„Svijet novog tisućljeća oblikuju globalizacija, liberalizacija i tehnološki razvoj“ (Lončar 2005: 91).

Riječ "globalizacija" izvedena od engleske riječi *the globe*, u značenju „Zemlja, zemaljska kugla, okruglo ili loptasto nebesko tijelo“. Kao naučni termin globalizacija obuhvata sve društvene procese i odnose koji imaju planetarni karakter, koji se manifestuju u svim aspektima svjetskih zbivanja. Globalizacija uključuje povezivanja koja prevazilaze okvire nacionalne države, a cilj tih povezivanja jeste povećanje ekonomskog rasta i bogatstva. Kao takva, globalizacija podrazumijeva socijalni proces koji teži sveobuhvatnosti i jedinstvenosti. Zahvaljujući globalizaciji, odnosi među ljudima i zemljama postaju sve intenzivniji, a ljudi počinju globalno razmišljati i svijet u cjelini drugačije shvatati.

Globalizacija ima i određene zahtjeve – stalno ulaganje u znanje, tehnologije, istraživanje i razvoj. Ko jednom počne zaostajati u procesu globalizacije ili se na vrijeme ne uključi u savremene procese, bitno zaostaje. Današnji se svijet sve više "otvara" i "smanjuje", i otuda je stvorena već dobro poznata krilatica o svijetu kao "globalnom selu". Globalizacija se kao ideja odnosi na "smanjivanje" svijeta, ali i na jačanje svijesti o svijetu kao cjelini. Ona je jedna od posljedica razvoja znanosti, razvoja savremene tehnologije, tržišne ekonomije i demokratije. Globalizacija je omogućila i slobodno kretanje kapitala, roba, informacija i ljudi kroz širenje i ukidanje granica. Ekološka, kulturalna i društvena strana globalizacije često se zanemaruju u odnosu na njezinu političku, a posebno ekonomsku dimenziju, ali u novije vrijeme i one dobijaju sve veći prostor u istraživanjima.

Teoriju globalizacije osmislio je osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća Ronald Robertson, britanski sociolog i teoretičar globalizacije, koji predaje na Univerzitetu u Aberdeenu u Škotskoj. Godine 1985. bio je prvi sociolog koji je koristio pojam globalizacije i kojem je pripisana prva definicija globalizacije, u naslovu sociološkog članka "Profesor, profil i profesija". U tom članku on definiše globalizaciju kao „kompresiju svijeta i intenziviranje svijesti svijeta kao cjeline“.

NASTANAK GLOBALIZACIJE

Počeci globalizacije sežu čak u 16. stoljeće i početak kolonijalizma. Stvaranjem kolonijalnih carstava pojedinih evropskih država u prostorima izvan geografskih granica Evrope mnogi su narodi došli pod uticaj evropske kulture. Važnu ulogu u tome odigrala su *putovanja* i *komunikacije* omogućivši uspostavu evropske kulture kao prve globalne kulture. Čak i nakon kraja kolonijalizma i osamostaljenja kolonija, veze koje su te zemlje imale s Evropom ostale su i dalje vrlo jake. Prva od zemalja koja je izborila samostalnost, bile su SAD (1776.), ali je engleski jezik i dalje ostao službeni i tek u novije vrijeme, masovnijim doseljavanjem ljudi iz Latinske Amerike, dobija konkurenciju u španskom jeziku.

Razvoju globalizacije pogodovala je naročito situacija nakon Drugoga svjetskog rata, posebno u Evropi. Evropske zemlje, neke tada u potpunosti razorene, ali novčano potpomognute od SAD-a, započinju proces međusobnog povezivanja. Jedan od ciljeva tog povezivanja bio je izbjeći daljnja međusobna neprijateljstva i stvoriti Evropu u kojoj će sve zemlje saradivati i pomagati se. Takva politika u Evropi bila je pokretač sličnih procesa i u ostalim djelovima svijeta, što je na kraju dovelo do stvaranja svijeta kakav jest danas.

Kada se govori o nastanku globalizacije svakako se mora spomenuti GATT - *General Agreement on Tariffs and Trade*, i značenje što ga je imalo smanjenje trgovačkih carina među zemljama. Ono je, uz ostalo, pridonijelo njihovu jačem međusobnom trgovinskom povezivanju. GATT je osnovan 1947. godine i temeljio se na klauzuli o najvećim pogodnostima. U godini osnivanja GATT-u su pristupile 23 zemlje, a kasnije se taj broj neprestano povećavao. GATT je 8. decembra 1994. preimenovan u WTO *World Trade Organization* na kraju urugvajskog kruga pregovora i ministarske konferencije u Marakeshu. WTO je počeo djelovati 1995. godine, a finansira se doprinosima potpisnica prema njihovu udjelu u trgovini među članicama. U članstvu su 134 države.

Simbolima savremene globalizacije smatraju se proizvodi kompanija kao što Coca-cola i Levis, a važnu ulogu odigrale su ideje i djelovanje pokreta zelenih, hipi pokreta, "rock" kulutre, i, naravno, usponom globalnih medija i korporacija.

GLOBALIZACIJA KAO ETAPA U RAZVOJU CIVILIZACIJE

U procesima globalizacije do izražaja sve više dolazi snaga i moć multinacionalnih kompanija. Mnoge države u kojima takve kompanije posluju, a posebno one male i

siromašne, zbog golemih finansijskih sredstava koja multinacionalne kompanije posjeduju, nerijetko se vode u finansijskom pogledu kao njihove podružnice. Bruto nacionalni proizvod tih zemalja ne može se ni približno mjeriti s profitom koji ostvaruju te kompanije. Multinacionalne kompanije, međutim, utječu i šire svoju moć na sve države. Nijedna ne može izbjeći globalnu potražnju. Investicijske odluke kompanija donose se na globalnoj razini, prenoseći kapital ili resurse iz jedne zemlje u drugu, utječući na (ne)zaposlenost miliona ljudi i stupanj ekonomske aktivnosti u pojedinim državama. Tako su svijet i svjetsko društvo postali su "mnoštvo bez jedinstva", gdje svako gleda svoje interese, nastoji što više zaraditi i nadmašiti konkurenciju.

Imajući sve to u vidu, može se izvesti zaključak da je globalizacija proces koji se više ne može zaustaviti. Prije svega, tu je sve veća interakcija među sudionicima međunarodne trgovine, globalno umrežavanje finansijskih tržišta i već spomenuta rastuća moć multinacionalnih kompanija i korporacija. Očevici smo i stalnog medijskog, informacijskog i komunikacijskog razvoja, razvoja globalne kulture i policentričnosti¹ svjetske politike.

Danas se globalizacija doživljava kao svijet bez granica. Sve što se stvara počinje se odražavati globalno. Tako danas postoje globalni proizvodi, moda, potrošači pa i građani. Globalizacija se, dakle, može čak shvatiti kao jedna etapa razvoja civilizacije.

Sl.1. Simbolički prikaz globalizacije koja pušta korijenje u svim dijelovima svijeta

Izvor: www.staffs.ac.uk/.../environment

¹ Policentrizam = grč.lat., „rašćlanjivanje na više središta“

GLOBALIZACIJA – ZA I PROTIV

U brojnim raspravama o globalizaciji mnogi stručnjaci imaju suprotna mišljenja o njenom karakteru i značaju. Pristalice globalizacije smatraju da je to proces koji je usmjeren ka društvenom progresu. Misli se pritom na cjelokupan društveni progres, uključujući sve aspekte: ekonomsko-politički, tehnološki, kulturni i naučni, čime se navodno doprinosi tome da svi, i bogati i siromašni, postaju bogatiji. Antiglobalisti, pak, zastupaju gledište da je globalizacija proces koji isključivo "radi" za interese zapadne kulture i nove imperijalne savremene politike. I dok jedni misle da globalizacija označava integraciju svijeta i stvaranje globalne ekonomije i kulture, za druge ona je razlog uništavanja nacionalnih država, podjela i sukoba širom svijeta.

Za dobitnike, globalizacija je civilizacijski napredak, dok je za gubitnike destruktivna sila koja produbljuje jaz između bogatih i siromašnih, stvarajući uslove da bogati budu još bogatiji, a siromašni još siromašniji.

Globalizacija je proces ujedinjavanja svijeta u jednu cjelinu ili jedan sistem, što je moguće zahvaljujući sveukupnom stalnom informacijskom i komunikacijskom tehnološkom napretku. Svijet postaje međusobno integriran i sve što se događa lokalno, može se odraziti i globalno. Danas se ne skriva zabrinutost zbog negativnih posljedica globalizacije, ali postoje i pozitivne strane ovog procesa – razvoj znanosti, zdravstvene zaštite, veća proizvodnja hrane te, općenito, veća povezanost među ljudima. Tu su i svijest o vlastitim i tuđim problemima, kao i pružanje pomoći i solidariziranje s onim manje sretnim.

Već poslije Drugoga svjetskog rata evropski političari su imali viziju njenog ujedinjenja, suradnje među vladama i građanima koji će moći slobodno, bez ikakvih ograničenja, putovati iz jednog dijela kontinenta u drugi i iz jedne države u drugu. I ti su se vizionari, kao i današnji, morali boriti protiv skeptika, ali su na kraju ipak uspjeli ostvariti svoj cilj. Zemlje Zapada danas su u postindustrijskom razdoblju koje obilježava razvoj savremenih tehnologija i razvoj savremenih ekonomskih i socijalnih politika, koje se odražavaju na regionalnoj, nacionalnoj i globalnoj razini. Upravo te zemlje imaju vodeću ulogu u svjetskoj razmjeni i trgovini. One su u prošlosti osnivale svoje kolonije u novootkrivenim preokookeanskim zemljama, internacionalizirale svoje ekonomije i poslovale preko velikih trgovačkih preduzeća, te su na taj način uskoro postale jezgra svjetske trgovine.

„Svijet je danas bogatiji nego što je ikad bio, a tehnologija i dalje neprestano napreduje. Kraj hladnog rata za mnoge je označio nov početak u svjetskim odnosima, početak novog svjetskog poretka koji će svima donijeti napredak. Na žalost, za mnoge

još uvijek nije tako pa su razlike među zemljama svijeta veće nego što su ikad bile“ (Lončar 2005: 103). Uporedo s razvojem globalizacije, u savremenom dobu razvija se i svijest o njenoj štetnosti, uokvirena u djelovanje antiglobalističkih pokreta i ideja. Jedan od ciljeva antiglobalističkog pokreta jeste ukazivanje na nejednakosti u svijetu, ali i borba protiv politike međunarodnih institucija poput MMF i Svjetske banke. Najviše sljedbenika ovaj je pokret dobio na Zapadu tj. u razvijenim zemljama, jer su razvijeni prvi postali svjesni nedostataka globalizacije. Nažalost, antiglobalisti su nedovoljno ujedinjeni pa nemaju jednu jasnu i jedinstvenu politiku koja bi upravljala njihovim akcijama, već se cijeli pokret katkad doima konfuzno i nejasno. Usprkos tome, pojedine akcije antiglobalista imale su utjecaja na svjetske odluke i politiku centara moći pa su se njihove poruke čule širom svijeta. Tako su antiglobalističke demonstracije u Seattleu 1999. i Genovi 2001. organizirane povodom konferencija WTO-a bile vodeće vijesti u svim dnevnim listovima i ostalim medijima.

GLOBALIZACIJA I MEDIJI

„Onoga trenutka kada nam je lik Nelsona Mandele postao prepoznatljiviji od lika našeg prvog komšije, nešto se promijenilo u prirodi našeg svakodnevnog iskustva“ (Pavičević 2003: 5).

Proces globalizacije uvjetovan je, u povijesnom smislu, humanističkim idealom jedinstva zajednica svih ljudi, ideja, iskustava i znanja, i to jedinstvo ima korijen u težnji za općim napretkom čovječanstva. U ekonomskom smislu, proces globalizacije uvjetovan je univerzalnom ljudskom težnjom za sticanjem i uvećavanjem bogatstva, i to je, potpomognuto idejama liberalne ekonomije, dovelo do širenja tržišta, stvaranja globalnog tržišta, multinacionalnih kompanija, slobodnog protoka robe, kapitala i radne snage, veće međunarodne trgovinske razmjene i stvaranja međunarodnih ekonomskih institucija poput MMF i WTO.

U tehničkom smislu, globalizacija je uvjetovana razvojem telekomunikacijskih tehnologija, kao što je već ranije rečeno, od telegrafa i telefona, preko televizije, radija, mobilne telefonije do interneta. Omogućena je povezanost najudaljenijih dijelova planete, slobodan protok informacija i stvaranje globalnog medijskog tržišta. Proces globalizacije je tako zahvatio i kulturnu dimenziju ljudske realnosti, koja obuhvata sveukupnost ljudskog znanja, iskustva, obrasce mišljenja i djelovanja. Tradicionalni prenosioci kulturnih obrazaca, kao što su religija, prosvjeta i druge

društvene institucije sve više gube na značaju, a njihovu ulogu preuzimaju masovni mediji i postaju osnovni kreatori društvene stvarnosti.

Osim novih načina kreiranja vladajućih društvenih obrazaca ponašanja i mišljenja, mediji su preuzeli tehnike i metode tradicionalnih institucija, koji prenose, opravdavaju i nameću zapadnjački način razmišljanja kao jedini ispravan, moguć i društveno poželjan. Uspostavljeno je globalno medijsko tržište koje kontroliraju transnacionalne medijske kompanije. Važno je naglasiti da je u međuvremenu omogućena privatizacija i komercijalizacija medija, kao i njihovo preuzimanje i stvaranje medijskih oligopola.² Globalno medijsko tržište podijeljeno je između najvećih transnacionalnih preduzeća uglavnom prema žanru medijskog djelovanja, te imamo vodeće kanale za zabavu i sport: ESPN u vlasništvu kompanije Disney, MTV, VH1 i Nickelodeon u vlasništvu Viacom international; informativni program CNN i mnogi drugi. Transnacionalne kompanije imaju uporedo s televizijskim programima i ostale medije u svom vlasništvu poput WEB sajtova, novina, magazina, časopisa, društvenih mreža na internetu, filmskih i muzičkih studija i producenstskih kuća. Koncentracija, odnosno grupiranje globalnih medija u transnacionalne kompanije i struktura medijskog tržišta po modelu oligopola negira pluralitet medija i ukida njihovu demokratičnost, što je osnovna ideja medija, i time dovodi u pitanje mogućnosti slobode govora i javnog mišljenja, iako pod plaštom "govora političke korektnosti" djeluju protiv sukoba između ljudi, zagovarajući poštovanje različitosti, nacionalnih, spolnih, vjerskih i ostalih manjina. Medijska kuga je možda opasnija nego bakterijska, jer ona može da pomete motivacioni sistem cijelih generacija. (Sloterdijk 2007: 14)

Mediji nisu samo izgubili osnovnu funkciju prijenosnika demokratske komunikacije, već su postali prijenosnici informacija u jednom pravcu, u ovom slučaju globalni mediji od glavnih zapadnih zemalja ka nezapadnim zemljama. Pored konstatacije da živimo u globalnom društvu, može se reći da živimo u društvu spektakla, koje oblikuju globalni mediji, te u potrošačkom društvu, čije vrijednosti najčešće dovode do spomenutog otuđenja i osjećaja frustracije ukoliko se ne zadovolje potrošačke potrebe.

Globalizacija je vjerovatno i najbolje vidljiva na primjeru medija, mada neki podaci sugerišu da su transnacionalne kompanije u oblasti telekomunikacija veće od medijskih. Međutim, činjenica je da je početkom 21. stoljeća gotovo cijelim globalnim medijskim tržištem zabave, vijesti, televizije i filma vladalo samo deset

² *Oligoi*, grč. = malo njih + *poleo*, grč. = trgujem, trgovina u kojoj nekoliko prodavača posluje sa velikim brojem kupaca, "monopol nekolicine".

medijskih konglomerata a to su: *AT&T, Sony, AOL/Time Warner, Bertlesmann, Liberty Media, Vivendi Universal, General Electric, Viacom, inc., Walt Disney Company, News Corporation* – što ukazuje na to koliko su povezani procesi medijske i ekonomske globalizacije. Problematika globalnih medija ne može se analizirati a da se ne spomene da mali broj kompanija djeluje na tom tržištu, te je mali broj zemalja uključen u raspodjelu bogatstva koje globalno medijsko tržište donosi. Stoga se kao istinita može uzeti tvrdnja Rantanena da su mediji i globalizacija kao "konj i kočija". Prema tome, jasno je da praktično nema globalizacije bez medija i komunikacija. Osnovni cilj je profit, ali i ostvarivanje ciljeva u kulturnoj, socijalnoj, političkoj, obrazovno-odgojnoj sferi ljudskog života.

Globalizacija medija počinje, zapravo, sa uvođenjem telegrafa, koji se smatra "Internetom 19. stoljeća". Telegraf je, naime, razdvojio transport od komunikacija (Štavljanin 2012: 232). Novinske agencije, za čiji je rad telegraf bio od ključne važnosti, prvi su globalni mediji. Dakle, u globalizaciji komunikacija krajem 19. i početkom 20. stoljeća, osim razvoja podvodnog kablovskog sistema od strane evropskih imperija, kao i stvaranja međunarodnih novinskih agencija, važno je spomenuti i formiranje međunarodnih organizacija u čijoj nadležnosti je bila raspodjela elektromagnetskog spektruma.

Mediji su u procesu globalizacije imali presudan značaj u povezivanju ljudi širom svijeta, u prihvatanju kulturoloških i socioloških razlika. Pioniri u procesu globalizacije bile su svjetske medijske kuće, koje su vijestima povezale planetu.

Tako danas ne postoje velike razlike među mladima u Evropi, Americi i Aziji, i pored jasnih socioloških i kulturalnih razlika proizišlih iz porodičnog vaspitanja, društvenih normi, religioznih shvatanja, kao i uticaja referentnih i relevantnih grupa.

Tako danas mladi u Kini, i pored otpora zvaničnog režima, nose oznake savremene mladosti, džins, patike, majice, što je prije globalizacije bilo nezamislivo. Sociolozi smatraju da je medijski uticaj bio presudan na promjene koje su se desile u ovoj zemlji. Pod utjecajem medija, televizije i interneta kineske vlasti su shvatile da se ne mogu oduprijeti težnji mladih da liče na svoje vršnjake u ostatku svijeta. Ovo je samo jedan od primjera snažnog utjecaja medija na identitet ljudi širom svijeta, i to u svim oblastima života, od umjetnosti, kulture, do politike i ekonomije. I u razvoju ekološke svijesti mediji su bili pokretači krilatice: „Misli globalno, djeluj lokalno!”.

Međuzavisnost globalizacije i medija je dvosmjerna – globalizacija utječe na širenje medija, dok mediji pokreću i podržavaju proces globalizacije. Ipak, posebno veliki utjecaj na razvoj globalizacije imala je tehnologija, odnosno mediji, približavanjem različitih zemalja, kako prostorno tako i vremenski. Svijet se uz

pomoć tehnologije uvelike razvio i stupio u moderno doba sa globalnom ekonomijom, zajednicom, medijima, organizacijama i kulturama. Tako je danas nemoguće zamisliti rad velikih kompanija, ali i djelovanje pojedinaca bez savremenih medija. Ništa danas ne doprinosi razvoju svijeta u pravcu stvaranja "globalnog sela" kao novi mediji, naročito posljednjih godina razvojem masovnih tehnologija i mogućnošću da njima raspolažu svi ljudi. Pod novim medijima se podrazumijevaju oni koji omogućavaju digitalno prenošenje različitih datoteka. Za poimanje multimedija presudnom se čini njezina mogućnost integracije svih mogućih načina komunikacije poput jezika i teksta, audio i video elemenata, te telekomunikacija. (Filipan-Žignić 2012: 15)

Moderna "mass" tehnologija ima upliv u svaki aspekt ljudskog života, a isto tako i poslovno okruženje. Inovacije u poslovanju olakšale su poslovnu komunikaciju, s uvjetom posjedovanja najmanje osnovne razine informatičkih vještina. U savremenom poslovanju veliki broj organizacija uvodi informatičke inovacije uz pomoć novih medija u poslovnu komunikaciju poduzeća, što od zaposlenika zahtijeva kontinuirano upoznavanje sa novim tehnologijama kako bi održali korak sa konkurencijom. Zaposlenici koji nisu kompetentni ili nisu spremni nadograđivati svoje znanje, biće istisnuti od strane drugih sve konkurentnijih zaposlenika.

Neke od glavnih i neizbježnih poslovnih prednosti Interneta kao najzastupljenijeg medija komunikacije u savremenom svijetu jesu komuniciranje e-mailom, društvenim mrežama i drugim aplikacijama i platformama, te postizanje konkurentske prednosti poduzeća, uštede u troškovima, prenošenja podataka itd. Internet nikako ne zamjenjuje druge vrste medija, već je kreiran kako bi ih nadopunio. Njegova prednost jeste ujedinjavanje tradicionalnih medija poput novina, televizije, mobitela i sličnih na jednom mjestu, onom virtualnom. Mobilni telefon postao je naročito značajno pomagalo u korištenju novih medija i prijenosu informacija te odvijanju komunikacije. Danas broj korisnika mobitela u svijetu prelazi pet milijardi, dok je taj broj tek prije desetak godina iznosio otprilike 720 miliona. Mobilni telefon donio je sa sobom revoluciju u korištenju telefona i telefonskim razgovorima. Prije popularizacije mobitela, ljudi su telefonirali u privatnosti, bez ometanja ostalih. Bilo je nezamislivo razgovarati na ulici, u sredstvima javnog prijevoza, punim čekaonicama ili u bilo kojoj prostoriji u prisustvu još neke osobe. Danas svjedočimo da je sve to sasvim normalno: navike današnjih korisnika mobilne telefonije promijenjene su u potpunosti, pa se tako u modernom svijetu otvoreno razgovaranje putem mobitela u prisustvu drugih ljudi smatra kulturnim i prihvatljivim.

Komunikacijska tehnologija se koristi i u proizvodnji kako bi se pratilo stanje zaliha, narudžbi i pošiljki, kako bi se optimiziralo poslovanje, unaprijedila

komunikacija između zaposlenika, kako bi se klijenti kvalitetno informirali te kako bi klijenti u bilo kojem slučaju mogli kontaktirati preduzeće. Ovakvim načinom komunikacije s klijentima produbljuje se i poboljšava odnos te postiže bolje razumijevanje njihovih potreba i želja. Ukoliko je poduzeće umreženo sa svojim klijentima i partnerima putem telefona, mobitela i Interneta, komunikacija je u velikoj mjeri olakšana, a mogućnost za dobijanje povratne informacije puno veća. Imajući u vidu sve navedeno, jasno je da savremeni mediji kao nikada prije potječu dalji razvoj globalizacije.

KULTURA KONZUMERIZMA

Globalizovani mediji tretiraju publiku kao potrošače, a ne kao građane. Oni ne informišu o realnosti i istini u punom značenju tih riječi, već sami stvaraju svoju realnost pa time i svoju istinu. Nekad je ova privilegija bila rezervisana samo za umjetnost (Fejzić 2004: 117). Primjera radi, softverski sistemi na mobilnim telefonima postali su najpogodniji prostor za reklamiranje i promociju proizvoda, ali jednako i ideja pa čak i ideologija. Nerijetko su promocija određenih proizvoda, kulturni imperijalizam i neokolonijalizam međusobno veoma usko povezani. Kulturni imperijalizam i kulturna dominacija nisu strani pojmovi već stoljećima, i ako dodamo elektronički kolonijalizam, možemo u potpunosti da zaokružimo teoriju o agresivnoj zapadnjačkoj kulturi, koja ima za cilj asimilaciju malih, vojno i ekonomsko slabih i nerazvijenih društava, i da zaboravimo na poštivanje drugih kultura i manjina, multikulturalizam i druge procese, koji bi doveli do zaista pozitivnih efekata globalizacije.

Procesi kulturne asimilacije ogledaju se kroz nepisani zakon imitacije viših slojeva od strane nižih, tako da danas imamo pojavu da pripadnici inferiornijih društava imitiraju pripadnike superiornijih društava, gdje su sliku o inferiornijim i superiornijim stvorili globalni mediji. Svemu tome najviše doprinose masovni mediji. Medijski sistemi nisu samo tijesno povezani s ideološkim diktatima društva koje se rukovodi biznisom nego su i sastavni dio te ekonomije (McChesney 2008). Na taj način određeni proizvodi postaju statusni simboli u konzumerizmu, a njihovom kupnjom stječe se osjećaj zadovoljstva i prihvaćenosti u društvu. Dakle, posjedovanje određene garderobe poznatih robnih marki, ili odlazak u američke lance restorana postaje kulturni obrazac jednog društva i privrženosti globalnoj kulturi, koja je predstavljena kao poželjna i općeprivlačna svjetska kultura. Ukoliko pojedinci ne

djeluju prema ovom obrascu bivaju proglašeni autsajderima, konzervativcima ili retrogradnim tradicionalistima.

Film, Internet, TV i ostali globalni masmediji preplavljeni su raznim poznatim ličnostima. Oni barataju simbolima, znakovima, odlično zarađuju i lijepo izgledaju. Po njihovom obrascu i modelu ponašaju se poslovni ali i obični ljudi širom svijeta. Riječ je o trci za novim željama a ne njihovim zadovoljavanjem. Kako ističe Mark Tejlor, autor djela *Medijska filozofija*, želja ne želi zadovoljenje. Naprotiv, želja želi želju. Dakle, riječ je o postmodernoj slobodi, ali i postmodernom ropstvu. (Pogl. Bauman 2003: 256)

Problem amerikanizacije ne pogađa samo nerazvijena nego i razvijena društva, pa se u Engleskoj i Francuskoj razmišlja o načinima zaštite omladine, koja je u fazi traženja i izgradnje identiteta i time najpogodnija kategorija za prihvatanje ovih kulturnih obrazaca. U posljednje vrijeme vodi se debata oko ograničenja sloboda na Internetu, tj. oko uvođenja ACTA sporazuma. Internet ima mogućnost da bude najdemokracijski medij, budući da svako može birati željeni sadržaj, kreirati vlastiti sadržaj, uređivati svoju stranicu, pisati svoj blog, iznositi svoje mišljenje u vidu komentara i slično. Ekspanzija interneta u 21. stoljeću nas tek očekuje, budući da postaje sve dostupniji i da postoje određene slobode govora.

MOGUĆE PERSPEKTIVE

Živimo u modernom, kompliciranom i zahtjevnom svijetu. Mišljenja i gledišta su različita, jedni smatraju kako je moderno doba omogućilo brzu komunikaciju na svim razinama ljudskog djelovanja, informiranost i dostupnost svim informacijama na svim medijima, dok su drugi uvjereni kako ovakav napredak sa sobom nosi otuđenost, asocijalnost i gubitak esencijalnih ljudskih vrijednosti, te žale za prošlim vremenom kada su se ljudi družili, posjećivali, međusobno pomagali. Prema tome, svako masovne medije kao glavne nosioce i propagatore globalizacije doživljava na svoj način i svoje mišljenje zastupa i brani.

Pored nepobitnih prednosti koje donosi globalizacija predvođena mass medijima, potrebno je istaći vidno protivrječan proces, koji povezuje svijet, ali i stvara jake hijerarhije, podjele i polarizacije. Naime, bogatstvo i moć vremena se slijevaju na sve manji prostor te sve manji broj pojedinaca i kompanija postaju utjecajni i bogatiji. Nasuprot tome, na siromašnoj periferiji, dvije milijarde ljudi je gladno, svaki četvrti stanovnik živi od jednog dolara dnevno ili manje, a od gladi dnevno

umire sto hiljada ljudi. Pri tome, demografski i socijalni problemi enormno rastu, što ima za posljedicu brojne nacionalne, vjerske, kulturne i političke konflikte.

Mediji prate promjene koje donosi globalizacija i svjedoci smo uznemiravajućih vijesti o porastu siromaštva, praznoj potrošačkoj korpi, padu nataliteta, povećanju gladi u svijetu, nasuprot vijestima o rastu bogatstva određenog dijela svijeta. Paradoksalno je da globalizacija pojačava polarizaciju u svijetu; s jedne su strane siromašni a s druge bogati, i to uprkos tobožnjem zalaganju za to da planetu učini mjestom za jednak život svih.

Mediji imaju važno, ako ne i primarno mjesto u ljudskim životima i bez njih se ne može. Oni su postali naši svakodnevni saputnici i zahvaljujući njima nikada nismo sami. Medijska publika, odnosno medijski korisnici su u kontinuitetu s nastankom i razvojem medija postajali sve zahtjevniji i znatiželjniji. Manipulacija u području djelovanja medija se toliko razvila da više nismo niti svjesni kako se s nama manipulira jer sve što se događa uzimamo pod "normalno". (Huzak 2015)

Dakle, vremena se mijenjaju jednako kao i trendovi. Iz tog razloga sa sigurnošću se može zaključiti kako su mediji sa sobom donijeli fleksibilnost, realnost i svjesnost, ali i moderne probleme kakvi nisu bili poznati ranijim generacijama. Na osnovu dosadašnjih trendova i kretanja, može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da će se mediji i dalje razvijati te da će njihov utjecaj na svakodnevni život pojedinaca i društava barem još neko vrijeme rasti. To se može vidjeti prema postotku korisnika novih medija koji iz godine u godinu raste, a u tom se rastu jednako tako stvara novi i povećava stari prostor za manipulaciju i ovisnost.

Posebno će veliki globalni medijski sistemi nastaviti da evoluiraju, a trend je razvoj prenosivih (mobilnih) komunikacijskih uređaja, koji nam omogućavaju konstatnu uključenost na mrežu (online) i pojačavaju ovisnost od informacija, medijskih sadržaja i kulturnih proizvoda. Nekad izrazito pesimistično predviđanje da moderni čovjek nikad ne može biti oslobođen negativnih utjecaja globalnih medija, koji utječu na njegov konzum, pa čak svijest i podsvijest, danas se više nego ikad prije čini sasvim realnim.

LITERATURA

1. Bauman, Zigmunt (2003), "Turisti i vagabundi", u: *Globalizacija: mit ili stvarnost*, priredio Vuletić Vladimir, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
2. Castells, Manuel (2014), *Moć komunikacija*, Clio, Beograd
3. Fejzić, Fahira (2004), *Medijska globalizacija svijeta*, Promocult, Sarajevo
4. Filipan-Žignić, Blaženka (2012), *O jeziku novih medija: Kvare li novi mediji suvremeni jezik?*, Matica hrvatska, Split
5. Huzak, Kristina (2015), *Utjecaj masovnih medija na medijsku publiku*, Završni rad, Sveučilište Sjever, Koprivnica
6. Lončar, Jelena (2005), "Globalizacija – pojam, nastanak i trendovi razvoja", *Geoadria*, 10/1, str. 91-104.
7. McChesney, Robert W. (2008), *Bogati mediji, siromašna demokratija - Komunikacijske politike u mutnim vremenima*, Šahinpašić, Sarajevo
8. Pavičević, Vladimir (2003), Predgovor, u: Pavičević Vladimir [ur.] *Aspekti globalizacije*, Beogradska otvorena škola, Beograd
9. Sloterdijk, Petar (2007), *Srdžba i vrijeme-političko-psihološki ogled*, Antibarbarus, Zagreb
10. Štavljanin, Dragan (2012), *Demokratija i mediji u eri globalizacije*, Doktorska disertacija, FPN, Beograd
11. Trkulja, Jovica (2003), "Globalizacija kao potčinjavanje ili šansa", u zbornik Naučnog skupa *Vreme globalizacije*, (ur. Miloš Knežević), Beograd, str. 13-17.
12. Vugrinec, Marina (2016), *Utjecaj globalizacije na poslovnu komunikaciju*, Sveučilišni centar, Varaždin

THE INFLUENCE OF CONTEMPORARY MEDIA ON THE GLOBALIZATION TRENDS IN THE 21ST CENTURY

Summary:

Globalization is a process that has entered all pores of modern life, and it can be said that there is almost no individual who is not directly involved or affected by this process. The subject of this paper is the influence of the mass media and the means of modern communication on the further course of globalization. In the introduction, basic terms are defined and a brief historical overview of the emergence and development of globalization is provided. Then, the views of contemporary researchers in this field are briefly explained, and the views for and against globalization are outlined. The main part of the paper deals with the influence of the media on the spread of globalization. As the positive aspects of media development have been emphasized numerous times so far, this article highlights the negative impact of media on processes in the contemporary world. The article offers an overview of the development of the most influential platforms for global media influence and briefly explains and elaborates the relationship between the media and the culture of consumerism. The general conclusion from the research conducted, as well as from the monitoring of contemporary trends, is that the mass media will continue to develop, and that their impact on individuals and communities will continue to grow.

Key words: globalisation; the media; consumerism culture; the Internet; mobile applications.

Adresa autora

Halim Alibašić

samostalni istraživač

Hamburg, SR Njemačka

halimalibasic@hotmail.de

UDK 659.3/.4:81'27
316.77:070

Primljeno: 10. 09. 2019.

Pregledni rad
Review paper

Enita Čustović

KOMUNIKACIJSKO PONAŠANJE U JAVNOM I MEDIJSKOM DISKURSU

Komuniciranje i komunikacijsko ponašanje značajni su fenomeni u oblasti ljudskog djelovanja. Pozicioniranje u javnom i medijskom diskursu neposredno je povezano sa nivoom komunikacijskih kompetencija pojedinca koje presudno utječu na primjerenost i uspješnost njegovog ponašanja u javnoj i medijskoj sferi, kao i na realizaciju i ishod javnog i medijskog diskursa svakog učesnika ponaosob i svih učesnika zajedno. S druge strane, "brzina života" u savremenim društvima diktira i tempo komunikacije, izlažući ljude velikom broju novonastalih situacija i odnosa, čime komunikacija postaje sve većim izazovom. Rad osim teorijske prolegomene o komunikaciji i komunikacijskoj kompetenciji razmatra i neke od bitnih sastavnica komunikacijskog ponašanja u javnom i medijskom diskursu, kao što su kultura dijaloga, etika javne riječi i govor mržnje.

Ključne riječi: komunikacija, komunikacijska kompetencija, komunikacijsko ponašanje, javni diskurs, medijski diskurs

UVOD

*Briljantnost bez sposobnosti komuniciranja
bezvrijedna je u bilo kakvom poduhvatu.*

Thomas Leech

Iako je komuniciranje staro koliko i sam čovjek, njegov značaj i potreba njegova proučavanja nikada nisu dosegli takvu važnost kao danas. Komuniciranje predstavlja jedan od najznačajnijih fenomena u oblasti ljudskog djelovanja: ono je osnovni proces u svakome društvu, odnosno, „suštinski element čovjekovog sporazumijevanja, kooperiranja i ukupnog djelovanja“ (Vreg 1991: 19). Stoga ne čudi izreka da se *mora samo umrijeti i komunicirati*. „Razvoj čovječanstva od čopora i horde do atomske ere bio je dug i mukotrpan. Na tom putu bilo je napretka, ali i stagnacija i padova. Osnovni preduvjet napretka bilo je sporazumijevanje – komuniciranje među ljudima“ (Biškup 1981: 11).

Uzme li se u obzir činjenica da uz pomoć komunikacije (kao procesa razmjene informacija preko dogovorenog sistema znakova), u najširem smislu riječi – egzistiramo, dobijamo zaposlenje, radimo, stvaramo prijateljstva, tumačimo svoje i tuđe ponašanje, iskazujemo zahvalnost, ljubav, nezadovoljstvo, tražimo i pružamo pomoć, podršku, itd. (v. Reardon 1998: 72), postaje jasno koliko je bitno da to činimo valjano. Taj danas veoma raznolik i širok dijapazon komunikacijskih procesa i tokova, u kojima se "prima i daje" enormno veliki broj informacija, podataka, obavijesti, saopćenja... postavlja pred svakog pojedinca težak zadatak da više nego ikada posjeduje egzaktno znanje o jeziku i govoru, tj. ne samo da ovlada svojim jezikom (osnovna pretpostavka), nego da se zna adekvatno i kreativno koristiti njime u različitim prilikama. Poznavanje jezika, govora, znaka i značenja više nije ograničeno na mali broja poznavalaca i onih koji se "usko" bave jezikom¹; to nije i ne smije biti "privilegija" elite. Naprosto, jezička sposobnost (u širem smislu), odnosno *jezičko znanje kao kompetencija koda i upotreba jezika kao kompetencija komunikacije* (upor. Šipka 2005: 20) postali su stvar općeg obrazovanja, dio kulture komuniciranja ili dio kulture uopće. S druge strane, "brzina života" u savremenim društvima diktira i tempo komunikacije, izlažući ljude velikom broju novonastalih situacija i odnosa, čime uspješnost komuniciranja postaje sve većim izazovom. Nažalost, oni kod kojih ta

¹ I pojam "pismenost" izašao je iz okvira svog nekadašnjeg osnovnog značenja, budući da "biti pismen" više ne znači samo "znati pisati". Danas je to mnogo širi pojam koji nerijetko, osim ovladavanja jezičkim normama, podrazumijeva medijsku i informatičku pismenost, poznavanje (barem jednog) stranog jezika i niz drugih znanja, vještina i kompetencija...

“uspješnost” zaostaje ili potpuno izostaje, „morat će se pomiriti s odnosima, karijerom i slikom sama sebe ispod razine koju bi inače mogli postići“ (Reardon 1998: 72). Upravo na nivou “uspješnosti” komunikacije može se govoriti o *raslojavanju komunikatora* na kompetentnije i one manje ili nimalo kompetentne.

U vezi sa prethodno iznesenim, cilj ovog rada orijentiran je upravo prema onim segmentima komunikacije koji doprinose poboljšanju primjerenosti i uspješnosti ponašanja u javnoj i medijskoj sferi. Jasno je da će u pogledu zahtjeva za valjanošću komunikacijskog ponašanja polazišna osnova biti *jezičko znanje kao kompetencija koda*, no posebna pažnja u ovom radu bit će posvećena važnim, no često zanemarenim segmentima komunikacije kao što su *kultura dijaloga, etika javne riječi i govor mržnje*.

1. KOMUNIKACIJSKA KOMPETENCIJA I KOMUNIKACIJSKO PONAŠANJE

Polazeći od hipoteze da nivo komunikacijskih kompetencija pojedinca značajno utječe na primjerenost i uspješnost njegovog ponašanja u javnoj i medijskoj sferi, kao i na realizaciju i ishod javnog i medijskog diskursa u cjelini, u nastavku rada slijedi kratak pregled teoretičara koji su dali bitan doprinos u razumijevanju pojma komunikacijske kompetencije.

1.1. Komunikacijska kompetencija – teoretske postavke

Načelo kompetencije, o kojem je u okviru svoje teorije komunikativne kompetencije govorio i Jürgen Habermas (Jürgen Habermas) proučavajući ravnopravnost komunikacijskih mogućnosti za učesnike u razgovoru ili socijalnom djelovanju, dospjelo je u sferu interesovanja 60-ih godina prošlog stoljeća. Teorijom komunikativne kompetencije bavio se i France Vreg ističući da „proces komuniciranja (kao oblik međusobne interakcije) pretpostavlja komunikacijsko djelovanje komunikacijskih partnera koji se u komunikacijskoj interakciji pokušavaju (spo)razumjeti. Recipijent je onaj komunikacijski djelujući pojedinac koji u komunikaciji želi nešto razumjeti, odnosno s komunikacijskim partnerom podijeliti značenja“ (Vreg 1998: 66). Uvođenje termina kompetencija u lingvistički diskurs vezuje se ponajprije uz Noama Čomskog (Noam Chomsky) i to teoretskom postavkom razlike između *kompetencije* (znanje o jeziku) i *performanse* (stvarne

upotrebe jezika u konkretnim situacijama). Nadalje, Del Hajms (Dell Hymes) 1972. godine uvodi alternativni, širi i, kako se smatralo, realističniji pojam kompetencije, nazivajući ga *komunikacijska kompetencija*. Kako bi razjasnio i dalje razvio pojam komunikacijske kompetencije, Henri Vidovson (Henry Widdowson) je krajem 70-ih godina prošloga stoljeća napravio razliku između kompetencije i sposobnosti. Majkl Kanal (Michael Canale) i Meril Svejn (Merrill Swain) su komunikacijsku kompetenciju razumijevali kao sintezu temeljnog sistema znanja (ono što pojedinac, svjesno ili nesvjesno, zna o jeziku) i vještina (kako pojedinac može upotrijebiti navedena znanja u stvarnoj komunikaciji). Insistiraju na njenoj kompleksnosti, postavljajući model komunikacijske kompetencije koji u početku sadržava tri komponente, odnosno tri područja znanja i vještina: gramatičku, sociolingvističku i strategijsku kompetenciju, a kasnije i četvrtu komponentu (Kanal, 1983, 1984), tzv. "diskursnu kompetenciju" (v. Bagarić, Mihaljević Djigunović 2007: 87).²

Lajl Bahman (Lyle Bachman) i Adrijan Palmer (Adrian Palmer) iznijeli su 1996. godine, na temelju rezultata empirijskog istraživanja i relevantne literature, svoj model komunikacijske kompetencije. Prema ovoj dvojici autora, Bachmanu i Palmeru, na komunikacijsku jezičku sposobnost utječu mnoge osobine korisnika jezika, a oni ih dijele u četiri grupe: opće osobine, tematsko znanje, afektivna shema i jezična sposobnost (v. Bachman, Palmer 1996: 64-68). Uzimajući u obzir navedeno, a u kontekstu ovog rada, čini nam se da se definicija (interpersonalne) komunikacijske kompetencije koju postavlja K. K. Reardon najprihvatljivija – dakle to je „stupanj u kojemu su nečija ponašanja primjerena situaciji i tako omogućuju osobi da ostvari svoje individualne i relacijske ciljeve“ (Reardon 1998: 72). Nadalje, u vezi sa komunikacijskom kompetencijom nužno je spomenuti i dvije vrste društvenih vještina koje Reardon navodi – *kognitivne i bihevioralne* društvene vještine (v. Reardon 1998: 76-90). U nastavku rada, bit će govora o značajkama komunikacijskog ponašanja u javnom i medijskom diskursu.

1.2. Komunikacijsko ponašanje u javnom i medijskom diskursu

Za početak, čini se nužnim razlučiti zašto se u kontekstu ovog rada govori o kompetenciji u javnom i medijskom diskursu, a ne o sposobnosti, odnosno zašto u ovom slučaju ne može biti uspostavljena sinonimija. Pojam *komunikacijska*

² Ovdje je nužno naglasiti da se spomenuti autorski par bavio uglavnom komunikacijskom kompetencijom pri usvajanju stranog jezika, međutim, zaključci do kojih su došli mogu se primijeniti i šire u sferu komunikacijskog djelovanja i ponašanja u javnoj i medijskoj sferi.

sposobnost bi značio *sposobnost da neko komunicira* uopće, bez obzira na to kako i koliko valjano to činio. S druge strane, *kompetencija* bi upravo značila tu *valjanost ili stepen valjanosti komunikacije*, ali tako da „kompetencija nije nešto što je ili prisutno ili odsutno u apsolutnome smislu, nego da je to varijabla, koju svako posjeduje u određenom stupnju. Komunikacijska ponašanja mogu biti više ili manje kompetentna u postojećim odnosima, situacijama i uz postojeće sudionike“ (Reardon 1998: 72).

Značaj proučavanja ove problematike višestruk je, ne samo zbog svoje aktuelnosti, nego i zbog vidne zanemarenosti. Zbog složenosti komunikacijskih kompetencija, mnoge se nauke sistemski bave izučavanjem ovog fenomena, a u novije vrijeme prisutniji je interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup u njihovom proučavanju. Poznato je da je jezik osnovno sredstvo komuniciranja među ljudima, povezivanja ljudi, međutim, mnogi problemi u bosanskohercegovačkoj jezičkoj situaciji, „osobito oni proistekli iz korelacije jezik – nacija i jezik – nacionalne politike, zapravo jesu posljedica postupka mistifikacije jezika u svrhu njegova iskorištavanja za unaprijed zacrtane izvanjezičke ciljeve koje postavljaju nacionalne elite“ (Vajzović 2008: 361). Na taj način, osnovno svojstvo komunikacije biva zanemareno i ona poprima oblike manipulacije, te utječe na šire društvene odnose (stvaranje različitih tenzija).

Govorenje u javnosti nekada je bila stvar privilegije – veoma se oprezno odlučivalo o tome ko će i kada istupiti u javnost. Danas, zahvaljujući novim medijima, gotovo svako može javno reći svoje mišljenje, onako, bez zadržke, ne štedeći dostojanstvo i integritet drugoga i pozivajući se na „slobodu izražavanja“, potpuno pogaziti činjenicu *da sloboda jednoga prestaje ondje gdje počinju prava drugoga*. Javno, danas, nastupaju i istupaju svi, dajući sebi za pravo da raspravljaju i iznose mišljenje o predmetu svoga interesovanja, bilo da se time bave profesionalno ili onako, usput, iz hobija ili obijesti, bez obzira na raslojavanje po bilo kom osnovu: spolnom, starosnom, nacionalnom, individualnom, funkcionalnom, teritorijalnom, socijalnom... O (ne)kvaliteti javnih nastupa u BiH svjedoče i sve učestalije javne klevete neistomišljenika, prepucavanja, demantiji, narušavanje ugleda određene osobe, izlaganje javnoj poruzi, osudi, odnosno, ponašanje neprimjereno javnom diskursu, naročito u domenu političke komunikacije, zaboravljajući da „jezik u političkom komuniciranju ima svoju kulturnu komponentu kako na individualnom tako i na kolektivnom (društvenom) planu. U prvom slučaju, radi se o: kulturi govora koju ima jedan političar, načinu interpretiranja političkih poruka, poznavanju stranih jezika – odnosno načinu diplomatskog odnošenja prema stranim državicima i sl. tome. U drugom slučaju, na jezik se gleda kao na krucijalnu stvar svake društvene

zajednice. U sferi komuniciranja, postoje pretenzije za dominacijom jednog jezika i samim tim širenja određenih kulturno-nacionalnih vrijednosti“ (Šaćić 2004: 103-104).

U vezi sa komunikacijskim ponašanjem u javnom i medijskom diskursu valja u obzir uzeti tri veoma važna segmenta – kulturu dijaloga, etiku javne riječi te huškačku retoriku i govor mržnje. Vodeći računa o svakome od njih doprinijet će se podizanju nivoa komunikacijskih kompetencija učesnika i, u konačnici, uspjehnosti ostvarenja komunikacijskih ciljeva u javnoj i medijskoj sferi.

1.2.1. Kultura dijaloga

Dijaloška kultura podrazumijeva uvažavanje sagovornika, razmjenu mišljenja bez uvreda, odsustvo nipodaštavanja, podmetanja, netolerancije ili, još gore, govora mržnje. U takvom tipu komuniciranja prevladava snaga argumenata i činjenica, a ne argument snage političkog, ideološkog, kulturnog ili bilo kojeg drugog nasilja nad sagovornikom. Najvažnija pretpostavka dijaloške komunikacije jeste ravnopravnost sudionika i to ne samo dok dijalog traje, već sve dok traju posljedice dijaloga. Nažalost, na javnoj sceni u Bosni i Hercegovini sve češće na površinu isplivava najniža razina kulture dijaloga.³ Iako je „javna sfera“ arena u kojoj se odvija javna debata i formiraju mišljenja o pitanjima od opšteg značaja” (Gidens 2007: 465), učesnici javnog i medijskog diskursa umjesto otvorenog razgovora nerijetko koriste argument snage bez slušanja sugovornika, budući da se dijalog smatra borbom u areni iz koje neko mora izaći kao pobjednik ili poraženi. „Dobri maniri podrazumevaju visok stepen samokontrole. Kontrola je znak zrelosti, prisebnosti, znak razumevanja i poštovanja drugih; staložena osoba pokazuje visok stepen oslobođenosti. Kontrola emocija je posebno značajna u poslovnom okruženju. Prepuštanje izrazito temperamentnim reakcijama ili preterano pokazivanje emocija i insistiranje na njima, može da ugrozi poverenje u nekoga. Pokazivanje ljutnje i besa je, takođe, nepoželjno ponašanje, jer provocira sukob. Osoba sklona rešavanju situacija kroz vikanje, galamu

³ V. tekst na: http://www.slobodnaevropa.org/content/kultura_dijaloga_uvrede_umjesto_dijaloga/24269257.html

⁴ Z. Peruško ističe kako je „javna sfera pojam koji je u engleski jezik, a kroz njega i u druge, ušao zbog lošeg prijevoda Habermasovog pojma *Offentlichkeit* kao javne sfere umjesto javnosti (*Strukturwandel der Offentlichkeit*, 1962., prevedeno na engleski 1989. kao *Structural Transformation of the Public Sphere*). Splichal navodi da je do 1989. u svjetskim časopisima objavljeno samo 15 znanstvenih članaka koji su u naslovu imali pojam „javna sfera“, dok su između 1990. i 2005. objavljena 343 članka (2008: 6). Iako se ponekad pogrešno zamjenjuje za javnost, javna sfera ima i vlastito značenje” (Peruško 2011: 26).

i svađu, zapravo je nesigurna i nestabilna ličnost. Kada se uspostavi kontrola nad sopstvenim ponašanjem i reakcijama, tada se otvara mogućnost za kontrolisanje drugih“ (Marković 2003: 174), jer „i najbrižljivije planirana komunikacija, željeni transfer informacija, može pod dejstvom emocionalnih činilaca doživjeti potpuni krah“ (Damjanović 1990: 240).

1.2.2. Etika javne riječi

Tolerisanje javne zloupotrebe jezika, a kako to R. Bugarski navodi u svojoj knjizi *Nova lica jezika*, zapravo je „nakaradno shvaćanje demokracije kao svačije nesputane slobode da govori i čini što ga je volja, bez ikakvih posljedica zbog kršenja elementarnih normi civilizovanog ponašanja“ (Bugarski 2002: 45). Upravo zato, nužno je upoznati se sa etičkim normama, te osposobiti za poštivanje tih normi. „Etika je nauka o moralu. Svrstavaju je među filozofske nauke. U osnovi, bavi se razmatranjem pojmova i fenomena dobra, vrline, dužnosti i odgovornosti. Pošto dobro, vrlina, dužnost i odgovornost ne postoje "in abstracto" (istina, Platon je upravo tako tvrdio), nego u vezi sa čovjekom i ljudima, tj. u vezi sa odnosima između ljudi – etika nužno obuhvata i proučava i sferu komunikacije. Izvan te sfere, ona, zapravo, i ne postoji“ (Nuhić 1999: 13).

1.2.3. Huškačka retorika i govor mržnje

Bugarski navodi da termin "govor mržnje" (prema engl. hate speech) „označava verbalno izražavanje snažnih negativnih osjećanja usmjerenih prema nekoj društvenoj grupaciji koja se označava kao antagonistička“ (Bugarski 2002: 209). Djelatnici u javnim nastupima nerijetko koriste neprikladan govor, prema političkim neistomišljenicima se odnose netolerantno, a verbalnim nasrtajima i nekorektnim ponašanjem šire govor mržnje i netrpeljivosti. Te otrovne strijele, međutim, ne pogađaju samo one na koje su direktno usmjerene, već i javnost uopće, jer javne ličnosti govorom i ponašanjem utječu na formiranje javnog mnijenja. Govor mržnje najveće domete postiže kada ga „proizvode i preko kontrolisanih medija emituju vodeće političke snage, zajedno sa onim intelektualnim i duhovnim krugovima koji im se u tome složno pridružuju, iz ubjeđenja ili interesa“ (Bugarski 2002: 210).

Nažalost, kada jednom postane uobičajen i podrazumijevajući, govor mržnje iz javnog života teško se povlači. "Razlog zašto mnogi danas upotrebljavaju veoma opore riječi u parlamentarnim klupama i skupštinskim aulama i za govornicama je u

tome što obično taj govor koriste oni politički slabiji, politički nemoćniji, koriste oni na koje se nikako ne može pažnja obratiti – i ne bi se obratila pažnja zarad i apropo njihovih političkih programa, političkih ideja ili političkih stavova kao nečega novoga što donose na bh. političkoj i društvenoj sceni. I kada nema tako nečega i kada nema toga, onda je jasno da ostaje nešto drugo ne bi li se skrenula pažnja, ne bi li se pokušali dobiti neki eventualni i potencijalni glasači. I onda je tu najbolji sigurno jedan govor mržnje i jedna netolerancija koja može kod nekih ciljnih grupa koje još uvijek žive u jednom takvom ambijentu izazvati određene simpatije.”⁵

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Specifičnost konfuzne, politikom determinirane društveno-jezičke stvarnosti, nerijetko do apsurdnosti isprepletene, sukobljene i ponekad potpuno nacionalno isključive, dodatno usložnjava ionako složenu komunikacijsko-jezičku situaciju. Istraživanje i analiza komunikacijske kompetencije u javnom i medijskom diskursu predstavljalo bi svojevrsni izazov za svakoga ko se bavi jezikom i komunikacijom. Pritom, svaka serioznija analiza mora uzeti u obzir sljedeće: nivo komunikacijskih kompetencija u javnom i medijskom diskursu u značajnoj mjeri zavisit će od općeg, profesionalnog i jezičkog obrazovanja; podizanje nivoa komunikacijskih kompetencija učesnika u javnom i medijskom diskursu od primarnog je značaja, budući da nizak nivo komunikacijskih kompetencija utječe na šire društvene odnose; javna komunikacija političke elite ponekad ukazuje na nizak stepen poštivanja etike i kulture dijaloga; primjenom metoda i tehnika političkog marketinga, dobro planirano i osmišljeno, primjereno, te adekvatno realizirano komunikacijsko ponašanje političkog dužnosnika može doprinijeti uspjehu političke stranke na izborima, odnosno, osvajanju ili zadržavanju vlasti. Svaki učesnik javnog diskursa, nužno bi trebao imati *znanje (šta?)* i *vještinu (kako?)*, što, osim ovladavanja vještinom izražavanja (usmenog i pismenog), podrazumijeva kvalitetnu ličnu komunikaciju, sposobnost da se “iznese” javni nastup (ili istup), profesionalnu upućenost, asertivnost, prezentacijske vještine, šarm i ljubaznost, odgovornost prema sebi i drugima, poštivanje kulture dijaloga, etike javne riječi i još mnogo različitih sposobnosti i osobina, koje u konačnici utječu na primjerenost i uspješnost komunikacijskog ponašanja.

⁵ Više na: http://www.slobodnaevropa.org/content/kultura_dijaloga_uvrede_umjesto_dijaloga/24269257.html

BIBLIOGRAFIJA

KNJIGE

1. Bachman, Lyle, Adrian Palmer (1996), *Language Testing in Practice: Designing and Developing Useful Language Tests*, OUP, Oxford
2. Biškup, Josip (1981), *Osnove javnog komuniciranja*, Školska knjiga, Zagreb
3. Bugarski, Ranko (2002), *Nova lica jezika*, Biblioteka XX vek, Beograd
4. Damjanović, Mijat (1990), *Menadžerska revolucija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
5. Gidens, Entoni (2007), *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd
6. Marković, Marina (2003), *Poslovna komunikacija*, Clio, Beograd
7. Nuhić, Muhamed (1999), *Javna riječ i odgovornost*, Filozofski fakultet, Tuzla
8. Peruško, Zrinjka (2011), *Uvod u medije*, Naklada Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb
9. Reardon, Kathleen K. (1998), *Interpersonalna komunikacija - gdje se misli susreću*, Alinea, Zagreb
10. Šaćić, Nermina (2004), *Politička socijalizacija i mediji*, Internews B&H, Sarajevo
11. Šipka, Milan (2005), *Kultura govora*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo
12. Vajzović, Hanka (2008), *Jezik i nacionalni identiteti*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
13. Vreg, France (1991), *Demokratsko komuniciranje*, NUB BiH, Sarajevo
14. Vreg, France (1998), *Humana komunikologija*, Tiskara HD Lučko, Zagreb

ČLANCI

1. Bagarić, Vesna, Jelena Mihaljević Djigunović (2007), "Definiranje komunikacijske kompetencije", *Metodika*, Vol. 8, br.1, Učiteljski fakultet, Zagreb, 84-93.

INTERNET IZVORI

1. Nikolić, Maja (2011), „Ne-kultura dijaloga: Uvrede umjesto razgovora“, Pristupljeno 10.09.2019. http://www.slobodnaevropa.org/content/kultura_dijaloga_uvrede_umjesto_dijaloga/24269257.html

COMMUNICATION BEHAVIOR IN PUBLIC AND MEDIA DISCOURSE

Summary:

Communication and communication behavior are significant phenomena in the field of human action. Positioning in public and media discourse is directly related to the level of communication competence of an individual. Communication competence can be considered as crucial for the appropriateness and success of his or her behavior in the public and media sphere, as well as for the realization and outcome of the public and media discourse of each participant individually and all participants together. On the other hand, the “speed of life” in modern societies also dictates the pace of communication. People are exposed to a large number of emerging situations and relationships that makes communication an increasingly challenging. In addition to the theoretical stronghold on communication and communication competence, the paper examines some of the essential features of communication behavior in public and media discourse, such as the culture of dialogue, the ethics of public words, and hate speech.

Key words: communication; communication competence; communication behavior; public discourse; media discourse

Adresa autora
Autors' address

Enita Čustović
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
enita.custovic@fpn.unsa.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Uroš Dakić

SUVEREN ISTORIOGRAFSKI PRISTUP VAŽNOJ KARIKI U ZAMRŠENOM LANCU ISTOČNOG PITANJA (GALIB ŠLJIVO, *IZLAZ BOSNE I HERCEGOVINE NA JADRANSKO MORE: NEUM-KLEK I SUTORINA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA 1815-1878.*, PLANJAX KOMERC, TEŠANJ, 2016.) 373

Azra Kulenović

O ŽENSKOM PITANJU U PROŠLOSTI NA KORIST RAZUMIJEVANJA SADAŠNJOSTI (ADNAN JAHIĆ, *MUSLIMANSKO ŽENSKO PITANJE U BOSNI I HERCEGOVINI (1908-1950.)*, BOŠNJAČKA NACIONALNA ZAJEDNICA ZA GRAD ZAGREB I ZAGREBAČKU ŽUPANIJU - NAUČNOISTRAŽIVAČKI INSTITUT IBN SINA – GRADSKI URED ZA OBRAZOVANJE, KULTURU I SPORT GRADA ZAGREBA, SARAJEVO-ZAGREB, 2017.) 377

Alena Čatović

POETOLOŠKI PRISTUP ORIJENTALNOJ PJESNIČKOJ TRADICIJI (ESAD DURAKOVIĆ: *KLASIČNO PJESNIŠTVO NA ARAPSKOM, PERSIJSKOM I TURSKOM JEZIKU: POETOLOŠKI PRISTUP*, UNIVERZITET U SARAJEVU, ORIJENTALNI INSTITUT, 2018.)383

UDK 94:327(497.6)"1818/1878"(049.3)

Primljeno: 25. 08. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Uroš Dakić

SUVEREN ISTORIOGRAFSKI PRISTUP VAŽNOJ KARIKI U ZAMRŠENOM LANCU ISTOČNOG PITANJA

**Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina: izlaz Bosne i Hercegovine na
Jadransko more: Neum-Klek i Sutorina u međunarodnim
odnosima 1815-1878.*, Planjax Komerc, Tešanj, 2016.**

Knjiga *Bosna i Hercegovina: izlaz Bosne i Hercegovine na Jadransko more: Neum-Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878.* prof. dr-a Galiba Šljiva, objavljena 2016. godine, ide u red onih publikacija koje možemo nazvati angažovana istorija. Prava Bosne i Hercegovine u vezi sa njenim izlaskom na Jadransko more su danas prilično aktuelna pravno-politička tema kada se ima u vidu spor između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske u vezi sa izgradnjom Pelješkog mosta, s jedne strane, i spor između Bosne i Hercegovine i Republike Crne Gore oko granice u Sutorini sa druge. Sa sličnim problemom su se suočavali Bosanski i Hercegovački ejalet u XIX veku kada je Austrija/Austro-Ugarska Osmanskom carstvu osporavala korišćenje mora na ovim delovima jadranske obale. Austro-Ugarska, kada bi potezala pitanje statusa Kleka i Sutorine - bosansko-hercegovačkih izlaza (u izvorima nazvanim enklave) na Jadransko more, povremeno je inicirala detaljno istraživanje nekih svojih arhiva. Danas, kada je pitanje pristupa Bosne i Hercegovine međunarodnim pomorskim putevima preko jadranske obale opet prisutno u javnom pravno-političkom diskursu, prof. dr Šljivo, pristupio je arhivskoj građi i hronološki iscrpno predstavio istorijat enklava Kleka i Sutorine između dva carstva – Austro-Ugarskog i Osmanskog u periodu između 1815. i 1878. godine. Status enklava Kleka

i Sutorine je umnogome opterećivao odnose između ova dva carstva i, s vremena na vreme, predstavljao važan segment Istočnog pitanja.

Svako ko danas posmatra mapu Bosne i Hercegovine a nije pobliže upoznat sa njenom istorijom ili, preciznije, sa istorijom njenog izlaska na Jadransko more, sa radoznalošću se nadnosi nad mali primorski pojas kod Neuma koji prekida hrvatsku teritoriju. Ako se pogledaju i neke istorijske karte koje prikazuju teritoriju Bosne i Hercegovine u XIX veku, dok je ona bila sastavni deo Osmanskog carstva, može se primetiti da je Hercegovački sandžak kao administrativna jedinica Bosanskog ejaleta, a jedno vreme i kao poseban - Hercegovački ejalet, imao još jedan izlaz na Jadransko more - to je uzana teritorija Sutorine sa obalom na ulazu u Boku Kotorsku.

Karlovačkim mirom 1699. godine Dubrovačka Republika je od venecijanske teritorije ostala odvojena dvama zemljouzima koji su pripali Osmanskom carstvu – Klekom i Sutorinom. Dubrovačani su zapravo ove uske izlaze na more samoinicijativno ustupili Osmanlijama kako ne bi imali kopnenu granicu sa svojim glavnim takmacom na Jadranu – Venecijom. Osmanski sultan od tada postaje jedini koji ovim teritorijama *de jure* suvereno vlada. Nakon sloma Venecije 1797. godine, njeni posedi na istočnoj jadranskoj obali pripadaju najpre Austriji (1797-1805), a zatim Francuskoj (1805-1815). Francuska 1808. godine ukida i svojim posedima pripaja Dubrovačku Republiku tako da je, nakon Bečkog kongresa 1815. godine, prividno čitava jadranska obala od Trsta do Budve pripala Austriji. Jedine dve tačke na ovom potezu na kojima je austrijski upravni kontinuitet bio prekinut su osmanske enklave Neum-Klek i Sutorina. Berlinskim kongresom 1878. godine počinje austrougarski mandat u Bosni i Hercegovini tako da spor oko enklava prestaje da figurira u odnosima Austro-Ugarske i Osmanskog carstva iako osmanski sultan i posle Kongresa ostaje suvereni vladar kako Bosne i Hercegovine tako i njenih izlaza na more. Neum-Klek i Sutorina su ostali u sastavu Bosne i Hercegovine čak i nakon austrougarske aneksije 1908. Tek 1947. godine enklava Sutorina biva priključena Crnoj Gori.

Od Karlovačkog mira do sredine XX veka nije bilo teritorijalnih promena u pogledu bosanskohercegovačkih izlaza na more. To, međutim, ne znači da kroz čitav taj period nije bilo sporova u vezi sa granicama i statusom enklava Neum-Klek i Sutorina. Prof. dr Šljivo je period od 1815. do 1878. godine izdvojio kao razdoblje kada su ti sporovi bili najintenzivniji i najkompleksiniji usled specifičnih geostrateških i političkih okolnosti. Nakon Napoleonovog sloma i Bečkog kongresa, jedino su enklave Neum-Klek i Sutorina ometale Austriju da uspostavi celovitost svojih južnih provincija. Austrijska vlada je izvela proračune po kojima joj ove

provincije ne donose dobit ukoliko nisu teritorijalno povezane. Izdvojili su se sledeći problemi: poštovanje jedinstvenog sistema carine i održavanje priobalnog zdravstvenog sistema, tj. karantina za sve brodove koji dolaze u dalmatinske luke bi bilo lakše i jeftinije bez osmanskih enklava koje presecaju austrijsku obalu (sa istim problemom se suočavala i Mletačka Republika) a isto tako i protok ljudi, kako pojedinaca tako i vojske kopnenim putem duž jadranske obale. Podjednako važna bila je i bojazan Austrije da Osmansko carstvo može uspostaviti trgovinu preko ovih enklava i tako ugroziti austrijski trgovački monopol. Stoga je austrijska strana sve do 1878. godine na različite načine pokušavala ili da pripoji pomenute enklave (kupovinom ili razmenom teritorija sa Osmanskim carstvom) ili da isposluje nesmetano korišćenje puta duž jadranske obale koji su izgradili još Francuzi i koji je prolazio kroz Neum-Klek i Sutorinu. Rezultat austrijskih diplomatskih napora bio je taj da su osmanske vlasti pristale na održavanje *statusa quo* u pomenutim enklavama koje su bile slabo naseljeno, krševito područje bez zdravstvene, vojne ili pomorske infrastrukture. Valja istaći i da Osmansko carstvo nije moralo ni po kakvim međunarodnim obavezama da se povinuje austrijskim zahtevima utemeljenim na praksi zaživeloj nakon 1699. godine, iz vremena Mlečana, po kojoj Osmanlije nisu koristile svoje izlaze na Jadran ni vode uz ove izlaze. Uvidevši da njihovi zahtevi nemaju međunarodno utemeljenje, Austrija se morala zadovoljiti održavanjem enklava u *statusu quo*. Osmansko carstvo, nemoćno da se odupre austrijskim naporima, i samo je pristalo na ovakav status enklava, kršeći ga ponekad, kao u slučaju iskrcavanja Hajredin-paše sa vojskom u Njivicama. Kršila ga je i Austrija prilikom popravke puta koji su duž jadranske obale, pa i kroz enklave, izgradili Francuzi.

Istoriju enklava Neum-Klek i Sutorina između 1815. i 1878. godine prof. dr Šljivo je hronološki pregledno predstavio kroz tri glave: *Prvo razdoblje: 1815.-1849.*, *Drugo razdoblje 1850.-1853.* i *Treće razdoblje 1853.-1878.* Pri tome je dao i pregled perioda pre 1815. i perioda posle 1878. godine. Ono u čemu je posebna zasluga prof. dr-a Šljiva je to što je ova istorijska tema samo sporadično doticana u domaćoj historiografiji. O stranjoj i da ne govorimo. Nedostatak interesovanja istoričara za bosanskohercegovačke izlaze na more u periodu kada su oni bili u žiži austrijsko-osmanskih odnosa čudi utoliko više ukoliko se ima u vidu obimna dokumentarna i narativna građa koja postoji i koju je prof. dr Šljivo detaljno koristio i precizno navodio. Ta je građa uglavnom zapadne provenijencije i na nemačkom jeziku. Najvećim nedostatkom ovog dela može se smatrati to što nije uključena arhivska građa na osmanskome jeziku. O stavovima osmanske strane saznajemo uglavnom

preko izveštaja austrijskog internuncija u Istanbulu i lokalnih službenika. Međutim, autor sam ističe da ne poznaje osmanski, tj. turski jezik. Stoga se ovaj nedostatak može zapravo smatrati podsticajem istoričarima osmanistima da istraže građu na osmanskome jeziku.

Prof. dr Šljivo je još jednom, kroz svoju knjigu *Bosna i Hercegovina: izlaz Bosne i Hercegovine na Jadransko more: Neum-Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1878.* pokazao izuzetno poznavanje bosanskohercegovačke istorije XIX veka. Tematika koju obrađuje zahteva i šire poznavanje istorije datog perioda, jer su se lokalne prilike u vezi sa enklavama Neum-Klek i Sutorina direktno odražavale na kompleksne austrijsko-osmanske odnose. Samim tim, pitanje enklava je, kao što to prof. dr Šljivo dokazuje, neretko predstavljalo važnu kariku u zamršenom lancu Istočnog pitanja.

Prof. dr. Šljivo u svojoj knjizi spoljava autorsku distanciranost i nepristranost što bi trebalo da bude imperativ svakog istoričara, a to često nije slučaj u post-jugoslovenskoj posleratnoj historiografiji. Suverenost prof. dr-a Šljiva u tematici i periodu koje izlaže se uočava i u njegovom historiografskom stilu. Čitalac u jednom trenutku pomišlja da čita roman. Međutim, u tom "romanu" nema ničeg što nije potkrepljeno dokazima i opreznim argumentima. Ono što ovu knjigu čini još uzbudljivijom i po čemu ona prati trendove moderne historiografije, jesu elementi špijunaže, tj. rat informacijama, koji se vodio i tada kao i danas, doduše ograničenim sredstvima.

Adresa autora

Authors' address

Uroš Dakić

samostalni istraživač

urosdakic12@gmail.com

UDK 94:305-055.2(049.3)

Primljeno: 31. 03. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Azra Kulenović

O ŽENSKOM PITANJU U PROŠLOSTI NA KORIST RAZUMIJEVANJA SADAŠNJOSTI

Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908-1950.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Naučnoistraživački institut Ibn Sina – Gradski ured za obrazovanje, kulturu i sport Grada Zagreba, Sarajevo-Zagreb, 2017.

Jedan muslimanski mislilac sklanjanje žene sa društvene i intelektualne pozornice islamske povijesti protumačio je kao zaštitničku reakciju na velike katastrofe koje su zadesile islamsku civilizaciju. Prisutnost žene u društvenom i intelektualnom životu muslimana na području Levanta, Egipta i Hidžaza, o čemu nam svjedoče bibliografski rječnici (*tabaqat*) koji su vrijedan izvor za izučavanje tih društva, daleko je izraženija u ranim stoljećima islama pa sve do 16. stoljeća,¹ kada iz nekog razloga jednostavno nestaju skrivene iza "perde". Šta se dogodilo da se tako radikalno promijenila uloga i stav spram polovine ljudskog roda? Bilo da se radi o potrebi da se sačuva žena, sudrug, ono najbliže srcu – porodica, ili da se ona okrivi za novonastale probleme pa samim tim i skloni kao tobožnji uzročnik dekadence, moralne i intelektualne, i letargije koja je zadesila islamsku civilizaciju ili njene dijelove, ne možemo se oteti dojmu da su sva velika previranja i promjene koje su, posebno u posljednjim stoljećima i dekadama, pogađale islamsku civilizaciju, pojedina društva ali i svijet

¹ Za više informacija pogledati: Basim Musallam, „The Ordering of Muslim Societies“, u Francis Robson, ed. *The Cambridge Illustrated History of the Islamic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), str. 186-197.

prelazile preko pleća žena, između ostalog i zbog nesposobnosti islamskih učenjaka da se suoče i odogovore na novonastale okolnosti i izazove.

Autor knjige *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini* bavi se pitanjima žene muslimanke od perioda aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, kroz godine rata i velikih prevrata, pa sve do 1950. godine kada je donesen Zakon o zabrani nošenja zara i feredže. Knjiga sadrži dvanaest poglavlja (sa uvodom i zaključkom 504 str.), sa sažetkom na engleskom jeziku i pozamašnom literaturom te kazalom imena (ukupno 552 str.).

U prvom poglavlju DOSTA NEOZBILJNA BROŠURA autor se bavi Dževad-beg Sulejmanpašićevom brošuricom *Muslimansko žensko pitanje – jedan prilog njegovu rješenju* iz 1918. godine koju je Sulejmanpašić napisao kao odgovor na neizvjesnu perspektivu bosanskohercegovačkih muslimana „koji su zanemarili svoj ženski naraštaj i time ugrozili svoj opstanak u Bosni i Hercegovini“ (str. 19). Liberalno Sulejmanpašićevo poimanje islamskih izvora daje objašnjenja njegovih stavova i izvore utjecaja na formiranje istih, „a sve u funkciji glavne argumentacije: da tradicionalni instrumenti zaštite moralnog integriteta muslimanke – *zar i feredža* – nisu postigli željene rezultate i da ih treba zamijeniti vremenu primjerenim oruđem, a to je obrazovna i društvena emancipacija“ (str. 21). Potom se Jahić detaljno bavi reakcijama, uglavnom negativnim, koje su išle do te mjere da se brošura javno spalila u haremu Begove džamije, te analizira šutnju tadašnjeg reisa Džemaludina Čauševića: „Šutnja reisul-uleme Čauševića o sadržaju Sulejmanpašićeve brošure bila je indikativna, ako se imaju u vidu reakcije drugih vjerskih autoriteta, ali i dijela sarajevske čaršije koji je žestoko, bez sluha za toleranciju prema drukčijem mišljenju, odgovorio na pojavu neobične rasprave“ (str. 27). Jahić tvrdi da je odnos prema Sulejmanpašićevoj brošuri bio u najizravnijoj vezi sa tada aktuelnim političkim organiziranjem Bošnjaka te da je brošuricom otvoreno u intelektualnom i društvenom životu Bošnjaka pitanje koje će svoj epilog dobiti tek trideset godina kasnije. (str. 33)

Drugo poglavlje KOJA ŠKOLA TREBA MUSLIMANKI? bavi se vremenom prije Prvog svjetskog rata, odnosno vremenom aneksije i njenim uticajem na generalno stanje školstva sa posebnim osvrtom na učešće žene u obrazovnim ali i drugim društvenim procesima, potom raspravama da li i u kojoj mjeri je potrebna škola muslimanki, posebno se osvrćući na krugove i pojedince koji su se zalagali za obrazovno, društveno i ekonomsko osnaživanje muslimanke. Nažalost, kako zapaža autor, ove inicijative „nisu bile dostatne da bi se razbila konzervativna shvatanja prožeta nebrigom i odsustvom interesa šire zajednice za unapređenjem socijalnog položaja žena, ali su uvidi u posljedice njene neprosvijećenosti i neproaktivnosti

postali vidljivi, u bolnim i zaprepašujućim razmjerima, tek u godinama Prvog svjetskog rata kada je na pleća mnogih majki i supruga pao težak teret opskrbe porodice i nejači na čije nošenje većina njih nije bila ni psihološki ni praktično pripremljena“ (str. 47). Nakon aneksije, a naročito nakon mladoturske revolucije, otvara se šira rasprava o položaju i pravima žena s posebnim zanimanjem za njenu ulogu „u pozitivnim promjenama i prilagodbi Bošnjaka novoj ekonomskoj i kulturnoj stvarnosti“, kada se u javnosti počinju javljati i glasovi žena.

U poglavlju (NE)MORAL NA MARGINI VELIKOG RATA autor se bavi teškim položajem žene u periodu Prvog svjetskog rata, tumačeći njeno ponašanje, sunovrat porodičnih vrijednosti i zloupotrebe interpretacije šerijatskih propisa po pitanjima braka i odnosa prema ženi sa osvтом na pokušaje reisa Džemaludina Čauševića da skine sav teret i odgovornost sa žene ukazujući na ulogu i odgovornost koje i muškarac musliman ima, te pokušavajući da riješi određene probleme opskrbe žena kroz zapošljavanje. Formiranje Kraljevine SHS, kako kaže autor u narednom odjeljku UJEDINJENJE: SUROVA STVARNOST I NOVE INICIJATIVE, nije donijelo bitnije promjene „u odnosu bošnjačkog društva, zatvorenog u tradicionalne premise svoje opstojnosti, prema ženskom pitanju“ (str. 163), iako se javljaju glasovi mlađe generacije i intelektualaca koji žene više ne vežu isključivo za kuću i muža. Uočljiva je i pojava udruženja i ženskih glasova (poput društva „Osvitanje“ u Sarajevu, „Spas“ u Banjaluci i mostarske „Zadruga“) s ciljem osnaživanja žene kroz poticaje u obrazovanju i zapošljavanju, kao i čupanja iz ralja nemorala i prosjačenja u koje su je gurnule teške godine rata. Autor se osvrće i na međustranačka previranja i na rad šerijatskog sudstva, te na njegovu sporu promjenu, kao i probleme s kojima su se nadležna tijela susretala u pokušajima promjene moralne i socijalne realnosti stanovništva u Krajini. Pored navedenog, govori se i o slaboj zdravstvenoj zaštiti žena, neukosti i odbijanju širih masa da se liječe, otporu prema svemu novom smatrajući to suprotnim vjeri, protiv čega se posebno borio reis Čaušević (str. 187). Pritom autor naglašava da je pažnja koja se pridavala položaju i životnim prilikama muslimanki uglavnom bila u „granicama gradskih inicijativa“ (str. 196).

Emancipovanje u Kraljevini SHS vezano je za ženski aktivizam koji je dobio važan poticaj osnivanjem Narodnog ženskog saveza Srba, Hrvata i Slovenaca 1919. godine, mada se muslimanskom ženskom pitanju prilazilo uglavnom kao zasebnom kulturno-socijalnom fenomenu, odvojenom od ostalih aktuelnih problema, a naročito od tokova koji su vodili većoj emancipaciji žene (str. 213). Konzervativno bošnjačko društvo je imalo malo razumijevanja za akcije koje su se ticale političko-društvene emancipacije jugoslavenske žene, a još manje za korake koji su vodili rješavanju

muslimanskog ženskog pitanja. „Pojava Raseme Bisić u zagrebačkoj skupštini jugoslavenskih žena otvorila je novu stranicu u razumijevanju i pristupu muslimanskom ženskom pitanju“. Ona je, kako ističe autor, postala simbol poslijeratnog ženskog pokreta (str. 216). Interesantno je pratiti i promjenu ili prelazak iz stadija u kojem se odvijala anketa organizovana od strane Uleme medžlisa o pitanju mogućnosti školovanja ženske djece uopšte u ženskim školama do prijedloga o sazivanju ankete Uleme medžlisa o, između ostalog, mogućnosti školovanja muslimanki u srednjim mješovitim školama koje pohađaju i muški učenici. U poglavlju o emancipaciji autor se bavi i radom i djelovanjem „Gajreta“ i „Gajretovih“ ženskih pododbora kao i brošurama Mustafe Forte i tekstom Ahmeda Ljubinića, a koji su se ticali navodne „pogubnosti obrazovanja i emancipacije“, odnosno pitanjima „evolutivnog podizanja muslimanske žene“ (str. 237).

Šesto poglavlje *DULISTAN* autor je posvetio istoimenom časopisu za kulturno i socijalno podizanje muslimanke, koji je počeo izlaziti 3. marta 1926. godine. Glavni urednik Ahmed Ljubinić želio je razraditi i ponuditi „srednji put postepenog i sistematskog podizanja ženskinja“ (str. 240), dok se u narednom odjeljku „BAŠKA TURCI, BAŠKA LJUBUŠACI Jahić bavi formiranjem društva „naprednih muslimana“ i časopisom „Reforma“ pokrenutim s ciljem „intelektualne i društvene podrške izjavama reisul-uleme Džemaludina Čauševića, koji je u decembru 1927. šokirao sarajevsku i širu bošnjačku javnost tvrdnjama da islamska vjera ne brani muslimanima da nose šešir i da muslimanka može otkriti lice kako bi se školovala i obavljala druge korisne poslove u društvu i zajednici“ (str. 248), ističući pogubnost tzv. evolutivnog pristupa, smatrajući ga sinonimom za stagnaciju i naglašavajući potrebu za najenergičnijim kidanjem teških okova svoje prošlosti. Jahić se također osvrće i na utjecaj koji su imala dešavanja u Turskoj na stavove pojedinih ljudi, te na odgovore tradicionalista u cijelom nizu rasprava o pokrivanju žene koje su uslijedile.

U prvim godinama treće decenije bošnjačko društvo je „još uvijek patilo od karakterističnih slabosti – pomanjkanja socijalne kohezije i nedovoljne organiziranosti praćeno pomućenim prioritetima i konzervativnim pogledima na realnost novog doba“ stoji u poglavlju TRADICIJA I „SAVREMENI ŽIVOT“. MODA, KORZO I PROSTITUCIJA. „Da li je iza učestale kritike ‘savremenog života’ doista stajala spremnost za suočavanje sa izvorima nemoralnosti i prostitucije“ pita se autor i konstatuje da su u ovom periodu i društvu rasle generacije koje nisu mogle ostati netaknute modnim, kulturnim i umjetničkim strujanjima iz Evrope. Od Berlinskog kongresa do Drugog svjetskog rata bošnjačko društvo prolazilo je kroz sporu ali očiglednu i nezanemarljivu transformaciju od zatvorene zajednice do

„dinamičnog sudionika političkih, socijalnih i prosvjetnih kretanja međuratne Jugoslavije“, a žena je bila pouzdan indikator opsega i karaktera tih promjena (str. 342). Iako je 1931. godine svega 0,16 % muslimanki u pokrajini pohađalo građanske i srednje škole, ovaj se broj postepeno povećavao. Međutim, muslimansko žensko pitanje još nije moglo biti riješeno kako zbog nedostatka materijalne podloge tako i zbog odsustva podrške države i jedinstvene vizije autoriteta u pogledu okvira u kojim bi se emancipacija muslimanke kretala, a koji se nisu ticali samo njene vanjštine i pozicije u društvu, nego i smisla i pravca njene naobrazbe. Do kraja prve jugoslavenske države bošnjačko društvo nije davalo značajniju stimulaciju stručnom usavršavanju muslimanki u svjetovnim naukama, ali, kako navodi autor u poglavlju OD BULE DO DOKTORA nije manjkalo pohvala rijetkima koje su stekle visoka zvanja i koje su se osposobile za važne poslove u javnom životu, poput one iz 1931. kada je u *Novom vremenu* sa zadovoljstvom izviješćeno da je Ševala Zildžić-Iblizović promovirana u čast doktora sveukupne medicine. Prema popisu muslimana u Jugoslaviji sa fakultetskom spremom koji je načinio Husejn Alić, 1939. godine bilo je 19 muslimanki sa fakultetskom diplomom (str. 360).

Položaj žene u braku i mogućnost njene aktivnije uloge u oblikovanju svoje životne i bračne sreće tema je poglavlja IZMEĐU ČETIRI ZIDA: UDAJA I BRAK. Autor se, između ostalog, bavi kritikom zloupotreba u primjeni šerijata po pitanjima sklapanja braka, položaja žene u braku i razvoda navodeći razne primjere i slučajeve iz sudskih zapisa i arhiva, a nezaobilazno je pitanje i mješovitih brakova, te konkubinata.

U posljednja dva poglavlja U VREMENU NASILJA, NEREDA I ISKLJUČIVOSTI (1941-1945) i REVOLUCIJA I EMANCIPACIJA autor se bavi položajem žene i ženskim pitanjem među muslimanima u periodu Drugog svjetskog rata, NDH i periodu formiranja nove Jugoslavije kada na snagu stupa i zakon o zabrani zara i feredže. „Ambivalentan odnos ustaškog pokreta prema položaju i ulozi žena davao je prostora kako konzervativnim tako i progresivnim tendencijama u odnosu bošnjačkog društva prema ženskom pitanju za vrijeme NDH“ (str. 389). U ratnom periodu opet se pridaje pažnja očuvanju morala te golgotama kroz koje su žene prolazile i zločinima četnika i talijanskih vojnika. Dolaskom Ibrahima ef. Riđanovića na čelo Ulema-medžlisa 1943. pojačana je konzervativna linija. Narodnooslobodilačkom pokretu, formiranom u cilju borbe protiv okupatora i preobražaja zemlje, uloga žene je bila, barem deklarativno, od velike važnosti za ostvarenje planova kako ratnih tako i socijalno-političkih. Osnivaju se mjesni, opštinski i gradski odbori žena, a 1942. se osniva i Antifašistički front žena

Jugoslavije, čime je, autor smatra, otvorena nova stranica u historiji žena i ženskog pitanja, uključujući i muslimansko žensko pitanje. Emancipacija je, ne bez otpora i poteškoća, obuhvatila i muslimansko stanovništvo u BiH kroz novi pristup rješavanju muslimanskog ženskog pitanja i afirmacije žene u porodici i drušvu. U postratnoj društvenoj obnovi bh. ženi bila je namijenjena značajna uloga, kako zbog programa promjena u privredi i društvu tako i kontekstu ideološke agende vladajuće partije za koju oslobađanje žene dolazi kao neizbježna posljedica ukidanja klasnog društva. Jahić u posljednjem poglavlju govori o odnosu režima prema najizraslijem dijelu bošnjačkog društva, o ulozi javnih i kulturnih radnika, sekularizaciji sistema, ukidanju šerijatskog sudstva, otimanju vakufske imovine, borbama i previranjima unutar bošnjačkog društva kao i o tome na koji način se sve to odrazilo na položaj muslimanki zaključno sa usvajanjem Zakona o zabrani nošenja zara i feredže 28. septembra 1950. godine.

Kako sam Adnan Jahić u zaključku kaže, iako od velike važnosti za razumijevanje prošlosti, a ja bih dodala i sadašnjosti, do danas pitanje žene nije dobilo mjesto koje zaslužuje u istraživanjima historičara i publicista. Pored toga, činjenica da je i ovu knjigu koja se bavi pitanjem žene muslimanke u Bosni i Hercegovini napisao muškarac govori nam, na neki način, o stanju u kojem se i dalje nalazi naše društvo.

Jezik autora je lagan i prijemčiv, detaljan prikaz tekstova i rasprava kroz časopise, pisma i dopise olakšava posao istraživačima, a za ostalo čitateljstvo zanimljivo su svjedočanstvo svijesti tadašnje uleme, političke elite kao i širih slojeva populacije. Kroz cijeli rad je moguće pratiti način na koji su se rasprave vodile i mijenjale shodno vremenu i prilikama (vrijeme okupacije, mira, rata, različite države). Autor uz svako navođenje imena, naziva časopisa ili udruženja nastoji ukazati na struje kojima su osobe ili institucije naginjale, što čitaocu olakšava razumijevanje ukupnih odnosa.

Nadati se da ćemo u bliskoj budućnosti imati više istraživanja koja se bave pitanjem žene, a koja bi doprinijela boljem razumijevanju uloge i položaja žene u bosanskohercegovačkom društvu.

Adresa autora

Authors' address

Azra Kulenović

Fakultet islamskih nauka u Sarajevu

azra.kulenovic@fin.unsa.ba

UDK 82.09-1=411.21=222.1=512.161](049.3)

Primljeno: 17. 09. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Alena Čatović

POETOLOŠKI PRISTUP ORIJENTALNOJ PJESNIČKOJ TRADICIJI

Esad Duraković, *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku: Poetološki pristup*, Univerzitet u Sarajevu, Orijentalni institut, 2018.

Među novim izdanjima Orijentalnog instituta u Sarajevu našla se dugo očekivana studija akademika Esada Durakovića *Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku: Poetološki pristup*. Ova knjiga, kao i svi prethodni radovi akademika Durakovića, rezultat je dugogodišnjeg istraživanja ali i autorova nastojanja da klasičnom pjesništvu na orijentalnim jezicima pristupi poetološki, za razliku od većine dosadašnjih istraživanja orijentalnih filologa koja se mogu kvalificirati kao pozitivistička, filološka i književnohistorijska.

Ova opsežna studija sadrži šest poglavlja: 1. Historija književnosti i/ili poetika, 2. Osnovni povijesno-poetološki pojmovi u klasičnoj književnosti, 3. Pojmovi *stvaralaštvo* i *lijepo* u klasičnoj književnosti, 4. Ka morfoloziji književnih žanrova/formi: postojanost poetičkog sistema, 5. Sufijska poezija: veliki poetički obrat, 6. Neki najfrekventniji topisi.

U prvom poglavlju Duraković problematizira većinu dosadašnjih istraživanja bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima, osvrćući se na probleme metodologije i nominiranja koji su često proizlazili iz etnocentričnog pristupa književnosti u svrhu argumentiranja nacionalnog identiteta. Također, autor posebnu pažnju posvećuje ulozi filologije i historije književnosti u izučavanju baštine na orijentalnim jezicima naglašavajući neophodnost filoloških istraživanja građe koju

bi historičar književnosti uveo u sistem vrijednosti. Ipak, Duraković ističe je da historija književnosti, iako nužna, često ideologijski obremenjena, pa i nedostatna jer se klasična književnost više širila u prostoru nego u vremenu. Stoga, on predlaže da se spomenutoj građi pristupi poetološki obrazlažući to činjenicom da se književnost stvarala na tri jezika u okvirima onovremene *poetike sličnosti*, odnosno istovjetnosti. Prema Durakoviću, ni filologija ni historija književnosti ne mogu predstaviti književnost kao cjelinu, dok poetologija može argumentirati nedjeljivost sistema klasične književnosti i dati joj puni smisao.

Drugo poglavlje "Osnovni povijesno-poetološki pojmovi u klasičnoj književnosti" započinje raspravom o pojmu *adab* pod kojim se danas podrazumijeva umjetnička književnost, dok je taj pojam u klasičnom periodu uključivao i odgoj, obrazovanje, kultiviranost i moral. Prema autoru, *adab* je neophodno proučavati sa stanovišta poetologije, estetike, odnosno historije književnosti koja se bavi morfologijom cijele te kulture. Otuda proizilazi "integrativna moć" *adaba* u stvaranju jedinstvene kulture kada je u pitanju i odnos sunizma i šiizma. Jedinstvo kulture manifestuje se i u pojmovima *ša'ir* (pjesnik) *ši'r* (pjesništvo) čija je semantička i poetološka osnova ostala ista u sva tri jezika. U tom smislu autor ističe značenje pojma *ši'r* kao istovremenu "akciju" nadnaravnog i estetskog, situiranog kao magijsko u antičkoj epohi s čim će se Kur'an obračunati, odnosno zabraniti ideološko prijeislamsko pjesništvo. Odnos islama prema poeziji Duraković obrazlaže događajem ogrtanja Poslanikovim plaštom pjesnika Ka'ba Ibn Zuhayra. Događaj s plaštom označava početak ere "nove poetike", dokida ideološku ulogu pjesnika te sugerira važnost djela spram autora, suprotno pozitivističkom pristupu književnosti koji se bavi autorovom građanskom personalnosti. U fokus interesovanja je stavljeno djelo kao *relevantan subjekt*. Takav stav u skladu je i sa definicijom pojma *fann* koji autor u nastavku poglavlja razmatra i opisuje kao umijeće a ne umjetnost.

U trećem poglavlju koje nosi naslov "Pojmovi stvaralaštvo i lijepo u klasičnoj književnosti" Duraković se ponovo bavi pitanjem umjetničkog stvaranja u klasičnoj književnosti čijoj poetici su strani pojmovi autorske subjektivnosti i individualnosti kakve poznajemo danas, te se prije može govoriti o pojmovima *inoviranja* i *izumijevanja*. U tom smislu poetika književnosti na orijentalnim jezicima postulirala je ideal tehničkog umjesto stvaralačkog, odnosno dala prednost tradiciji spram individualnog što se opet podudara i sa poimanjem stvaralaštva i estetike u srednjovjekovnoj evropskoj književnosti.

Četvrto poglavlje "Ka morfologiji književnih žanrova/formi: postojanost poetičkog sistema" započinje studijom o antičkoj arabljanskoj kasidi iz koje je proizašla većina

pjesničkih vrsta u arapskoj a potom i u književnostima na perzijskom i osmanskom turskom jeziku. Prema Durakoviću, žanrovi u klasičnoj književnosti nisu bili uvijek jasno izdiferencirani te su se granali jedan iz drugoga, međusobno razmjenjujući elemente forme ili sadržaja. Ipak, forma ima ključnu ulogu inoviranja tradicije u klasičnoj književnosti koju stoga karakterizira izuzetna pokretljivost formi a ne žanrova u današnjem smislu. Tradicija je zahtijevala da se pjesnik uspješno "ogleda" u većem broju dominantnih formi, odnosno pokaže poznavanje tradicije i vlada tehnikama stvaranja. U takvim okolnostima forma je postala inspiracija za umjetnike u klasičnoj književnosti na orijentalnim jezicima, te su se razvile forme poput gazela, musammata i mesneviye koju Duraković posebno analizira navodeći da je termin mesneviya, iako arapskog etimološkog porijekla (arap. parna rima), postao prepoznatljiv po *Mesneviji* Mevlane Dželaludina Rumija na perzijskom jeziku.

U petom poglavlju "Sufijska poezija: veliki poetički obrat" Duraković polazi od teze da je sufijska poezija dominantna klasične književnosti na orijentalnim jezicima koja povezuje poetiku s kur'anskim tekstom te svjedoči o kontinuiranju tradicije. Autor ističe da je sufijska poezija izvela niz transformacija i transpozicija unutar tradicije klasične književnosti, odnosno da se najznačajniji poetički obrat dogodio u sadržaju poezije. Naime, sufijska poezija postavlja kao prioritet sadržaj najvišeg reda: vjerske spoznaje i osjećanja, čime reafirmira odnos sadržaja i forme kakav je vladao u antičkom pjesništvu. Također, dogodio se izvjestan obrat tradicionalne poetike jer je dominantna figura poređenja ustupila mjesto metafori kao nužnom sredstvu posredovanja između profanog i transcendentnog. Metafora koja posjeduje velike konotativne potencijale u sufijskoj poeziji prodire u sferu potpune apstrakcije te prerasta u simbole koji, zapravo, bivaju transponirani iz rezervoara motiva "profanog" pjesništva. Takva veza s profanim pjesništvom bila je uzrokom potonjih orijentalističkih pristupa klasičnoj poeziji nekih autora koje Duraković razmatra i kritizira na kraju petog poglavlja.

U šestom poglavlju naslovljenom "Neki najfrekventniji toposi" autor analizira neka od općih mjesta klasične književnosti na arapskom, perzijskom i turskom jeziku, odnosno "poetičke topose" koji su se održali od antičke književnosti do 18. stoljeća. Takvi su, prije svega, toposi uzvišenosti i skromnosti, koji su rezultat uvjerenja klasičnih autora da stvaranje pripada samo Allahu, a da čovjek tek izumijeva i iznalazi u okvirima onoga što je On stvorio. U tom kontekstu kao topos skromnosti funkcionira tzv. *mahlas*, promijenjeno, orijentalizirano pjesnikovo ime koje zatičemo na kraju djela, umjesto na njegovom početku.

Klasično pjesništvo na arapskom, perzijskom i turskom jeziku: Poetološki pristup

studija je koja intenzivno komunicira sa prethodnim radovima akademika Durakovića ali ovaj put poetičke osnove antičke i klasične arapske književnosti promatra kao osnove klasične književnosti općenito, tj. i one koja se stvarala na perzijskom i osmanskome turskom jeziku unutar poetološki jedinstvenog nadnacionalnog sistema. Posebna vrijednost ove studije ogleda se u poetološkom pristupu koji je u dosadašnjim istraživanjima bio deficitaran i koji ima prednost nad historijom književnosti jer, kako autor navodi, „golemu klasičnu književnost zahvaća kao sistem vrijednosti koje se realiziraju u uzajamnim odnosima“ (16). Imajući to u vidu, ova knjiga predstavlja nezaobilazno štivo ne samo za orijentalne filologe već i historičare i teoretičare književnosti općenito, te sve one koji se žele upoznati s klasičnim pjesništvom na arapskom, perzijskom i turskom jeziku.

Adresa autora

Authors' address

Alena Ćatović

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

alenacatovic@yahoo.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

- 0. stranica:** i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;
- 1. stranica:** naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);
- 2. stranica i dalje:** glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O’Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin’s Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), “Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske”, *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), “Alhamijado književnost”, u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

